

T.C.
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

SELÇUKLU HAKİMİYETİNDEKİ ETNİK UNSURLAR

Seda MURATOĞLU

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Ergin AYAN

ORDU- 2023

TEZ KABUL SAYFASI

Seda Muratoğlu tarafından hazırlanan “**Selçuklu Hakimiyetindeki Etnik Unsurlar**” başlıklı bu çalışma, **16.01.2023** tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından **DOKTORA tezi** olarak kabul edilmiştir.

Başkan	Prof. Dr. Ergin Ayan Ordu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi	İmza
Üye	Prof. Dr. Erkan Göksu Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi	İmza
Üye	Prof. Dr. Ayşe Pul Ordu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi	İmza
Üye	Doç. Dr. Şevket Pekdemir Ordu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi	İmza
Üye	Doç. Dr. Burak Gani Erol Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi	İmza

ETİK BEYANI

Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Seda MURATOĞLU

ÖZET

TARİH

SELÇUKLU HAKİMİYETİNDEKİ ETNİK UNSURLAR

SEDA MURATOĞLU

Büyük Selçuklu Devleti'nin hâkim olduğu topraklardaki etnik yapı, mümkün mertebe İslâmîyetten öncesi ve sonrası ile birlikte incelenmiştir. Bu bölgeler Horâsân, Mâverâünnehir, Taberistan, Cibâl, Kirmân, Fars, El-Cezîre, Irak ve Azerbaycan'dır. İslâmî fetihler başladığı sırada bu bölgeler Sâsânî hakimiyeti altında olan bu bölgelerdeki insanların etnik kimlikleri üzerindeki ilk değişim Araplar'ın gelişi ile gerçekleşmiştir. Etnik nüfusu etkileyen ikinci ve en önemli hadise ise Selçuklu Oğuzları'nın Horâsân'a gelişiyle cereyan etmiştir. Fakat, bazı yerel hânedanlıkların etnik kimliklerini korumuş oldukları görülmektedir. Bu hânedanlıklar, etnik bir kimlikten ziyade yaşadıkları coğrafya veya kurucularının adı ile anılmışlardır. Bunlar, özellikle Cibâl, El-Cezîre, Taberistan, Irak ve Azerbaycan bölgelerinde yaşayan hânedanlıklardır. Selçuklu Devleti'nin kuruluşu ile birlikte gerek İran coğrafyası gerekse bu coğrafyanın dışında bulunan bu hânedanlıklar Selçukluların hakimiyetini benimsemiştir.

Horâsân bölgesinde Türkler'in siyasi varlığının en yoğun hissedildiği dönem, Cend'den gelen Selçuk'un torunlarının kurduğu Selçuklular Devleti ve Sancar devrinde Mâverâünnehir'den gelen fakat devletleşmeyi başaramasa dahi önemli etkileri olan Oğuzların devri idi.

Mâverâünnehir'deki yerleşik unsurlar, farklı dönemlerde bölgedeki Türk hâkimiyetleri esnasında bölgeye yerleşmiş ve sonraları İslâmîyet'i kabul ederek Müslüman olarak anılmışlardır.

Taberistan bölgesi, coğrafi koşulları nedeniyle Müslümanlar tarafından geç dönemde fethedilmiş, ayrıca buradaki Deylemî ve yerel hânedanlıklar Selçuklu hakimiyetine kadar uzun süre bağımsız hareket edebilme imkânı bulmuşlardır.

Cibâl, Kürd nüfusun yoğun olduğu ve Deylemî hânedanlığı tarafından da idare edilen bir bölgedir. Melikşâh devrinde başlayan Bâtınî harekâtı ile bölge, Bâtınîler'in eline geçmiş, Bâtınîler ile yaşanan mücadelelerin ardından bölgeye Türkmen akınları gerçekleşmiştir.

Kirman bölgesi, Selçuklular'dan evvel Deylemî hânedanlardan Büveyhîler'in idaresi altında olup, ardından Kirman Selçuklularının ve ilerleyen zamanlarda Atabeglerin hakimiyeti altına girmiştir.

Selçuklular, ilk dönemlerinden itibaren Fars bölgesi ile ilgilenmişlerdir. Bölgedeki Kürd hânedan Şebânkâreîler ve Selçuklular ile olan ilişkileri ele alınmıştır. Sultan Sancar devrinde Sirderya boylarından kopan ikinci bir Türkmen dalgası içinde Salgurlular Fars bölgesine gelmiştir.

El-Cezîre Bölgesi Kürd Mervânî hânedanlığının hakimiyeti altında idi. Selçuklular'ın bölgeye gelişiyle buradaki siyasî harita tamamen değişmiştir. Bölgedeki yerli yarı göçebe hânedanların yerini Türk beylikleri almıştır. Ayrıca bölgede, birçok Arap kabilesinin de ismi geçmektedir.

Irak bölgesindeki Kürd nüfus, Arapların gelişi ile büyük ölçüde bu bölgeden çıkartılmıştır. Halifelüğün merkezi olan Irak'ın Selçuklulardan evvel de Türklerin yoğun olarak yaşadığı bir bölge olduğu görülmektedir. Daha önce Büveyhîlerin tahakkümü altında bulunan Abbasiler'in idaresindeki bölge, Irak Selçuklu Devleti kurulana kadar, Büyük Selçuklu sultanlarının atadıkları Türk asıllı askeri valiler tarafından yönetilmiştir.

Azerbaycan bölgesinin Müslüman Araplar tarafından fethedilmesiyle Irak bölgesindeki Kürd nüfus buraya yerleştirilmiştir. Azerbaycan bölgesini ele geçirmelerinin ardından Selçuklular, buradaki Kürdleri hakimiyet altına almışlardı. Kafkaslara yapılan Türkmen akınları Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan evvel başlamış, Moğolların bölgeyi istilasına dek Atabeglerin idaresinde, Selçuklu hakimiyetinde kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk, Kürd, Arap, Deylem, Selçuklular, Etnik

ABSTRACT

HISTORY

ETHNIC ELEMENTS UNDER SELJUK DOMINATION

SEDA MURATOĞLU

The ethnic structure of the lands dominated by the Great Seljuk Empire has been examined as much as possible before and after Islam. These regions where the Islamic conquests took place are KHorâsân, Mâverâünnehir, Tabaristan, Jibâl, Kirmân, Fars, Al-Jazîre, Iraq and Azerbaijan. These regions were under Sasanian rule when the Islamic conquests began. The first change in the ethnic identity of the people in these regions occurred with the arrival of the Arabs. The second and most important settlement that affected the ethnic population was the arrival of the Seljuk Oghuz in KHorâsân. However, some local dynasties retained their ethnic identity. These dynasties were known by the geography they lived in or the name of their founders rather than an ethnic identity. These dynasties lived especially in the regions of Jabal, Al-Jazira, Tabaristan, Iraq and Azerbaijan. With the establishment of the Seljuk State, these dynasties, both in Iran and outside this geography, adopted the Seljuk rule.

The period when the political presence of the Turks in the KHorâsân region was felt most intensely was the period of the Seljuk Empire founded by the descendants of Seljuk from Jend, and the period of the Oghuz who came from Transoxiana during the reign of Sanjar and had a significant impact even if they did not succeed in becoming a state.

Rather than being ethnic factors, the settled factors in Transoxiana settled in the region during the Turkish rule in the region in different periods and later accepted Islam and became known as Muslims.

Due to its geographical conditions, the region of Tabaristan was conquered by the Muslims at a late period, and the Daylami and local dynasties were able to act independently for a long time.

Jibâl was a region with a large Kurdish population and was also ruled by the Daylamite dynasty. The region fell into the hands of the Bâtinids with the Bâtinid campaign that started during the reign of Melikshâh, and Turkmen raids to the region took place after the struggles with the Bâtinids.

Prior to the Seljuks, the Kirman region was under the rule of the Buyids, one of the Daylamite dynasties, and then came under the rule of the Seljuks of Kirman and later the Atabegs.

The Seljuks were interested in the Persian region from their early period. The Kurdish dynasty in the region, the Shabânkâreids and their relations with the Seljuks are discussed. During the reign of Sultan Sanjar, the Salghurids came to the Fars region as part of a second Turkmen movement that broke away from the Sirderya tribes.

The Al-Jazira region was under the rule of the Kurdish Marwanid dynasty. With the arrival of the Seljuks, the political map of the region changed completely. The local semi-nomadic dynasties were replaced by Turkish principalities. Many Arab tribes are also mentioned in the region.

The Kurdish population in Iraq was largely expelled with the arrival of the Arabs. Iraq, which was the center of the Caliphate, was a region where Turks lived in large numbers before the Seljuks. Until the establishment of the Iraqi Seljuk State, the region was ruled by military governors of Turkish origin appointed by the Great Seljuk sultans.

After the conquest of Azerbaijan by the Arabs, the Kurdish population in Iraq was settled there. After the Seljuks conquered the region, they subjugated the Kurds there. Turkmen raids to the Caucasus began before the establishment of the Seljuk Empire and remained under the rule of the Atabegs and Seljuk sovereignty until the Mongol invasion of the region.

Keywords: Turk, Kurd, Arab, Daylam, Seljuks, Ethnic

ÖN SÖZ

Etnik grup, fiziksel özellikleri veya geleneklerindeki benzerlikler ya da birbirleriyle ortak tarihi ve kültürel kökenlerin olduğu konusunda öznel bir inanca sahip olan insan grupları olarak tanımlanabilir. Etnik grup, hissedilen bu farklılığı gerçek ya da üretilmiş ortak tarih, soy, din, gelenek ve dile atıf yaparak sağlamlaştırır. Bu gruplar kendilerini bu şekilde tanımladıkça ve çevrelerindeki insan topluluklarından farklılaştıkça sosyal kimlik algısı başlar ve etnik sınırlar oluşur. Ortaçağ'daki etnik unsurların da bahsetmiş olduğumuz bu hususlar çevresinde şekillenmiş, ayrıca bunlardan farklı şekilde sahip oldukları bölgeye dayalı olarak etnik kimlik taşıdıkları da görülmüştür. Bu kavramlardan yola çıkarak bölgesel toplulukların bir etnik kimliği yansıttığı söylenebilir. Bu nedenle araştırmamızın öncelikli amacı Büyük Selçukluların coğrafi sınırlarını belirlemek olmuştur.

Bu araştırmada, başta Ortaçağ coğrafya eserleri, şehir tarihleri ve Selçuklu tarihi hakkındaki Ortaçağ kaynakları incelenerek Selçuklu Devleti kurulduğu sırada ele geçirilen bölgelerdeki etnik kimliğin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda tezimizi yazarken öncelikle Selçuklu Devleti'nin hâkim olduğu bölgeler belirlenmiştir. Ayrıca bu bölgelerin, İslâmî fetihler ile ele geçirilişinden Selçukluların yıkılış sürecine kadar olan dönem bölgedeki etnik unsurlar ile birlikte ele alınmıştır. Selçuklular bölgeye hakim oldukları vakit bölgede bulunan yerel hânedanlıklar bazen Selçuklu hakimiyetine altına girmiş, bazen de Selçuklu Devleti'nin yıkılışına kadar varlıklarını sürdürebilmişlerdir. XI. yüzyılda Selçukluların cihanşumül egemenliğinde hakim oldukları coğrafyanın etnik bakımdan kılcal damarlarını anlayabilmek için kaynaklar arasındaki bilgi birliğini ve farklılığını incelemek gerekmiştir. Hem Arapça hem de Farsça kaynakların, etnik yapı konusunda verdikleri bilgilerde adeta birbirleri ile uyumlu olma göreviyle karşı karşıya kaldıkları görülmektedir.

Kaynaklarda, Selçuklu İmparatorluğu bünyesinde ortak paydada birleşen insan grupları genellikle coğrafi, dinî veya mezhepsel aidiyete dayalı olarak tanımlanmışlardır. Ancak Türk, Arap, Kürd, Fars, Rum, Gur ve Deylemli gibi muhtelif menşeli insan topluluklarının daha ziyade ortak sosyal hayat hususiyetleri ile belirlendiği görülmektedir. Bu sosyal hayat farklılıkları askeri özellikler, göçebe

veya yerleşiklik, üretim tarzları, örf, adet ve gelenekler, kültür unsurları gibi alanlar üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Bu incelemeler neticesinde ele aldığımız bölgelerdeki etnik unsurların tespiti yapılmış ve Selçuklular ile siyasi ilişkileri anlatılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmanın süreci tarafımızdan Giriş başta olmak üzere, bölgelerin isimleri ile adlandırdığımız sekiz ayrı bölümden ve Sonuç kısmından oluşmaktadır.

Tezimi hazırladığım süre boyunca kütüphanesini istifademe sunan ve kaynakları nasıl temin edeceğimle ilgili sınırsız rehberlik etme başta olmak üzere, tez yazım sürecimde daima destek olan ve akabinde tezimin her satırını sabır ve dikkatle okuyarak tezimde bana yol gösteren kıymetli danışman hocam Sayın Prof. Dr. Ergin AYAN'A sonsuz saygılarımı ve teşekkürlerimi sunarım. Uzun ve zorlu tez yazım süreci boyunca benden desteklerini esirgemeyen başta ailem olmak üzere, bu süreçte inancımı ve kararlılığımı korumamı sağlayan ve beni her daim destekleyen arkadaşlarım Dr. Suat Kaymak ve Esin Küçükbeğir'e sonsuz teşekkür ederim.

SEDA MURATOĞLU

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL SAYFASI.....	ii
ETİK BEYANI	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	vi
ÖN SÖZ	viii
İÇİNDEKİLER	x
KISALTMALAR VE SİMGELER.....	ix
KAYNAKLAR.....	x
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	6
1. HORÂSÂN BÖLGESİ	6
1.1 Selçuklular’dan Evvel Horâsân’ın Etnik Durumu	6
1.2. Selçuklular Devrinde Horâsân	20
1.2.1. Horâsân’da Farslar	20
1.2.2. Selçuklu Oğuzlarının Horâsân’a Gelişi.....	22
1.2.3. Horâsân’da Araplar	34
1.2.4. Horâsân’da Dini Gruplar ve Mezhepler	38
İKİNCİ BÖLÜM	42
2. MAVERÂÜNNEHİR BÖLGESİ	42
2.1. Selçuklulardan Evvel Mâverâünnehir’in Etnik Durumu.....	42
2.2. Selçuklular Devrinde Mâverâünnehir.....	51
2.2.1. Mâverâünnehir Bölgesinde Türkler	52
2.2.2. Mâverâünnehir Bölgesinde Araplar	68
2.2.3. Mâverâünnehir Bölgesinde Deylemîler	72
2.2.4. Mâverâünnehir Bölgesinde Farslar	73
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	78
3. TABERİSTAN BÖLGESİ.....	78
3.1 Selçuklulardan Evvel Taberistan Bölgesinin Etnik Durumu	78
3.2. Selçuklular Devrinde Taberistan’ın Etnik Durumu.....	95
3.2.1. Taberistan Bölgesinde Deylemiler	95
3.2.2. Taberistan Bölgesinde Bavendîler	102
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	116
4. CİBAL BÖLGESİ	116
4.1. Selçuklulardan Evvel Cibal Bölgesinin Etnik Durumu	116
4.2. Selçuklular Devrinde Cibal Bölgesi.....	125

4.2.1. Cibâl Bölgesinde Deylemîler	125
4.2.2. Cibâl Bölgesinde Kürdler	131
4.2.3. Cibâl Bölgesinde Türkmenler	138
BEŞİNCİ BÖLÜM	144
5. KİRMAN BÖLGESİ	144
5.1. Selçuklulardan Evvel Kirman Bölgesinin Etnik Durumu	144
5.2. Selçuklu Devrinde Kirman Bölgesinde Etnik Durum	148
5.2.1. Kirmân Bölgesinde Deylemîler	148
5.2.2. Kirmân Bölgesinde Türkler	154
5.2.3. Kirmân Bölgesinde Kürdler.....	164
ALTINCI BÖLÜM.....	167
6. FARS BÖLGESİ.....	167
6.1. Selçuklulardan Evvel Fars Bölgesi	167
6.2. Selçuklu Devrinde Fars Bölgesi	170
6.2.1. Fars Bölgesinde Deylemîler	171
6.2.2. Fars Bölgesinde Kürdler.....	173
6.2.3. Fars Bölgesinde Salgurlular.....	177
YEDİNCİ BÖLÜM.....	184
7. EL-CEZİRE BÖLGESİ	184
7.1. Selçuklulardan Evvel El-Cezîre Bölgesinin Etnik Durumu	184
7.2. Selçuklular Devrinde El-Cezîre Bölgesi	194
7.2.1. El-Cezîre Bölgesinde Kürdler.....	194
7.2.2. El-Cezîre Bölgesinde Selçuklular	201
7.2.3. El-Cezîre Bölgesinde Araplar	207
SEKİZİNCİ BÖLÜM.....	217
8. İRAK BÖLGESİ.....	217
8.1. Selçuklulardan Evvel Irak Bölgesinin Etnik Durumu.....	217
8.2. Selçuklular Devrinde Irak Bölgesi	223
8.2.1. Irak Bölgesinde Deylemîler.....	223
8.2.2. Irak Bölgesinde Selçuklular.....	227
8.2.3. Irak Bölgesinde Kürdler	234
DOKUZUNCU BÖLÜM.....	238
9. AZERBAYCAN BÖLGESİ.....	238
9.1. Selçuklulardan Evvel Azerbaycan Bölgesinin Etnik Durumu	238
9.2. Selçuklular Devrinde Azerbaycan Bölgesi	241
9.2.1. Azerbaycan Bölgesinde Kürdler	241
9.2.2. Azerbaycan Bölgesinde Selçuklular	244
SONUÇ	260
KAYNAKÇA	263

ÖZGEÇMİŞ.....	307
----------------------	------------

KISALTMALAR VE SİMGELER

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
b.	: bin, ibn
bkz.	: Bakınız
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Eİ ²	: Encyclopaedia of Islam (Second Edition)
h.	: Hicrî
Haz.	: Hazırlayan
Hş.	: Hicrî Şemsî
İA	: İslâm Ansiklopedisi
Krş.	: Karşılaştırmız
M.	: Miladî
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
+n.	: Dipnot
Neşr.	: Neşreden
Ö.	: Ölümü
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfalar arası
Tash.	: Tashih eden
Terc.	: Tercüme eden
TDK	: Türk Dil Kurumu
Thk.	: Tahkik eden
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Vb.	: Ve benzeri
Vd.	: Ve devamı
Vol.	: Volume
Vr.	: Varak

KAYNAKLAR

1. Coğrafi Eserler

El-Bîrunî, Ebû'r Reyhân Muhammed b. Ahmed (ö. 1051)

(el-Âsârü'l-bâkiye 'ani'l-kurûni'l-hâliye)

El-Hârizmî nisbesiyle de bilinen Bîrunî, 4 Eylül 973 yılında Hârezm'in şehirlerinden biri olan Kâs'ta doğdu. Rey, Gilân, Buhara, Cürcân ve Gürgeç'e giden Bîrunî, Sâmânîler devrinde II. Mansûr sarayında himaye görmüştür. Gazne'ye gelişinden itibaren ise Astronomi, Matematik ve Fizikle ilgili çalışmalarda bulunmuştur. Onun tarihi coğrafya ile ilgili bilgileri, astronomi ile ilgili kitaplarında bulunmaktadır. Selçuklular'ın ilk dönemlerinde yaşayan Bîrunî'nin eserinde Türkler ve Türk ülkeleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Eserde, Şamanizm'e inanan Türkler'den ve bunların Hindistan'da Çin'de ve Dokuzoğuz ülkesindeki kalıntılarından bahseder. Bu konu hakkındaki bilgiler Ramazan Şeşen tarafından bir araya getirilmiştir. Biz tezimizde *el-Âsârü'l-bâkiye 'ani'l-kurûni'l-hâliye* adlı eserin C. E. Sachau tarafından hazırlanan neşrini kullandık¹.

Yakût el-Hamevî (ö. 1229)

(Mû'cemü'l-Bûldân)

574 (1178-1179) yılında Anadolu'da doğmuş olan müellif Rum asıllı bir ailenin çocuğudur. Esir alınarak Bağdâd'a getirilmesinden ötürü Bağdâdî nisbesine sahip olan müellif, ayrıca efendisinden dolayı Hamevî nisbesiyle meşhurdur. XIII. yüzyılın başında kölelikten azledilen müellif Umman, Dımaşk, Horâsân, Merv, Nişâbûr, Belh, Nesâ ve Herât gibi yerlere seyahat yapmıştır. 615 (1218) yılında yazmaya karar verdiği eserinin dili Arapça'dır. Günümüze ulaşmayan pek çok kitaptan alıntı yapmış olması, eserinin önemini daha da artırmaktadır. Bu eserde bölge, şehir, kasaba, köy, mevkî, deniz, nehir, ada, çöl, ribat, manastırlar vb. coğrafi unsurlar alfabetik olarak sıralanmıştır. Sekiz cilt olan eserin ilk cildinde giriş olarak beş bab eklemiş ve ardından alfabetik sıraya göre isimleri açıklamıştır. Müslümanların ilişki kurdukları toplumlar (Bizans, Türk, Hazar, Bulgar, Sakalibe, Ruslar, Zenciler, Çinliler, Haçlılar ve Moğollar) hakkında bilgi verir.

---

¹ Günay Tümer, "Bîrunî", *DİA*, VI, ss. 206-209; Ayşe Dudu Kuşçu, *Selçuklu Tarihçiliği'ne Başlarken*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları, Konya 2017, s. 157 vd; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yay., Ankara 2001, s. 15, 199; İbrahim Agâh Çubukçu, "Bîrunî", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1986, XXVIII/1, s. 91; Bîrunî, *el-Âsârü'l-bâkiye 'ani'l-kurûni'l-hâliye*, Neşr. C. E. Sachau, Leipzig 1923.

Özellikle Moğol istilasından önce Mâverâünnehir, Horâsân ve Hârezm yörelerinin kültür ve uygarlıklarına dair verdiği bilgiler bizim için önem arz etmektedir. Ayrıca Oğuz ve benzeri Türk kavimleri ile Taberistan, Cürcân, Mâverâünnehir hakkında verdiği bilgiler tezimiz için oldukça önem taşımaktadır². Eser, F. Wüstenfeld tarafından son cildi indeks olmak üzere altı ciltten oluşmaktadır³. Biz de tezimizde bu neşri kullandık. Ayrıca Ramazan Şeşen, eserin Türkler ile ilgili kısmını yayınlamıştır. Bundan başka özellikle Kürdler hakkında araştırma yaparken, Yakût'un eserinden çeviri yapmış olan Seyfettin Çetin'in *Yakût el-Hamevî'nin Mûcemü'l-Büldân'ında Kürdler* adlı eserinden de istifade ettik⁴.

Zekeriyâ el-Kazvî (ö. 1283)

(*Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*)

598 (1202) yılında Kazvîn'de doğan müellifin tam adı, Ebû Yahya Cemâlüddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvî'dir. Soyunun bir Arap ailesi olan Enes b. Malik'e dayandığı bilinmektedir. Dimaşk'a giden müellif burada İbnü'l-Arabî ile tanıştı. Halife Müstansır-Billâh döneminin sonlarına doğru Bağdâd'a gitti ve burada Hille kadılığına atandı. Moğollar'ın istilasından sonra da müderrislik ve kadılık görevlerini devam ettirdiği bilinmektedir. Onun iki büyük eserinden biri olan *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*'de Anadolu'nun bir çok şehir ve kasabası ile Orta Asya Türk boyları hakkında geniş bilgi bulunmaktadır. Türkler hakkında bilgilerin olduğu coğrafyalar ise Tamgâç, Kurân ve Türkistan idi. Biz tezimizde, çeşitli Türk halkları ve şehirleri hakkında bilgi veren bu eserin Hâmahullâh Veleddü's-Salem tarafından yapılan neşrini kullandık⁵. Eserin Türkler ile ilgili kısmı Ramazan Şeşen tarafından Dâru Sâdır'ın Beyrut 1960 yılı baskısına dayanılarak Türkçe'ye çevrilmiştir. Bahsi geçen 1960 yılı baskısı, Wüstenfeld tarafından Göttingen'de 1848 yılında *Âthâr al-Bilâd* adıyla yapılan neşrinin tıpkı basımıdır⁶.

Ebû'l-Fidâ (ö. 1331)

---

² Cl. Gilliot, "Yakût al-Rûmî", EP², XI, E.J. Brill, Leiden 2002, s. 264 vdd; Casim Avcı, "Yakût el-Hamevî", DİA, XLIII, s. 289 vd; Ayşe Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 166 vdd.

³ *Jacut's Geographisches Wörterbuch*, Neşr. F. Wüstenfeld, I-VI, Leipzig 1866-1873-1924.

⁴ Seyfettin Çetin, *Yakût el-Hamevî'nin Mû'cemü'l-Büldân'ında Kürdler*, Pak Ajans Yayıncılık, İstanbul 2014; Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 129-146.

⁵ Zekeriyâ Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, Neşr. Hâmahullâh Veleddü's-Salem, Darü'l-Kütüb el-İlmiyye, Beyrut-Lübnan 1971.

⁶ Cevat İzgi, "Kazvîni Zekeriyâ b. Muhammed", DİA, XXV, s. 160; Şeşen, *a.g.e.*, 146-154.

(Takvîmü'l-Büldân)

1273 yılında Dımaşk'ta doğan müellif Eyyubî ailesinin ileri gelen büyük alimlerindendir. İdari görevinin yanı sıra ilimle de meşgul olan Ebû'l-Fidâ'nın Takvîmü'l-Büldân adlı eseri Arapça yazılmıştır. Dünyanın yedi ana bölgeden meydana geldiğini söyleyen müellif bu bölgeleri oluşturan yirmi sekiz alt bölgeden bahsetmiştir. Sicistan, Sind, Çin, Taberistan, Horâsân, Zablistan, Gur, Toharistan, Hârezm, Mâverâünnehir ve Türkistan hakkında verdiği bilgiler bizim için önem arz etmektedir. Biz tezimizde eserin Ramazan Şeşen tarafından yapılmış olan Türkçe tercümesini ve Arapça neşrini kullandık⁷.

Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebi'l-Hayr Zerkûb-i Şirâzî

(Şirâz-Nâme)

XIV. yüzyıl alim ve yazarlarından olan İbn Ebi'l-Hayr Zerkûb'un nesebi anne tarafından tasavvuf şeyhlerine dayanmaktaydı. Fars'ta yolculuk yapmış ve bir süre Bağdâd'da yaşamış olan müellif, Şirâz-Nâme adlı eserini Bağdâd hakkında yazılmış olan bir eseri taklit ederek, Farsça kaleme almıştır. Büveyhîler'den başlayarak eserini kaleme aldığı tarihe kadar bölgeye hakim olan devletlerin tarihinden bahseden müellif, ayrıca Büyük Selçuklular ve bölgede kurulmuş olan atabeglikler hakkında hem siyasal hem sosyal açıdan önemli bilgiler vermektedir⁸. Biz tezimizde Behmen Kerimî'nin yapmış olduğu neşri kullandık⁹.

Hamdullah el-Müstevfî el-Kazvînî (ö. 740/1340)

(Nüzhetü'l-Kulûb)

Müstevfîyân denilen eski bir hânedana mensup Hamdullah Kazvînî, 1281 yılında Kazvîn'de doğmuştur. Sultaniye, Tebriz, Bağdâd, İsfâhân ve bazı şehirleri gezmiş olan müellif buralarda bulunan kütüphanelerde incelemelerde bulunmuştur. Yazmış olduğu bu eserin dili Farsça'dır. Müellif eserinde kendi zamanındaki Anadolu ve İran'ın coğrafi ve

⁷ Ebû'l-Fidâ, *Ebû'l-Fidâ Coğrafyası (Takvîmü'l-Büldân)*, Terc. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2017; Casim Avcı, "Takvîmü'l-Büldân", *DİA*, XXXIX, s. 492 vd; M. Şemseddin Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihleri*, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991, s. 124 vd; Müellifin kendisi tarafından gözden geçirilmiş bir yazması için bkz. Leyden Kütüphanesi, nr. 727; Kullandığımız neşri için bkz. Ebû'l-Fidâ İsmail b. Muhammed b. Ömer, *Takvim el-Buldân*, Neşr. M. Le Baron Mac Guçkin De Slane, A L'imprimerie Royale, Paris 1840.

⁸ Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, TTK, Ankara 1991, s. XIII; Zebihullah Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, II, Haz. Hasan Almaz, Nüsha Yayınları, Ankara 2005.

⁹ Ebû'l-Hayr Zerkûb-i Şirâzî, *Şirâznâme*, Neşr. Behmen Kerimî, Tahran 1357 hş.

iktisadî durumundan da bahseder. Guy Le Strange, eserin coğrafya ile ilgili kısmının tenkitli neşrini yapmıştır. Biz tezimizde Guy Le Strange neşrinden istifade ettik¹⁰.

Nureddin Muhammed b. Muhammed el-Avfî (630/1232)

(Cevâmiü'l-Hikâyât ve Levâmiü'r-Rivâyât)

1173 yılında Buhara'da doğan Avfî, Abdurrahman b. Avf'ın soyundan gelir. Semerkand, Nesâ, Horâsân, Hârezm, Sistân gibi yerleri dolaştı. Ölmeden kısa süre önce eserini tamamlayan Avfî, bu eseri Nizâmeddîn Cüneydî'ye takdim etti. Yazmış olduğu eserin dili Farsça'dır. Eserinin ikinci kısmında çalışkanlık, tedbir, sadakat, misafirperverlik, ahlâk gibi mevzulara değinilmiş ve hikayeler de bu fasıllara göre tanzim edilmiştir. Eserinin son kısmında Türkler ve onların komşuları hakkında bilgiler bulunmaktadır. Eserinde Oğuzlar'dan ve bundan başka Kırgızlar, Karluklar, Peçenekler, Hazarlar, Burdaslar, Slavlar ve Ruslar hakkında da bilgiler verilmektedir. Eserin Türklerle alakalı kısmı Ramazan Şeşen'in İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri adlı eserinde yayımlanmıştır¹¹.

El-İstahrî (ö. 340/950-951)

(Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik)

İstahrî'nin hayatı hakkında fazla malûmata sahip olmamakla birlikte nisbesinden dolayı İran'ın Fars bölgesindeki İstahr şehrinden olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca İran'ın diğer şehirlerinde de bulunan İstahrî, Mâverâünnehir, Arabistan, Suriye, Mısır ve Sind'e de gitmiştir¹². Eserin Murat Ağarı tarafından hazırlanan "İstahrî ve Mesâlikü'l-Memâlik'i", adlı Türkçe bir makalesi de mevcuttur. Türkler hakkındaki bölümleri Ramazan Şeşen tarafından tercüme edilmiştir¹³. Biz tezimizde Goeje tarafından hazırlanan neşrini kullandık¹⁴.

¹⁰ Kazvîni, *Nüzhetü'l-Kulûb*, İng Terc. G. L. Strange, E. J. Brill, Leyden 1919; Muharrem Hamza, "Hamdullah Müstevfî-i ve Eseri "Nüzhet'ül-Kulûb", Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van 2008; Abdülkerim Özeydin, "Hamdullah el-Müstevfî", *DİA*, XV, s. 454 vd; Ayşe Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 176 vd.

¹¹ Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 91-96; Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usûl*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985, s. 50 vd; Avfî'nin hayatı ve bu eser hakkında bkz. Browne, *A Literary History Of Persia*, I, 450 vd, 477-480; Tahsin Yazıcı, "Cevâmiü'l-Hikâyât", *DİA*, VII, s. 439 vd; Avfî, Muhammed, *Tezkire-i Lubabu'l-İbab*, Neşr. E. G. Brown- Mirza Muhammed İbn Abdolvahhab-i Kazvini, London-Leiden 1903 (1984 Tahran tabı);

¹² Marina Tolmecheva, "İstahrî", *DİA*, XXIII, İstanbul 2001, s. 203 vdd.

¹³ Murat Ağarı, "İstahrî ve Mesâlikü'l-Memâlik'i", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 2015, Vol. 4, No. 1, s. 80-104

¹⁴ İbahim b. Muhammed el-İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, Neşr. M. J. De Goeje, E. J. Brill, Leiden 1927.

İbnü'l-Fakîh

(Kitâbü'l-Büldân)

Nisbesinin yanı sıra kitabında Hemedan'a dair ayrıntılı bilgi vermesi sebebiyle de Hemedan'da doğduğu tahmin edilmektedir. Doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir. Eserde en son 290 (903) yılı olaylarından bahsedilmesi telifinin o yıl civarında tamamlandığı kanaatini uyandırmaktadır. Arap Yarımadası, Mısır, Mağrib, Suriye, Filistin, Anadolu, Irak, İran, Azerbaycan, İrmîniye, Mâverâünnehir, Türkistan ve Yedisu bölgeleri hakkında coğrafi, edebî, efsanevî bilgiler verdikten sonra Türkler'in içtimaî hayatına, âdet ve geleneklerine dair önemli açıklamalar yapmaktadır. Müellifin yoğunlaştığı konular özellikle fetihler, şehirlerin kuruluşu ve vergilerdir. Biz tezimizde M. J. De Goeje, ayrıca Yusuf el-Hadî tarafından hazırlanan iki ayrı neşrini kullandık¹⁵.

Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kübî (ö. 292/905'ten sonra)

(Kitâbü'l-Büldân)

Çoğunluğa göre Fars asıllı olarak bilinen müellifin, Ermeni asıllı olduğunu da söyleyenler vardır. IX. yüzyılın başlarında Bağdâd'da doğdu. Abbâsî devlet yönetiminde önemli görevlerde bulunmuş, Azerbaycan, Ermîniye ve Mısır valiliği yapmıştır. Hindistan, Çin, İran, Kuzey Afrika, Endülüs ve Suriye'nin yanı sıra birçok Arap ülkesine seyahatlerde bulunmuştur. Hayatının son yıllarını Mısır ve Kuzey Afrika'da geçirdi. Onun eseri Kitâbü'l-Büldân, Müslümanlar tarafından yazılan ilk coğrafya eseridir. Eserini 278 (891) yılında tamamlamıştır. Eserinin başlangıcında Bağdâd ve Sâmerrâ'nın tasvirini yapmıştır. Ardından İran, Afganistan, Arabistan, Hindistan, Çin, Bizans ülkesi, Suriye, Mısır, Nûbe, Kuzey Afrika, Sicistan ve Horâsân bölgelerini anlatılır. Bu bölgelerdeki yerleşim merkezleri, aralarındaki mesafeler, fetihleri, halkları, vergi miktarları, coğrafi durumları hakkında bilgi verilir¹⁶. Biz tezimizde Murat Ağarı'nın Türkçe tercümesinden istifade ettik¹⁷.

¹⁵ İbnü'l Fakîh, *Muhtasar Kitâbü'l-Büldân*, Edit: M. J. De Goeje, Leiden 1885; İbnü'l Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, Neşr. Y. El-Hâdî, Dârü Âlemi'l-Kütüb, Beyrut 1966; Hakkında ayrıca bkz. Cengiz Tomar, "İbnü'l-Fakîh", *DİA*, XXI, 2000, s. 38 vd.

¹⁶ Murat Ağarı, "Yakübî", *DİA*, XXXIII, 2013, s.s. 287 vd; R. Y. Ebied - L. R. Wickham, "Al-Ya'kübî's Account of the Israelite Prophets and Kings", *Journal of Near Eastern Studies*, XXIX/2 (1970), s. 80-98; M. Qasim Zaman, "al-Ya'kübî", *EF* (İng.), XI, 257-258; Selahattin Çamyar, *Ya'kubi ve Tarihçiliği*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1998.

¹⁷ Yakubî, *Ülkeler Kitabı*, Terc. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2002.

İbn Havkal

(Sûrat el-Arz)

Aslen Nusaybinli olan müellifin doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak bilinmemektedir. Gençliğini Bağdâd ve Musul'da geçirmiş olan İbn Havkal, öğrenimini de bu şehirlerde tamamlamıştır. 7 Ramazan 331 (15 Mayıs 943) tarihinde Bağdâd'dan hareket eden Havkal, Kuzey Afrika, Mısır, Doğu Anadolu, Azerbaycan, Horâsân, Batı Türkistan ve Sicilya'yı dolaştı. Eser ilk defa M. J. De Goeje tarafından Bibliotheca Geographorum Arabicorum serisinin ikinci cildi olarak yayımlanmıştır¹⁸.

Biz tezimizdeki bölümleri İbn Havkal'ın eserinde verdiği şekilde hazırladık, ayrıca eser coğrafya kaynakları arasında en çok başvurduğumuzdan biridir. Tezimizde Ramazan Şeşen'in hazırladığı Türkçe tercümesini kullandık¹⁹

Ebü'l-Kasım Ubeydullah b. Ahmed İbn Hurdâzbîh (ö. 912)

(Kitabu'l- Mesâlik ve'l- Memâlik)

Horâsân'da doğmuş olan İbn Hurdâzbîh Bağdâd'da büyüdü ve eğitim gördü, ayrıca İshak el-Mevsîlî'den mûsiki dersleri aldı.

İçeriğinde yolların haritalarından başka, astronomik coğrafyaya, vilayetlerin vergilerine, seyahat haberlerine, İslâmîyet'ten önceki İran tarihine, genel coğrafyaya dair bilgiler bulunduran eser, bize ulaşmış coğrafya kitaplarından en eskisidir. Müellif eserini yazarken kendisi toplamış olduğu bilgiler dışında Sasani döneminden kalma kayıtları kullandığı ve bazı seyyahların notlarından istifade ettiği bilinmektedir²⁰.

Eserinin ilk kısmının Grekçe ya da Süryanice'den Arapça'ya tercüme edildiği bilinmektedir. Fakat bu kısım günümüze ulaşmamıştır. Biz tezimizde Türkçe, Farsça ve İngilizce tercümelerini kullandık²¹.

Hasan b. Ahmed Mühellebî

---

¹⁸ Abderrahman Tlili, "La Sicilia Descrita Della Penna de un Autore del X Secolo: Ibn Hawqal", *Sharq al-Andalus*, VI, Alicante 1989, s. 23-32; Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", *DİA*, XX, İstanbul 1999, s. 34 vd.

¹⁹ İbn Havkal, *Sûrat el-Arz 10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Terc. Ramazan Şeşen, Yediyepi Yayınları, İstanbul 2017.

²⁰ Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbîh", XX, *DİA*, İstanbul 1999, s. 78 vd; H. G. Farmer, "İbn Hurdadbih on Musical Instruments", *Journal of the Royal Asiatic*, III, 1928, ss. 508-518.

²¹ İbn Hurdâzbîh, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Terc. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008; Hurdâzbîh, *Mesâlik'ül- Memâlik*, Neşr. M. J. De Goeje, E. J. Brill Leyden 1889; İbn Hurdadbih, *Mesâlik-i Memâlik*, Farsça Terc. Saîd Khakirend, Mirâs Milel, Tahran 1371.

(Kitâb el-Azîzî el Mesâlik-i Memâlik)²²

2. Seyahatnameler

Ebû Abdullah İzzüddîn Muhammed b. Ali b. İbrahim b. Şeddâd el-Halebî (ö. 1285)

(el-Alâkü'l-Hatîre fi Zikri Ümerâ's-Şâm ve'l-Cezîre)

613 (1217) yılında Haleb'de doğdu ve burada okudu. 1234 yılından sonra Dımaşk'a seyahatlerde bulundu. Eyyübîler ve Memlûkler döneminin önde gelen coğrafyacı, tarihçi ve katiplerinden biri olan İbn Şeddâd, Moğollar ve Haçlılar'ın Müslümanların topraklarına yaptıkları saldırılara bizzat şahit olmuş ve eserinde bu olaylardan bahsetmiştir. Arapça kaleme aldığı eser, Suriye ve tezimizde ilgili olarak özellikle el-Cezîre'nin o dönemki durumu ile alakalı önemli bilgiler vermektedir. Eser ilk defa Frederick Amedroz tarafından neşredilmiştir. Yahya Zekeriyâ Abbâre, el-Cezîre, Haleb, Kınnesrîn, Avâsım, Sugur ve Humus ile ilgili kısımlarını yayımlamıştır²³. Biz tezimizde bu neşrinden istifade ettik.

Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Levâtî et-Tancî (ö. 1368)

(İbn Battûta Seyahatnâmesi)

703 (1304) yılında Fas'ın Tanca şehrinde doğmuş olan müellifin hayatı hakkındaki bilgiler, eseri İbn Battûta Seyahatnâmesi'nde verdiği bilgilere dayanmaktadır. Biz, Fransızca, İtalyanca, İspanyolca, Urduca ve Farsça tercümeleri bulunan eserin Türkçe tercümesinden istifade ettik²⁴.

Nasır-ı Hüsrev (ö. 1073 sonrası)

(Sefernâme)

1004 yılında Belh şehrinin Kubâdiyan kasabasında doğan müellif, İran edebiyatının XI. yüzyılda yetiştirdiği en önemli şahsiyetlerden biridir. İyi bir tahsil görmüş olan Nasır-ı Hüsrev, Gazneli sultanları Mahmûd ve oğlu Mesûd'un hizmetinde katip olarak çalışmıştır. 1040 yılında Selçuklular'n hizmetine girdi. Beş yıl sonra hacca

²² Hasan b. Ahmed Mühellebî, *Kitâb el-Azîzî el Mesâlik-i Memâlik*, Camîyü'l-Hukuk Mahfûze, Dımaşk 2006.

²³ İbn Şeddâd, *el-Alâkü'l-Hatîre fi Zikri Ümerâ's-Şâm ve'l-Cezîre*, III, Tahk. Yahya Abbâre, *Vezâretü's-Sekâfe ve İrşâdü'l-Kavmî*, Dımaşk 1978; Casım Avcı, "İbn Şeddâd, İzzeddin", *DİA*, XX, İstanbul 1999, s. 374 vd; Ayşe Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 200 vd.

²⁴ Bkz. Ayşe Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 200 vdd; İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, I, Terc. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

gitmek üzere yola çıkan müellif, yedi yıl sürecek bu seyahati boyunca Nişâbur, Damgan, Simnân, Kazvîn ve Şemirân'a uğrayarak Tebriz'e ulaştı. Oradan Hoy, Ahlât, Bitlis, Meyyârikîn, Amîd yolu ile Harran'a oradan da Suriye ve Filistin şehirlerini ziyaret ettikten sonra ilk haccını gerçekleştirdi. Hac dönüşü Fatımîler'in merkezi olan Kahire'de İsmâilî mezhebine intisap etti. Tekrar Belh'e dönen Nâsır, burada İsmâilîliği yaymaya başlayınca Selçuklu idaresi tarafından tehlikeli bulundu ve bunun üzerine Çağrı Bey'in emri ile tatbikata uğrayınca Belh'ten ayrılmak zorunda kaldı²⁵.

Farsça kaleme almış olduğu eserde Güneydoğu ve Doğu Anadolu'daki bazı şehirler hakkında bilgiler verir. Ayrıca Selçuklular ile ilgili olarak devletin kuruluş yılları hakkında ve Eyyübîler, Fatımîler, Şîlik ve İsmâilîlik hakkında önemli bilgiler vermektedir²⁶.

Bünyamin b. Yona (Tudelalı Bünyamin) ve Rabiston'lu Petachia

(Seferhâ ve Rabiston'lu Petachia Seyahatnâmesi)

Bu iki seyyahı bir arada vermemizin nedeni tezimizde kullandığımız Türkçe tercümesinin ikisinin eserlerine ait olmasıdır. Yahudilere ait bu seyahatnameler, Bizans, Yahudi, İslâm ve Türk tarihi hakkında önemli bilgiler içermektedir. Benjamin'in Bağdâd'ı ziyaret ettiği dönemde Abbasî halifesi el-Müstencid idi. Onun ziyareti sırasında Haleb'de Zengîler vardı. Petachia'nın Bağdâd'ı ziyareti sırasında ise halife, en-Nâsır li-dînillah idi (575-622/1180-1225). Onların seyahatnamelerinde Türk ve İslâm tarihi ile ilgili bilgiler de bulunmaktadır²⁷.

3. Şehir ve Bölge Tarihleri

İbnü'l-Kalânîsî (ö. 1160)

(Zeylü Târihî Dımaşk)

Tam adı İbnü'l-Kalânîsî Ebu Ya'la Hamza b. Esed b. Ali b. Muhammed ed-Dımaşkî et-Temîmî'dir. Tam olarak doğum tarihi bilinmemekle birlikte 1073-1082 yıllarında olduğu tahmin edilmektedir. Dımaşk'ta doğmuş olan Kalânîsî, Şam'da büyük bir aile olan Temîm kabilesine mensuptur. Arapça yazmış olduğu eserinden İbn Asâkir,

²⁵ Nihat Azamat, "Nâsır-ı Hüsrev", *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, s. 395 vd; Ayşe Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 203.

²⁶ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, Terc. Abdülvehap Tarzi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1967.

²⁷ Tudelalı Benjamin-Ratisbonlu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyah'ın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, Nuh Arslantaş, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001, s. VII-XV; Togan, *Tarihte Usûl*, s. 247; Stefanos Yerasimos, "Bünyamin (Tudelalı)", *Dünden Bugüne İslâm Ansiklopedisi*, Tarih Vakfı Yayınları, II, İstanbul 1994, s. 343.

İbnü'l-Esîr ve Sıbt İbnü'l-Cevzî gibi İslâm tarihi müellifleri alıntı yapmışlardır ve bu müellifler Kalân'sî'nin eserine *Tarih* adını vermişlerdir. İki bölümden meydana gelen eserin ilk bölümünde 441 (1049) yılına dek valileri esas alarak Dımaşk tarihi hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci bölüm ise 458 (1066) yılından başlar ve 555 (1160) yılına kadar olan olayları anlatan umumi bir tarih niteliğindedir²⁸. Tezimizde Henry F. Amedroz neşrinden ve Ali Sevim'in eserin Selçuklularla ilgili yazdığı kısmından istifade ettik²⁹.

İbnü'l-Ezrâk (ö. 1181 sonrası)

(Târîhu Meyyâfarîkîn ve Âmid)

Müellif hakkında bilinenlerin hepsi kendi eserinde yazdıklarından ibarettir. O, 510 yılı Şevval (Şubat 1117) ayında Meyyâfarîkîn'de doğdu. Meyyâfarîkîn, Bağdâd, el-Cezîre, Mardin ve Ahlât gibi yerlerde bulunan Ezrâk, 1168 yılında Şam'daki vakıfların nazırlığına atandı. 1175 yılında geldiği Ahlât ziyareti onun son ziyaret ettiği yer olmuştur. Meyyâfarîkîn tarihini anlatan eseri Arapça yazılmıştır. Eserde, İslâm Tarihi, Meyyâfarîkîn Tarihi, Irak, Şam, El-Cezîre, Mervânîler, Doğu Anadolu Beylikleri ve Artuklu Beylikleri hakkında bilgiler verilmiştir. Söz konusu eser, Ferdinand Wüstenfeld tarafından ilim alemine tanıtılmıştır. Biz tezimizde Mehmet Emin Bozarslan tarafından yapılan Türkçe tercümesini kullandık³⁰.

Narşahî (ö. 959)

(Tarih-i Buhârâ)

Müellifin hakkında fazla malûmata sahip olmayıp onun 899-900 yılında doğduğunu bilmekteyiz. Eserini, 943 yılında çağdaşı olan Samani hükümdarı Nûh b. Nasr'a takdim ettiği bilinmektedir. Eserde, İslâm öncesi Buhârâ şehri, Türk tarihi ve İslâm'ın ilk zamanları, ayrıca Buhârâ'da İslâmîyet'in yayılışı ve İran coğrafyasındaki İslâm fetihleri hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Eser, 522 (1128) yılında Ahmed b. Muhammed el-Kubâvî tarafından Farsça'ya tercüme edilmiştir³¹. Biz tezimizde Richard

²⁸ Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Kalânîsî", *DİA*, XXI, İstanbul 2000, s. 99; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK, Ankara 2000, s. 4.

²⁹ Ali Sevim, "İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeyl-ü Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (436-500=1044/1045-1106/1107)", *Belgeler*, XXIX/33, Ankara 2008, ss. 1-42; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl-ü Tarih-i Dımaşk*, Neşr. H. F. Amedroz, Catholic Press, Beyrut 1908,

³⁰ İbnü'l-Ezrâk, *Tarihü'l Meyyâfarîkîn ve Amed*, *Mervânî Kürdleri Tarihi*, Terc. Mehmet Emin Bozarslan, İstanbul 1975; Ercan Gümüş, "İbnü'l-Ezrâk ve Eseri 'Meyyâfarîkîn ve Âmid Tarihi' Üzerine Türkiye'de Yapılan Çalışmalar Işığında Bir Değerlendirme", *e-Şarkiyât İlmi Araştırmalar Dergisi*, S. VII, Diyarbakır 2012.

³¹ Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî, "Tarih-i Buhara", Tanıtım: Cüneyt Güneş, *History Studies International Journal of History*, 2014, VI/1, s. 199; Ayşe Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 150.

N. Frye tarafından İngilizce tercümesi ve Erkan Göksu tarafından yayınlanmış Türkçe tercümesinden istifade ettik³².

Mufazzal b. Maferruhî

(Tercüme-i Mehâsin-i İsfâhân)

Sultan Melikşâh'ın çağdaşı olan Maferruhî, sultanın döneminde yapılmış olan imar faaliyetlerinden bahseder. Arapça yazılmış olan eser, Hüseyin b. Muhammed b. Ebû'r-Rıza Âvî tarafından İlhanlılar zamanındaki durumların eklenmesi ile Farsça'ya tercüme edilmiştir. Eserde İsfâhân'ın Selçuklular tarafından ele geçirilmesinden bahsedilmektedir. Eser, Abbas İktbal tarafından neşredilmiştir³³.

Bundan başka, İsfâhân hakkında bilgi veren *Râhnümâ-yi İsfâhân* adlı eserden istifade ettik³⁴.

İbn İsfendiyar

(Târih-i Taberistan)

Hayatının bir kısmını Bavendîler'in İspahbediyye kolunun hükümdarlarından Hüsamüddeve Erdeşîr ve oğlu Nasîrüddevle II. Şâh Gazi Rüstem'in (1206-1210) hizmetinde geçiren İsfendiyar, bir dönem hükümdarlara katiplik yapmıştır. Farsça yazılmış olan bu eser dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Sasanî hükümdarının başrahibi Tenser'in, Taberistan hükümdarı Geşnasb'a yazdığı mektubun Pehlevice'den Farsça'ya tercümesi bulunmaktadır. Diğer bölüm -ki bizim en çok istifade ettiğimiz kısım, bölgeye hakim olan Ziyârîler, Büveyhîler, Gazneliler, Selçuklular ve Bavendîler hânedanı hakkındadır. Ayrıca eserde Selçuklular'ın Taberistan, Mazenderan ve Güney Kafkasya bölgelerindeki faaliyetleri ve Selçuklu sultanlarının Azerbaycan atabegleri ile arasındaki münasebetlerinden bahsedilmektedir. Biz tezimizde eserin İngilizce ve Arapça tercümesinden istifade ettik. Eserin tamamı ise Abbas İktbal tarafından iki cilt halinde neşredilmiştir³⁵.

---

³² Narşahî, *Târih-i Buhârâ*, Terc. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013; Narşahi, *The History of Bukhara*, Terc. Richard N. Frye, The Mediaeval Academy of America Cambridge 1954.

³³ Togan, *Tarihte Usûl*, s. 201; Osman Gazi Özgüdenli, "İsfahan", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 499; Maferruhi, *Kitâbu Mehâsin-i İsfâhân*, Terc. Hüseyin b. Muhammed b. Ebi'r-Rıza Âvî, Tahran 1312/1933.

³⁴ Lütfullah Hünerfer, *Râhnümâ-yi İsfâhân*, Sâzmân-ı Celb-i Seyyâhân, İsfâhân 1994.

³⁵ İbn İsfendiyâr, *Tarih-i Taberistan: An Abridged Translation of History of Tabaristan*, Trans. Edward Browne, II, Brill, Leiden 1905; İbn İsfendiyâr, *Târih-i Taberistân*, I, Terc. Ahmed Muhammed Nadî, Meclîs-i Ali's-Sekâfet, Kahire 2004; Rıza Kurtuluş, "İbn İsfendiyar", *DİA*, XX, s. 93; İbrahim Kafesoğlu, *Hârezmşahlar Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 2000, s. 11; Ayşe Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 152.

El-Hüseynî el-Mar'aşî (ö. 1489)

(Târih-i Taberistân u Rûyan u Mâzenderân)

815 (1412) yılında Âmul şehrinde doğmuş olan Mar'aşî, Hz. Ali soyundan olup Maraş kökenlidir. Dedesi bir tarikat şeyhi olup Mâzenderan'ı ele geçirdiği vakit burada Mar'aşîler hânedanını kurmuştur. Farsça yazılmış olan eser Taberistan tarihi hakkında bilgi vermektedir. Eser ilk defa Bernhard Dorn tarafından Almanca'ya çevirilmiştir³⁶.

İbnü'l-Adîm (ö. 660/1262)

(Zübdetü'l-Haleb min Târîh-i Haleb)

588 (1192) yılında Haleb'de doğdu. Elçi sıfatı ile Dımaşk, Antep, Kahire ve Bağdâd gibi yerlere seyahatlerde bulundu. Adîm, İlhanlı hükümdarı Hülâgû'nun 1260 yılında Haleb'i ele geçirmesi üzerine önce Filistin'e ardından Mısır'a gitti. Hülâgû tarafından Suriye, Musul ve el-Cezîre başkaldırgına ve evkâf nazırlığına tayin edildi. Kahire'de vefat etti. Arapça kaleme alınmış eser, Bugyetü't-Taleb'in özeti gibi olmakla birlikte burada özellikle Eyyübîler devri ile ilgili bölümlerinde Bugye'de bulunmayan ayrıntılara yer verilmiştir. Bunun dışında Suriye, Mısır ve Irak gibi bölgelerde cereyan eden olaylar ve buralarda yaşayan şahıs, aile ve hânedanlardan bahsedilir. Ali Sevim bu eserin 1055-1127 yılları arasındaki Selçuklular ile ilgili kısmını yayınlamıştır³⁷.

4. Genel Tarihler

Ahmed b. Mahmûd (ö. 977/1569-1570)

(Selçuknâme)

Müellifi mevcut olduğu halde, Selçuklu Tarihi üzerine yapılan çalışmalarda ayrı bir tetkike mevzu teşkil etmemiş olması dolayısıyla, anonim bir *Selçukname* olarak geçmektedir. Müellif hakkında bilgi edindiğimiz Erdoğan Merçil'in hazırladığı *Selçukname* eserinde, Edirne nüshasında müellifin adını içeren varağın kaybolan sayfalar arasında bulunmuş olduğu zikredilir. Bu bilgiye rağmen Kâtip Çelebi'nin kaydından faydalanan Mükrimin Halil Yinanç bu eserin, Muhammed b. Mecdeddîn'in olduğunu

³⁶ Sehir-eddin's Marashî, *Geschichte von Taberistan, Ruyan und Masanderan*, Neşr. Bernhard Dorn, Petersburg 1850; Tahsin Yazıcı, "Mar'aşî, Zahirüddin", *DİA*, XXVIII, s. 28 vd; İsmail Pırlanta, *Fethinden Sâmânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişâbur*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2010, s. 8 vd.

³⁷ Kemalettîn İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târîh Haleb*, Tahk. Halil el-Mansûr, Darü'l-Kitabü'l-İlmîyye, Beyrut Lübnan 1996; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târîh Haleb*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme Ali Sevim, *Zübdetü'l-Haleb min Târîh Haleb'de Selçuklular*, TTK, Ankara 2011.

tahmin etmektedir. Fakat Bodleian neşrinden haberdar olmaması onun müellif hakkında bilgi sahibi olmasına engel olmuştur. Fakat Ahmed b. Mahmûd'a nispet edilen Türkçe Selçuknâme'de ağırlıklı olarak Büyük Selçuklular'a yer verilmekle birlikte Irak, Kirmân ve Türkiye Selçukluları hakkında da kısa bilgiler bulunmaktadır. Çalışmamızda Erdoğan Merçil tarafından hazırlanan Türkçe tercümesinden istifade ettik³⁸.

Ebû Nasr Muhammed b. Abdi'l-Cebbâr el-Utbî (ö. 427/1036)

(Tarihü'l-Yeminî)

Edip, şair ve tarihçi olan Utbî, 961 yılında Rey'de doğdu. Samani ve Gazneli hizmetinde bulunan Utbî'nin günümüze ulaşan eseri meşhur *Kitâbü'l-Yemînî*'dir. Müellif, Arapça kaleme aldığı eserini 1021 yılında tamamlayarak hâmisî Gazneli Veziri Ahmed b. Hasan el-Meymendî'ye sundu. XIII. yy'da Farsça'ya çevrilmiş olan eser 1850 yılında James Reynolds tarafından İngilizce'ye tercüme edilmiştir. Eserinde Gazneli Mahmûd'un Horâsân ve Sicistan'ı Sâ mânîler'den nasıl aldığını anlatır, ayrıca Sâ mânîler hakkında önemli bilgiler verir³⁹.

İbn Hassûl- Ebu'l Âlâ (ö. 450/1058)

(Tafdîlü'l-Etrâk Âlâ Sâiri'l-Ecnâd ve Menâkibü'l-Hazrati'l-Aliyyeti's-Sultaniyye)

Aslen Hemedanlı ve Rey şehrinde yetişmiş olan müellif, Büveyhîler'in son dönemleri ile Selçukluların ilk zamanlarındaki önemli divan katiplerindendir. Eseri de Selçuklular ile Büveyhîler arasındaki rekabet nedeniyle yazılmıştır. Eserin tek nüshası Anastas el-Karmali'nin özel kütüphanesinde bulunmuş, Abbas el-Azzavî tarafından Arapça bir mukaddime ile neşredilmiş ve Şerafettin Yalatkaya tarafından Türkçe tercümesi yapılmıştır⁴⁰.

İbnü'l-Esîr, Ebû'l Hassan İzzeddîn Ali b. Muhammed (ö. 630/1233)

(et-Tarihü'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye)

(el-Kâmil fi't-Tarih)

³⁸ Erdoğan Merçil, "Selçuknâme", *DİA*, XXXVI, s. 397 vd; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, II, Haz. Erdoğan Merçil, İstanbul 1977; Ayşe Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 22.

³⁹ Erdoğan Merçil, "Ebû Nasr Muhammed b. Abdilcebbâr el-Utbî", *DİA*, XXXXII, 2012, ss. 236 vd; Günaltay, *a.g.e.*, s. 124 vd; Al-Utbi, *The Kitabi Yamini*, Trans. James Reynolds, London MDCCCLVIII.

⁴⁰ Ramazan Şeşen, "İbn Hassûl'un Tafdil el-Etrak Ala Sair el-Ecnad Adlı Risalesinin Tercümesi", *Tarih Dergisi*, S. 38, 2003; Abbas Azzavî, "İbn Hassûl'ün Türkler Hakkında Bir Eseri", Terc., Şerafettin Yalatkaya, *Belleten*, IV/14-15 (Nisan-Temmuz), Ankara 1994, ss. 547-570.

555/1160'ta Cezîretü'l İbn Ömer'de doğdu. Ailesi ile birlikte Musul'a göç ettikten sonra burada önemli hocalardan dersler aldı. Selçuklular için önemli bir eser olan *et-Tarihü'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye* Zengîler hakkında önemli bilgiler vermektedir⁴¹.

İbnü'l-Esîr'in yazmış olduğu bir diğer eseri *El-Kâmil fi't-Târih*, Ortaçağ İslâm tarihinin önemli kaynakları arasındadır. Kısaca *Tarihü'l-Kâmil* olarak da bilinen, İbnü'l-Esîr adını Doğu ve Batı dünyasında saygı ve takdirle yaşatan, aynı zamanda Selçuklu kültür ve medeniyeti açısından araştırmacılara kaynaklık eden bir eserdir.

Eser Tornberg tarafından 1863'de Leiden'de, buna dayalı olarak da Beyrut'ta yayımlanmıştır. *El-Kâmil fi't-Târih*, biri İslâm öncesi ve diğeri İslâm dönemi olmak üzere iki bölümden meydana gelmiş ve 12 cilt halinde düzenlenmiştir. Eserin İslâmî döneme ait Türk tarihi açısından önemli bölümü, özellikle Selçuklular'a ait bilgilerin bulunduğu 9, 10, 11 ve 12. ciltlerdir. Eser, Büveyhî, Fatımî, Gazneli, Selçuklu, Abbâsî devletleri ile ilgili olarak oldukça geniş malûmat verir⁴².

Nesevî, Muhammed b. Ahmed

(Siretü's-Sultân Celâleddin Mengüberti)

Horâsân'ın Nesâ şehrinde doğan müellif, hem tarihçi hem de bürokrat olması sebebi ile önemli bir konuma sahipti. Eseri, hizmetinde bulundupu Celâleddin Mengüberti hakkında ayrıntılı bilgiler içermektedir. Eser, Moğolların Batı Türkistan ve İran'daki hareketleri, ayrıca İsmâîlîler hakkında bilgiler içeren önemli bir kaynaktır. Biz çalışmamızda Müştevî Minovî'nin neşrinden istifade ettik⁴³.

İbn Vâsıl, Cemâleddin Muhammed el-Hamavî (ö. 697/1298)

(Müferricü'l-Kurûb fî Ahbâr-i Benî Eyyûb)

604 (1208) yılında Hama'da doğan müellif, burada iyi bir eğitim aldıktan sonra Kudüs'e gitti. Birçok şehir gezen İbn Vâsıl, Eyyübî Devleti'nin önemli olaylarına ve

⁴¹ İbnü'l-Esîr, *Târihü'l-Bahîr fi Devletü'l-Atabekiyye*, Abdülkadir Ahmed Tâlimât, Darü'l-Kütübe'l Medineti'l-Kahîre, Kahîre 1963; Fazlı Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, Çizgi Kitapevi, Konya 2006, s. 16.

⁴² Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Esîr", *DİA*, XXI, s. 26; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Tarih*, Terc. Ahmet Ağrakça-Abdülkerim Özaydın, I-XII, Bahar Yayınları, İstanbul 1987; Ayrıca Arapça neşrinin bazı ciltlerinden de istifade ettik bkz. İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târih*, Arapça Neşr. A. El-Kâdî, VIII, Beyrut 1995.

⁴³ Abdülkerim Özaydın, "Nesevî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, XXXII, s. 577 vd; Günaltay, a.g.e., s. 172 vd; Nesevî, *Sîret-i Celâleddin Münkeberenî*, Neşr. Müştevâ Minovî, Kitâbnâne-î Millî-i İrân, Tahran 1384 hş.

Abbâsî hilafetinin yıkılışına kadar hilafetin durumuna şahit olmuştur. *Müferricü'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb* adlı eseri beş ciltten oluşmaktadır. Biz ilk cildinden, Atabegler konusu hakkında istifade ettik⁴⁴.

El-Hemadâni, Ebu'l Hasan Muhammed b. Abdülmelik (ö. 521/1127)

(Ünvanü's-Siyer)

M. Halil Yinanç, bu eserin Taberî'nin "Tarihü'l-Umem ve'l-Mülük" adlı eserine zeyl olarak yazıldığını söylemiştir. Eser, XI. ve XII. yüzyılda Selçuklu ve Oğuzlar'ın batıya doğru ilerleyişleri hakkında bilgiler vermektedir⁴⁵.

Azîmî, Muhammed b. Ali ek-Halebî (ö. 556/1175)

(Azîmî Tarihi)

1090-91 yılında Haleb'de doğdu. Biyografi kitaplarında Azîmî'nin hayatı hakkında pek fazla bilgi yoktur. *Târîhu'l-'Azîmî* bugün elde mevcut olan yegâne eseridir. Eserde Hz. Adem'den başlanarak ele alınan konular hicretten itibaren kronolojik bir sıra içinde anlatılmaktadır.

Eserde, ayrıca Karahanlılar, Gazneliler ve kuruluşundan başlayarak Büyük Selçuklu, Kirman, Irak, Anadolu ve Suriye Selçuklu devletleri hakkında da bilgiler mevcuttur. Eserde Türk-Haçlı ve Bizans, Bizans-Peçenek ve Bulgar münasebetlerine dair diğer kaynaklarda bulunmayan orjinal kayıtlar da yer almaktadır. Selçuklular ile ilgili bölümleri Ali Sevim tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir⁴⁶.

El-Hüseynî, Sadreddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsir (ö. 590/1194)

(Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye)

Müellifin hayatı hakkında bilgiler çok azdır. *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye* adındaki Arapça eserin gerek adı gerekse müellifi hakkında değişik yorumlar vardır. Diğer bir adının da *Zübdetü't-tevârîh* olarak belirtilen eserin iki yerinde müellif adı olarak el-Hüseynî gösterilmiştir.

---

⁴⁴ İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, Tahk. Cemâleddîn eş-Şeyyâl, I, Kahîre 1953; Cengiz Tomar, "İbn Vâsıl", *DİA*, XX, s. 438 vd; Hülya Yazar Çakıroğlu, "Müferricü'l-Kurûb'a Göre Eyyübî Sultanlarının Örnek Davranışları", 38. *ICANAS Bildiriler Kitabı*, VII, Ankara 2007, s. 3307 vdd.

⁴⁵ el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîh-i Taberî*, Neşr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Beyrut ts.; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 112 vd.

⁴⁶ el-Azîmî, *Azîmî Tarihi*, Terc. Ali Sevim, TTK, Ankara 2006, s. X-XXXIII; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 113 vd.

Selçuklu devletinin kuruluşu ve Tuğrul Bey dönemiyle ilgili verdiği bilgiler dönemin diğer kaynaklarıyla karşılaştırma yapma açısından bize oldukça fayda sağlamıştır. Ayrıca Selçuklular'ın Hristiyan alemi ile ilişkileri ve Gürcüler ile olan savaşlar da anlatılmıştır. Eser yayımlanmış olup, Türkçe tercümesi yapılmıştır⁴⁷.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (ö. 597/1201)

(Kitabü'l-Muntazam Mültakatü'l-Multazam Ahbâri'l-Mülûk ve'l-Ümem)

1116 yılı civarında Bağdâd'da doğdu. Soyu Hz. Ebû Bekir'e dayanır. *El-Muntazam fî Târîhü'l-mülûk ve'l-Ümem* adındaki 20 ciltlik Arapça olan eseri ile olayları veya sadece biyografileri değil her ikisini de yıllara göre ayrı başlıklar altında kaydetmek suretiyle iki metodu birleştirmiş ve böylece tarih yazıcılığına yenilik getirmiştir. Onun, rivayetleri ve olaylarla şahıs biyografilerini birleştiren metodu, torunu Sıbt İbnü'l-Cevzî ve kendinden sonraki müelliflerden İbnü'l-Esir başta olmak üzere birçoğuna örnek olmuştur⁴⁸.

Sıbt İbnü'l-Cevzî (ö. 654/1257)

(Mirâtu'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân)

1186 yılında Bağdâd'da doğdu. Küçük yaşta babasının ölümü üzerine dedesi tarafından yetiştirilen müellif, Bağdâd'da başladığı tahsilini Musul ve Dimaşk'ta sürdürdü ve burada öldü.

Müellif, *Mir'âtu'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan* adlı Arapça büyük bir eser kaleme almıştır. Bu eser, yaratılıştan müellifin ölüm tarihine kadar geçen süreci ihtiva eden kırk ciltlik umumi bir tarihtir. Eserin yazmaları çeşitli kütüphanelerde mevcut olmakla birlikte tamamı İstanbul'da bulunmaktadır.

Ortaçağ'ın en büyük hadiselerinden birisi olan Türk göçleri ve Selçuklu Türklerinin tarih sahnesine çıkışı, Suriye, İran ve Irak'ta uzun süre devam eden hâkimiyetleri hakkında en güvenilir kaynaklardan birisidir⁴⁹.

⁴⁷ el-Hüseynî, *Ahbâri'd-Devleti's-Selçukiyye*, Terc. Necati Lügal, TTK, Ankara 1943; Ayşe Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 32.

⁴⁸ İbnü'l-Cevzî, *El Muntazam Fi Tarihil Müluk Vel Ümem*, Beyrut 1992; İbnü'l-Cevzî, *El Muntazam Fi Tarihil Müluk Vel Ümem*, XV, Tahkik: Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan 1412 (1992); İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî tarihi'l-mülûk ve'l-ümem*, Terc. Ali Sevim, Makaleler, Berikan Yayınevi, Ankara 2005; İbrahim Hatiboğlu, "İbnü'l-Cevzî Ebû'l-Ferec", *DİA*, XX, s. 543.

⁴⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zamân fî Tarihi'l-Âyan*, Neşr. Ali Sevim, Ankara 2011; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zamân fî Târîhi'l-Ayân*, XVIII, Neşr. Müslim Bârûdî, Şirketü'l-Risâletü'l-âlemiyyet, Beyrut Lübnan 1434; Ramazan Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 144 vd.

İbnü't-Tiktaka, Safiyüddin Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ (ö. 709/1309)

(Kitâbu'l-Fahrî)

1262 yılında Bağdâd'da doğmuş olan müellif eğitimini bitirdikten sonra birçok yolculuğa çıkmıştır. Hz. Ali'nin soyundan olan müellifin babası Ali b. Muhammed Tabâtabâ, Irak bölgesindeki Şîiler'in baş naibi idi. Babası öldürülünce İbnü't-Tiktaka onun yerine baş naib olmuştur.

Müellif, eserinin ilk bölümünde, tarih ve siyaset ilmi ve Abbâsî devlet teşkilatını anlatır. İkinci bölümde, Bağdâd'ın İlhanlılar tarafından alınmasına kadar gelen kısa halifeler tarihini anlatır. Yine bu bölümde Büveyhîlere, Selçuklular'a ve Fatımiler'e de birer bölüm ayırmış ve önemli bilgiler vermiştir⁵⁰

Ebü'l-Fidâ

(el-Muhtasar fi Târihi'l-Beşer)

Daha evvel hayatı hakkında bilgi verdiğimiz müellifin bu eseri, dört bölümden oluşmaktadır. Eser, yaratılıştan 729 (1329) yılına kadar olan olaylardan bahseder. Özellikle Haçlılar, Selçuklular, Eyyübîler, Gazneliler ve Atabeyler'e ilişkin önemli bilgiler vermektedir⁵¹.

İbnü'd-Devâdâri, Ebu Bekr b. Abdullah b. İzzeddin Aybek (ö. 736/1336)

(Kenzü'd-Dürer ve Câmiu'l-Gurer)

Kahire'de doğdu. Aslen Hârezm'den olan Aybek ailesi Selçuklular'a dayanmaktadır. Müellif tahsilini tamamladıktan sonra Memlûklü sultanının hizmetine girmiştir. Müellif, 9 ciltlik bir İslâm tarihi kaleme almıştır. *Kenzü'd-Dürer ve Camiü'l-Gurar* adlı eser, Selçuklu, Moğol ve Memlûk'lü ilişkiler hakkında Arapça kaynaklar arasında en geniş ve orijinal bilgiler verenidir⁵².

Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Osman (ö. 748/1348)

(Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm)

⁵⁰ İbnü't Tiktaka, *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258)*, Terc. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2006; CL. Huart, "İbnü't-Tiktaka", *İA*, V, s. 875; Sabri Hizmetli, "İbnü't-Tiktaka", *DİA*, XXI, s. 232.

⁵¹ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbarü'l-Beşer*, I, Neşr. Mahmûd Deyyûb, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut Lübnan 1317; Abdülkerim Özeydin, "Ebü'l-Fida", *DİA*, X, s. 320.

⁵² İbnü'd-Devâdâri, *Kenzü'd-dürer*, VI, Neşr. Selâhaddin el-Müneccid, Wiesbaden-Kahire 1380/1961; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 182 vd; Cevat İzgi, "İbnü'd-Devâdâri", *DİA*, XXI, s. 11 vd.

(Düvelü'l-İslâm)

(Siyer-ü Alâmi'n-nübelâ)

673 (1274) yılında doğmuş olan müellifin ailesi, Türkmen asıllıdır, ayrıca Meyyâfarikîn'de yaşamış olup Temîmoğullarının mevlasıdır. Özellikle tarih ve biyografi alanında çok sayıda eser yazmıştır⁵³.

İbn Kesîr, İmâdeddin İsmâil b. Ömer (ö. 774/1373)

(el-Bidaye ve'n-Nihâye)

Dönemin ünlü bilginlerinden olan müellifin hadis ve tefsir alanında çeşitli eserleri vardır. İbn Kesîr'in büyük tarihçiler arasında yer almasını sağlayan eser, başlangıçtan 767 (1365-66) yılına kadar gelen olayları kronolojik sırayla anlatan on dört ciltlik umumi bir İslâm tarihidir. Tamamı basılan ve bazı bölümleri çeşitli başlıklar altında ayrıca neşredilen eser Mehmet Keskin tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir⁵⁴.

Makrîzî, Ebu Muhammed Takıyyüddin Ahmed b. Ali (ö. 845/1442)

(Kitabü's-Sülûk li Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk)

766 (1365) yılında Kahire'nin Bercevan semtinde doğan müellif, el-Makrîzî nisbesiyle anılır. Anne tarafı hanefî olan müellifin baba tarafının Şafîî olduğu bilinmektedir. Kendisi de Şafîî mezhebini benimsemektedir. Altı yüze yakın alimden ders almış olan müellifin eseri Mısır ve komşu ülkelerin tarihi hakkında önemli bilgiler vermektedir⁵⁵.

İbn Tağrıberdî, Ebu'l-Mehâsin Cemâleddin Yusuf (ö. 874/1470)

(en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire)

⁵³ Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, Tedkik Ömer Abdüsselâm Tedmurî, Darü'l Kitâb el-Arabî, Beyrut 1994; Zehebî, *Siyer-ü Alâmi'n-nübelâ*, XXI, Beşşâr Avvâd- Muhyî Helâl Serhân, Al-Resalah, Beyrut 1417 (1996), s. 331; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, Neşr. Hasan İsmail Merv-Mahmûd Arnavut, I, Dâr Sâdr, Beyrut 1999.

⁵⁴ Abdülkerim Özeydin, "İbn Kesir", *DİA*, XX, s. 132 vd; Kadir Paksoy, *İbn Kesir'in Hayatı, Eserleri ve Hadis İlmindeki Yeri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 1999, s. 36-42, 80 vdd; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Terc. Mehmet Keskin, I-XV, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994.

⁵⁵ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdulkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *es-Sülûk liMa'rifeti Düveli'l-Mülûk*, I, Neşr. Muhammed Abdülkadir Ata, Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, Beyrut 1997; Osman Cengiz, *Makrîzî'nin İmtâu'l-Esmâ İsimli Eseri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010, s. 13; Eymen Fuad Seyyid, "Makrîzî", *DİA*, XXVII, s. 448.

20 (641) yılında Mısır'ın fethi ile başlayan eser, 873 (1467) yılına kadar gelir. Eserde, Memlükler, Selçuklular, İlhanlılar, Osmanlı ve Timur hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır⁵⁶

Bondarî (ö. 1245)

(Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra)

Müellifin Arapça yazmış olduğu *Zübdetü'n-Nusrâ ve Nuhbetü'l-Usrâ*, Irak ve Horâsân Selçukluları tarihidir. Bondârî, 1223 yılında telifine başlamış olduğu bu eseri İmâdeddîn Muhammed İsfahânî'nin eserinden özetlemiştir. Eserde

Selçuklulara ve onların vezirlerine dair haberleri ihtiva eder. Bondârî'nin telifi Houtsma tarafından yayımlanmış ve buradan da Türkçe tercümesi yapılmıştır⁵⁷.

Gerdîzî, Ebû Said Abdulhay b. Dahhâk b. Mahmûd

(Zeynü'l-Ahbâr)

Gazneliler devri tarihçilerinden olan müellifin hakkında fazla malûmat bulunmamaktadır. Eser 1050 yılında Farsça kaleme alınmıştır. Horâsân tarihini ayrıntılı bir şekilde vermesi ve burada hüküm sürmüş devletlerin hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlaması açısından önemli bir eserdir. Biz eserin Tâhirîler, Sâffârîler ve Gazneliler ile ilgili kısmının tercümesinden istifade ettik⁵⁸.

El-Beyhâkî, Ebû'l-Fazl Muhammed b. el-Hasan (ö. 458/1066)

(Tarih-i Beyhâkî)

Müellif, 386 (996) yılında Nişâbur'un Beyhâk bölgesinde doğmuştur. Yirmi yıl boyunca Gazneli Devleti'ne hizmet eden Beyhâkî, eserinde 1018 ve 1059 yılları arasındaki olaylardan bahseder. Kitap otuz cilt halinde olmakla birlikte ilk dördü Gazneli Devleti'nin kurucusu Sebüktegin ve Gazneli Mahmûd dönemi hakkındadır. Günümüze intikal eden kısım ise Gazneli Mahmûd'un ölümü (1030) ile başlayıp 1041 yılına kadar

⁵⁶ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kahire*, V, Kahire 1935; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zahire*, Terc. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 10.

⁵⁷ Abdülkerim Özeydin, "Bündârî", *DİA*, VI, Ankara 1992, s. 489 vd; Bondarî, *Irak ve Horâsân Selçukluları Tarihi*, Terc. Kıvameddin Burslan, TTK, Ankara 1999, s. V-X, 301-304.

⁵⁸ Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, Neşr. Abdülhay Habîbî, Dünya Kitap, Tahran 1363 hş; Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr, Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler ve Gazneliler*, Terc. Filiz Akçay, Gece Kitaplığı, Ankara 2022; C. A. Storey, *Persian Literature: A Bio-Bibliographical Survey*, II/1, Luzac & Co. Ltd., London 1935, s. 65 vd; Nimet Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynakbilim*, Fenomen Yayınları, Erzurum 2012, s. 145 vd; Bilgin, "Gerdîzî", *DİA*, XIV, s. 29.

olan dönemdir. Biz tezimizde Necati Lügal tarafından yapılan Türkçe tercümesinden istifade ettik⁵⁹.

Cüzcânî, Kâdı Minhâc

(Tabakât-ı Nâsırî)

589 (1193) yılında doğan müellif, Gurluların sarayında Mâhmelek Hatun'un himayesinde yetişti. Hayatı boyunca Sistân'a, Hindistan'a giden Cüzcânî'nin ölüm tarihi bilinmemektedir. Eser, XIII. yüzyıl Farsça yazılmış tarih eserleri arasında önemli bir yere sahiptir. Yirmi üç bölümden oluşan eser, Hz. Adem'den başlayarak kendi zamanına kadar gelen genel bir İslâm tarihidir. Eserin tamamı iki cilt olarak Abdülhay Habibi tarafından neşredilmiştir. Biz İngilizce tercümesinden istifade ettik⁶⁰.

Cüveynî, Ata Melik Alâeddin (ö. 681/2183)

(Târîh-i Cihângüşâ)

Cüveynî, 623 (1226) yılında Bağdâd'da doğdu. Katip ve idareci olan Cüveynî, aynı zamanda önemli bir tarihçidir. Farsça yazmış olduğu Târîh-i Cihângüşâ, üç ciltten meydana gelmiştir. Birinci ciltte Cengiz Han ve Mâverâünnehir ve İran'daki fetihlerinden, ikinci ciltte Hârezmşâhlar'dan, üçüncü ciltte ise Mengü Han'ın tahta oturduğu ve İsmâilîler ile mücadelelerinden bahsedilmektedir⁶¹.

Kadı Beyzâvi, Ebû Said Nâsiruddin Abdullah b. Ömer (ö. 685/1286)

(Nizâmü't-Tevârîh)

Hız. Adem'den başlayarak kendi vefatına kadar geçen dönemi anlatır. Peygamberler Tarihi, Emevîler, Abbasîler, Sâmânîler, Gazneliler, Deylemîler, Selçuklular ve Moğollar hakkında önemli bilgiler içeren eserde ayrıca Fars Selçukluları ve Fars Atabegleri hakkında da önemli bilgiler bulunmaktadır⁶².

Benâkitî, Fahreddin Ebû Süleyman Davûd b. Muhammed (ö. 730/1330)

(Târîh-i Benâkitî)

---

⁵⁹ Ramazan Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 80 vd; Tahsin Yazıcı, "Tarih-i Beyhakî", *DİA*, XL, s. 74 vd; Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, Terc. Necati Lügal, TTK, Ankara 2019.

⁶⁰ Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, Terc. H. G. Raverty, New Delhi 1970; Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, Terc. Erkan Göksu, TTK, Ankara 2015, s. 1-18.

⁶¹ Ata Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, Terc. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2013, s. 6 vd; Osman Gazi Özgüdenli, "Târîh-i Cihângüşâ", *DİA*, XL, s. 77 vd

⁶² Yusuf Şevki Yavuz, "Beyzâvi", *DİA*, VI, s. 100 vdd; Kadı Nasîreddîn Beyzâvi, *Nizâmü't-Tevârîh*, Neşr. Mahmûd Afşar, Tahran 1382.

Daha ziyade şair olarak tanınan Benâkîti'nin eseri, Olcaytu'nun emri ile yazılmıştır. Eserde, eski İran hükümdarları, Peygamberler, Halifeler, Yahudiler, Hrsitiyanlar, Hintliler, Çinliler ve Moğollara ait bilgiler bulunmaktadır⁶³.

Vassâf, Abdullah b. İzzeddîn Fazlullah b. Ebî Naîm-i Yezdî (730/1330)

(Târih-i Vassâf)

Müellif eserini Cüveynî'nin Târih-i Cihângüşâ'sına zeyl olarak hazırlamıştır. Biz üç bölümden oluşan eserin ikinci cildinden istifade ettik. Bu ciltte Salgurlu Atabegleri ve Efrâsiyab'ın atabeglikleri yer almaktadır⁶⁴.

El-Yezdî, Muhammed b. Abdullah b. Nizâm el-Hüseynî (ö. 743/1343)

(el-Urada fi'l-Hikmeti's-Selçukiyye)

Rahatü's-Südur'un özeti maiyetinde olan bu eser, Büyük Selçuklular hakkında yazılmıştır⁶⁵.

Hamdullah Müstevfî-i Kazvîni (ö. 740/1340)

(Târîh-i Güzîde)

680 (1281) yılında Kazvîn'de doğmuş olan müellif, Arap asıllı Şîi bir ailenin çocuğudur. İlhanlılar döneminde yetişmiştir. Eserde Peygamberler Tarihi, Eski İran hükümdarları, İslâm devrinde İrani Türk hânedanları alimler ve şairlerin biyografilerini vermektedir⁶⁶.

Mirhând, Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd (ö. 903/1498)

(Ravzâtu's-Safa fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hülefâ)

837 (1433) yılında Belh'te dünyaya gelen müellif, iyi bir eğitim aldıktan sonra tarih ilmi ile ilgilenmiştir. Eser altı ciltten oluşmaktadır. İlk cilt yaratılıştan başlar, ikinci cilt Hz. Muhammed ve dört halife dönemini anlatır. Üçüncü cilt Emevi ve Abbâsîler,

---

⁶³ Benaketî, *Târîh-i Benaketî*, Neşr. Cafer Şîar, Çaphâne-i Behmen, Tahran 1348/1969; Ramazan Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 240; Ayşe Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 54.

⁶⁴ Osman Gazi Özgüdenli, "İlhanlı Tarihine Ait Yeni Bir Kaynak: Târîh-i Vassâf'ın Müellif Nüshası", *Belleten*, LXX/258, Ankara 2006, s. 501-504; Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, II, Bombay 1269.

⁶⁵ Fazlı Konuş, *a.g.e.*, s. 77; Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî, *Selçukluların Hikayesi el-Urâza fi'l-Hikâyeti's-Selçukiyye*, Terc. Mehmet Çalışkan, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.

⁶⁶ Hamdullah Müstevfî-i Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, Terc. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2018; Hamdullah Müstevfî-i Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, Neşr. Abdülhüseyn Nevâyi, İntişârât-ı Emîr-i Kebir, Tahran 1364; Abdülkerim Özeydin, "Hamdullah el-Müstevfî", *DİA*, XV, s. 454.

dördüncü cilt Abbâsîler döneminde olan devletler ve Selçuklulardan bahseder. Özellikle Selçuklular hakkında başvurduğumuz eserlerden biridir⁶⁷.

Handmîr, Gıyaseddin b. Hümâmeddin el-Hüseynî (ö. 942/1535)

(Habibü's-Siyer fî Ahbâri Efrâdi'l-Beşer)

880 (1475) yılında Herât'ta doğan Handmîr, Mirhând'un torunudur. Dedesinin yanında eğitim alan müellif, Herât'ın Safeviler tarafından işgal edilmesi üzerine Buhara'ya oradan da Hindistan'a gitti. Eseri, Farça yazılmış bir dünya tarihidir. Eserinin birinci cildinde Peygamberler ile İlk Müslüman ve İranlı hükümdarlardan, ikinci ciltte Emevîler, Abbâsîler, Sâmânîler, Büveyhîler, Gazneliler, Selçuklular ve onların döneminde yaşamış hânedanlardan, üçüncü ciltte Moğollardan ve Mısır Memlükleri ile diğer hânedanlardan bahseder⁶⁸.

Gaffarî, Ahmed b. Muhammed-i Kazvînî (ö. 975/1567)

(Cihânârâ)

900 (1494) yılında Kazvîn'de doğdu. Bahsi geçen eser, İslâm öncesi dönemden 972 (1565) yılına kadar gelen umumi bir tarihtir⁶⁹.

Reşidü'd-din Fazlullâh-ı Hemedânî (ö. 718/1318)

(Camiü't-Tevârih)

646 (1248) yılında Hemedan'da doğdu. Eser iki ciltten oluşmaktadır. Birinci cilt Türk ve Moğol kabilelerinden ikinci cilt ise yaratılıştan 700 (1300) yılına dek olan olayları içermektedir. Gazneliler ve Selçuklular'a dair kısımlar ise Ahmed Ateş tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir⁷⁰.

Zahîru'd-din Nîşâbûrî, Hâce İmâm

(Selçuknâme)

---

⁶⁷ Mirhond, *Ravzatu's-safâ*, Neşr. Abbâs Zeryâb, Tahran 1358; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 247 vd; Storey, *a.g.e.*, s. 92 vd; Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları*, s. 340 vd.

⁶⁸ Storey, *a.g.e.*, s. 104; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 249; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynakbilim*, s. 177; Hândmîr, *Târîh-i Habîbi's-Siyer*, II, Muhammed Debîr Siyâki, 1380; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer fî Ahbâri Efrâdi Beşer*, II, thk. Celâleddin Hemâ'i, Hayyam Yayınevi, Tahran 1333; Ayrıca yazma eserinden de istifade ettik bkz. Hândmîr, *Hûlasatü'l-Ahbâr*, Ayasofya K 3190.

⁶⁹ Gaffârî, *Târîh-i Cihân Ara*, Kitab Furûşî-i Hafız, Tahran ty; Sâdik Seccâdi, "Gaffârî", *DİA*, XIII, İstanbul 1996, s. 280 vd.

⁷⁰ Reşidüddin Fazlullah, *Cami'ü't-Tevarih (II. Cild, 5. Cüz, Selçuklular Tarihi)*, Terc. Ahmed Ateş, TTK, Ankara 1960; Reşidüddin Fazlullah, *Camiü't-Tevarih Selçuklu Devleti*, Terc. Erkan Göksu-Hüseyn Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2010; Ayşe Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 62.

Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul b. Arslan adına yazılan ve ona ithaf edilen eser, Selçuklular'ın soyları, örf ve adetleri, Selçuklu Devleti'nin kurulması ve hükümdarların hayatları ve devletin siyasi olayları hakkında bilgi verir⁷¹.

5. Irak Selçukluları Temel Kaynakları

Râvendî, Ebu Bekir Necmeddin Muhammed b. Ali b. Süleyman (ö. 603/1207)

(Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürur)

Müellif 1203 yılında başladığı eserini iki yılda tamamlamıştır. Eserini, Türkiye Selçuklu Sultanı Gıyâseddin Keyhüsrev'e ithaf etmiştir. Selçukluların tarih sahnesine çıkışları ile başlayan eser, 1194 yılı sonuna dek olan olayları ihtiva eder⁷².

Efdal ed-Dîn Kirmânî, Ebû Hamid Ahmed b. Hamid

(Ikdu'l-Ulâ li-Mevkifi'l-A'la)

Selçuklu sarayında görev alan müellifin hayatı hakkında fazla malûmata sahip değiliz. Kirmân tarihi hakkında üç önemli eser ele almıştır bunlardan ilki Ikdu'l-Ulâ li-Mevkifi'l-A'la⁷³, diğeri Bedaiyü'l-Ezmân fi Vekayi Kirman⁷⁴, üçüncüsü ise Selçukiyan-ı Guz der Kirmân⁷⁵'dir.

Nâsirüddin Münşî-i Kirmânî

(Simtu'l-Ulâ li'l-Hazreti'l-Ulyâ)

Kirmân Selçukluları ve Karahıtayların tarihinden bahseder⁷⁶.

6. Bizans Vekâynâmeleri

Nikephoros Bryennios⁷⁷

Zonaras⁷⁸

⁷¹ İmam Zahîru'd-din Nişâbüri, *Selçukname*, Haz. Ebû Hamid Muhammed b. İbrahim, Çâphâne-i Hâver, Tahran, 1332; Ayşe Gül Fidan, "Zahîru'd-din Nişâbüri'nin Selçuknâmesi ve Dil ve Üslup Özellikleri Üzerine Bir İnceleme", *Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Dergisi*, LVI/2, Ankara 2016, ss. 465-474.

⁷² Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, I, Terc. Ahmed Ateş, TTK, 2.Baskı, Ankara 1999; Hakan Doğan, *Siyasetname Özelliği Taşınması Yönüyle Ravendî'nin Râhatü's-Sudûr ve Ayetü's-Sürûr'u*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2011, s. 23-33; Ayşe Dudu Kuşçu, *a.g.e.*, s. 93.

⁷³ Efdâleddîn Kirmânî, *Kitâb-i İkdû'l-ülâ Li'l-mevkifi'l-'alâ*, tashih ve ihtimâm Alimuhammed 'Âmirî-i Nâ'imî, Tahran 1311 hş.

⁷⁴ Efdâleddîn Kirmânî, *Bedâiyü'l-Ezmân*, Neşr. Mehdi Beyânî, İntişârât-ı Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1326 hş.

⁷⁵ Efdâleddîn Ebû Hamîd Kirmânî, *Selçûkîyân-i Guz der Kirmân*, İntişârât-ı Kureş, Tahran 1373.

⁷⁶ Nâsireddîn Münşî-i Kirmânî, *Simtü'l-ülâli'l-Hazreti'l-ulyâ der Târih-i Karâhutâyân-i Kirmân*, Neşr. Abbâs İkbâl Âştîyânî, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1328 hş.

⁷⁷ Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, Terc. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

⁷⁸ Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, Terc. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

7. Ermeni Vekâyinâmeleri

Urfalı Mateos (1136)⁷⁹

8. Süryanî Vekâyinâmeleri

Ebû'l-Ferec/Bar Habraeus veya İbnü'l-İbrî (ö. 1286)

(Ebû'l-Ferec Tarihi)⁸⁰

---

⁷⁹ *Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, Türkçe'ye Terc. Hrant Andriasyan, Notlar: Edouard Dulaurer, Halil Yinanç, TTK, Ankara 2000.

⁸⁰ Ebu'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, Terc. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1999.

GİRİŞ

İran'ın coğrafi, etnik ve kültürel sınırlarını çizmek oldukça zordur. Bunun en önemli sebebi ise İran coğrafyasındaki halkın, farklı tarihsel geçmişlerden gelen çok farklı dinlere ve kültürlerle sahip olmalarıdır. İran'ın milattan önceki en eski sakinlerinin etnik ve dil özellikleri hakkında tafsilatlı bilgilere sahip bulunmasak da burada çeşitli kavimlerin yaşadıkları bilinmektedir.

Bu topraklar üzerinde bölgeyi kültür, dil ve yazı yönünden oldukça etkilemiş olan Sümerlerin varlığı da görülmektedir. Sümercenin Türkçe, Fince Macarca ve baz Kafkas dilleri ile benzerliği olduğuna dair görüşler olsa da etnik kökenleri hakkında kesin bir kanıda bulunmak yanlış olacaktır⁸¹.

Bölgeye hakim olan bir başka uygarlık ise Elamlılar idi. M.Ö. 3000-600 yılları arasında yaşamış olan Elamlıların Negroid bir ırkın temsilcileri oldukları söylenir⁸². Orta Asya ve Kafkasya üzerinden gelen ve bölgeye yerleşen, yerleşik veya yarı göçebe halklar Gutiler, Lullubeler, Kassîler, Kaspiler, Mannalar, Medler'dir. M.Ö IX. yüzyılda İran bölgesine gelen Medler'in etnik kökenleri kesin olarak bilinmemektedir, fakat onlar, Zerdüştî inancının İran'da yayılmasını sağlayarak bölgenin dini inanç yapısını etkilemişlerdir⁸³.

Ayrıca İran topraklarında Zagro-Kaspian kökenli oldukları düşünülen kavimlerin varlığı görülmektedir. Elbette bu, etnik bir tabirden ziyade coğrafya ile tanımlama şeklidir. Zagros Dağları ile Hazar Denizi arasında yaşamış olan bu kavimler Hattiler, Amurlar, Hurriler, Urartular, Tapurlar, Amardlar, Mardlar ve Kadusiler'dir. Son dört tanesinin Mazenderân, Gilân ve Talış halkının oluşumunda önemli rol oynamışlardır⁸⁴.

---

⁸¹ Samuel Noah Kramer, *Sümerler*, Terc. Özcan Buze, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002, s. 35, 401; F. Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara 1983, s. 181.

⁸² Elamlılar hakkında geniş bilgi için bkz. J. R. Alden, "Trade and Politics in Proto-Elamite İnan", *Current Anthropology*, 1982, XXIII/6, ss. 613-640; K. Bayramov, "M.Ö. 3. Binyıl Mezopotamya Yazılı Kaynaklarında Elam: Awan Hânedanlığı", *Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Eylül 2022, IV/2, ss. 579-605; Muhammed Taki Zehtabi, *İnan Türklerinin Eski Tarihi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 52-62; Negroid ırk hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Henry M. Stanley, "The Origin of the Negro Race", *The North American Review*, University of Northern Iowa, Vol. 170, No. 522, Mayıs 1900, ss. 565-665.

⁸³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Attar, *a.g.e.*, s. 24 vdd; Lullubumlar hakkında geniş bilgi için bkz. H. Klengel, "Lullubum. Ein Beitrag zur Geschichte der altvorderasiatischen Gebirgsvolker", *Mitteilungen des Institutes für Orientforschung*, 1966, XI/3, ss. 349-371; Gutiler hakkında bkz. İ. Aliev, *O Pervih Plemennih Soyuzah na Teritorii Azerbaydjana*, Bakü 1959, s. 3-7; Kassiler hakkında bkz. K. Balkan, "Kars Tarihinin Ana Hatları", *Belleten*, XII, Ankara 1948, s. 48; ; İsmail Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, Haz. Ekber N. Necef-Şamil Necefov, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, s. 81 vdd.

⁸⁴ Attar, *a.g.e.*, s. 26 vd; K. Priestely-J. Jackson-A. Maggi, "Active Tectonics of the Iran Plateau and South Caspian Basin", *Geophysical Journal International*, February 2002, ss. 214-245.

İranlı tarihçiler Farsların menşeyini Perslere dayandırmaktadırlar. Pers adı ile Fars adı arasında bir benzerlik söz konusudur. Pers adı İslâmî kaynaklarına Fars olarak yansımıştır. Pers hâkimiyeti M.Ö. 331 yılında Büyük İskender tarafından sona erdirildi. Böylece, tarihi süreçte oldukça kozmopolit yapıya sahip olan bu topraklar üzerinde Hellenistik hânedanların da yayılmaya başladığı görülmektedir⁸⁵.

Onların hakimiyetleri ise Partların İran'ı işgali ile son bulmuştur. Partlar veya Arap-İran kaynaklarının bahsettiği üzere Pehleviler ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bu hânedanlığın kurucusu (M.Ö. 250-M.S. 224) olan Arsakes'in, yarı göçebe Parni kabilesine ait bir İskit olduğu hakkında görüşler bulunmaktadır⁸⁶. Partlar bölgeyi fethettikten sonra onların dili olan Parni; Orta İran dili, Aramice, Yunanca, Babilce, Soğdca ve fethedilen yerdeki bir çok bölgenin dili ile birlikte konuşulan bir dil olarak Partların resmi dili haline geldi⁸⁷. Her ne kadar Sasaniler, Pehleviler'in devamı olarak görülsede Pehleviler'in kimliği, dili ve kültürüne Fars kimliğinin bir öncüsü olarak bakmak doğru olmayacaktır. Pehleviler, Part döneminde İranlı yerlilerce bir göçebe unsur olarak görünmüş ve bizzat Sasaniler bu hususa dikkat çekerek, iktidarlarına meşruiyet kazandırmak adına İran kimliklerini öne çıkartarak, Pehlevilerin Turani yani bir anlamda işgalci olduklarını öne sürmüşlerdir. Onların filolojik farklılıklarını bir kenara bırakacak olursak Sasaniler, hem siyasal anlamda Pehlevilerin devamı olup hem de kültürel anlamda Pehlevi kimliğini koruyarak büyük ölçüde benimsemişlerdir. Aralarındaki tek fark ise Sasaniler'in, Zerdüsti dini kimlik olan İran kimliğini öne çıkarmaları idi⁸⁸.

Sasanilerin son dönemlerinde bölgeye yapılan İslâmî fetihler ile Arapların İran'ı kolay ele geçirdikleri söylenebilir. Fakat aynı başarıyı bölgeyi idare etme konusunda gösteremediklerini görmekteyiz. Berthold Spuler, Arapların İranlı yaşam tarzını bilinçli bir şekilde uyguladıkları takdirde yerli İranlılar tarafından bu bölgede kalmalarına izin verildiğini söylemektedir. Hatta İranlıların eskiden beri inancı olan Zerdüştlük inancının yüzyıllar boyunca gelişmeye devam ettiği görülmektedir⁸⁹.

---

⁸⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Attar, *a.g.e.*, s. 28 vdd.

⁸⁶ Arsak hânedanı ile ilgili olarak bkz. R. N. Frye, *The Heritage of Persia*, New World Publishing, New York 1963, ss. 170-192; Ravlinson, *Altıncı Büyük Doğu Hakanlığı: Part İlhanlığı*, Terc. S. Ülken, Tarih ve Baskı yeri yok, s. 20.

⁸⁷ Ravlinson, *a.g.e.*, s. 14 vdd.

⁸⁸ Mehmetov, *a.g.e.*, s. 144 vd; Attar, *a.g.e.*, s. 32 vd; İran dilleri hakkında ayrıntılı çalışma için bkz. Muhammed b. Hindüşâh Nahcivânî, *Sihâh el-Fars, ehtimam-e Abdul Ali Taetei*, Tahran 1341, s. 26, 77, 101, 132, 157, 164, 176, 185, 200, 209, 242, 254, 278, 292, 306.

⁸⁹ Berthold Spuler, *Iran in Früh-İslâmischer Zeit*, Frans Steiner Verlag GMBH, Weisbaden 1952, s. 229.

Şunu söyleyebiliriz ki, İslâmî fetihlerin ilerleyen yıllarında İran kültürü Arap kültürünün üzerinde baskın hale geldiği söylenebilir. Birçok Arap kabilesinin İran'ın hemen hemen her bölgesinde varlıkları görülmektedir. Hatta İran coğrafyası üzerinde Arap nüfusun diğer tüm etnik unsurlardan daha fazla hale geldiği görülmektedir. Böylece İran, Araplar tarafından bölgede tesis edilen İslâm idaresi döneminde, eski geleneksel kimliklerini, Müslümanlık ile şekillendirerek, karma bir din, kültür ve sosyal yapı üzerinde kalkınmaya başladı.

Emevîler döneminde ticari avantajlardan yararlanmak için çok sayıda İran ileri gelenleri, İslâmîyet'i kabul etmişler ve Arap-İslâm idaresinin sağladığı avantajlardan yararlanmak istemişlerdi. İranlıların İslâmîyet'i kabulleri ile oluşturdukları siyasi, sosyal ve dini yapı Selçukluların bölgeyi ele geçirmesine kadar varlığını sürdürdü.

Ortaçağda bölgedeki etnik unsurların tespitini yapmak oldukça zor bir durum, fakat şanslıyız ki bölgeye yapılan Türk göçleri hakkında daha kesin bilgilere ulaşabiliyoruz. Bu göçlerin yapıldığı dönem ve yerleri tespit etmek için öncelikle coğrafi sınırları belirledik. Yüzyıllar içinde birçok kavme ve hânedanlığa ev sahipliği yapan İran coğrafyasının siyasi sınırları zaman içinde değişimler söz konusu olmuştur. Bu çalışmada, başlıklandırılan bölgelerin sınırları, Müslüman coğrafyacıların eserlerinde verildiği şekilde ele alındı, ayrıca bölgedeki şehirlerin tarihi ve İslâm fetihleri ile başlayıp Selçuklular dönemine dek değişen etnik oluşumları hakkında bilgiler verildi. Eski zamanlardan beri bölgeye yapılan Türk göçlerinin Selçuklular ile bir İmparatorluk haline dönüştüğünü görmekteyiz. Sasanilerin yıkılışından sonraki süreçte buradaki yerli unsurların İslâm ile bütünleşmesinin ve Selçuklular devrine dek ulaşan etnik unsurların tespitini yaptıktan sonra bu unsurların Selçuklu egemenliği altına girmeleri ve bu coğrafya üzerindeki faaliyetleri hususunda araştırmamızı gerçekleştirdik.

İlk bölümde Selçukluların İran coğrafyasında ilk geldikleri yer olan ve tarihsel olarak çok farklı etnik ve dini inanç unsurlarını bünyesinde barındıran Horâsân bölgesinden bahsedildi. Selçuklu Oğuzlarının henüz Horâsân'a gelmeden evvel, bölgenin çevresinde var olan birçok Türk kavimlerinden ve bu kavimlerin bölgedeki güçlü devletler ile ilişkilerinden bahsedildi. Özellikle onlardan biri olan Gurluların etnik menşei hakkında ayrıntılı çalışma yapıldı. Horâsân bölgesindeki Herât'a yerleşmiş olan Arap kabilelerinden ayrıca bahsedildi. Tabiatıyla Selçuklu Devleti'nin kuruluşuna giden süreç, Horâsân bölgesi dâhilinde ele alındı.

İkinci bölümde Mâverâünnehir bölgesinin hâkimi olan Sâ mânîler ve Karahanlıların etnik kökenleri hakkında ayrıntılı bir şekilde bilgi verildikten sonra Karahanlı Devleti'ni oluşturan Türk boylarından bahsedildi.

Yüzyıllar boyunca Türk hâkimiyetinde kalan Mâverâünnehir bölgesi esasında etnik açıdan karmaşık bir yapıya sahipti. İslâm fetihleri sırasında dahi, bölgede Soğdlar ve Tacikler vardı, fakat askerî, özellikle de siyasi hâkimiyet Türklerin elinde idi. Bölgeye yerleşen Arapların ise Horâsân bölgesinden getirilen Arap kabileleri olduğunu görmekteyiz. Özellikle, bunlar arasında ismi geçen Burhân ve Sadr ailelerinden bahsedildi. Karahanlılar devrinde bölgedeki nüfus için İranlı veya Arap şeklinde ayrı başlık verilmesi ve bunun tasnifi güçlkle yapılabilir. Fakat Mâverâünnehir ve Horâsân'da önemli bir konuma sahip olan, genellikle yerel yönetici veya bölgenin aristokratları olarak görülen dihanların varlığından bilhassa söz ettik.

Taberistan bölgesinden bahsederken bölgenin şehirleri ve Selçuklu öncesi etnik yapısı hakkında bilgiler verdikten sonra Ziyârîlerin, Müsafirilerin ve özellikle de Bâvendîlerin etnik kökenleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermeye çalıştık.

Dördüncü bölüm Cibâl bölgesi hakkında olup, burada Selçuklulara tabi olan Kâkûyî ve Annâzî hânedanlığının etnik menşei ve ayrıca bölgede bulunan Kürd aşiretleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermeye çalıştık. Tuğrul Bey'in gelişinin öncesinde ve sonrasında Cibâl bölgesinde Oğuz Türkmenlerin varlığı görülmektedir. Melikşâh döneminde başlayan Bâtınîler ile mücadelelerin yaşandığı dönemde bölgeye yapılan Türkmen akınları da ele alınmıştır.

Beşinci bölümde, Selçuklular ile ilk temaslarının gerçekleştiği bölge olması nedeniyle Kirmân bölgesi başlığı altında Büveyhîlerin etnik menşeleri hakkındaki görüşlerden bahsettik. Çağrı Bey'in oğlu Kavurd'un bölgeyi ele geçirmesinden Sancar döneminde bölgede Oğuz Devleti'nin temellerini atmış olan Melik Dinar Hânedanına kadar olan süreci anlattık.

Altıncı bölüm, Fars bölgesi hakkında olup burada bulunan Kürd menşeli Şebânkareîlerden, Kirman Selçuklu Devleti'nin bölgedeki hâkimiyetinden ve Salgurlular ile beraber bölgedeki diğer Türkmenlerden bahsettik.

Yedinci bölümde, El-Cezîre'de Siyasî olarak Kürd ve Arap kökenli yerel hânedanlıkların faaliyetlerinden ve Selçuklular ile ilişkilerinden söz ettik.

Sekizinci bölümde ele alınan Irak bölgesindeki Deylemî hâkimiyetinden ayrıca Abbâsî hilafeti içinde özellikle askerî unsur olarak Türklerin varlığından bahsettik. Araştırmamızda zamanla onların, yönetimde söz sahibi oldukları da görülmektedir.

Son bölümde ise Azerbaycan coğrafyası ele alındı. Azerbaycan bölgesinin İslami fetihler ile ele geçirilmesinin ardından geçen süreçte özellikle Irak bölgesinde ve başka yerlerde bulunan Kürd aşiretlerin buraya getirildiği bilinmektedir. Bu Kürdlerin tespiti ve Selçuklular ile ilişkilerinden bahsedildikten sonra, Gürcüler ve Bizanslılar'ın bölgedeki faaliyetleri Selçuklu Devleti ekseninde ele alındı.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. HORÂSÂN BÖLGESİ

1.1 Selçuklular'dan Evvel Horâsân'ın Etnik Durumu

İbn Havkal'ın geniş bir bölge olarak belirttiği Horâsân'ın sınırları, doğusunda Sicistân ve Hindistan'ı, batısında Oğuz Çölü, Cürcân, güneyinde Fars çölü Cürcân ile Taberistan, Deylem dağlarına kadar Kûmis, Rey bölgeleri, kuzeydoğusunda Amû Deryâ'ya (Ceyhun) kadar uzanmaktadır. Bahsettiği Fars Çölü için “bu çölü doğudan Mekrân ve Sicistân (Sistân) hudutlarının bir kısmı, batıdan Kûmis, Rey, Kum, Kaşan, kuzeyden Horâsân ve Sicistân'ın bir kısmı, güneyden Kirmân, Fars ve İsfâhân'ın bir kısmı kuşatır” demektedir⁹⁰. Birçok coğrafyacının eserlerinden yola çıkarak eserini yazan Ebû'l-Fidâ, Horâsân'ı Rey'den güneşin doğduğu yere kadar, bir kısmının ise Hûlvân dağlarından güneşin doğduğu yerlere kadar yayılmış olduğunu söylemektedir. Ona göre “Hor” güneş anlamına gelirken “âsâ” bir şeyin yeri demektir⁹¹.

Bu geniş alan, Nişâbûr, Merv, Belh ve Herât etrafında bulunan dört büyük bölge olarak da belirtilmektedir. Bu bölgeler askerî bakımdan en çok saygınlığı olan ve en çok vergi toplanan Horâsân'a ait topraklardır. Daha küçük olan Horâsân bölgelerini de Havkal şu şekilde sıralamaktadır: Kuhistân, Tus, Nesâ, Ebîverd, Serâhs, İsfizâr, Bûşenc, Bâdğis, Künc-i Rustâk, Merverûz, Cüzçân, Garc el-Şâr, Bâmyân, Toharistan, Zem, Âmul. İbn Cafer, doğuda Horâsân bölgesinin Türk sınırları İslâm diyarının sonudur, demektedir⁹².

X. yüzyılda bölge hakkında İslâm coğrafyacılarının verdiği bilgiler hem ayrıntılı hem de çoktur. Bölgeden bahsedilirken Türkler, Araplar ve Farslar'a atıf yapılmış olsa dahi halkın etnik köken olarak belirleyici bir özellikte olmadığını görmekteyiz. Ayrıca söz konusu etnik unsurlar hariç Horâsân bölgesinin tarih boyunca birçok farklı inanç unsurlarını bünyesinde barındırdığı anlaşılmaktadır.

---

⁹⁰ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Trc. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 349,369.

⁹¹ Ebû'l-Fidâ, *Ebû'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, Terc. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2017, s. 345.

⁹² İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 370; Osman Çetin, “Horâsân”, *DİA*, XVIII, İstanbul 1998, s. 234-241; Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l-Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, Terc. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018, s. 77; Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, “Rey”, *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, s. 40 vd.

Milattan önceki yüzyıllardan beri birçok devlete ev sahipliği eden bu toprakların halkı, gelecek yıllarda İranlı olarak anılmışlardır⁹³. Eski çağlarda bölgede bulunan kavimler ve kabilelerin etnik kökeni ya Hint-Avrupa ya da Aryani (İrani) idi. Horâsân topraklarında Persler'den önce hâkimiyet süren Medler, Kürdlerin ataları sayılmaktadır. Med soyundan gelen Zerdüşî din adamları özellikle Merv ve Belh şehirlerinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Kuşanlar ve Toharların Ari kökenli oldukları düşünülmektedir. Büyük İskender'in (M.Ö. 356-323) düzenlediği sefer neticesinde Horâsân ve Mâverâünnehir bölgelerine Grek unsurların taşınması söz konusu olmuştur. Bu dönemden sonra kurulan Selekilerin döneminde de bahsi geçen etnik unsurların (İrani, Türk ve Grek) harmanlandığı ileri sürülmektedir. Anlıyoruz ki tarih boyunca Horâsân'da İrani kökenli insanlar mühim bir yer tutmakla birlikte, özellikle Kürd, Türkmen, Arap, Belûcî, Hazara gibi değişik etnik kökenden topluluklar da ağırlıktadır. Yolların kesişme noktasında bir nevi ara istasyon olan Horâsân, coğrafi konumu ve her dönem gelen yöneticilerin farklı toplulukları bölgeye yerleştirerek izledikleri politika neticesinde birçok farklı etnik unsura ev sahipliği etmiştir⁹⁴.

Kaynaklarda bölge halkı için kullanılan genel kavram "Horâsânlı"dır⁹⁵. Fakat biz anlıyoruz ki Horâsân bölgesinde her dönem Türk varlığı söz konusu olup, Horâsân çevresi Türkler ile çevrilidir. İstâhrî ve Yakubî gibi coğrafyacılara verdiği bilgiler bu yargıya varmamızı sağlamaktadır. Türkler hakkında bilgiler veren Yakubî, "Türkler Horâsân'ı çevrelerler. Horâsân'ın her tarafında savaşır. Horâsân halkı da onlara karşı gaza yapar. Horâsân diyarının her tarafındaki halk Türklerle, Türkler de onlarla harbeder" demektedir⁹⁶.

Horâsân, Türk devletlerinin güney ve batı sınırlarını Sâsânî Devleti'nin ise doğu sınırını oluşturmaktadır. Horâsân'ın Türkler'in ana yurtlarına yakın coğrafyada bulunması dolayısı ile erken tarihlerden başlayarak birçok Türk kavmi ile sıkı bağlar kurulmuştur⁹⁷. Selçuk'un torunlarının bu topraklarda siyasi güç kazanmasından evvel birçok Türk

---

⁹³ Faik Bulut, *Horâsân Kimin Yurdu?*, Berfin Yay., İstanbul 2014, s. 40.

⁹⁴ Faik Bulut, *a.g.e.*, s. 178.

⁹⁵ Yâkût el-Hamevî, Ebu Abdullah Şihabüddîn, *Mu'cemu'l-Buldan*, Neşr. Ferdinand Wüstenfeld, Frankfurt: Tarihu'l-Ulumu'l-Arabiye, Leipzig 1866, II, s. 409; Osman Çetin, "Horâsân", s. 234.

⁹⁶ Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yay., Ankara 2001, s. 189.

⁹⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, Ankara 1977, s. 29; Dursun Ali Akbulut, *Arap Fütühatına Kadar Mâverâünnehir ve Horâsân'da Türkler*, Doktora Tezi, Erzurum Üniversitesi, 1984, s. 1.

kavminin isminin bir şekilde Horâsân bölgesi üzerinde geçmesi, bizim için Türkler hakkında detaylı bilgi verme ihtiyacını doğurmuştur.

Elbette Horâsân gibi büyük bir coğrafyaya sahip toprakların etnik kökeni hakkında yorum yaparken sadece Türk unsurlar var demek doğru değildir. Belâzûrî eserinde Hz. Osman döneminde Horâsân'a yapılan fetihlerde Kûhistan'ı savaş yolu ile elde eden Heytaller'den bahsedip onların Türk olduklarını söylese de bu konuda şüpheli yaklaşımı vardır. Onların Farsi olabileceklerini de demiştir⁹⁸. Müellif her ne kadar onların etnik kökeni hakkında kesin bir bilgi vermemiş olsa da araştırmalarımızda genel olarak Heytaller'in Türk olduğu kanısına varmaktayız. Özellikle Bizans ve Hint kaynakları Heytaller'in Türk olduğunu (Hun'lardan geldiklerini) belirtmektedir⁹⁹. Onların, Akhunlar da denen Eftalitler olduğu rivayetleri de vardır¹⁰⁰. Ayrıca Prokopius, kaynakta kısa süre içinde İskitlerin kırsal yaşam tarzından ayrılan Akhunların isimlerinin, ten renklerinin değişmesinden türediklerini belirtmektedir¹⁰¹. Enoki, ana kaynaklar ışığında Eftalitler hakkında yaptığı çalışmasında onların yaşadığı coğrafya ve kökenleri hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır. O, Eftalitlerin kökenlerinin Ermeni kaynaklarına göre Belh'de, Arap ve Fars kaynaklarına göre Toharistan ve Mâveraünnehir'de olduğunu belirtmiştir. Çin kaynaklarında ise Eftalitler'in ilk yerleşim yerlerinin Toharistan'ın Gûr, Belh, Vervâlîz ve Bedahşan'ın güneyinde bulunan ve Hsi-mo-ta-lo "kar ovası" anlamına gelen şehirlerinde bulunduğunu ifade etmiştir¹⁰². Bütün bu bilgilerden çıkarılan sonuca göre Eftalitler'in kökenlerinin Soğdiyana, Hindikûş yani Toharistan, Horâsân arasında bir yerde oldukları kanısına varmaktayız. Bu konu hakkında geniş malûmata Zeki Velidi Togan'ın *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş* adlı eserinde ulaşmaktayız. Togan, Karluk ve Kencine Türklerinin ataları sayılan ve Tanrı Dağları'nın (Tienşan) doğusunda Abdal veya Heptal=Eftalit olarak adlandırılan bir kavim yaşadığından bahsetmektedir. Ayrıca Çin'de "Hua" ismi ile adlandırılan bu kavmin adının Arap kaynaklarında "b" harfi yerine "y"

---

⁹⁸ El-Belâzûrî, *Fütuhu'l-Bûldan*, Terc. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1987, s. 585; Bahaeddin Ögel, *İslâmîyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK, Ankara 1984, s. 92.

⁹⁹ Edward Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, Vol. II, Chapter XXVI, Philadelphia 2013, s. 492; Kazuo Enoki, "On the Nationality of the Ephthalites", Ed. Sei Wada, *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, No. 18, Tokyo 1959, s. 16 vd; Mehmet Tezcan, "Kionit / Kidarit, Hüna / Akhun ve Eftalitler", *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları The Journal of Indo-Turcica* 1303-1074, 2007, s. 1-5; R. GR. Ghirshman, "Les Chionites- Hephthalites" *Institut Français d'Archéologie Orientale*, Cairo 1948, s. 116 vd; William Montgomery Mc Govern, "The Early Empire of Central Asia, Chapter 18, Chapelhill 1939, s. 399-400; Edouard Chavannes, *Document sur Les Tou-Kiue Turcs Occidentaux*, Paris 1903, s. 155, 158, 159, 200, 223; B. A. Litvinsky, "The Hephthalite Empire", *History of the Civilizations of Central Asia*, III, Paris 1996, s. 135.

¹⁰⁰ Zekeriyâ Kitapçı, *Orta Asya'da İslâmîyetin Yayılışı ve Türkler*, Konya 1994, s. 50 vd.

¹⁰¹ Procopius de Bell Persico, *Guilielmi Dindorfil*, I, Newyork 1833, s. 9, n. 3.

¹⁰² Kazuo Enoki, "a.g.m.", s. 26-37; Ghirshman, "a.g.m.", s. 14,19.

kullanılarak Haytal şeklinde geçtiğinden bahsetmiştir. Fakat Togan'a göre söz konusu kavmin adı Habtal diğer bir kullanımı ile de Yeftel idi¹⁰³.

Akhunlardan ilk kez Kionit (Chionitae) adıyla bahseden Ammianus Marcellinus'tur. Ona göre Kionit'ler Sâsânî İmparatorluğuna yakın bir yerde oturmakta idiler¹⁰⁴. Birçok kaynak Hun gruplarından biri olan Kionitler'den Akhun diye bahsetmektedir. İran coğrafyasına Kionit'lerden sonra gelen Eftalitler için Akhun şeklinde adlandırma yapmanın doğru olmadığını savunan tarihçiler vardır¹⁰⁵. Kionitler'in 370-375 yıllarında Soğdiyana'da hâkimiyetlerini sağladıkları bilinmektedir¹⁰⁶. Bazı tarihçiler tarafından Horâsân'a gelip Merv'e kadar yüz binden fazla asker ile ilerleyen bu türk hakanlığının Eftalitler olduğu düşünülmektedir. Fakat Eftalitler'in batıya yani Mâverâünnehir'e gelişleri 429 yıllarına denk gelmektedir¹⁰⁷. Eftalitler'in Mâverâünnehir'e geldikleri tarihlerde, Kionitler de Sâsânî baskısı nedeni ile buraya çekilmişlerdir. O zamanlarda Eftalit ordu kuvvetlerinin beş altı binden fazla olmadığı düşünülmektedir¹⁰⁸. Zamanla Kionit'ler üzerinde hâkimiyet kuran Eftalitler'in, Sâsânîler ile mücadeleleri Belh bölgesini aldıktan sonra başlamaktadır¹⁰⁹. Belh şehrinin kuruluşu hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Şehrin kuruluşu ile Zerdüştlüğün ortaya çıktığı dönemin aynı olması Keyâniyân (Aryalılar) döneminde Belh'in önemini göstermektedir. Horâsân'a yapılan akınlar neticesinde şehir kimliği değişiklikler yaşamıştır. M.Ö.329-330 yıllarında Büyük İskender ile Yunan kültürü, Kuşanlar ile Budha dini, Akhunların istilası ve böyle bir din merkezi haline gelen şehre Mani dini ile Nasturi Hıristiyanlığı da eklenmiştir¹¹⁰.

Mâverâünnehir, Baktria'ya ve Horâsân'a giren Türkler, İrani etnik unsur tarafından yutulma tehlikesi ile karşılaştı. Togan, "Saka'ların isimlerinden Sakastan ismini alan ve sonrasında Sistan diye adlandırılan bu bölgeye gelenler, Tibet unsurunu da beraberinde getirdiler" demektedir. Bu kavimlerin Kûşan'lar ve Ak Hun=Aptal'ler olduğu belirtilmektedir. Bunların bir kısmının da Kuzey Hindistan'a geçerek asırlar sonra milli

---

¹⁰³ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 42,420.

¹⁰⁴ Ammianus Marcellinus, *The Roman History*, Eng. Trans. John Carew Rolfe, University of Toronto, 1935, s. 243,333,447,473,554.

¹⁰⁵ G. Nemeth, *Attila ve Hunları*, Terc. Şerif Baştav,1982; Dursun Ali Akbulut, "Akhunlar (Kionit/Hyon) ve Eftalitler Çağında Maveraünnehir ve Horâsân'da Türkler", *Türkler*, I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1318-1348.

¹⁰⁶ Otto J. Maenchen Helfen, "Huns and Hsiung-Nu", *Byzantion*, XVII, 1944, s. 227.

¹⁰⁷ Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Yay. Sevinç Matbaası, Ankara 1973, s. 35.

¹⁰⁸ W. Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", *Türkiyat Mecmuası*, Terc. Mecdut Mansüroğlu, VII-VIII/1, 1942, s. 139.

¹⁰⁹ Radhkumud Mookerji, *The Gupta Empire*, Bombay 1947, s. 70.

¹¹⁰ Enver Konukçu, *a.g.e.*, 1973, s. 62 vd; R. Hartmann, "Belh", *İA* (MEB), II, İstanbul 1970, s. 485.

benliklerini kaybettikleri bilinmektedir¹¹¹. Togan, Göktürklerin, birçok Türk kabilesini (Türgiş, Ezgîş, Cumul ve Uygur gibi) Kafkasya sınırlarına gönderdiğinden, Hazarların ülkesini ve Horâsân'ı üs edinen kabilelerin Anadolu ve Doğu Avrupa'da yaklaşık bir asır etkin rol oynadığından bahsetmektedir¹¹².

Sâsânîler ile 464-485 yılları arasında geçen mücadeleler neticesinde Belh'e yerleşerek ardından Merv ve Herât topraklarını zapt eden Eftalitler nihayetinde Ceyhun'un güneyi ve batısındaki birçok şehri ele geçirerek buraları Türk toprakları haline getirmişlerdir¹¹³. Eftalitler'in Türk olduklarına ve Horâsân'da etkin rollerine ispat olacak bazı bilgiler şu şekildedir; Sâsânî hükümdarı Enûşirvan'ın babası I. Kavâd (I. Kubâd) (488-541) Eftalit'lerin yardımı ile tahta geçmişti¹¹⁴. Sâsânî hükümdarı Kavâd'ın Göktürk hakanının kızı ile evliliğinden olan oğlu Hürmüz IV. (578-596)'ün sima ve seciye itibari ile İranilere benzemediğinden, bu sebeple onun "Türk oğlu" diye lakaplandırıldığından bahsedilmektedir. Fakat daha evvelinde, Enûşirvan'ın ordusunda çok miktarda Türk vardı ve onlar Deylemîler ile birlikte Sâsânî hükümdarının Yemen seferine katıldılar¹¹⁵.

Horâsân'ın dört büyük şehrinden biri olan Ebreşehr, Neysâbûr, İrañşehr şeklinde de telaffuz edilen Nişâbûr adının, "Nev" yeni-güzel "Şapur" [Sâsânî Kralı I. Şapur (241-272) veya II. Şapur'dan (309-379) bahsedilebilir] anlamında Pehlevice kökenli isim olduğu düşünülmektedir¹¹⁶. J. Marquart'a göre, Ermenice'de Asxart, Arapça Abarshar'dan gelmiş olan kelime Aparnak ülkesi anlamına gelmekte idi. Ne İran ne de Ermenice metinlerde hatta Sâsânîlere ait paraların üzerinde Apar yahut Abarshar adı geçmemektedir¹¹⁷.

---

¹¹¹ Togan, *Umumi Türk Tarihi*, s. 46; Fars dilinden ayrı bir İran diline (Hârezmce) sahip olan Horezmlilerin hükümdarlarına Hârezmşah denilmiştir. Hârezmşahların XII. yüzyılda Türkleşmesi ile Hârezmce dili tamamen kaybolmuştur. İslâmîyetten önce hüküm süren Hârezmşahlar sülalesinin Eftalit'lerden geldiği fakat onların kendilerini İrani olarak gördükleri belirtilmektedir. Ayrıca Hârezmliler hakkında bkz. Josef Marquart, *Festschrift für E. Sachau*, Toronto Library, Berlin 1915, s. 253-255; Ed. Sachau, *Zur Geschichte und Chronologie Von Khwarizm*, Wien 1873; Togan, *Umumi Türk Tarihi*, s. 46, 60.

¹¹² Togan, *Umumi Türk Tarihi*, s. 71 vd.

¹¹³ Arthur Christensen, *İran der Zeman-ı Sâsânîyan*, Terc. Reşid Yasemi, Tehran 1958, s. 317 vd; A. Cunningham, *Later Indo-Scythians -Ephthalites or White Huns-*, Vol. XIV, seri III, London 1894, s.70-78.

¹¹⁴ Kavâd'ın, kardeşi Balâş'a karşı Türk hakanından yardım istemesi hakkında bkz. İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târih*, Terc. M. Beşir Eryarsoy, I, s. 376-380; Christensen, *a.g.e.*, 1958, s. 374.

¹¹⁵ Es-Seâlibî, *Ğurer ahbâr Mülûk'ül-Fars ve Sîrehum*, Neşr. H. Zotenberg, University of Toronto Libraries, 1900, s. 617.

¹¹⁶ Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, III, Terc. Zakir Kadiri Ugan-Ahmet Temir, MEB Yay., İstanbul 1991, s. 976-980; Yâkût, *a.g.e.*, V, 331; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 371; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, Terc. Cengiz Tomar- Adnan Eskikurt, Yeditepe Yay., İstanbul 2015, s. 467.

¹¹⁷ J. Marquart, *Eranşahr*, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin 1901, s. 74; Ghirshman, "a.g.m", s. 116.

Horâsân'ın bir diğer önemli şehri de Herât idi. İbn Havkal şehrin kaleleri ve kapıları hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Fakat şehir halkının etnik yapısı hakkında bir malûmat yoktur¹¹⁸. Sâsânîler zamanında Merzûbânların ve dihkanların elinde bulunan bu sınır şehri önemli bir askerî üs durumunda idi. Abbâsîlerin henüz akınları başlamadan önce Herât bölgesi Orta Asya'dan gelen Eftalitler'in (Akhunlar) hâkimiyeti altında idi¹¹⁹. İslâmî dönemde Merv şehri gibi Belh şehri de Horâsân bölgesinin başkenti olmuştur. Amuderya'nın güneyindeki Dehâs ırmağı üzerinde ve Kûhibâbâ dağının eteğinde kurulmuş olan Belh şehri adını eski Farsça'da (Persçe) Bâhtriş, Avestâ'da Bâhdi (Bahdri) ve Yunanca'da Baktra şeklinde geçen Baktres'ten alır¹²⁰. Ticari yolların kesiştiği bir noktada bulunan Belh şehri halkının etnik yapısı hakkında kaynaklarda kesin bir malûmat olmamakla birlikte İslâmî dönem coğrafya eserlerden *Kitabu'l-Buldan*'da "Horâsân padişahı Tarhan burada oturmaktadır" demektedir¹²¹. Her ne kadar bu görüş Belh şehrinde Türk varlığına kanıt gibi görülse de Tarhan (Tarhun) şeklinde Semerkand hükümdarlarının soy ağacında geçen bu unvanın Tarkan olarak düşünüldüğü yargısı dikkat çekmektedir. Bu ismin Çin kaynaklarından nakledilen bilgilerde geçen Tu-hoen adının Arapça bir uyarlaması olduğu görüşüde vardır¹²². Ayrıca Belh şehri Akhunlar tarafından uzun süre elde tutulamamıştır. Sâsânî Hükümdarı V. Behram döneminde Belh ve çevresi Akhunlar'ın elinden geri alınmıştır¹²³.

Ceyhun ve Seyhun arasında kalan ve İrani dillerin konuşulduğu geniş bir coğrafyaya hakim olan Soğdlular'ın Türkler ile ilk defa ne zaman karşılaştıkları hususunda kesin bilgi yoktur. Fakat V. yüzyıl da Horâsân bölgesindeki (Herât, Belh, Bedehşan) topraklarda egemenlik kuran Eftalitlerin söz konusu bölgedeki varlığı Göktürk ve Sâsânî ittifakı ile yıkılmıştır¹²⁴. Bu ittifak Soğdianalı ipek tüccarlarının baskısı ile bozulmuştu. Bu vakitten sonra Eftalitler Horâsânlı nüfus ile kaynaşmıştır¹²⁵. Fakat bu kaynaşma Türk nüfusunun tekrardan birleşerek yapılandığı Toharistan, Badgis ve Herât bölgelerinde çok hızlı gerçekleşmemiştir. Arap kaynaklarına göre bahsettiğimiz şehirlerin yöneticeleri,

---

¹¹⁸ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 376, 384; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 494, 498.

¹¹⁹ Recep Uslu, "Herât", *DİA*, XVII, İstanbul 1998, s. 215-218.

¹²⁰ Tahsin Yazıcı, "Belh", *DİA*, V, İstanbul 1992, s. 410.

¹²¹ Ya'kubî, *Tarihü'l-Yakubî*, I, Dâ Sâdr, Beyrut 1965, s. 158-176.

¹²² Hamilton Alexander Roskeen Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, Terc. Hasan Kurt, Çağlar Yayınları, Ankara 2005, s. 21; Krş. Blochet, "One the Iranisation of Nomadic Elements", *Introduction a l'histoire des Mongols*, Leyden 1910, s. 211.

¹²³ Konukçu, *a.g.e.*, s. 829; Ahmet Altungök, *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, Hikmetevi Yay., Konya 2017, s. 97.

¹²⁴ Firdevsi, *Şehnâme*, Terc. Necati Lügal-Kenan Akyüz, II, M.E.B Yayınları, Ankara 1994, s. 451.

¹²⁵ Chavannes, "a.g.m.", 1903, s. 155.

Garcistan'ın dağ eteğinde yerleşmiş ve Demir Kapı'nın güney sahillerinde bulunan hükümdarlardı. Bu yüzden Araplar, dini açıdan çok çeşitli unsurlar içeren Belh şehrini her zaman Türkler'in başkenti olarak görmüşlerdir¹²⁶. Türklerin İran'a tacizleri devam ederken 582 yılında Batı Göktürlerinin yıkılması ile dağılan ve bağımsızlığını kazanan beş batı Türk kabilesi (Nu-şe-pi) akınlar düzenleyerek Belh'e kadar ilerlemiş, Soğdiyana ve Orta Ceyhun'da varlıklarını sürdürmüşlerdir. Nu-şe-pi olarak bilinen bu beş kolu oluşturan boylardan ikisi A-si-kie, diğer ikisi Koşu ve biri de Pa-say-kan adını taşımaktadır. İleride Horâsân bölgesine gelip İslâmî kimlik kazandıktan sonra Türkmen olarak anılacak olan Oğuzlar'ın, bu bahsi geçen boyların torunları olduğu düşünülmektedir¹²⁷.

Horâsân VII. yüzyılda Müslümanların eline geçmiştir. Fakat 683 yılında Göktürkler Belh ve civarına akınlar düzenlemişlerdir. Müslümanlar hem Horâsân'da hem de Mâverâünnehir'de Soğdlular ile mücadele içinde bulunmuştur. Bu mücadele de Soğdlular'a bazı Türk boylarının yardım ettikleri bilinmektedir¹²⁸. Soğdlulara yardım eden Türk boyları Su-lu Kağan yönetimindeki Türgişler idi¹²⁹. Ebû'l-Fidâ'nın Eftalitler'in ülkesi olarak bahsettiği Mâverâünnehir, Horâsân'a yapılan Arap fetihlerinin ardından Müslümanların sıradaki hedefi olmuştur. Bu durum ilk zamanlar için Mâverâünnehir'i Horâsân'a bağlı bir bölge olarak göstermiştir.¹³⁰. Turani kavimlerin yaşadığı Mâverâünnehir'den daha sonra ayrı bir başlık altında bahsedeceğiz.

Emevîlerin hâkimiyetinin son bulmasının ardından bölgeye hakim olan Abbâsîler ile İslâm devletinde yeni bir döneme geçilirken Horâsân üzerindeki siyasi ve askerî dengeler de aynı ölçüde değişmiştir. Abbâsîler, Horâsân askerlerini Mâverâünnehir'de yoğun olarak Türklerin bulunduğu Ustrûşene'den seçmiştir. Horâsân'da Abbâsîler ile başlayan yeni dönemde, İslâm birliklerinde Türk askerlerinin sayısının arttığı bilinmektedir. Ayrıca Ustrûşeneli Afşin ve Âli Ebî Sâc, Semerkanlı İhşîd (İhşâz), Soğdlu/Suğd ve

---

¹²⁶ Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, II, Terc. Zakir Kadiri Ugan-Ahmet Temir, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1991, s. 534.

¹²⁷ Hamilton Alexander Roskeen Gibb, *a.g.e.*, s.18; Faruk Sümer, "Üçoklar", *DİA*, XXXII, İstanbul 2012, s. 280 vd; V. V. B. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 268.

¹²⁸ Richard N. Frye, *Orta Asya Mirası*, Füsun Tayanç-Tunç Tayanç, Arkadaş Yay., 2009, s. 222; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 203,206; Türgişler hakkında bkz. Ahmet Taşağıl, *Kök Tenri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2015, s. 235, 238; Hayrettin İhsan Erkoç, *Yenisey'den Seyhun'a Türkler*, Kültür Bakanlığı Yayıncılık, İstanbul 2021, s. 49, 78.

¹²⁹ Özgüdenli, "a.g.m.", s. 178; Kuteybe b. Müslîm ve fetihleri hakkında bkz. İsmail Yiğit, "Kuteybe b. Müslîm", *DİA*, XXVI, 2002, s. 490-491.

¹³⁰ Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 345.

Buharalı Merzûbân b. Türkesfî ve Uceyf b. Anbese gibi bazı cesur Türkler hilafet merkezine hakim olmuşlardı¹³¹.

Göktürklerin Çin'e mağlup olması ile İran coğrafyasındaki Müslümanlar ve Çin komşu olmuşlardı. İleride yapılacak Talas Savaşı (751) neticesinde mağlup olan Çin, kendi sınırlarına doğru çekilirken Müslüman fetihleri Asya'nın doğusu ve güneyine doğru devam etmiştir. Müslümanların bu akınlarına paralel olarak bazı Türk kavimleri ve Oğuzlar da batıya doğru hareket etmişlerdi.

Talas Savaşı'ndan sonra gelen devrede, Türkler'in hilafet ordularında yer aldıklarını tespit etmekteyiz. En erken örneklerinden, Abbâsîler'in birlik kumandanlarından Muhammed b. Sûl, Merv'de Abbâsîler'in lehine faaliyetlerde bulunan Tarhûn b. ez-Zâî ve Ebû Müslîm'in güvenilir adamlarından Tarhûn el-Cemmâl Abbâsî isimleri öne çıkan ilk Türklerdir¹³².

8. yüzyılın ikinci yarısından sonra Mâverâünnehir'de yaşayan Oğuz Beyleri, Karluk ve Kimaklar ile birleşerek Sir Derya ile Aral civarında yaşayan Peçenek, Becni-Bacna, Bacgarda ve Nukarda'lara saldırmışlardır¹³³. Peçeneklere saldıran Oğuzlar'ın Salurlar olduğu hakkında malûmatlar vardır. Büyük bir ulus teşkil eden Salurlar hakkında, bazı Oğuz boylarının onların içinden çıktığına dair destanî rivayet mevcuttur¹³⁴.

Peçenek adının, Arap kaynaklarında "Becenâk", Bizans kaynaklarında "Patzinakhitai" şeklinde kaydedildiğini bilmekteyiz¹³⁵. Bu bilgiler ışığında yukarıda adı geçen Becni ya da Bacna adının, Peçenek adının bir diğer yazılış şekli olduğunu düşünebiliriz. Karadeniz'in kuzeyinden Avrupa'ya göç eden Peçenekler hakkında Mesudî'nin eserinde Macarlar ile ittifakından bahsedilmektedir. Başkurt ve Nukerde adlarının Macarları nitelirmede kullanılan etnik adlar olduğu düşünülmektedir¹³⁶. Togan, söz konusu görüşün aksine Macar ve Başkurt isimlerinin birbirine benzediğini ileri sürmektedir¹³⁷.

Dede Korkut destanlarında Oğuzların savaştığı ve mücadele ettiği ikinci bir düşman olarak Kıpçakları söyleyebiliriz¹³⁸. Kıpçaklar, başlangıçta Kimek birliğine dâhil olup,

---

¹³¹ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 368, 467.

¹³² Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara 1992, s. 19 vd.

¹³³ Togan, *a.g.e.*, s. 143.

¹³⁴ Mesûdî, *Mûruc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, Arapçadan Çeviren ve Notlar: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 93; Togan, *a.g.e.*, s. 143.

¹³⁵ Faruk Sümer, "Peçenekler", *DİA*, XXXIV, İstanbul 2007, s. 213 vd.

¹³⁶ Mesûdî, *a.g.e.*, s. 93; Özkan Öztekten, "Tatar Başkurt Meselesi ve Başkurtça", *Tarihten Bugüne Başkurtlar: Tarih, Dil ve Kültürleri Üzerine İncelemeler*, Ötüken Neşriyat, Ankara 2008, s. 74.

¹³⁷ Zeki Velidi Togan, *Başkurtların Tarihi*, Türksoy Yayınları, Ankara 2003, s. 10.

¹³⁸ Semih Tezcan, *Dede Korkut Oğuznameleri*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2006, s. 63.

daha sonra birliğin zayıflaması üzerine öne çıkararak hâkim konuma gelmişler XI. yüzyıla gelindiğinde, “Kimek” adının kaybolup “Kıpçak” adının onun yerini aldığını görüyoruz¹³⁹. X. yüzyıl sonu ve XI. yüzyıl başlarında, Kıpçakların güney ve güneybatıya doğru yayılmaları, onları aynı zamanda Sir-derya boylarında IX. yüzyıl sonları ile X. yüzyıl başlarında teşekkül eden Oğuz Yabgu Devleti ile karşı karşıya getirmişti¹⁴⁰

Kıpçakların yoğun ve artan saldırıları da eklenince, XI. yüzyılın ortalarına doğru devlet bu saldırılara karşı koyamayarak yıkıldı. Oğuz boylarının büyük kısmı, Kıpçak baskısı yüzünden Doğu Avrupa’ya gidip Bizans kaynaklarında uz adımı aldılar.

IX. yüzyılın sonlarında Horâsân’ın Sâ mânî hâkimiyeti altında olduğu görülmektedir¹⁴¹. Sâ mânîlerin soylarının İranlılar’ın efsanevi hükümdarlarına (Behram Çubin Keyûmers) dayandırılması neticesinde onların İran kökenli oldukları düşünülmektedir. Bu düşüncenin aksine Sâ mânî hânedanından bahsedilirken bazı Türk adlarının geçtiği hakkında kaynaklarda bilgiler mevcuttur. Bunlar; Guzek¹⁴² ve Tamgaç¹⁴³ idi. Ayrıca Sâ mânîlerin ortaya çıktıkları şehirler olan Semerkant, Belh ve Esnaş’ın Akhunlar zamanında Türklerin hâkimiyetinde oldukları bilinmektedir¹⁴⁴. Miskeveyh’in Sâ mânîlerin etnik kökeni hakkında verdiği bilgiler bizim için önemlidir. Kaynaklarda “Sâ mânî Türkleri” tabirinin geçtiğini¹⁴⁵ görmekteyiz. Bu durum Sâ mânî hânedanlığının Türk oldukları yargısını doğrular niteliktedir. Sâ mânîler hâkimiyetini Mâverâünnehir ve Horâsân’da sürdürmekteydi. Sâ mânîler, 999 yılında Gazneliler ile girdikleri savaş neticesinde Horâsân’da topraklarını kaybettiler. Artık Horâsân topraklarında bir diğer Türk devleti olan Gazneliler hüküm sürecekti.

Sâ mânîler askerî olarak Türk kökenli vali ve kumandanlarından faydalanmakta idi. Onlardan biri olan köle kökenli Alp Tegin, devlet otoritesinin zayıflamasından faydalanmak isteyerek devlet yönetiminde etkin rol oynamak istemiş fakat başarısız olunca yanında az sayıda Türk ordusu ile Afganistan’ın Gazne şehrine gelerek burayı ele

---

¹³⁹ Umut Üren, “Kimeklerin Orta Asya’da Ortaya Çıkışı ve Kayboluşu Üzerine Bir İnceleme”, *Tarih Okulu*, Ocak- Nisan 2010, S.6, s. 68.

¹⁴⁰ Agacanov, *Oğuzlar*, Terc. E. N. Necef-A. Annaberdiyev, 5. Baskı, Selenge Yayınları İstanbul 2010, s. 198.

¹⁴¹ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, VII, Terc. Ahmet Ağrakça, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 416 vdd: Narşahî, *The History of Bukhara*, Terc. Richard N. Frye, Cambridge 1954, s. 59 vd.

¹⁴² İbn Hurdâzbîh, *Yollar ve Ülkeler*, Terc. Murat Ağarı, Kitabevi Yay., İstanbul 2008, s. 39.

¹⁴³ Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânü Lugâti’t-Türk Tercümesi*, I, Besim Atalay, Ankara 1985, s. 454.

¹⁴⁴ Aydın Usta, *Türkler ve İslâmîyet İlk Müslüman Türk Devleti: Sâ mânîler*, Yeditepe Yayınevi 2020, s. 59-76.

¹⁴⁵ Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Miskeveyh, *Kitâbü Tecâribi’l-Umem: The Eclipse of the Abbâsîd Caliphate*, II, Neşr. Ve Terc. H. F. Amedroz, Oxford 1920, s. 360.

geçirmiştir. Gazneli Devleti'nin temelleri böylece atılmış oldu¹⁴⁶. Alp Tegin bu başarısı Nizâmül-Mülk'e göre yanında bulunan sadece bin yedi yüz Türk gulamına bağlıdır demek doğru olmayacaktır¹⁴⁷. Zira yukarıda zikrettiğimiz gibi Gazne ve civarında eskiden beri yaşayan Türk kabileleri vardı. Akhunların yıkılmasının ardından birçok Türk kabilesi Gazne başta olmak üzere Kabil ve Kandehar'da hayatlarını devam ettirmekteydi. Bunların başında Halaçlar gelmekte ve bu Türk kabileleri kurulan yeni devletin temel taşlarını oluşturmaktaydı¹⁴⁸.

Alp Tegin'in ardından yerine geçen oğlu Ebu İshak İbrahim'in oğlu olmadığı için onun da yerine devletin başına Türk kumandanlar geçmişti. Gazneliler Devleti'nin gerçek kurucusu olan Sebük Tegin'in idaresine kadar devleti yöneten komutanların ilki Bilge Tegin idi. Onun ardından Börü Tegin (Pîrî Tegin) ve son olarak da Ali Tegin'in en güvendiği kişi olan Sebük Tegin yönetime geldi¹⁴⁹.

Ergin Ayan Sebük Tegin hakkında şu bilgileri vermektedir: “Sebüktegin'in (977-997) Gazne'de 20 Nisan 977'de idareyi ele almasıyla hükümdarlığın babadan oğula geçtiği bir hânedanlık kurulmuş oldu. Sebük Tegin Türklerin Barshan boyundan idi. Barshan Issık-Köl kenarlarında bir yer ismi olarak görülüyor. Sebük Tegin'in babasının adı Serenk ve bunun kardeşi Kökem Yabgu'dur. Bunlar Issık-Köl çevresinde Barshan (Pars Han)'da emirlik eden Oğuzlam Kayı Boyu beyleridir ve ataları Dib Yabgu'dur. Bu suretle Gazneli hânedanının menşeinin Osmanlılarla akraba olduğu tespit edilmiş olunuyor”¹⁵⁰.

Sebük Tegin'in Horâsân'a gelişi, Sâ mânîler'in kendi aralarındaki iç çekişmelerin sonucunda olmuştu. Sâ mânî Emiri II. Nuh'un, Türk kumandanlarının ittifakına karşı Sebük Tegin'den yardım istemesi üzerine o, oğlu Mahmûd ile birlikte Horâsân'a gitti ve Ebû Ali Simcûrî ve Fâik el-Hâssa adlı Türk kumandanları mağlup etti (385/995). Böylece Sâ mânî emiri, Sebük Tegin'in oğlu Mahmûd'a Horâsân orduları kumandanlığını verdi. Sâ mânîler'in yıkılması ile onların toprakları Gazneliler ve Karahanlılar'ın eline geçti¹⁵¹.

---

¹⁴⁶ Al-Utbi, *The Kitabi Yamini*, Trans. James Reynolds, London MDCCCLVIII, s. 22; Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî, *Mecma'ül-Ensâb*, Neşr. Mir Haşim Muhaddis, Müessesesi İntişârât-ı Emir-i Kebir, Tahran 1363, s. 29 vdd.

¹⁴⁷ Alp Tegin Ahmed b. Sâ mânî tarafından satın alınmış ve sarayda yetiştirilmiş Türk kökenli bir köle idi Bkz. Nizâmü'l-Mülk, *Siyaset-Nâme*, s. 156.

¹⁴⁸ Enver Konukçu, “Gazne”, *DİA*, XIII, İstanbul 1996, s. 479

¹⁴⁹ Şebânkâreî, *a.g.e.*, Neşr. Mir Haşim Muhaddis, s. 31-35.

¹⁵⁰ Ergin Ayan, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hânedan Evlilikleri*, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2017, s. 189; Reşîdüddîn Fazlullah, *Câmiü't-Tevârih (Selçuklular Tarihi)*, Neşr. Ahmed Ateş, II, TTK, Ankara 1999, s. 5.

¹⁵¹ Şebânkâreî, *a.g.e.*, Neşr. Mir Haşim Muhaddis, s. 25 vd; Bu olaylar hakkında geniş bilgi için bkz. Al-Utbi, *a.g.e.*, s. 247-269.

Bundan sonra Gazneliler 1035 yılında Horâsân'a göç ederek Merv, Serahs ve Ferâve şehirlerine yerleşen Oğuzlar ile teşriki mesaide bulunacaklardır¹⁵². Bu konudan bahsetmeden evvel Gazneli ve Karahanlı münasebetlerinde Gazne ordusunda yer alan Halaçlar'dan bahsetmek gerekir. Horâsân'da görülen bir diğer Türk kavmi olan Halaç'lar, İslâmî dönemde Herât bölgesine yerleşmiş olup Akhunlar'ın soyundan gelmektedirler¹⁵³. Marquart, VI. yüzyıla ait bir Süryânî kaynağındaki Türk menşeli Kholas isminin Halaç olabileceğini öne sürmektedir¹⁵⁴. Hârezmî, eserinde Halaçlar'ın, Eftalitler'in devamı olduğunu söylemektedir¹⁵⁵. Gerçekten de Kuşanlar'dan sonra Akhunlar (Eftalitler) Mâverâünnehir'den Afganistan içlerine kadar uzanmışlar, daha sonra Kuzey Hindistan'ı ele geçirmişlerdi. İstahrî çok eski tarihlerden beri Hindistan-Sicistan arasında yaşadıklarını ve şekil, kıyafet, dil bakımından Türk olduklarını söyler¹⁵⁶. X. yüzyılda yazılan *Hudûdü'l- 'Âlem*'de Gazne ve yöresiyle Belh, Tohâristan, Bûst ve Cûzcân'da koyun sürülerine ve meralara sahip birçok Halaç aşiretinin yaşadığı kaydedilmektedir¹⁵⁷.

Halaçlar, Gazneliler'in Karahanlılar ile mücadelesi sırasında Gazne ordusunun askerleri arasında yer almışlardı. Gazneli Devleti hâkimiyeti altındayken her ne kadar askerî olarak destek kuvvet olsalar da isyana meyilli bir durumları söz konusu idi. 1040 yılında Sultan Mesûd'un (1030-1040) Selçuklularla giriştiği mücadeleler sırasında Halaç halkı isyan etmişti. Gazneli Mesûd tarafından gönderilen Kutvâl Bû-Ali isimli bir kumandan isyanı kısa sürede bastırmayı başardı¹⁵⁸. Nihayetinde Gaznelilerin (1173 -1186) yıkılışının akabinde onların yerini Gurlular aldı. Halaçlar bu vakitten sonra Gurlulara tabi oldular. Sultan Sancar döneminde Selçuklular ile Gurlular arasında yaşanacak münasebetler nedeni ile onlar hakkında detaylı bilgi vermek gerekmektedir. İbn Havkal Gur bölgesinden bahsederken “burası küfür diyarıdır” demektedir. Gur Bölgesi'nin civarında Herât-Fere, Dâver, Ribât-ı Kervan, Garcistan, Herât bölgeleri bulunur. Gur bölgesinin çevresi Müslümanlara aittir¹⁵⁹. İstahrî konu ile ilgili olarak “Gur küfür diyarıdır. Biz burayı İslâm diyarı olarak ele aldık. Zira burada Müslümanlar da vardır. Su kaynakları,

¹⁵² Erdoğan Merçil, “Gazneliler”, *DİA*, XIII, İstanbul 1996, s. 482.

¹⁵³ Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, Terc. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan Özcan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2004, s. 80 vd.

¹⁵⁴ Joseph Marquart, *Erânşâhr*, Berlin 1901, s. 251-254.

¹⁵⁵ El-Khowarezmî, *Mafâtîh al-olum*, Neşr. G. van Vloten, E.J. Brill, Leiden 1895, s. 119 vd.

¹⁵⁶ İbrahim b. Muhammed el-İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, Neşr. M. J. De Goeje, Leiden 1827, 1967, s. 245.

¹⁵⁷ Anonim, *Hudûd al- 'Âlam: The Regions of the World*, Terc. V. V: Barthold, London 1937, s. 111.

¹⁵⁸ Beyhakî, *a.g.e.*, s. 629; Fuad Köprülü, “Halaç”, *DİA*, V/1, İstanbul 1987, s. 112

¹⁵⁹ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 382-383.

bağları, bahçeleri ve nehirleri vardır. Arazisi bereketli ve engebelidir. Bu toprakların baş taraflarında İslâm ülkelerine yardım eden bir kavim vardır. Fakat bunlar Müslüman değillerdir. Ferah'a doğru Herât arazisi Gur'u sarar. Ferah'tan Beled-i Daver'e, Beled-i Daver'den Kirmân ribatına, Kirmân Ribatından Garc eş-Şâr'a, oradan da Herât'a olan güzergah Gur'u çevreler. Bunların hepsi Müslümandır. Gur İslâm ülkelerinin ortasında olduğu için bahsettik" demektedir. Gazneli Sultan Mahmûd Gur bölgesini kontrol altına almak istemiş ve iki kez sefer düzenlemiştir (401/1011-411/1020). Müslüman olmayan Gurlular'a İslâmîyeti öğretmek için bölgeye hocalar tayin edilmişse de bölgede İslâmîyet'in yayılması uzun bir süreç içinde gerçekleşmiştir. Ayrıca bölge Gazneliler tarafından tam anlamı ile itaat altına alınmamıştır¹⁶⁰. Gurlular'dan Türkler başlığı altında bahsetmemizin nedeni, onların sadece Türk soyundan olduklarına dair görüşlerin varlığından dolayı değil ayrıca çok farklı görüşlerin olması ve onların dayandığı kaynakların mitolojik bilgilerden elde edilmesi ile sonuç olarak kesin bir yargıya varılamamasıdır. Batılı şarkiyatçılardan Dow ve Briggs, *Tarih-i Firişte*'yi İngilizceye çevirdiklerinde Gurlular'ı Afgan sanıp eserlerinde bu şekilde bahsetmişlerdir¹⁶¹. Bu bilgilerin yanlış olduğu *Tabakat-ı Nâsırî*'nin mütercimi Raverty tarafından ortaya konulmuştur¹⁶². Gur hânedan mensupları İran sülalesinden gelmeleri ile öğünürlerdi. Gazneliler döneminde küçük bir kabile olan Şensebânîler'in Gur toprakları üzerinde hâkimiyetini kurmuştu. Zahhak soyundan gelen Şensab'a nispetle bu isimle de anılmışlardı. Zahhak hakkında Firdevsi'nin *Şehnâme*'sinde geniş bilgiler bulunmaktadır. Eser'e göre Zahhak, meşhur İran padişahı Cemşid'in oğludur. Mirhond, tarihçilerin Gur padişahlarının Zahhak neslinden geldiğini ifade ettiklerini söylemektedir. Tarihi araştırmalarda daha önce de gördüğümüz gibi belirli şahısların veya kavimlerin soyları hakkındaki bilgileri edinirken Hz. Adem'e kadar uzanan bir soy ağacı ile karşılaşmaktayız. Zahhak'ın Arapların soyundan olduğuna dair bilgiler de mevcuttur. Kaynaklarda Zahhak'ın babasının Ervendesb olduğunu ve onun dedesinin de Tazio olduğunu öğrenmekteyiz¹⁶³. Bütün tarihçiler Tazio'un bütün Araplar'ın atası olduğunu ileri sürerler. Araplar'ın Tazi'ye büyük bir sempati duyduğundan bahsedilmektedir.

---

¹⁶⁰ Erdoğan Merçil, "Gazneliler", s. 483.

¹⁶¹ Bkz. Muhammed Kasım Feriştâ, *History of the Rise of the Mohamedan Power in India*, I, Trans. John Briggs, Low Price Publications, Delhi 2016; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, TTK, Ankara 1987, s. 249; Gurlular menşei hakkındaki ayrıntılı görüşler için ayrıca bkz. Ergin Ayan, "Gurluların Menşei Meselesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IV/16, 2011, s. 38-45; Vural Öntürk, *Gurlular*, Selenge Yayınevi, İstanbul 2020, s. 13-16.

¹⁶² Cüzcânî, *Tabakat-ı Nâsırî*, I, Terc. H. G. Raverty, New Delhi 1970, s. 443,509.

¹⁶³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ergin Ayan, "Gurluların Menşei Meselesi", s. 40.

Onların İranlı veya Arap olduklarına dair olan bilgilerin kesin kaniya varmamızı sağlayamadığı görülmektedir. Gurlular hakkında neredeyse ortak olan bir bilgiye göre Taberî'nin eserinde Mecûsiler'den yaptığı nakil ve Tevrat'tan naklettiği rivayetlerden anlıyoruz ki onların hükümdarları Tanrı'ya karşı asi idi¹⁶⁴. Onların Türk olduklarına dair rivayetler ise şu şekildedir. X. yüzyıl Arap coğrafyacısı Mesûdî eserinde Gurlular'ı Türkler'den saymaktadır¹⁶⁵. Zeki Velidi Togan bazı araştırmacıların Gur adını Guz diye okuduklarını bu adın Çin kaynaklarında da zikredildiğini ileri sürmüştür¹⁶⁶.

Şeyh Sâdî, eserinde İran'lı bir köylünün Gur hükümdârına “Ey Tatar” diye hitap ettiğine dair bir hikâye anlatmaktadır ki bu hitap hem Moğolları hem de Türkleri kapsıyordu¹⁶⁷. Cüzcânî'nin eserinde Gur oymaklarının birbirleri ile sürekli mücadele ettiklerinden bahsedilmektedir. Cüzcânî, Arap kabileleri arasında yaşanan mücadelelere benzerliği dolayısı ile Gurlular'ın Arap soyundan olduklarını söylemektedir¹⁶⁸.

Fakat Araplar'ın Gur'a yerleşmesi muhtemelen Araplar'ın Orta Asya'yı fethi sırasında gerçekleşmiş olmalıdır. Halbuki, fetihlerden yüzyıllar sonra bile putperest olan Gurlular hakkında Gazneli Mahmûd'un bu bölgeyi İslâmîyet ile tanıştırmak için faaliyetlerde bulunduğu bahsetmiştik.

Oğuz Destanı'na göre Oğuz Han, Gur ve Garcistan bölgelerine elçi göndererek onları vergiye bağlamak istemiş bundan sonra da aralarındaki münasebet başlamıştır. Oğuz Han'ın emri ile Gazne, Kabil ve Zabil'e kadar tüm Gur vilayetleri zapt edildi. Sonrasında hep birlikte Başgırd tarafına doğru yöneldiler. Oğuz Han bu seferinden sonra Gur ve Garcistan yolu üzerinden hareket edilerek kendi ülkesine dönme kararı verdi. Ordudan kimsenin ayrılmaması hususunda yasak olmasına rağmen birkaç ailenin yüksek bir dağa vardıktan sonra çok kar yağması üzerine geride kalması Oğuz Han'ın canını çok sıkımsı. Bahsi geçen ailelere “Karluk” adını vermişti. Onların Gur bölgesinde yerleştirildiğine dair rivayetler vardır. Karluk'lar da Halaç'lar gibi, Gur, Bamyân, Toharistan, Pamir, Fergana ve nihayet Çu ve Talas bölgelerinde yan yana yerleştirilmişlerdir¹⁶⁹. Karluklar'ın

---

¹⁶⁴ Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, I, Terc. Zakir Kadiri Ugan-Ahmet Temir, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1991, s. 264.

¹⁶⁵ Macoudi, *Les Prairies D'or*, I, ed. C. Barbier de Meynard-Pavet De Courteille, Paris MDCCCLXI, s. 213.

¹⁶⁶ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 452

¹⁶⁷ Sa'dî, *The Orchard of Sa'di (Boostan)*, Terc. Munassir Ebrahim, s. 73 vd.

¹⁶⁸ Cüzcânî, *a.g.e.*, Terc. H. G. Raverty, s. 333.

¹⁶⁹ Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı Reşideddîn Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1982, s. 22,47,94; Hüseyin Salman, “Türgişler”, *Türkler Ansiklopedisi*, II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 421.

Türk soyundan geldiği ve bir Göktürk boyu olduğu bilinmektedir¹⁷⁰. Karluklar'ın oturdukları saha olarak da Altaylar'ın batısındaki Kara-İrtiş ve Tarbagatay havaisi gösterilmiştir. Karluklar burada üç kabileden kurulu birlik halinde oturmakta idi. Aralarındaki esas boy grubu “bulak” (Mou-lo) olan Karluklar'ın ismi Çin kaynaklarında Ko-lu-lu (Ka-lo-luk) şeklinde geçmektedir¹⁷¹. İlerleyen devirlerde çeşitli siyasi ve sosyal nedenler ile muhtelif sahalara yayılan Karluk boylarının en yoğun yaşadığı yer şüphesiz Yedisu bölgesi olmuştur. Burada Üç Karluk birliği ile Karluk konfederasyonunu oluşturan, göçebe ve yarı göçebe Tuhsîler, Azlar, Halaçlar, Çaruklar, Argular, Barshanlar ile On ok grubunu oluşturan yerli kabileler, Oğuzlar, Uygurlar'ın bir bölümü ve Yedisu Soğdları mevcudiyet göstermekte idi¹⁷². Türk kabileleri arasında nüfus bakımından en kalabalık boylar arasında zikredilen Karluk kabile adı hakkında Oğuzname'de yukarıda geçen rivayet verilmiştir.

Oğuz Destanı'nda bahsedilen rivayet, bize göre Gur halkının Arap olduğu konusundaki rivayetten daha fazla hakikat ihtimali taşımaktadır. Destandaki rivayetten, Oğuz Han'ın ordusunda itaat altına aldığı Gurlular'ın bulunduğu anlaşılmaktadır. Gur ve Garcistan yolu üzerinde ordudan ayrılan ve Karluk adı verilen ailelerin de söz konusu bölgenin yerel halkından kimseler olabileceği düşünülebilir. *Tabakât-ı Nâsırî*'de Gur Emiri Bencî'ye ait bölümde onun babası, dedesi ve onun da babasının isimleri sırası ile Naharan, Vermiş ve Vermişan olarak kaydedilmişti¹⁷³. Bayur, bahsi geçen isimlerden Vermiş ve Vermişan'ın Türk adları olduğu hususunda şüphe olmadığını söylemektedir¹⁷⁴. Aynı şekilde *Tabakât-ı Nâsırî*'yi temel alarak yorum yapan Salim Cönce de Gurlular'ın Türk oldukları hususunda güçlü emarelerin olduğunu söylemektedir¹⁷⁵. Ergin Ayan “Gurlular'ın Menşei Meselesi” adlı makalesinde konu ile ilgili olarak şunları söylemektedir: “Coğrafi bölge olarak Afganistan ve Gur bölgesi, tarihi haberlerin berrak olduğu devirlerde bile, özellikle zamana yayılmış etno-kültürel değişimlerin izini sürmek bakımından teknik güçlükler ortaya çıkarmaktadır. Bölgede bu türdeki değişimlerde etkin rol oynayan topluluklardan birisi de Gurlulardır. Gur hükümdâr sülâlesinin kayıtlara geçmiş soy ağaçları ya da

---

¹⁷⁰ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, TTK, Ankara 1994, s. 78.

¹⁷¹ Orkun, *a.g.e.*, s. 78 vd; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 146.

¹⁷² Sümeyra Türk, “İslâm Ordularının Maverâünnehir'de Karluk-Türgeş Sahasında Askerî İlerleyişi ve Dâilerin Faaliyetleri, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, Çankırı 2018, s. 126.

¹⁷³ Cüzcânî, *a.g.e.*, Terc. H. G. Ravety, s. 312.

¹⁷⁴ Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s. 249.

¹⁷⁵ Salim Cönce, “Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, VIII, *Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 2002, s. 1199.

çözümlemelerimizin malzemesini oluşturan kaynakları –bu kaynaklar mitolojik de olsa- bulabildiğimiz için şanslıyız. Fakat kuşaklar arasındaki değişimleri de kapsayan ama şimdiye kadar haklarında kabaca bile olsa tespitler yapılmamış olan Gurluların menşei ve bunların Türklükle ilgileri meselesi yine de karanlıkta kalmaktadır¹⁷⁶. Gurlular'ın menşei hakkında fikrimiz bu görüşe paralel olup, bu konu ile ilgili ayrıntılardan ileride Sultan Sancar devrinde bahsetmeyi uygun gördük.

Görüyoruz ki Mâverâünnehir ve Horâsân bölgesindeki Türkler, bütün siyasi güçler arasında önemli bir askerî unsur niteliğindedir. Ayrıca zaman zaman kendi soydaşları ile birlikte hareket etme durumu söz konusu olmuştur. Horâsân'da 10. yüzyıla gelindiğinde İslâmîyet'i yeni kabul etmiş olan Selçuklu Oğuzları ile Türk ve Müslüman olan Gazneliler'in mücadelesi başlamıştı. Yabgu ile olan anlaşmazlık nedeni ile Cend şehrinden ayrılmaları ve geçinmeleri bakımından daha elverişli topraklara yerleşme gayeleri nedeni Selçuklular kendilerine yeni bir yurt arayışında bulunmuşlardır¹⁷⁷. Bu sadece bir kaçış yahut göçebe hayatlarını idame ettirecek otlak arayışındır demek doğru olmaz. Oğuzlar'ın siyasi yapılanma hayali de Horâsân topraklarında gerçekleşmiş olacaktır.

1.2. Selçuklular Devrinde Horâsân

1.2.1. Horâsân'da Farslar

Kesin sınırlarından bahsetmenin zor olduğu Horâsân bölgesinin İslâm öncesi hatta Arap akınları öncesinde Türkler ve Perslere ev sahipliği ettiği düşünülmektedir. Barthold, bölgenin asıl ev sahiplerinin Arîler olduğunu fakat zamanla Türkleştiğini belirtmiştir¹⁷⁸. İbn Havkal, Horâsân bölgesinde Nişâbûr şehrinden bahsederken, “zengin, ticareti devamlılık gösteren ve büyük ticaret kervanları, yolları olan, daha nüfuslu başka bir şehri yoktur” demektedir¹⁷⁹. Kral Yolu ve İpek Yolu ticaret yollarının kesiştiği bir noktada olması şehrin önemini fazlası ile artırmıştı. İlk olarak bu şehir ve dolayısı ile Horâsân bölgesine Arî ırk yerleşmiştir. Horâsân çevresine Aryânâ da denilmiştir¹⁸⁰. Ayrıca İslâm'ın Horâsân'da hızla yayılması ile bölge de Araplar'ın etkisini görmekteyiz. Horâsân kısa sürede Arap kimliği kazanırken bir yandan da bölge halkı Arap kabilelerine bağlı kalmıştır. Bağlılıkta Arap etkisinde olan ve kaynaktan Farslı olduklarını bildiğimiz

¹⁷⁶ Ergin Ayan, “Gurluların Menşei Meselesi”, s. 45.

¹⁷⁷ Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, s. 23; Agacanova, *Oğuzlar.*, s. 23; Roux, *a.g.e.*, s. 155 vdd.

¹⁷⁸ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1990, s. 67.

¹⁷⁹ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 469; Ebû'l-Fidâ, *Ebû'l-Fidâ Coğrafyası*, s. 351.

¹⁸⁰ Recep Uslu, *Hicri I. II. Yüzyıllarda Horâsân Tarihi*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997, s. 18.

Tâhirîler'in ortaya çıkışı, Abbâsî Halifesi Harun Reşid'in oğulları Me'mûn ve Emin arasındaki savaştan sonra gerçekleşmiştir. Me'mûn'un yanında olan Tâhir b. Hüseyin bu savaşta Emin'i hezimete uğrattınca, Me'mûn ona Horâsân emirliğini vermiştir. Böylece Tâhirî Devleti'nin temelleri atılmış oldu¹⁸¹. Irak bölgesini anlatırken bahsetmiş olduğumuz, Türkler tarafından kurulan Sâmer râ şehrinin varlığından rahatsız olan Halife Müstain Billah, Sâmer râ'dan gizlice ayrılarak Tâhirîler'in hâkimiyetinde bulunan Bağdâd'a gitti. Bu durum Tâhirîler ile Türkler'in arasının açılmasına neden oldu. Böylece Türkler'in nüfuzu daha da artarken Tâhirîler'in itibarı sarsılmıştı.

Horâsân'ın şehir ve köylerinde yerleşik halde bulunan ve "Tazik"¹⁸² olarak adlandırılan Fars kökenli insanların olduğu bilinmektedir. Beyhakî'nin eserinde, bahsi geçen Tazikler'in Gazneli Devleti ordusunda asker olarak yer aldığından bahsedilmektedir¹⁸³. Fakat bu tabir etnik bir kimlik olmaktan ziyade bölgenin sosyal yapısını tarif etmekte kullanılmakta idi. Önceleri Araplar ve Acemler için Tacik kelimesi kullanılırken, *Kutadgu Bilig*'te Tacik ismi "İranlı" anlamına gelmektedir¹⁸⁴.

Ayrıca Selçuklular vezirlerini, siyasi tecrübelerinden dolayı Gazneliler devrinde vezirlik yapmış kişilerden seçmişti. Bunların çoğu İran asıllı kişilerden oluşmakta idi. Harold Bowen, Tuğrul Bey döneminde vezirlik yapan kişilerin isimlerini kaynaklardan naklen şu şekilde vermektedir: İbnü'l-Esîr de Ebû'l-Kâsım Ali İbn Abdullah el-Cüveynî, Reîsu'r-Ruesâ Ebû Abdullah el-Hüseyin İbn Ali İbn Mikâil, Nizâmü'l-Mülk Ebu Muhammed el-Hasan İbn Muhammed ed-Dihistânî ve Amîdu'l-Mülk el-Kundurî isimleri geçmektedir. Reşidüddin'de ise Kundurî'den önce üç kişinin daha ismi geçmektedir. Bunlar Sâlâr Ebû'l-Kasım el-Buzgânî, Ebû'l-Kasım el-Kirmânî ve Ahmed ed-Dihistânî idi. Râvendî'nin eserinde ise Kundurî'nin selefi olarak Buzgân Sâlâr-ı Ebû'l-Kasım el Kûbânî ve Ebû Ahmed ed-Dihistânî Amrek'in isimleri geçmektedir¹⁸⁵. Büyük Selçuklu Devleti'ne vezirlik yapanların biri (Togan Bey) hariç on altısı İran kökenli idi. Beşinin ise kökeni bilinmemektedir¹⁸⁶.

---

¹⁸¹ Sâmih es-Saîd Ali Davud, *eş-Şi'ri'l-Arabî Fi'd Devletit Târihî Fil Karni's-sâlisi'l-hicrî*, Câmîatu Demenhûr, Kulliyetu'l-âdâb, 2012, s. 1; Hasan Soyupek, "Tâhiri Devleti'nin Kurucusu Tâhir b. Hüseyin'in Şiirleri ve Vasiyeti", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 35, 2015, s. 9, 13.

¹⁸² Tacik, Tazik, Tajik: Türk olmayan

¹⁸³ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, Terc. Necati Lugal, TTK, Ankara 2019, s. 240.

¹⁸⁴ İsmail Türkoğlu "Tacikler", *DİA*, XXXIX, Ankara 2010, s. 351 vdd; a.mlf., "Tacik", *DİA*, XI, s. 616 vd.

¹⁸⁵ Râvendî, *a.g.e.*, s. 96; Reşidüddin, *a.g.e.*, Neşr, Ahmed Ateş, II/5, s. 19, 28 vd; Harold Bowen, "Bazı Erken Dönem Selçuklu Vezirleri Hakkında Notlar", Terc. Mustafa Alican, *Journal of History School*, S. 8, 2010, s. 141 vdd.

¹⁸⁶ Abdülkerim Özeydin, "Vezir", *DİA*, XXXXIII, 2013, s. 84.

1.2.2. Selçuklu Oğuzlarının Horâsân'a Gelişi

Cend şehrine gelerek İslâm ile tanışan Oğuzlar, Selçuklu Devleti'nin en önemli etnik unsurudur. Daha anlaşılır ifade ile 270 yıllık ömrü olacak olan bir devletin temel etnik unsurlarıdır denilebilir. Söz konusu Oğuzlar'ın varisi, yeni kurulacak devletin önderleri şeklinde bahsedebileceğimiz Tuğrul ve Çağrı kardeşlerin Horâsân Bölgesinde yaptıkları faaliyetler hakkında bilgi vermeden önce "Oğuz" etnik yapısı hakkında bahsetmek gerekir.

Oğuzlar'ın ayrı etnik bir kimlik mi yoksa Göktürk Hakanlığı içinde bulunan bir budun mu olduğu ve İslâmîyet öncesinde Oğuzlar'ın oturduğu bölgenin hangi coğrafi sınırları kapsadığı hususunda halen çözümlenmeyi bekleyen tartışmalı konular mevcuttur. Bu belirsizliğin en büyük sebeplerinden biri de kaynakların yetersizliği ve "Oğuzca" metinlerin bulunmayışıdır. Aslında Oğuzca diye ayrı bir etnik dilin olmaması Oğuzlar'ın ayrı bir etnik unsur olmadıklarının bir kanıtı olarak görülebilir. Kafesoğlu, eserinde konu ile ilgili olarak, Göktürkler ile Oğuzlar arasında bir ayırım olmadığını ve Göktürk Hakanlığı'nı oluşturan temel unsurun Oğuzlar olduğunu ve bu nedenle Oğuzlar ile Göktürklerin aynı kabul edildiklerini söylemiş ayrıca V. Thomsen'den naklen Oğuzları "Türklerin yüksek hâkimiyetinde bir kabile birliği" olarak göstermiştir. Bu durum bahsetmiş olduğumuz Oğuzlar Türk mü? Yoksa ayrı bir etnik grup mu? tartışmasını ortaya çıkarmıştır¹⁸⁷. Fakat Göktürkler döneminde Oğuz adının etnik bir gruba verilmemesi, dokuz kabile derken dokuz Oğuz (Tokuz Guz) diye bahsedilmesi, Oğuz kelimesinin kabile anlamına geldiğini düşündürmektedir¹⁸⁸.

Bahsi geçmişken Horâsân'a gelen ve Oğuz oldukları bilinen Selçuklular'ın, Oğuzlar'ın hangi boyundan oldukları hususu üzerinde duralım. Umumiyetle Selçuklular'a dair çoğu kaynaklar Selçuk Bey'in Oğuzlar'ın Kınık boyundan olduğunu nakletmektedirler¹⁸⁹.

Oğuz Türkmenler 1025 yılından itibaren Kızıl, Boğa, Yağmur, Göktaş gibi Oğuz Beylerinin himayelerinde, ardından da Tuğrul ve Çağrı kardeşlerin liderliğinde Mâverâünnehir'den Horâsân'a geçmeye başlamışlardır. Oğuzlar Horâsân topraklarına

¹⁸⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yay., İstanbul 2007, s. 151; F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 20 vd.

¹⁸⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 152; Dokuz Oğuzlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. J. Hamilton, "Toquz-Oguz et on-Oygur", *Journal Asiatique*, MDCCCXLII, Paris 1962, s. 23-63; F. Laszio, "Dokuz Oğuzlar ve Gök Türkler", Trc. Hasan Eren, *Belleten*, XIV/53, Ocak 1950, s. 37-43; Louis Bazin, "Notes sur les mots 'Oguz' et 'Türk'", VI/2, *Oriens*, Brill 1953, s. 315-322; Ergin Ayan, "İslâm Kaynaklarına Göre Oğuzların Tarih Sahnesine Çıkışları", *Doç. Dr. Mahmut Pehlevan Armağanı*, Sakarya Üniversitesi Yayını, Sakarya 2000, s. 200-228.

¹⁸⁹ el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Terc. Necati Lügal, TTK, Ankara 1943, s. 2 vd.

geldiklerinde bölgenin ev sahipliği Karahanlı ve Gazneliler arasında paylaşılmaktaydı. Gazneli Sultan Mahmûd, başlangıçta her ne kadar Oğuzlar'ın bölgeye yerleşme taleplerine olumlu karşılık verse de sonradan edindiği tecrübeler sonucu onları Horâsân'dan çıkarma çabaları ölümüne dek sürmüştür (1030). Cend şehrine göç ettiklerinde Oğuzlar'ın başında bulunan Selçuk'un ölümü üzerine yerine oğullarından Arslan Yabgu geçmişti. Arslan Yabgu, 1025 yılında Gazneli Sultan Mahmûd tarafından tutuklanıp hapsedildi. Bundan sonra Selçuklular'ın başına Arslan Yabgu'nun yeğenleri Tuğrul ve Çağrı kardeşler geçmişti¹⁹⁰.

Oğuzlar ile mücadele Mahmûd'un oğlu Mesûd devrinde de artarak devam etmişti. Tuğrul ve Çağrı beyler tarafından Ebûl Fazl Sûrî'nin huzuruna bir mektup yazıldı. Mektupta: "Biz kullar için eskisi gibi Mâverâünnehir ve Buhara'da kalmak mümkün olamadı. Çünkü Ali Tegin ile aramızda çok dostluk vardı o öldü gitti. Memleketin işleri iki tecrübesiz çocuğun eline kaldı. Ali Tegin'in sipehsâlârı bu çocukları, saltanatı ve orduyu elinin içine almıştır. Bizim bunun hal ve tavrından orada olamayacağımız anlaşıldı. Harun'un öldürülmesi Hârezm'de büyük bir tesir yaptı. Bu cihetten orada kalmak mümkün değildir. Biz şimdi büyük sultan dünyanın sahibi, velinimet emirin himayesine sığınıyoruz, siz halimizi Vezir Hâce Abdüssâmed'e¹⁹¹ yazınız. O bize şefaet etsin. O bizim dostumuz olup, her kış bahara kadar Hârezmşâh Altuntaş ve bizim kavim ve kabilelerimize yardım eder, hayvanlarımıza kendi vilayetinde yer verirdi. Eğer Hâce-i Bozorg yardım eder ve yüce rey de muvafık görürse, bizden bir kişi dergahta bulunsun ve diğerleri emirin ferman buyuracağı bir hizmetle meşgul olsun. Biz de emirimizin sayesinde rahat edelim. Çölün başında bulunan Nesâ ve Ferâve vilayetleri bize verilsin, biz de ev ve barkımızı oraya nakledelim. Dîhistân, Hârezm hududu ve Ceyhun'un diğer taraflarından bir fesatçının bu tarafa geçmesine izin vermeyelim. Eğer bu tekliflerimiz kabul edilmezse vaziyetin kesb edeceği halden Tanrı'ya sığınırız. Bizim yeryüzünde yaşayacak yerimiz kalmadı. Yüce meclisin haşmet ve heybeti büyüktür, onun için doğrudan doğruya oraya müracaat etmeye cesaret edemedik, bu işin hallini Hâce'ye yazdık ve ona bıraktık¹⁹².

Mektubu okuyan Sultan Mesûd, babasının bu Oğuzlar'a yer yurt verdiğiinden fakat onların başlarına getirdiği belalardan dolayı Selçuklular'ın üzerlerine şiddetli bir hücum

---

¹⁹⁰ Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, Terc. H. G. Raverty, s. 120 vd; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 292; Ergin Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2020, s. 27.

¹⁹¹ Sultan Mahmûd zamanında Gazne'nin sâhib-i divânı idi. G. E. Teetley, *The Ghaznavid And Saeljuk Turks*, Taylor&Francis Group, New York 2009, s. 81.

¹⁹² Beyhakî, *a.g.e.*, s. 332 vd.

yapmak, onlardan kurtulmak istedi. Sultan Mesud Mayıs 1035 yılında Nîşâbur'a geldiğinde, şehir halkının Selçuklulardan yakınması üzerine verdiği kararın ne kadar doğru olduğunu pekiştirmiş oldu¹⁹³.

Nesâ'da gerçekleşen savaşta başlangıçta Gazne ordusu galip gelmişti. Fakat bir müddet sonra Hacib Beydoğdu'nun askerlerinin bir kısmı saldırı bir kısmı ise yağma ile meşgul olunca, Çağrı Bey'in emrindeki Oğuzlar savaşı kazandılar. Selçuklular için büyük bir başarı olsa da Sultan Mesud'a yazdıkları mektupta "Tanrı bizim böyle büyük bir ordu karşısında mahvolmamızı istemedi" diyerek sultan Mesûd'a övgülerde bulundular¹⁹⁴.

Nihayetinde 19 Şevval 426 Çarşamba günü (27 Ağustos 1035) her iki tarafın elçileri bir araya geldi. Dihistân Çağrı, Nesâ Tuğrul ve Ferâve Musa adına kaydolundu. Onlara dihkân diye hitap edildi¹⁹⁵.

Sultan Mesûd'un Hindistan'a Hansi Seferi'ne çıkması İran ve Horâsân bölgesinde birçok karışıklıklara neden olmuştu. Selçuklular'ın 1038 yılında yaptıkları hakkında Horâsân ve Rey'den gelen haberler, Gazne Devleti'nin onlar ile yeniden bir savaşa girişmesine neden olan olayları barındırıyordu¹⁹⁶.

Nîşâbur, Serâhs Zaferinden sonra Selçuklular'ın eline geçti (İlkbahar 1038). Tuğrul Bey Nîşâbur'u alınca oraya Nîşâburlu, iyi huylu ve güzel yazılı genç bir adamı tayin etmişti. Fazilet erbabını seven, kerem sahibi bir adam olan Hâce Amîd padişahın isteği üzerine üç yıl boyunca halktan vergi almadı. Böylece Selçuklular için bağımsızlık yolunda ilk adımlar atılmış oldu. Diğer taraftan Hârezm, Mâverâünnehir ve Irak-ı Acem'de Gazne karşıtı tepkiler yükseldi¹⁹⁷.

Selçuklular, Nîşâbur'u ele geçirmelerinin ardından Serâhs, Nesâ, Bâverd'e geldiler. Beyhakî'nin naklettiğine göre pek çok Gazneli kumandanın askerleriyle birlikte Selçuklular'ın tarafına geçtiğini öğrenmekteyiz. Kaynakta, Börü Tegin, Emir Yusuf, Hâcib Ali Karib, Gâzi Eryaruk ve Arslan Câzib'in oğlu Süleyman'ın isimleri

---

¹⁹³ Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 32 vd.

¹⁹⁴ Beyhâki, *a.g.e.*, s. 451.

¹⁹⁵ Beyhâki, *a.g.e.*, s. 457.

¹⁹⁶ Beyhâki, *a.g.e.*, s. 500; Ebû Saîd Abdulhay Dahhâk B. Mahmûd Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr (Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler ve Gazneliler)*, Terc. Filiz Akçay, s. 78; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 41-44.

¹⁹⁷ Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 49.

geçmektedir¹⁹⁸. Dandanakan Savaşı hazırlıklarında İbrahim Yinal'ın süvari ordusuna katılan kumandanlardan biri de Börü Tegin idi.

Selçuklular Dandanakan Savaşı'nın ardından kazandıkları galibiyet ile Gazneliler'in Horâsân bölgesindeki mirasına sahip oldular. Bundan böyle Selçukluların devletleşmesinin önünde bir engel yoktu. Siyasi temellerin atılması ile Selçuklu ailesi arasında, sahip oldukları toprakların paylaşımı gerçekleşti. Tuğrul Bey maiyetindeki bin süvari ile Nişâbur'a gidecek, Musa Yabgu Yinalılar ile birlikte Merv'de oturacak, Çağrı Bey Belh ve Toharistan'ı almak için büyük bir ordu ile Belh'e doğru harekete geçecekti¹⁹⁹. El-Hüseynî ve Bundârî üleştirmeyi Beyhakî'den farklı olarak şu şekilde nakletmektedir: “Çağrı Bey'e Hârezm, Buhara ve Belh'i fethetmesi neticesinde de bu şehirler verildi. İbrahim b. Yinal'a Kûhistân, Cürcân verildi. Musa Yabgu'ya Herât, Bûşenc, Sicistân ve Gur ülkesi verildi (430/1038-1039)²⁰⁰. Bu üleştirmeye fethedilen ve henüz fethedilmemiş bölgelerin paylaşımı olarak baktığımızda, Tuğrul Bey, Nişâbur ve batıda fethedilecek olan bölgeleri almış Çağrı Bey ise Merv merkez olmak üzere Ceyhun, Serahs ve Belh şehirleri ile Gazne'ye kadar alınacak yerlerin hükümdarı olmuştu. Musa Yabgu ise Herât merkez olmak üzere Büst, İsfizâr ve Sistân'a kadar alınacak yerlerin sahibi idi²⁰¹. İbrahim Yinal'a Kûhistân, Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'a da Gürgân ve Dâmegân tahsis edilmiş idi²⁰². Selçuklu Devleti'nin kuruluşu ve hükümdar seçimi hakkında bilgiler veren Latin tarihçi Willermus Tyrensis Selçuklular'ın Horâsân'ı ele geçirmeleri hakkında şunları söylemiştir: “Birkaç yıl içerisinde onlar sadece İran devletini değil, diğer bütün doğu devletlerini hâkimiyet altına alıp, Araplara ve diğer kavimlere de boyun eğdirdiler ve böylece hor görülen bu önemsiz kavim, aniden bütün doğuyu yöneten bir yüksekliğe ulaştı²⁰³. Ergin Ayan, *Sultan Tuğrul Bey* adlı eserinde Tuğrul Bey'in tahta oturması hususunda bilgiler verirken, kaydettiği şu sözler bizim için önem arz etmektedir:

---

¹⁹⁸ Beyhâki, *a.g.e.*, s. 536 vd; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, TTK, Ankara 1989, s. 287-290.

¹⁹⁹ Beyhakî, *a.g.e.*, s. 594; el-Azîmî, *Azîmî Tarihi*, Terc. Ali Sevim, TTK, Ankara 2006, s. 3; Savaş sonrası Selçuklu ailesi arasında yapılan üleştirme için Bkz. Osman G. Özgüdenli, *Turco Iranica: Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, s. 55; İbnü'l-Cevzi, Horâsân topraklarının istila edilerek Selçuklu ailesi arasında yapılan paylaşımı, Hicri 430 yılı olaylarında bahsetmiştir Bkz. İbnü'l-Cevzî, *El Muntazam Fi Tarihil Müluk Vel Ümem*, XV, Tahkik: Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan 1412 (1992), s. 267; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 73.

²⁰⁰ el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 12; Bondârî, *Irak ve Horâsân Selçukluları Tarihi*, Terc. Kıvameddin Burslan, Maarif Matbaası, İstanbul 1943, s. 6.

²⁰¹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, s. 107.

²⁰² Bondârî, *a.g.e.*, s. 6; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 102; Zahîrüddîn Nişâburî, *Selçuknâme*, Çâphâne-i Hâver, Tahran 1332, s. 18; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 92.

²⁰³ Willermus Tyrensis, *Haçlı Kroniği*, I, Terc. Ergin Ayan, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2016, s. 34 vd.

“Dandanakan sonrası devir, sosyal ve iktisadi bakımdan harap olan bir kıtadan, Horâsân kıtasından günümüze kadar gelecek olan bir tarihin temellerinin atıldığı devir olmuştur. Bu tür bir ifade ile, bizim Selçuklular’a yüklediğimiz ve de ondan türetebildiğimiz müteakip asırlardaki muhtelif Türk devletleri kastedilmektedir. Tarihçi olarak bizim yapabileceğimiz, genelde Türk dünyasındaki değişimin, özelde ise Oğuz kabilelerinin birkaç yüzyıl içerisinde azami derecede hızlanmış ve kapsamlı dönüşümlerinin mahiyet ve tesirlerini keşfedebilmektir. İşte Dandanakan dönemindeki Selçuklu toplumuyla, onun gelecekteki başarıları arasında ilintili olan şey aslında budur. Yani Selçukluları dünya tarihçilerinin gözünde son derece önemli ve müstesna bir mevkiye koyan şey budur. Çünkü, Selçuklu hükümdarları kendi hâkimiyet telakkilerine, dünya nizamını ve adaleti sağlama temelinde şekillendirmiş, üstelik bu çerçevede Selçuklu bünyesinde bulunan ve daha sonra göç sureti ile bu bünyeye intikal edecek olan Türk kavimlerinin sosyal ama milli hususiyet taşıyan değişim ve dönüşümlerini gerçekleştirecek ortamı hazırlamışlardır”²⁰⁴.

Selçuklular Horâsân’a hakim olduğu dönemde İslâm dünyası da parçalanmış halde idi. Eyaletler, yerel hânedanlıklar tarafından yönetilmekte idi. Selçuklular devletini kurunca bu yerel hânedanlıkları yerlerinde bırakarak onları kişisel olarak sultana bağlı hale getirdiler. Onlar, Selçuklu Devleti’ne vergi veriyor ve gerektiğinde askerî destekte bulunuyorlardı.

Devletleşme süreci, Selçuklular’ın Horâsân toprakları üzerinde tabiri caizse misafirken, ev sahibi oldukları dönemi kapsar. Selçuklular olarak adlandırılan Tuğrul ve Çağrı beylere bağlı Oğuzlar’ın yanı sıra Yabgulu Türkmenlerinin²⁰⁵ reisi olan Azizüddeve Kızıl Bey’in beraberinde Boğa, Göktaş, Mansûr gibi beyler, Kâkûyeoğulları’ndan Alâüddeve’nin elinde bulunan Rey kentini ele geçirerek, burada bir Türkmen beyliği kurmuştur. Söz konusu beyler Arslan Yabgu’ya bağlı olduklarından dolayı Yabgular olarak adlandırılmıştır. Yusuf Yinal’a bağlı olanlara da Yınallılar adı verilmiştir²⁰⁶. Söz konusu Türk beylerinin Horâsân’a gelişleri ve faaliyetleri hakkında malûmat vermek gerekir. Gazneli Mahmûd’un ölümünün ardından Gazne tahtına çıkan mücadele neticesinde Rey hakimi olan Mesûd, kardeşi Muhammed’e karşı ittifakta bulunmak üzere daha evvelinde Balhan Dağları’na kaçmış olan Oğuzlar’ın yardımına başvurmak zorunda

---

²⁰⁴ Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 75 vd.

²⁰⁵ Balhan, Irak, Navekiyye Türkmenleri de denilir.

²⁰⁶ Muzaffer Sağlık, *Türkiye Selçukluları Devleti’nin Kuruluşuna Dair Meseleler*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007, s. 12.

kaldı. Böylece Balhan Dağları'nda bulunan Oğuzlar Yağmur Bey'in önderliğinde Horâsân'a geldi. Kızıl, Boğa, Göktaş ve diğer Oğuz beyleri Sultan Mesûd'un hizmetine girdiler. Fakat Sultan Mesud onları her zaman hükümdarlığı için tehlike olarak görmüştü. Bu düşüncesi doğrultusunda Oğuz beylerinden Yağmur'u öldürtmüştü. Bunun üzerine Yağmur'un himayesinde bulunan ve Irak Türkmenleri (Balhan, Navekiyye) olarak anılan bu Oğuzlar, kendilerini tehlikede görerek Kızıl, Göktaş, Boğa ve Mansûr gibi beylerin himayesinde batıya doğru hareket ettiler. Bunların bir kısmı Irak-ı Acem'e giderken diğer bir kısmı Azerbaycan hakimi Vahsudan ile ittifak ederek bu ülkenin birçok yerine yerleştirildiler²⁰⁷. Vakti geldiğinde onların faaliyetleri hakkında tekrar bahsedeceğiz.

Selçukluların kurumsallaşması için artık gerekli olan halifenin fermanı ile Tuğrul Bey'in saltanatının meşrulaşması idi. Tuğrul Bey'de bütün Selçuklu ailesi ve Oğuzlar adına halifeye elçi göndererek isteklerini yerine getireceğini bildirdi (435/1043)²⁰⁸.

Râvendî ve Reşîdüddîn'in kayıtlarına göre halifeye mektubun gönderilmesinin ardından fethedilen Horâsân toprakları, Selçuklu hânedan üyeleri arasında taksim edilmişti. Çağrı Bey Merv'e, Musa Yabgu Bûst, Herât, Sistân ve çevresine, Çağrı Bey'in büyük oğlu Kavurd Tabeseyn vilayeti ile Kirmân taraflarına tayin edildi. 1073 yılına dek İran'ın güneyinde hüküm sürecektir olan Kavurd, Selçuklular'ın Kirmân Selçuklular'ı olarak adlandırılan dalının kurucusudur. Kirmân Bölgesi hakkında ayrı bir başlık altında bahsedeceğiz. Çağrı Bey'in diğer oğlu Yakutî ve amcası Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış ise Çağrı Bey'in yanında kalmışlardı²⁰⁹. Horâsân ve Hârezm hükümdarı Tuğrul Bey'dir. Kuruluşlarından sonra Horâsân'ın şehirlerine "şahne" denilen komutanların bulunduğu askerî garnizonlar yerleştirdiler. Diğer taraftan Horâsân eşrafı, Selçuklu himayesinden rahatsız olmadığı gibi hem vergi vermeye hem de Selçuklular'ın ihtiyacı olan bürokratik kadroları sağlamayı hazırdı. Bu durum Ebû'l-Kasım Bûzgânî gibi yerli dihkanelardan bir şahsın Tuğrul Bey'in veziri olmasından anlaşılıyor²¹⁰. Nahcûvânî'ye göre Selçuklular'ın ilk veziri 434'te (1043-1044) Ebû'l-Feth Râzi idi²¹¹. Bazı ortaçağ müellifleri Bûzgânî'den Tuğrul Bey'in son veziri Amîdülmülk Kündürî'ye kadar iki kişinin daha Tuğrul Bey'e vezirlik yaptığını kaydetmektedir. Bunlardan biri Gazneliler

---

²⁰⁷ Ali Sevim, "Sıb't İbnü'l-Cevzî'ye Göre Navekiyye Türkmenleri", *Prof. Dr. Necati Lügal Hatıra Kitabı*, Ankara 1965, ss. 563-569; Ahmed Ateş, "Yabgulular Meselesi", *Bulleten*, XXIX, Ankara 1965, s. 517-525.

²⁰⁸ Halifeye gönderilen mektupların içeriği hakkında bkz. Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 99 vd.

²⁰⁹ Râvendî, *a.g.e.*, s. 102 vd.; Reşîdüddîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevarih*, Terc. Ahmed Ateş, II/5, 17 vd.

²¹⁰ Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 102 vd.

²¹¹ Hindüşâh b. Sancar Nahcûvânî, *Tecâribü's-Selef der Tevârih-i Hulefâ ve Vüzerâ-i İşân*, Neşr. Abbas İkbâl, Kitâbhâne-i Tahûrî, Tahran 1357, s. 260.

devrinde Mikâilîyân denen köklü bir aileye mensup Ebu Abdullah el-Hüseyin b. Ali b. Mikâilî, diğeri ise Nizâmül-Mülk Ebu Muhammed el-Hasan b. Muhammed ed-Dihistânî'dir²¹².

Dandanakan Savaşı'nın ardından Musa Yabgu'ya verilen Herât şehri Selçuklu ve Gazneliler arasında birkaç kez el değiştirmişti. Selçuklu beylerinden Musa Yabgu ve Çağrı Bey adına basılan paralar, şehrin bir dönem Selçuklu hâkimiyetinde kaldığını bize kanıtlar (1043-1044)²¹³. Her ikisi adına para basılmış olması şehir üzerinde bir hâkimiyet mücadelesi olduğunu da göstermektedir. Devletin hânedan üyeleri arasında gerçekleşen taksimde şehir Musa Yabgu'ya verilmişti. Fakat Çağrı Bey'in oğlu Alparslan'ın şehri savunmak için Gazne seferinin başına geçirilmiş olması nedeniyle Çağrı Bey'in, şehir üzerinde hâkimiyeti söz konusudur diyebiliriz²¹⁴. Hz. Osman devrinde hicri 29 (649-650) yılında Herât ve Merv sulh yolu ile fethedilmiş ve buraya bazı Müslümanlar yerleştirilmişti²¹⁵.

Herât, Horâsân beldelerinin en kalabalık, en mamur ve halkının yüzü en güzel olanıdır. Burayı Osman'ın hilafetinde Ahnef b. Kays fethetti. Halkı Acemlerin ileri gelenlerindedir; aynı zamanda Araplardan bir topluluk da vardı²¹⁶.

Bu bölgede uzun süre hüküm sürüp daha sonra etkilerini kaybetmiş Türklerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Ortaçağ'da Farsların bu bölgede çoğunluk olup olmadıkları bilinmiyorsa da Selçukluların bölgeye gelişine kadar etkin oldukları görülmektedir.

Selçuklu Devletinin siyasi temellerinin atılması ile Horâsân bütünü ile Selçuklu toprağı haline geldi. Başlangıçta Çağrı Bey ardından Alparslan ve Melikşah yönetiminde kalan Horâsân, 100 yılı aşkın süre barış ve huzur içinde devletin en önemli eyaleti, belki de doğuş yeri olarak görebileceğimiz bir konumda varlığını sürdürdü. 26 Cemaziyülevvel 513 (4 Eylül 1119) tarihi itibari ile Sultan Sancar'ın hükümdarlığı başlamıştı²¹⁷.

Sultan Sancar dönemi hakkında, buraya kadar olan kısımlardan özellikle Irak Selçukluları bahsi ile alakalı olduğu için orada bahsettik. Ayrıca saltanatını sağlamlaştırmasının

---

²¹² Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 105.

²¹³ Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, 2006, s. 80; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 138.

²¹⁴ El-Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 18.

²¹⁵ Muineddin Muhammed Zamçî İsfizârî, *Ravzâtü'l-Cennat fi Evsâf Medinet-i Herât*, s. 379, Erişim: www.Ghaemiyeh.com; Yakubî, *Târih 'ul Yakubî*, s. 262 vd., Erişim: www.al-mostafa.com

²¹⁶ Yakubî, *Ülkeler Kitabı*, Terc. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2002, s. 61.

²¹⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, Terc. Abdülkerim Özyaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 437; el-Muntazam'da Hutbe okutulan tarih olarak 514 (1120) tarihi verilmektedir İbnü'l-Cevzî, *El Muntazam Fi Tarihil Müluk Vel Ümem*, Beyrut 1992, s. 185.

ardından Mâverâünnehir üzerine gerçekleştirdiği politikası hakkında da ilgili başlık altında bahsettik. Tekrar konumuza dönecek olursak Horâsân, Oğuzlar'ın gelişi ile yurt edinilmiş ise de yüz küsur yıl sonra, Oğuzlar'ın tekrar gelişi ile bu topraklar 1040 yılı önceki durumuna dönmüştür diyebiliriz. Oğuzlar'ın bu göçlerine Katavan Savaşı'nın ortaya çıkardığı sosyal ve siyasi hareketlenmeler sebep olmuştu. Katavan Savaşı'nın bizim konumuz açısından en mühim sonucu, Kara-Hıtaylar'ın Mâverâünnehir'e hakim olması ile burada bulunan ve yerleşmiş olan Oğuzlar'ın Karluklar tarafından oradan sürülerek çıkartılmalarıdır. Mâverâünnehir'den sürülen Oğuzlar'ın yönü Horâsân'a çevrilmişti. Oğuzlar, Sancar döneminde onun emiri ve Toharistan valisi olan Emir Zengî b. Halife eş-Şeybânî'ye müracaat ettiler. Oğuzlar, Emir Zengî ile Belh Valisi Kamac arasındaki anlaşmazlıklar neticesinde Horâsân'a yerleşmeyi başarmıştı. Emîr Zengî Kamac'a karşı üstünlük sağlayabilmek amacı ile Oğuzlar'a kendi ülkesinde yer vermişti. Diğer taraftan Kamac Oğuzlar'a vaatlerde bulunup onlarla anlaşarak kendi tarafına çekmeyi başarmıştı. Her iki vali arasında yapılan savaşta Oğuzlar Kamac'a yardım ettiler. Kamac onların yardımı karşılığında, Oğuzlar'a Belh civarında otlak alanlarını kullanmalarını ve ikametlerine etmesine izin verdi²¹⁸.

Belâzûrî'ye göre, Hz. Ömer zamanında, 21 (642) yılında Horâsân'ın fethi ile görevlendirilen Ahmed b. Kays Belh'i savaşa değil anlaşmayla fethetmişti. Ahnef b. Kays'ın gayriMüslîm olan İran hükümdarı Yazdicerd ile mücadelesinde Türklerin de olaylara karıştıkları, Yazdicerd'i destekledikleri fakat daha sonra Belh'ten çekildikleri haber verilmektedir²¹⁹. Belh, Emeviler döneminde de Maveraünnehrin fethinde bir garnizon vazifesi yapmıştır. Ancak Horâsân bölgesinde Abbâsîler etkilerini kaybedince burada Türk veya İranlı kumandanlar çeşitli hânedanlıklar kurmuşlardır. Dandanakan Savaşından sonra da Belh Selçuklu hâkimiyetine geçmiştir.

Gur bölgesi ise 1100 yılında Melik İzzeddin Hüseyin'in idaresinde idi. Bütün Gur ülkesinin hâkimiyeti onun elinde bulunmuş olsa dahi komşuları olan Selçuklu ve Gazneliler'e karşı askerî bir çatışmaya girmekten uzak durmuştur. Melik İzzeddin Hüseyin her iki devlete de yıllık haraç karşılığı olmak üzere hediyeler göndermişti. Melik İzzeddîn Hüseyin ve halefi Seyfeddin Sûri, Gazne Sultan'ı Behrâm Şah'ı yenerek 1148

---

²¹⁸ Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, II, Haz. Erdoğan Merçil, İstanbul 1977, s. 76 vd.; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 156.

²¹⁹ El-Belâzurî, *a.g.e.*, s. 468; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, III, s. 39-42; Taberî, *Tarih-i Taberî*, VI, Neşr. Ebu'l Kâsım Pâyende, Tahran 1375, s. 1999 vdd.

yılında “sultan” ünvanını aldılar²²⁰. Bir yıl sonra Gazne hakimi Behram Şah, Gurlu Sûri'nin başını keserek, birçok hediyeler ile birlikte Sultan Sancar'a göndermişti (Muharrem 544/Mayıs-Haziran 1149)²²¹. Gurlular'a asıl şöhretini kazandırmış olan Alâeddin Hüseyin Cihânsûz, kardeşinin intikamını almak için Gur'dan hareket ederek Gazne üzerine yürüdü. Burayı ele geçirdi²²². Sultan Sancar'ın Herât valisi olan Ali Çetri, Gur hükümdarına katılarak onunla birleşti. Müttelikler Belh üzerine hareket ettiler. Belh şehrini muhasara ettiler. Belh valisi Kamac, yanındaki Oğuzlar ile şehri savunmaya çalışsa da daha önce Zengî'ye ihanet ederek yanına gelen Oğuzlar'ın ihanetine uğradı. Oğuzlar Gurlular'ın tarafına geçtiler. Alaeddin Hüseyin, Belh şehrini ele geçirdi. Bunu haber alan Sultan Sancar, ordusu ile birlikte Herât tarafına giderek onlarla savaştı ve sonunda onları yenilgiye uğrattı. Alaeddin Hüseyin serbest bırakılırken Sancar'ın Herât Valisi Ali Çetri öldürüldü²²³. Böylece Mâverâünnehir'den gelen Oğuzlar Horâsân'a yerleşti ve Sultan Sancar ile yaptıkları savaşı kaybettiler. Sultan Sancar devrinin sonlarına doğru Oğuz vakası ortaya çıkmış oldu. Devlet kurulurken askerî komutanlarının adları ile (Kızıllı, Yağmurlu vb.) bahsettiğimiz Oğuzlar'ın, Selçuklu Devleti'nin yükseliş dönemi hakkında bilgi veren kaynaklarda isimlerine pek rastlanmaz. Oğuz boylarından bahsetmeden evvel önemli bir Selçuklu veziri olan Nizâmü'l-Mülk'ün Oğuzlar'a karşı nasıl hareket edilmesi gerektiğini ve onları Selçuklu hükümdarına bağlayacak tavsiyelerini nakleden faslı aktarmak isteriz. Siyasetnâme'nin 26. faslında konu ile ilgili olarak şunlar nakledilir: *“Sayıları küçümsenemeyecek kadar çok olan Türkmenler her ne kadar bize bezginlik getirmişlerse de devlet üzerinde hatırı sayılır derecede hakları vardır. Nitekim devletin kuruluş aşamasında nice sıkıntılar göğüsleyerek hizmette bulunmuşlardır. Dahası hısım akrabalandırlar. Dolayısıyla onların evlatlarından 1.000'ine maaş yazılıp her daim hizmette meşgul edilmelidirler. Hizmet adabını ve silah tutmayı öğretmeli, insanlarla kaynaştırmak, bu işe gönül koymak, gulamlar gibi hizmette bulunmak, önyargılarını kırmak ve ihtiyaç görüldüğünde 5.000 veya 100.000 nefer gulamlar gibi tanzim ve teçhiz edilerek gulam olarak sarayda bulundurulmalıdır. Bu*

---

²²⁰ İqtidar Husam Sıddıqı, “Gurlular”, *DİA*, XIV, Ankara 1996, s. 210.

²²¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 144; Olayın vuku bulduğu tarih hakkında detaylı bilgi için bkz. Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, s. 16, n. 56.

²²² Zahîreddîn Nişâburî, *a.g.e.*, s. 44; Abdülkadir İbn Mülûkşâh Badâonî, *Müntehâbü't-Tevârih*, I, İngilizce Terc. ve ed. G. S. A. Ranking, Delhi 1986, s. 60.

²²³ Ergin Ayan, “Sultan Sancar ve Gurlular”, *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri*, Konya 2020, s. 189; Gurlular ve Sancar arasındaki savaşın tarihleri hakkında bkz. Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 16 dipnot 58.

şekilde onlar devletten de nasiplerini alarak hoşnut kılınırken melik de övgülerine mazhar olun İnşallahu Teâlâ”²²⁴.

Büyük Türkmen aşiretlerinin merkezi idaredeki güçlerini kırmak ve sultanın hükümdarlık otoritesini kuvvetlendirmek amacı ile yürütülen bu siyasi ve idari tekâmül, Alparslan ve Melikşah zamanında kısmen yapılmış olsa da XI. ve XII. yüzyıllarda devleti meşgul eden bazı Türkmen meselelerine çözüm bulunamadı²²⁵. Tuğrul Bey zamanından beri Büyük Oğuz boyları parçalanarak muhtelif yerlere dağıtılmıştı. Bu Oğuzlar’ın büyük bir kısmı batıya göç ederek yerel hânedanlar ve Bizans ile mücadeleler içinde bulunmuştu. Serahs ve Merv’de kalan Salur Türkmenleri ileriki asırlarda bir takım hareketlere katılmışlardır²²⁶.

Tekrardan Sultan Sancar’a isyan eden Oğuzlar’a gelecek olursak, Kaşgarlı Mahmûd’un bahsetmiş olduğu 22 Oğuz boyundan, Selçuklu kaynaklarında pek azının adı geçer. Bunlar Salgur (Salur), Yıva, Avşar, Yazır adlı boylardır. Selçuklu boyunun dâhil olduğu Kınık boyu hakkında ise malûmat yoktur. İbnü’l Esir’in bir kaydından anlıyoruz ki Sultan Sancar’a isyan eden Oğuzlar, 24 kabilenin sağ ve sol olarak 12 boyu içeren iki zümreye, yani Üç-ok ve Boz-ok zümrelerine ayrılmış bulunmaktadır ve her biri başlarında bulunan ayrı ayrı boy beyleri tarafından idare edilmektedir²²⁷. Elbette İsyen eden Oğuzlar’ın bütün bu 24 Oğuz boyunu ihtiva ettiğini söylemek mümkün değildir. Fakat Yaklaşık 40 bin çadırılık Oğuz-Türkmen nüfusunun ikamet ettikleri yerler Huttalan hududundan Çağâniyân, Belh ve Vahş’a kadar uzanmakta idi. Onların Sultan’ın mutfağı için yılda 24 bin koyun verdikleri kaynaklarda geçmektedir. Bu rakam ise 24 Oğuz boya mensup her bir boy için bin koyun vergi düştüğü ihtimalini düşündürüyor. İbnü’l Esir 536 yılı (1141-1142) olaylarından bahsederken Boz-Oklar’ın başında Abdülhamid oğlu Korkud, Üç-Okların başında ise Dâd Beg oğlu Tutî Beg vardı demektedir²²⁸. Bu koyunları tahsil etmek üzere hân sâlâr tarafından gönderilen bir adam, hakkından fazlasını istemesi üzerine Oğuzlar tarafından öldürüldü. Vergi tahsil edilemediği gibi, durumu Sultan’a izah etmekten çekinen hân sâlâr, olayı gizli tutmuştur. Daha sonra Belh valisi Kamac durumu

²²⁴ Nizâmü’l-Mülk, *a.g.e.*, s. 147.

²²⁵ Selçuklular’ın Oğuz-Türkmen siyaseti hakkında yapılan müstakil bir çalışma için bkz. Ergin Ayan, “Selçukluların Oğuz-Türkmen Siyaseti”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Kasım-Aralık2006, s. 23-33.

²²⁶ Köprülüzâde M. Fuad, “Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar”, *Türkiyat Mecmuası*, I, İstanbul 1925, s. 194; Ayan, *Oğuz İsyani*, s. 21.

²²⁷ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, XI; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, XI, Neşr. Tornberg, Brill 1864, s. 82-86.

²²⁸ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, XI, Neşr. Tornberg, s. 82-86; Reşideddîn Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 92; Mîrhond, *Ravzatu’s-Safâ*, II, Neşr. Abbâs Zeryâb, Tahran 1385, s. 685 vd.; Şebânkâreî, *a.g.e.*, Neşr. Mir Haşim Muhaddis, s. 111; Ergin Ayan, *Oğuz İsyani*, s. 21 vd.

öğrenince Sultan Sancar'a bildirmiş ve kendisini Oğuzlar'a şahne olarak göndermesini istemişti. Kamac'ın Oğuzlar'a kızgınlığı Gurlular ile yapılan savaşta ihanet etmiş olmalarından dolayı idi. Bu yüzden onları Belh'ten çıkarmak istedi. Fakat Oğuzlar karşısında çabaları yetersiz kaldığı gibi aralarında gerçekleşen savaşta Kamac ve oğlu öldürüldü. Sultan Sancar emirinin öldürülmesi üzerine Oğuzlar'ın üzerine harekete geçti. Her ne kadar bu zengin Oğuz beyleri öldürdükleri emire diyet olarak her evden 20-21 kilo gümüş ve 1000 Türk kölesi vermeyi teklif etseler de Sultan bu teklifi kabul etmedi. Ancak, Oğuzlar ile giriştiği savaşta yenilerek onlara tutsak düştü²²⁹. Muharrem 548 (Nisan 1153) yılında meydana gelen bu savaşta Sancar'ın esir düşmesi Selçuklu Devleti'nin de fiilen ortadan kalkmasına neden oldu. Fakat 1040 yılında olduğu gibi yeni bir devletin temelleri atılmadı. Konu ile ilgili olarak Ravendi "*Adalet temelini düzeltemediler*" dediği Oğuzlar hakkında "*Oğuz vakası bütün alemin dikkatle bakmasına değer. O hamiyetsizler öyle bir zafer kazandıktan ve cihan dolusu servet elde ettikten sonra, adalet temelini düzenleselerdi, nasıl bir kimse onlara karşı durabilirdi?. Cihanı tutmak ve ona sahip olmak için her şeye maliktiler; adalet olmayınca hepsi boşa gitmiştir*"²³⁰ demektedir. Horâsân'da yeni bir devlet kurulamamış fakat Oğuz Beylerinden biri olan Melik Dinar'ın Kirmân'da kurmuş olduğu Meliklik hakkında Kirmân Bölgesi başlığı altında bahsedeceğiz.

Sultan Sancar henüz ölmeden önce Horâsân'a kız kardeşinin oğlu olan Melik Mahmûd b. Muhammed b. Buğra Han'ı hükümdar olarak tayin etmişti²³¹. Reşid Vâtât'ın eserinin şerh-i hâl kısmında Mahmûd Han hakkında Hakan-ı Azâm olarak bahseder. "Mahmûd Han, Türk hakanlarından Afrasiyab veya İlek Hanlar soyundandır. Bunlar Semerkand bölgesinde hüküm kurmuşlar ve Selçuklular'a bağlı kalmışlardır"²³².

Mahmûd Han kendisini hükümdar tayin eden Horâsân emirleri ile birlikte Herât'ı muhasara eden Oğuzlar'ın üzerine harekete geçtiler. Aralarında gerçekleşen savaşta çoğunlukta Oğuzlar galip gelmişti. Herât'tan ayrılan Oğuzlar Cemâziyülevvel 550 (Temmuz 1155) yılında Merv'e giderek burayı muhasaraya başladılar²³³.

---

²²⁹ Sancar'ın esir düşmesi ve ölümü hakkında detaylı malûmat hakkında bkz. Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 34-40.

²³⁰ Râvendî, *a.g.e.*, s. 181 vd.

²³¹ Mahmûd b. Muhammed Horâsân'da iki kez hükümdarlığa getirilmişti. İlki Sultan Sancar'ın esareti sırasında, 1153-1156 yılları arasında; ikincisi ise Sultan Sancar'ın ölümünden sonra (1157-1162) idi. Abdülkerim Özaydın, "Karahanlılar", *DİA*, XXIV, s. 409. Ayrıca bu intihabın Selçuklu sülalesinin başı olan Muhammed b. Mahmûd b. Muhammed b. Melikşah tarafından da tasdik edildiği kaynaklardan bilinmektedir Bondârî, *a.g.e.*, s. 254.

²³² Kâsım Toyserkânî, *Nâme-hâ-yı Reşideddîn Vatvât*, Tahran 1338, s. 242; Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 27.

²³³ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, s. 159 vd; Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 32.

Yakubî'nin eserinde Horâsân yerleşimlerinin en görkemlisi olarak tarif edilen Merv şehri Hz. Osman'ın hilafeti döneminde Ahnef b. Kays tarafından fethedilmişti (31/651-652). Belâzûrî, Merv şehrine Arapları ilk defa yerleştiren kişinin Ümeyr b. Ahmer olduğunu kaydeder. Şehirde Ezd ve Temim gibi bazı Arap kabileleri yaşamakta idi. Merv halkı Acem dihanlarının ileri gelenlerinden idi. Horâsân valilerinin konak yeri olan Merv şehrine ilk yerleşen Abbâsî şehzadesi Me'mûn olmuştu²³⁴. Merv, Araplar tarafından fethediliği zaman şehir ve çevresindeki hakim etnik unsur Farslılar'dan oluşmakta idi. Şehrin nüfusunun çoğunluğunu Mazdaist, Maniheist ve Mazdekist Farslar oluşturmakta idi²³⁵. Şehirdeki Türk varlığından ise daha evvel bahsetmiştik. Dandanakan Savaşından sonra Çağrı Bey'in idare merkezi olan Merv şehri, Sultan Sancar devrinde ise Mâverâünnehir'den gelen Oğuzlar'ın muhasarasına maruz kaldı.

Mahmûd Han, Merv şehrini muhasara eden Oğuzlar'a barış teklifinde bulundu ve aralarında bir anlaşma yapıldı (Recep 550/Eylül 1155). Diğer taraftan Sultan Sancar'ın emirlerinden Mü'eyyed Ay-Aba da Nîşâbur'u istila etmişti²³⁶.

Nîşâbur Hicri 30 yılında (650-651), Hz. Osman'ın hilafeti döneminde Abdullah b. Mir b. Kureyz tarafından fethedildikten sonra halkı, Arap ve Acem karışımından meydana gelmiştir²³⁷.

Sâmânîler ve Gazneliler Devleti'nin her bakımdan merkezi konumunda olan şehir, daha sonra Selçukluların hâkimiyeti altına girmişti. Devletin kuruluş yıllarında büyük önem taşıyan Nîşâbur, Mü'eyyed Ay-Aba devrinde de önemini korumuştur. Nitekim gittikçe güçlenen Mü'eyyed Ay-Aba, Sultan Sancar'ın ölümünden sonra Nîşâbur'da bir hânedanlık tesis etti. İran tarihçisi olan Bâstânî-i Pârîzî kurulan bu meliklikten bir yerde "Nîşâbur Atabegliği" şeklinde bahsetmiştir. Ayrıca Nîşâbur'da Mü'eyyedi'ye Hânedanı, Sancarî Melikliği şeklinde tabirler de kaynaklarda kullanılmaktadır²³⁸. Bu süreçte bir

---

²³⁴ Yakubî, *a.g.e.*, Terc. Murat Ağarı, s. 60; Belâzurî, *a.g.e.*, s. 470; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc ve Sinâ'atü'l-Kitâbe*, Thk. Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî, Bağdâd 1981, s. 405; Nassem Ahmad Shah, "Early Muslim Settlements in Central Asia: A Study of Interaction, Assimilation And Co-Existence", *Proceedings of International Conference: Islamic Civilization in Central Asia*, 4-7 September Astana 2007, s. 300 vd.

²³⁵ M. Mahfuz Söylemez, "Bağdâd ile Merv Arasındaki Kültürel İlişkiler", *İslâm Medeniyetinde Bağdâd (Medînetü's-Selam) Uluslararası Sempozyum*, 7-8-9 Kasım İstanbul 2008, s. 221.

²³⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 159 vd; Ayan, *Oğuz İsyânı*, s. 32; Bosworth, "The Iranian World (A.D. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran*, V, Cambridge 1969, s. 185.

²³⁷ Yakubî, *a.g.e.*, Terc. Murat Ağarı, s. 59.

²³⁸ Bâstânî-i Pârîzî, *Seng-i Haft Kalem*, Tahran 1362 hş. s. 101; Cüzcanî, *a.g.e.*, I, Terc. H. G. Raverty, s. 180; Nîşâbur Melikliği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ergin Ayan, "Nîşâbur Melikliği", *Bozkırdan Batıya Prof. Dr. Hüseyin Salman'a Armağan*, Epsilon Yayınevi, İstanbul 2017, s. 121-139.

tarafından Oğuzlar diğer taraftan Mü'eyyed Ay-Aba ile mücadele eden Mahmûd Han Horâsân'da barışı sağlamıştı.

Horâsân bölgesinde Kûhistân ve dolaylarında bir Türkmen topluluğu vardı. Bu Türkmen grubu ile İsmâ'ililer arasında 1158 yılında savaş çıktı. Faruk Sümer bu bahsedilen Türkmenler'in Horâsân'da faaliyette bulunan Oğuzlar'dan ayrı olduklarını belirtmektedir. Fakat onların Türkmenlerin hangi koluna mensup oldukları hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlanmamaktadır²³⁹. Selçuklu Devleti yıkılmış olsa dahi Türklerin her yere iskanları devam etmekte idi. Türk Beyleri genel olarak merkezi bir otoritenin bulunmaması dolayısıyla parçalanmışlarsa da mahalli yöneticileri saf dışı edip onların yerine geçme hususunda yine de büyük başarılar kazandılar. Bu Türk gruplarından birisi de Yıva Türkmenleridir. Onlar hakkındaki bilgilerden daha sonra bahsedeceğiz.

Türkmenler ve İsmâ'ililer arasında 1158 yılında yaşanan olaylar 1161 yılında tekrar etmişti. Fars diyarından gelen Türkmenlere mensup büyük bir kitle Muharrem 556 senesinde (Ocak 1161) Nîşâbur'a geldiler. Onların yanında satmak için çok sayıda davar vardı. Bunları satıp parasını aldılar ve Tabes-Gileki denilen yere iki merhale mesafede konaklayıp uyuyakaldılar. Bu sırada İsmâ'ililer gece üzerlerine baskın düzenleyerek birçoğunu kılıçtan geçirdiler²⁴⁰. Fars Bölgesinden Horâsân'a gelen Türkmenler'in siyasi gaye taşımadığı aksine ticari amaçla geldikleri düşünülmektedir. Erdoğan Merçil, bu Türkmen grubunun içinde muhtemelen Salgurlular'ında bulunduğunu söylemektedir. Bu tarihte Salgurlular'ın yöneticisi Atabeg Muzaffereddîn Sungur b. Mevdud (ö. 556/1161) idi²⁴¹.

1.2.3. Horâsân'da Araplar

Horâsân toprakları, Arapların fetih hareketlerine rağmen ne Emevîler'in ne de zayıflamış durumda olan Sâsânî Devleti'nin hâkimiyeti altında olabilmıştır. Albert Hurani, Emevîler döneminde Horâsân topraklarına yerleşmiş olan Arap nüfusunun bir hayli çok olmasına karşın aktif savaşçı olmayı bırakıp kırsala çekildiklerini ve İranlı nüfus arasında etkisiz hale geldiklerini belirtmiştir. Ayrıca Hurani, İran topraklarının Emevîler'in merkezi

²³⁹ Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 69; Faruk Sümer, *Oğuzlar*, s. 137.

²⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 229; B. Lewis, *Haşîşiler*, Türkçe Terc. Ali Aktan, İstanbul 1995, s. 61; F. Daftary, *The Ismailis; The History and Doctrines*, Cambridge 1992, s. 383.

²⁴¹ Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1975, s. 38.

idaresine uzak oluşu nedeni ile söz konusu toprakların kontrol altında tutulmasının güçlüklerinden bahsetmektedir²⁴².

Horâsân, Arapların gerçekleştirdiği fetih hareketlerinin rotalarından biri idi. Nişâbur şehri, Sâsânî Hükümdarı III. Yezdicerd'in, İslâm birliklerine yenilmesi üzerine Basra Valisi Abdullah b. Âmir'in eline geçti (651-652)²⁴³. İslâm devletlerinin Türkler ile ilk kez karşılaşması da Horâsân'ın Müslümanlar tarafından ele geçirilmesiyle olmuştur²⁴⁴.

Halife Muaviye zamanında Ziyad b. Ebî Süfyan, 51 (671/672) yılında er-Rebi' b. Ziyad el-Hârisî'yi Horâsân'a vali tayin etti. Ayrıca onunla birlikte, Mısrayn (Küfe ve Basra) halklarından yedi binden fazla kişiyi aileleriyle birlikte Horâsân'a gönderdi²⁴⁵.

Huzeyme, Şeybân, Huzâa gibi Arap kabileleri 150 (767) yılı itibari ile özellikle Herât şehrine yerleştirilmişlerdi²⁴⁶. Şehir, Abbâsîler ve Emeviler döneminde Horâsân'ın diğer büyük bir şehri olan Merv'in gerisinde kalırken 821 yılında halife tarafından şehir idaresi Tâhîrîler'e verildi. Horâsân'daki Emevi hâkimiyeti boyunca bölgenin idaresi Basra valilerine özellikle de Temîm ve Bekr kabilelerine mensup Kaysîler'den oluşan Basra askerleri arasından seçilen kişilere bırakılıyordu²⁴⁷.

Gazneliler döneminde de merkez olma özelliğini koruyan Nişâbûr'un halkının önemli bir kısmı Şâfiî, Hanefî ve Kerrâmîyye mezheplerine mensuptu; Ayrıca Yahudîler, Mecûsîler ve Hristiyanlar da burada yaşıyordu²⁴⁸. IX. yüzyılın sonlarından itibaren Horâsân ve Mâverâünnehir bölgesinde ortaya çıkan ve dini bir mezhep olan Kerrâmîler'in hareket merkezlerinden önemli olanı Nişâbûr idi. Burada bulunan Kerrâmîler'in mensupları ise Hanefî mezhebine bağlı idiler. Kerrâmîler, Sebüktegin ve oğlu Mahmûd'un himayesinde önemli bir nüfuz ve Şâfiî-Eş'arî ve Şîiler karşısında da üstünlük kazanmıştır. Gazneli Mahmûd 1011-1112 yıllarında hamiliğini üzerlerinden çekse de sonraki dönemlerde de bu tarikat Nişâbûr'da denge unsuru olmaya devam etmişti²⁴⁹.

---

²⁴² Albert Hourani, *A History of the Arab Peoples*, Faber and Faber, Oxford 2010, s. 29-32.

²⁴³ Belâzurî, *a.g.e.*, s. 408; Osman Gazi Özgüdenli, *Türk- İnan Tarihi*, Kaknüs Yayınevi, 2006, s. 12.

²⁴⁴ Frye, *Orta Asya Mirası*, s. 222 vd.

²⁴⁵ Belâzurî, *a.g.e.*, s. 471.

²⁴⁶ Seyyid Ali Mîrniyâ, *İlhâ ve Tâyîfehâ-yı 'Aşâyîr-i Horâsân Ve Nakş-ı Siyâsî Rûesâ-yi İlhâ-Yi Bozorg*, Tahran 1369 hş., s. 11.

²⁴⁷ Belâzurî, *a.g.e.*, s. 92.

²⁴⁸ Hâkim en-Nişâbûri, *Tarih-i Nişâbûri*, trc. Muhammed b. Hüseyin Halife-i Nişâbûri, İbn-i Sina Kütaphanesi, Tahran, s. 130; Richard Bulliet, *The Patricians of Nishapur: A Study in Medieval Islamic Social History*, Cambridge 1972, s. 68 vdd.

²⁴⁹ Sönmez Kutlu, "Kerrâmîyye", *DİA*, XXV, İstanbul 2002, s. 294-296; Margaret Malamud, "Ortaçağ Horâsânında Sapkın Bir Politika: Nişâbur Kerrâmîyyesi", Terc. Hüseyin Doğan, *Kelam Araştırmaları Degisi*, 13/1, 2015, s. 533-552.

Horâsân'ın diğeri bir önemli şehri olan Merv, Nîşâbur'un Tâhirîler döneminde merkez seçilmesine kadar en önemli şehirlerden ve merkezlerden biri olarak kalmıştır. Müslümanların askerî üssü olan Merv hakkında İbn Havkal, çok eski bir şehir olduğunu ve Merv el-Şahcan adı ile de tanındığını belirtmektedir²⁵⁰. Yakubî, Merv şehri halkının Arap ve Acemlerden oluştuğunu belirtmektedir²⁵¹.

Müslümanların Horâsân'daki varlıklarını tehdit eden dış etkenler olduğu kadar bölgeye yerleşmiş olan farklı Arap kabilelerinin de etkisi büyüktü. Horâsân'da Yemenlileri temsil eden Ezdliler ile Kuzey Araplarını temsil eden Temîm ve Abdülkays arasında geçen mücadeleler bölgede Arap hâkimiyetini tehlikeye sokmaktaydı²⁵². İslâm akınları ile İran topraklarında Müslüman İrani unsur ortaya çıkmıştır. Emevîler döneminde Müslüman olmalarına rağmen İrani unsurdan cizye alınması, İran halkının iktidara karşı çeşitli isyan hareketleri gerçekleştirmesine sebep olmuştur²⁵³. Ebu Müslîm 747 yılında Ezdlilerin lideri olarak Merv'e geldiğinde, Müslümanların yanında Araplardan ziyade İran'lı köylüler ve diğeri halkın desteği vardı²⁵⁴. Horâsân halkının verdiği destek münasebeti ile İlk Abbâsî halifeleri onların koruyucusu olmuştur. Horâsânlılar, IX. yüzyılın ortalarına kadar Abbâsî yönetiminde ve hilafet ordusunda önemli yer edinmişlerdir. Horâsân Abbâsî hâkimiyeti altındayken Bermekî ailesi Belh'ten Merv'e gelmişti. Bermekî ailesinin menşesi hakkındaki bilgiler farklılık arz etmektedir. Bazı tarihçilere göre Budist olarak düşünülen Bermekîlerin Zerdüşti tapınağına mensup olduğunu düşünen tarihçiler de vardır. Çin kaynaklarında Belh hakkında öğrendiğimiz bilgiler neticesinde bu şehirde yüz kadar Budist tapınağının varlığını öğrenmekteyiz. Bu durum Bermekîlerin Budist olduğu kanısını doğrular niteliktedir. İran asıllı oldukları düşünülen Bermekîlerin atalarının Sâsânî Devleti'nin vezirliğini yaptıkları bilinmektedir. Hz. Osman döneminde Müslümanlığı kabul ettiklerine dair rivayetler vardır. Bermekîler hem Emevi hem de Abbâsîler döneminde güçlü varlıklarını sürdürmeyi ve güçlü ilişkiler kurmayı başarmıştır. Abbâsî Hilafeti döneminde devlet idaresinde önemli rolü olan İran unsurlarından biri de bahsi geçen Bermekîler idi²⁵⁵.

---

²⁵⁰ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 374.

²⁵¹ Ahmed b. İshak b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el Yakubî, *Kitab el-Buldân*, Farsçaya Terc. Muhammed İbrahim Ayeti, II, İntişarat İlmi ve Ferhengi, 1376, s. 38, 60-61, 507.

²⁵² Yakubî, *a.g.e.*, II, Farsça Terc. Muhammed İbrahim Ayeti, s. 333.

²⁵³ Belâzurî, *a.g.e.*, s. 622-625; Yakubî, *a.g.e.*, II, Farsça Terc. Muhammed İbrahim Ayeti, s. 302.

²⁵⁴ Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Müslîm-i Horâsânî", *DİA*, X, 1994, s. 197 vdd.

²⁵⁵ Abbas Perviz, "Beramike", *Mecelle-i Berresiha-yı Tarihi*, II/5, Tahran 1346, s. 111-131; W. Barthold, "Bermekiler", *DİA*, II, s. 560-563.

Şehzadelik yıllarında Horâsân valisi olan Me'mun'un 813 yılında hilafeti ele geçirmesi de yine Horâsânlılar'ın yardımı ile gerçekleşmişti. Me'mun bu yardımlarından dolayı Horâsân valiliğine Tâhir b. Hüseyin'i tayin etti. Böylece Tâhirîler hânedanının temelleri atılmış oldu (205/821). Her ne kadar Tâhir b. Hüseyin ve oğulları Abbâsîler tarafından kendilerine bağlı valiler olarak görülse de bağımsızlığını ilan etmiştir²⁵⁶.

Tâhir'in oğlu Abdullah döneminde Horâsân'ın merkezi Merv'den Nîşâbur'a taşındı. Sadece imar faaliyetleri ve gelişen ticaret değil İbn Havkal'ın dediği gibi şehir, ilim kültür açısından gelişti ve buradan birçok alim, fakih, katip, edip çıktı²⁵⁷. Yarım asırdan fazla süren Tâhirî hâkimiyeti boyunca Horâsân'ın refah seviyesi de yükselmişti. Tâhirîler'in ardından bölgeye hakim olan Sâmânîler döneminde de bu durum devam etmektedir²⁵⁸.

Selçuklu Devleti'nin siyasi oluşumu sürecinde kazandığı nihai savaş olan Dandanakan Savaşı, Merv'in iki merhale güneybatısına doğru Serahs yolu üzerindeki Dandanakan kasabasında gerçekleşmiş idi. Küçük, güzel fakat tek kapılı kalesi olan bir yer idi²⁵⁹. Havkal, Merv şehrinin İslâmîyet'in ilk zamanlarında bir ordugah şehri olduğunu ayrıca Abbâsîler'in Horâsân'da ilk olarak burada varlık gösterdiklerinden ve şehir halkının Müslümanlara boyun eğdiklerinden bahsetmektedir²⁶⁰. Selçuklular Horâsân'da hâkimiyetlerini kurduktan sonra, evvelden beri yerleşmiş Arap nüfusun bu bölgede azımsanmayacak derecede olduğunu düşünebiliriz. Fakat idari, askerî alanda ve toplum arasında ağırlıklı olarak İranlı ve Türk nüfusun varlığının ön planda olduğu görülmektedir. Siyasi alanı İranlılar işgal ederken, askerî alanda Türklerin varlığı söz konusu idi. Etnik ve kültürel açıdan ise Selçuklu coğrafyası farklı unsurlardan oluşmakta idi.

Horâsân Bölgesindeki etnik unsurların özellikle bu üçünden (İranlı, Türk, Arap) bahsettikten sonra İran coğrafyasında bazı fikir ve ideolojik yaklaşımlara sebep olan dini değişiminden bahsetmek gerekir. Elbetteki bu durum İslâmî fetihler ile başlamıştı. İslâm dininin yayılması ile birlikte Sâsânîler'in uygulamış oldukları ayrımcılık ve diğer etnik unsurları hor gören tutumları yerine daha adil ve eşitlikçi bir yaklaşım yer aldı. Konumuz

---

²⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VI, s. 313 vd; İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye-Büyük İslâm Tarihi*, X, Terc. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995, s.430; Gerdîzî, *a.g.e.*, Terc. Filiz Akçay, s. 14 vd; Erdoğan Merçil, "Tâhirîler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, V, Çağ Yayınları, İstanbul 1988, s. 404 vd.

²⁵⁷ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 371 vdd.

²⁵⁸ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 370.

²⁵⁹ Guy Le Strange, *a.g.e.*, s. 486; Michael Jan de Goeje, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, Leiden 1870, s. 279.

²⁶⁰ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 375.

ile alakalı olarak aslında en büyük etkisi de ırkların birbiri ile karışması ve konuşulan dilin değişime uğraması idi. Horâsân'ın etnik unsurları hakkında bahs edilirken her ne kadar "Horâsânlı" veya "İranlı" gibi bazı isimler verilse de genel bir yaklaşımda bulunulduğunu görmekteyiz. Horâsân'ın uzun yıllar öncesinden bu yana esas ev sahibi diyebileceğimiz iki unsuru vardı; Farslar ve Türkler. Horâsân'da Türkler'in siyasi varlığının en yoğun hissedildiği dönem, Cend'den gelen Selçuk'un torunlarının kurduğu Selçuklular Devleti ve Sancar devrinde Mâverâünnehir'den gelen fakat devletleşmeyi başaramasa dahi önemli etkileri olan Oğuzların devri idi.

1.2.4. Horâsân'da Dini Gruplar ve Mezhepler

Horâsân bölgesinin en eski dini Zerdüştlük idi. Zaten bu dinin ortaya çıkış yeri de Horâsân'dı. Zerdüştlüğün yanı sıra İran'da Mithra dini görülmektedir. Hindular ve İranlılar'a özgü bir güneş tanrısı olan Mithra ışık ve hak tanrısıdır. Semavi olmayan bir diğer din ise Maniliktir. Son iki dinin de içerisinde Hristiyanlık öğeleri mevcuttur. Hatta Mithra, Hristiyanlığa aşırı benzemekte idi.

Horâsân bölgesinin en eski sakinlerinden biri de Yahudilerdir. Günümüzde asıl meskenleri olan Filistin'den göç eden Yahudiler'den on kabilenin Horâsân'a yerleştiği düşünülmektedir²⁶¹.

Milattan önce VI. yüzyılda Horâsân'a gelen Yahudiler, Belh, Merv, Herât ve Nîşâbur gibi şehirlerde yaşamaya başlamışlardı. Dan, Zebulun, Neftali ve Aşer gibi Yahudî kabileleri ise Nîşâbur'a yerleşmişti²⁶². Merv şehrine ise Yahudiler'in Pers'ler döneminde geldiği bilinmektedir²⁶³. Araplar henüz Belh şehrini ele geçirmeden evvel orada Yahudilerin yaşadığı ve kapılarından birinin adının "Yahudiyye" olduğu bilinmektedir. X. yüzyıla geldiğimizde de çoğu şehirlerde Mecûsîler'in bulunduğu görülmekte idi²⁶⁴. Fakat şehrin kuruluşu hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Şehrin kuruluş ile Zerdüştlüğün ortaya çıktığı dönemin aynı olması Keyâniyân (Aryalılar) döneminde Belh'in önemini göstermektedir. Horâsân'a yapılan akınlar neticesinde şehir kimliği değişiklikler yaşamıştır. M.Ö. 329-330 yıllarında Büyük İskender ile Yunan kültürü, Kuşanlar ile

---

²⁶¹ Nuh Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, Gökkubbe Yayınları, İstanbul 2005, s. 28.

²⁶² Tudelalı Benjamin-Ratisbonlu Petachia, *Ortaçağ'da iki Yahudi Seyyah'ın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, Nuh Arslantaş, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001, s. 77.

²⁶³ Arslantaş, *a.g.e.*, s. 29; Ali Mazahari, *Ortaçağ'da Müslümanlar'ın Yaşayışları*, Terc. Bahriye Uçok, Varlık Yayınları, Ankara 1972, s. 150.

²⁶⁴ Thomas Walker Arnold, *İslâm'ın Tebliğ Tarihi*, Terc. Bekir Yıldırım-Cenker İlhan Polat, İnkılab Yayınları, İstanbul 2007, s. 274; Ali Mazahari, *a.g.e.*, 1972, s. 151.

Budha dini, Akhunların istilas1 ile bir din merkezi haline gelen Şehre Mani dini ile Nasturi Hristiyanlığı da eklenmiŐtir²⁶⁵.

Selçuklular, S1nn1 S1m1noğulları Devleti'nin h1kimiyeti altındaki M1ver1unnehir'de ortaya çıktılar. Hanefiliğin asıl yayılma sahaları da M1ver1unnehir ve Hor1s1n olmuştur. T1rkler arasında 1sl1m'ın yayılmasına vesile olan S1m1noğulları Devleti'nin ordusunun ve halkının b1y1k bir kısmını T1rkler teşkil etmekte idi²⁶⁶. 1sl1miyeti kabul eden T1rklerin S1nn1liği benimsemiş olmaları, hem kendileri hem de onların geldikleri d1nemde bozulmuş ve parçalanmış bir halde olan 1sl1m alemi için çok 1nemli bir olaydır. Selçukluların siyasi temelleri atıldıktan sonra, siyasi meŐruiyeti kazanmasında en 1nemli etken olan Abb1s1 Halifeliği ile m1nasebetleri b1t1n Selçuklu tarihi boyunca b1y1k 1nem arz etmektedir. Abb1siler'den itibaren Hanefilik mezhebinn halkın ve h1k1metin mezhebi olduğunu bilmekteyiz. Bu nedenle en yaygın mezhep olma durumunu korumuştur. 1sl1m'ın hamisi olan Selçuklular, 1ran ve Irak'ta h1kimiyet sağladıktan sonra b1lgenin eski hakimi olan ve daha sonra ayrıntısı ile bahsedeceğimiz Deylem1ler'in, Ő1liği kabul etmesinin aksine S1nn1liği ve onun Hanef1 yorumunu benimsemiŐlerdi²⁶⁷. Selçukluların neden Hanefiliği benimsedikleri hakkında farklı yorumlar bulunmaktadır. Dikkatimizi çeken yorum, Hanefiliğin aynı zamanda hukuki y1nlerini daha ziyade T1rk çevrelerinden alarak geliŐtiđi, yani felsefe ve d1Ő1nce yapısı bakımından da uygunluğu sebebiyle T1rkler tarafından benimsendiğidir. Konumuz mezhepler olmadığından ve bu konu detaylı araştırmalar gerektireceğinden son olarak Ravendi'nin T1rkler'in Hanef1 mezhebini seımeleri ve Selçukluların bu mezhebe bağlılıklarını anlattığı menkıbeden bahsetmek isteriz. R1vend1'ye g1re 1mamı Azam Eb1 Hanef1 hac esnasında mezhebim hak ise Cenab-ı Allah'a dua eder ve hafiften bir sesin ona "Hakkı, doğru s1yledin. Kılıç T1rkler'in elinde olduğu m1ddetçe, mezhebin z1il olmasın". Bundan sonra Şu Şekilde nakleder "Çok Ő1k1r, 1sl1m'ın arkası kuvvetli Ebu Hanef1'nin ashabı Şad ve itibarlı, g1zleri aydındır. Arabistan, Acemistan, Rum ve Rus diyarında kılıç T1rkler'in elindedir ve kılıçlarının korkusu g1n1llere kuvvetle yerleşmiştir. Selçukoğullarından gelen sultanlar- tanrı geçmiŐlere rahmet etsin, hayatta olanların devletini devam ettirsin!- Ebu

---

²⁶⁵ Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Atat1rk 1niversitesi Yayınları Sevinç Matbaası, Ankara, 1973, s. 62 vd; R. Hartmann, "Belh", *1A* (MEB), II, 1stanbul 1970, s. 485.

²⁶⁶ Ahmet Ocak, *Selçukluların Din1 Siyaseti (1040-1092)*, Tatar Yayınları, 1stanbul 2002, s. 51, 68.

²⁶⁷ Ocak, *a.g.e.*, s. 54; Andre Miguel, *1sl1m ve Medeniyeti*, I, Terc. A. Fidan-H. Menteş, 1stanbul 1991, s. 247.

Hanefî ashabından alimleri o kadar himaye etmişlerdir ki, onların sevgilerinin izleri genç, ihtiyar herkesin gönlünde yerleşmiştir²⁶⁸.

Horâsân'da Mutezîlerin varlığını da görmekteyiz. Onların nasıl ortaya çıktığı hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Hz. Ali'nin hilafete getirilişi, Muaviye ile aralarındaki anlaşmazlığı veya Hz. Hasan'ın hilafeti Muaviye'ye terk etmesi gibi taraflı olaylarda hiçbir tarafı desteklemeyen gruplara Mu'tezîle veya Mu'tezele denmiştir²⁶⁹. Ayrıca bu mezhebin ortaya çıkışını İran dinleri, Yahudilik, Hristiyanlık ve Yunan felsefesi gibi dış etkenlere bağlayan araştırmacılar vardır²⁷⁰. Söz konusu mezhebin gelişmesi Abbâsîler döneminde olmuştur. Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr devrinde Horâsân'a göç ettikleri bilinmektedir. Basra'da zuhur ettiği bilinen mezhebin taraftarları, Gazneli Mahmûd'un Rey'i işgal ederek Büveyhî hükümdarı Mecdüdevle'yi bertaraf etmesi üzerine Horâsân'a göç ettiler. Gittikçe azalan itibarları Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey devrinde tekrardan canlanmıştı. Çünkü Tuğrul Bey'in veziri Küdürî, mezhep bağlılığından dolayı veya siyasi sebeplerden, onları destekliyordu. Küdürî, Mu'tezîler'i önemli görevlere getirmişti²⁷¹. 456 (1064) yılında Küdürî'nin görevden alınması ile Mu'tezîler siyasi desteğini kaybetmişti²⁷².

Böylece Selçuklular'da başka bir mezhep ve Şafîlik ile yakınlığı olan Eş'arîlik'in yükselişi gerçekleşmiştir. Şîî Fatîmi Devleti'nin X. asır itibari ile yükselişi ile Şîilik Abbâsî Halifeliği için bir tehdit unsuru olmuştur²⁷³. Mısır ve Suriye'de güçlenen Şîî devlet, bir yandan siyasi olarak Arslan Besâsîrî ve İbrahim Yinal isyanlarını desteklemiş

---

²⁶⁸ Râvendî, *a.g.e.*, s. 17 vd; Krş. Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, I, Ankara 1978, s. 261.

²⁶⁹ Zeynüddin İbnü'l-Verdi, *Tetimmütü'l-Muhtasar fî ahbâr'il-beşer*, Neşr. Ahmed Rıf'at el-Bedrâvî, I, Beyrut 1389/1970, s. 239.; Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, Neşr. M. J. de Goeje, I, Leiden 1879, s. 15,18; Ayrıca bkz. M.J. de Goeje, *index*, 1901, s. 557; Ebü'l-Hüseyn el-Malatî, *et-Tenbîh ve'r-red*, Neşr. M. Zâhid Kevserî, Bağdâd-Beyrut 1388/1968, s. 36; C. A. Nallino, *"Buhûs fî'l-Mu'tezîle" et-Türâsü'l-Yunânî Fi'l-hadâreti'l-İslâmîyye*, Terc. Abdurrahman Bedevi, Beyrut 1980, s. 186; İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *İA*, XXXI, 2020, s. 392.

²⁷⁰ Abdülhamid Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l Fırak*, thk. Muhammed Osman el-Hiş, Mektebetü İbn Sinâ, Kahîre, s. 22; Abdullah b. Müslîm b. Kuteybe, *el-Ma'ârif*, Neşr. Servet Ukkâşe, Kahîre 1981. s. 483,625; D. B. McDonald, *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, New York 1903, s. 128-133; Thomas Hunter Weir, "Muhammadanism", *ERE*, VIII, s. 899 vd; Joel L. Kramer, *Humanism in the Renaissance of Islam*, Leiden 1986, s. 72-75; De Lacy O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, Terc. Yaşar Kutluay-Hüseyn Yurdaydın, Ankara 1959, s. 83 vd; Reynold A. Nicholson, *A Literary History of the Arabs*, London 1907, s. 369.

²⁷¹ Ocak, *a.g.e.*, s. 86 vdd, 109 vd; Ergin Ayan, "Tuğrul Bey'in Saltanatı Döneminde Mezhep Çatışmaları", *Prof. Dr. Abdülkerim Özyayın'a Armağan*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2020.

²⁷² Tâhir H. Balcıoğlu, *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, s. 61-64.

²⁷³ W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 37.

diğer taraftan ise Şîî dâîler yetiştirmek üzere medreseler açmıştır²⁷⁴. Güçlenen Şîî devlete karşı önlem almak isteyen Selçuklular, özellikle önlem almak isteyen Sultan Alparslan, Şafîî mezhebinden olan veziri Nizâmü'l-Mülk'e verdiği destekle Nizamiye Medreselerini açtırmıştı²⁷⁵. Bu medreseler Sünnîliğe düşman mezhep ve tarikatlara karşı mücadele etmek düşüncesi ile açılmış olan kurumlardır. Nizamiye Medreseleri genelde Sünnî özelde ise Şafîî düşüncesini güçlendirmişti. Şafîîlik ile bağdaşan Eş'arilik de bu şekilde güçlenmiş olacaktı. Medreseler başta Bağdâd olmak üzere Belh, Musul, Nîşâbur, Herât, İsfâhân, Basra, Merv ve Rey gibi önemli şehirlerde inşa edilmişti²⁷⁶.

---

²⁷⁴ İbnü'l Cevzî, *a.g.e.*, XVI, s. 30 vd; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 84 vd; Hasan İbrahim Hasan, *Tarihu'd-Devleti'l-Fâtîmiyye*, Kahîre 1981, s. 378 vd.

²⁷⁵ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, s. 71; Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, İstanbul 2017, s. 85-107-108; Cihan Piyadeoğlu, "Nizamiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi", *USAD*, S. 8, 2018, s. 128; Nizamiye Medreseleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nûrullah Kassârî, *Medâris-i Nizâmiyye-u Tâsirât-i İlmîyi İçtimâ-i ân*, Müessesesi İntişarat-ı Emir-i Kebir, Tahran 1343.

²⁷⁶ Ocak, *a.g.e.*, s. 75.

İKİNCİ BÖLÜM

2. MAVERÂÜNNEHİR BÖLGESİ

2.1. Selçuklulardan Evvel Mâverâünnehir'in Etnik Durumu

Orta Asya'ya yapılan İslâmî fetihlerden sonra Ceyhun ve Seyhun arasındaki bölgeye iki nehir arası yani Mâverâünnehir denilmektedir. Bölgenin güney batısında Bedahşân'dan Hârezm gölüne kadar olan hat üzerinde Ceyhun Nehri bulunmaktadır. İbn Havkal Mâverâünnehir'in sınırlarından bahsederken bölgenin Türk yurdu olduğunu bize nakletmektedir²⁷⁷. “Mâverâünnehir'in doğusunda Pamir, Râşt ve doğru biz çizgi halinde Huttâl'a sınır olan Hind Arazisi, batısında (kuzeyinde ve batısında) Taraz'dan itibaren batıya doğru Bârâb (Fârâb), Sütkend, Suğd, Semerkand ve Buhara tarafından Hârezm'e ve Hârezm gölüne kadar uzanan yay halindeki çizgi üzerinde Oğuz ve Karluk Ülkesi, kuzeyinde Fergana'nın doğu ucundan Taraz'a kadar uzanan doğru çizgi üzerinde yine Karlukların yurdu” bulunmaktadır. Havkal, Hârezm ve Huttal'ın Mâverâünnehir'e dâhil olduğunu söylemektedir. Arap coğrafyacılarından İstahrî güneyde Ceyhun nehriyle sınırlanan bölgenin Buhara, Semerkant, Soğd toprakları, Üsrûşene (Usrûşana), Şâş (Taşkent), Fergana, Keş (Kiş), Neseş (Nahşeb), Sagāniyân (Çagāniyân), Huttal (Huttalân), Tirmiz, Guvâziyân, Ahsîkes, Hârizm, Fârâb, İsbîcâb, Talas, İlak ve Hucend'i kapsadığını söyler²⁷⁸. Mesûdî, Mâverâünnehir'in de dâhil olduğu geniş topraklara Kuşan adını vermektedir²⁷⁹.

Mâverâünnehir, tarih öncesi dönemlerden beri Orta Asya'dan gelen göçebeler ile Horâsân bölgesindeki yerleşik unsurlar arasında sınır bölgesi idi. Bölge, Eskiçağ ve Ortaçağ'da ticaret yolları vasıtasıyla Çin, İran, Hindistan, Rus stepleri ve Baltık ülkelerine bağlanmakta idi. Bölgenin havası, suyu, toprağının verimliliği, halkının savaşçı, ayrıca cömert olması tarihçiler tarafından her zaman övülmüştür²⁸⁰. İbn Havkal, Mâverâünnehir halkı için, “İnsanların zaruri ihtiyacı olan her şeyden onların ülkesinde kendilerine yetecek veya kendilerinden başkalarına artacak miktarda bulunur” demektedir. Hayvan

²⁷⁷ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 395.

²⁷⁸ Schech Ebu İshak el-Farsi el-İshtachri, *Das Buch Der Laender*, Almanca Terc. A. D. Mordtmann, Hamburg 1845, s. 123 vd; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türk Ülkeleri*, s. 164.

²⁷⁹ Mesûdî, *a.g.e.*, Terc. Ahsen Batur, s. 40.

²⁸⁰ Osman Gazi Özgüdenli, “Mâverâünnehir”, *DİA*, XXVIII, Ankara 2003, s. 177-180.

ihtiyaçlarından çoğunu Oğuz ve Karluklar'dan temin ederler. Ayrıca Havkal, onların maden, meyve ve kervansaraylarının çokluğundan bahseder²⁸¹.

Orta Asya ve İran arasında sınır bölge olan Mâverâünnehir'in siyasi tarihi, dışardan gelen istilalar ile şekillenmişti. Bölge, milâttan önce Aryaîler ve Pers Devleti'ne bağlanmış, Büyük İskender'in kısa süreli hâkimiyetinden sonra ise Baktriya Krallığı topraklarına dâhil olmuştur²⁸². Büyük İskender'den sonra burada Greko Baktria ismini taşıyan bir devlet kuruldu. Bunlar İskender'in halefleri olan Selefkus hükümdarlarına tabii idiler. M.Ö. 250'de Greko Baktria hükümdarları Selefkuslar'dan ayrıldılar²⁸³. Eskiden de kuzey Çin'de varlıklarını sürdüren Hunlar, M.Ö. II. yüzyıl sonlarında Çinliler'in gittikçe artan baskısı ile batıya doğru ilerlediler. Doğu Türkistan ve Yedisu sahalarında göçebe hayat süren Yüceçiler ve Vusun'ları daha batıya ittiler. Bunlar Soğdiyana ve Baktria topraklarına akınlarda bulundular. Buradaki Saka ve diğer yerli halk ile karışarak milattan sonra 128 yılında Greko Baktria Devleti'ne tabii olan bölgeleri de istila ettiler²⁸⁴. Eski Baktria'yı yöneten sülaleler ve halkının etnik kimliği hakkında yapılan araştırmalarda şimdilik bir sonuca varılamadığı görülüyor.

Eftalitler'in Baktriya'da tam olarak ne zaman ortaya çıktıkları -V. yüzyılın başında mı veya sonrasında mı- tartışmalı bir konudur. Her durumda Eftalitler'in hâkimiyet alanlarının asıl merkezi buradaymış gibi görünüyor²⁸⁵. Eftalitler'in Sâsânîler'e karşı mücadelesi sırasında Balaam olarak zikredilen Baktriya'nın başkenti Baktra, Tarihçi Priskos'un açıkça söylediği gibi onların geri çekilme noktalarından biri olarak kaydedilmiştir²⁸⁶. Bölge M.S. V. yüzyılın ortasından VI. yüzyılın ortalarına kadar Eftalitler'e, bu devletin yıkılmasının ardından ise Batı Göktürk Devleti'ne bağlanmıştır

---

²⁸¹ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 396-399.

²⁸² Baktriya yada Toharistan, Hindikuş Dağları ve Ceyhun Irmağı arasında yeralan, merkezi Baktr (bugünkü Afganistan'ın Mezar-i Şerif vilayetine yakın mesafedeki mevzi) şehri olan o dönemki adı ile Baktra/Balhika/Bahdi olarak anılan günümüzde Türkmenistan, kuzey Afganistan, güney Özbekistan (şimdiki Kaşka-darya, Surhandarya, Zarafşan bölgeleri), batı Tacikistan ve Sirderya ırmağının üst kısımlarını ihtiva eden antik bir ülkedir. Bkz. Zebiniso Kamalova, "Orta Asya'nın 'Bin Şehir Ülkesi': Baktria", *JOTS*, I/4, 2020, s. 41; Herodotos bölgede yaşayanları "Baktrianlar" olarak zikreder. Mesela bkz. Herodotos, *Herodot Tarihi*, Terc. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973, s. 684; Quintus Curtius Rufus, *Life and Exploits of Alexander The Great*, İng. Terc. W. M. Henry Crosby, New York: D. Appleton and Company, London 1860, s. 46.

²⁸³ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 38 vd; Jona Lendering, *Büyük İskender*, Terc. Burak Sengir, Kronik Kitap, İstanbul 2009, s. 248-251; H. G. Rawlinson, *Bactria The History of a Forgotten Empire*, London 1912, s. 35-51.

²⁸⁴ Zebiniso Kamalova, *a.g.m.*, s. 44 vd; Togan, *a.g.e.*, s. 46.

²⁸⁵ Timo Stickler, *Die Hunnen*, Verlag C. H. Beck, München 2007, s. 35.

²⁸⁶ R. C. Blockley, *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire Eunapius Olympiodorus, Priscus and Malchus*, Redwood Burn Ltd., Liverpool 1983, s. 361.

(565)²⁸⁷. Eftalitler'in Toharistan'a girmeleri ile ilgili bir Teminus pos quem (Sona eriş noktası) bölgeyi 437'de ziyaret eden iki Wei elçisinin raporu ile saptanmış olmaktadır²⁸⁸. Sâsânî iktidarının geçici olarak zayıflaması sonucu Soğdiyana'da Eftalitler'in hakimiyeti arttı ve bu ülke VI. yüzyılın ilk yıllarında Eftalit Devleti'nin ayrılmaz bir parçası oldu²⁸⁹. İslâmî fetihlerin yapıldığı dönemde (54/674) bölgede Soğd ve Türk asıllı yerel hânedanlıklar vardı²⁹⁰. Mâverâünnehir'e ve Baktria'ya ve Horâsân'a giren Türkler zaman geçtikçe İrani unsur tarafından yutulmak tehlikesine maruz kaldı²⁹¹.

Mâverâünnehir'de bulunan Soğdlular'ın etnik kökeni hakkında ayrıca bilgi vermek gerekir. Müslümanlar, Suğd şeklinde söyledikleri kelimeyi hem İran menşeli kavim hem de ülke adı olarak kullanmışlardır²⁹². Kafesoğlu onlar hakkında “Tarihi devirlerde Mâverâünnehir'de yaşadığı bilinen Soğd bölgesi halkının atalarının (ihtimal Alp Er Tunga'nın hükümdarlık ettiği eski Kang-kü halkı), Ceyhun güneyi, İran, Pamir ve Afganistan'daki dolikosefallerden ayrı ve Altay brakisefalleri ile çok yakın akraba olan “Tûranid ırk” veya “iki nehir arası tipi” olduğu belirtilmiştir” demektedir²⁹³. Soğdiana sınırları, kesin olmamakla birlikte Ceyhun ve Seyhun Nehirleri arasında kalan ve İslâm dünyasında Maveraünnehir olarak anılan coğrafyanın önemli bir bölümünü oluşturmaktadır²⁹⁴. Makdîsî'nin eserinde Soğd bölgesinin merkezi olarak Semerkand gösterilmektedir²⁹⁵. Kaşgarlı Mahmûd, Soğdaklar, Balasagun'a yerleşmiş olan halka verilen isimdir. Bu halk Buhara ile Semerkand arasında yer alan Soğd'dandır. Ancak giyim kuşam ya da tavır ve hareketleri ile Türkler'e benzerler²⁹⁶. Süer, Pers satraplığı arasında bulunan Soğd bölgesi halkının, İrani kavim olduklarını fakat Pers İmparatorluğu ile gönüllü birlikteliğe razı olmadıklarını söyler. Buna delil olarak da M.Ö VI. ve IV.

²⁸⁷ M. C. Govern, *The Early Empires of Central Asia*, North Carolina, 1939, s. 418.

²⁸⁸ Kazuo Enoki, “On the Nationality of the Ephthalites”, s. 24.

²⁸⁹ Denis Sinor, *Erken İç Asya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 402.

²⁹⁰ “Soğd meliklerine Firûz, Maveraünnehir meliklerine ise Kuşânşâh” denirdi. Bkz. İbn Hurdazbih, *a.g.e.*, s. 45 vd; Cûzcânî, *Tabakat-ı Nâsırî*, Neşr. Abdü'l-Hay Habîbî, Dünyâ-yı Kitâb, Tahran 1363, s. 201. Özgüdenli, “Mâverâünnehir”, s. 178 vd; Mehmet Tezcan, “Türkmenia'da Hüküm Süren Önemli Bir Kabile Olarak Sakaların (A)parni Boyu ve Bunun, İran'ın Kuzey-doğu Bölgesi Horâsân'daki Apar Bölgesi İle Alakası”, *Cedrus The Journal of Mçri*, S. 2, 2014, s. 61.

²⁹¹ Togan, *a.g.e.*, s. 46.

²⁹² Ahmet Taşağıl, “Soğd”, *DİA*, XXXVII, s. 348.

²⁹³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 51; Bahaddin Ögel, *İslâmîyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1962, s. 6 vd.

²⁹⁴ Süer Eker, “Orta Asya'nın Gizemli Halkı’: Soğdlular Soğd ve Soğdca”, *Türkbilgi*, S. 24, 2012, s. 81.

²⁹⁵ Al-Moqaddasî, *Descriptio Imperii Moslemici*, Ed. M. J. De Goeje, Lugduni Batavorum, Brill 1906, s. 316; Osman Ciner, *El-Makdîsî'nin Ahsenü't-Tekâsîm Fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercümesi*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018, s. 225 vd.

²⁹⁶ Kaşgarlı Mahmûd, *Divânü Lügâti't-Türk*, Terc. Seçkin Erdi-Serap Tuğba Yurteser, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2005, s. 498.

yüzyıllarda Persler ve Soğdlular arasında geçen çatışmaları örnek vermektedir²⁹⁷. Bahsi geçen yüzyıllara ait dönemde Grekler tarafından “iyi savaşçılar” olarak nitelendirilen Soğd askerî gücü, daha sonraki dönemlerde önemli bir varlık gösterememişti. Fakat varlıkları boyunca tüccar olarak anılan Soğdlular, ticari mallarının güvenli şekilde yerlerine ulaştırılması için çıkabilecek herhangi bir tehlikeye karşı silah kullanmayı iyi bilmekteydiler²⁹⁸. Onların en önemli yeteneklerinden birisi de Soğdca’nın yanı sıra Türk, Çin ve bazı dilleri öğrenerek yetişmeleri idi²⁹⁹.

Zerdüş, Budist, Nesturi Hristiyanlığı gibi dini inançlara sahip bulunmuş olan Soğdluların İslâm öncesinde yaklaşık dört yüz yıl süren varlıkları, 87-96 (706-715) yılları arasında Kuteybe b. Müslîm Bahili’nin komutasındaki Müslüman-Arap fetihleri ile son bulmuştur³⁰⁰. VIII. yüzyılın ilk yıllarında Mâverâünnehir’in İslâmlaşması ile Soğdluların Türkleşme ve Farslaşma süreci başlamıştı. İrani bir halk olarak anılan Soğdlular dilbilgisel bakımdan Persçe’den, Sâsânî döneminde kullanılan Pehlevice’den ve günümüzde kullanılan klasik Farsça’dan oldukça farklıdır³⁰¹.

Mâverâünnehir, İslâmîyet’in bölgede yayılmasından evvel Soğdlu, Türk ve Arap gibi etnik kökenlerin yaşadığı yerd. İslâmîyet’i kabul etmelerinden evvel bölgeye yerleşen Müslümanların Mâverâünnehir’de İslâm’ı yaymaya çalıştıkları hususunda pek çok tarihi kayıt vardır. Tarih boyunca bölgede Budizm, Zerdüştilik, Maniheizm, Hristiyanlık, Yahudilik, Şamanizm, Mecûsilik ve Mezdekiyye yaygındı³⁰².

İslâmî fetihlerin bölgede yayıldığı esnada Buhara hakimi Baydûn adındaki Türk hükümdar idi. O ölünce yerine geçen oğlu Tuğ Şade henüz birkaç aylık olduğu için şehir, Buhara Melikesi Kıbac veya Kınık Hatun tarafından idare edilmiştir. Buhara Melikesi hakkında kaynaklarda fazla malûmat olmamakla birlikte annesinin ölümü ile genç yaşlarında olan Tuğ Şad, Kuteybe b. Müslîm’in Mâverâünnehir’de izlediği siyaset ile

---

²⁹⁷ Eker, a.g.m., s. 82; Persler ve Soğdlular’ın çatışmalarına dair arkeolojik buluntulara dair bilgiler için bkz. John Simpson Curtis, *The World of Achaemenid Persia: The Diversity of Ancient Iran*, I. B. Tauris 2010, s. 222.

²⁹⁸ Christopher Beckwith, *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*, Princeton University Press, 2011, s. XXII; Vaissiere, *Sogdian Traders A History*, Trans. James Ward, Boston: Brill, Leiden 2005, s. 215-220; Süer, “a.g.m.”, s. 84 vd.

²⁹⁹ Süer, “a.g.m.”, s. 84; Soğdluların ticari faaliyetleri hakkında bkz. Ahmet Taşağıl, “Soğd”, s. 248.

³⁰⁰ Yakubî, *a.g.e.*, Terc. Murat Ağarı, s. 73.

³⁰¹ Beckwith, “a.g.m.”, s. 408.

³⁰² Osman Gazi Özgüdenli, “a.g.m.”, s. 177-180.

İslâmîyet’i kabul etmiş oldu. Müslümanlığı kabul ettikten sonra yaklaşık otuz sene boyunca Buhar Hudah lakabı ile Buhara’da hüküm sürmüştü³⁰³.

Müslümanların Horâsân’ı fethetmesinin ardından Horâsân valisi olan Kuteybe b. Müslîm (86/705) devrinde Mâverâünnehir’in birçok şehri ele geçirilmiş ve izlediği başarılı siyaset sayesinde Usrûşene hariç bölgenin birçok yerinde İslâmîyet’in yayılması hızlanmıştı³⁰⁴.

Kuteybe 87 (706) yılında Buhara’ya doğru hareket etmişti. O vakit Buhara’nın meliki Verdân Hudah idi. O, Arap tehlikesine karşı Soğd ve özellikle Türklerden yardım talebinde bulundu. Soğd, Keş ve Nesef’ten gelen Türk birlikleri ile ordusu güçlenen Buhara Meliki ve Kuteybe’nin ordusu arasında şiddetli çarpışmalar oldu. Kuteybe’nin ordusu bu kuşatma neticesinde ağır zayıflar vererek daha ciddi bir hazırlık yapmak üzere askerî üssü olan Merv’e dönmek zorunda kaldı. Tekrardan Buhara üzerine sefer düzenleyen Kuteybe şehri ele geçirdi (90/708-709)³⁰⁵. O vakte kadar İslâm’ı benimseme hususunda istikrar gösteremeyip üç kez İslâm dininden dönen Buhara halkı, Kuteybe’nin kesin tavrı ile dördüncü kez İslâmîyet’i kabul etti. Kuteybe’nin bölgede İslâmîyeti yayma politikası, sadece dini tedbir ve teşvikleri değil ayrıca Müslüman Arapların şehre yerleşmesini içermekteydi. Bu amaçla Buhara halkına, evlerinin yarısını Araplar’a vermelerini ve onlarla birlikte oturmalarını emretti³⁰⁶. Ayrıca Kuteybe fethettiği bölgelerin yerli halkından asker toplayarak ordusunu sürekli güçlü tutmayı başarmıştı. Mesela Semerkand’ı kuşatacağı sırada ordusunda Buharalı askerlere yer vermişti. Kuteybe’nin 94 (713) yılında gerçekleştirdiği Fergana ve Şaş seferinde ise Buhara, Kiş, Nesef ve Hârezmliler’den oluşan yirmi bin kişilik kuvvet onun ordusuna katılmıştı³⁰⁷.

---

³⁰³ Narşahî, *a.g.e.*, Terc. Richard N. Frye, s. 9 vd.; Tuğ Şade adı Taberî de Tuk Siyade olarak geçmektedir bkz. At-Tabari, *Annales*, Trans. M. J. De Goeje, seri IX, Lughdunum Batavorum, Brill 1883, s. 1693; Krş. Zekerîya Kitapçı, *Türkistan’da İslâmîyet ve Türkler*, Nur Basımevi, Konya 1988, s. 112.

³⁰⁴ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, IV, s. 470 vd; Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 481-484; Kuteybe’nin sefer ve fetihleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Yunus Akyürek, “Horâsân Valisi Kuteybe b. Müslîm el-Bâhilî ile İlişkilendirilen Katliam ve Zulüm İddiaları”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, S. 22, Haziran 2018, s. 522-539.

³⁰⁵ At-Tabari, *Annales*, Trans. M. J. De Goeje, seri VIII, Lughdunum Batavorum, Brill 1883, s. 1021; Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 482 vd; Gibb, *Orta Asya’da Arap Fetihleri*, s. 49-55.

³⁰⁶ Narşahî, *a.g.e.*, Terc. Richard N. Frye, s. 53; Mehmet Dalkılıç, “Buhara’nın İslâmlaşmasında Kuteybe b. Müslîm’in Rolü”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, V/23, 2012, s. 154; Horâsân bölgesinde gerçekleştirilen iskan politikası hakkında bkz. Khalil Athamina, “Arab Settlement During The Umayyad Period” *JSAI*, vol. 2, Jerussalem, pp. 185-189.

³⁰⁷ At-Tabari, *Annales*, Trans. M. J. De Goeje, seri II, Lughdunum Batavorum, Brill 1883, s. 1246-1249,1256; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, IV, s. 495 vd.

Kuteybe'nin öldürülmesi (96/715) ile Türğişler'in müdahalesi üzerine bölgedeki Müslüman hâkimiyeti sarsılmış fakat çeyrek asır bile geçmeden bölge yeniden Müslümanların kontrolüne geçmiştir³⁰⁸.

Görülüyor ki Maveraünnehr'in Müslüman Araplar tarafından istilası 710-716 yılları arasında Kuteybe b. Müslîm'in idaresi altında tamamlanmıştır. Cürcân'daki Sul Türkler'i³⁰⁹ ise 716'da Arap hâkimiyetini kabul etmişti. Müslüman Arap hâkimiyetinin Seyhun havzasında tesisi ise Abbâsîler devrinde Ziyad b. Salih tarafından 751'de Çinli kumandan Kao-Sien Çe'nin Talas Savaşı'nda mağlup edilmesinde sonra gerçekleştiği anlaşılıyor. Bundan sonraki bir yüzyıllık sürede Abbâsîler tarafından Horâsân idaresi ile görevlendirilen valiler Mâverâünnehr taraflarını da idare ettiler³¹⁰.

Talas Savaşı'nın akabinde Karluklar'ın Çu ve Talas Nehirler'i civarındaki yaylaları zaptından sonra (766), evvelce orada oturan Oğuzlar kuzeybatıya doğru göçlerine devam etmişler ve o esnada Aral havalisinde Sirderya etrafında sakin olan Peçenekleri mağlup ve göçe mecbur ederek o havaliye yerleşmişlerdi. Bunların başkenti Seyhun civarındaki Yengikend kasabasıydı. Oğuzların bu bölgede diğer bazı kasabaları bulunmakla beraber, büyük bir kısmı aşiret halinde, yani göçebelik şeklini muhafaza ederek yaşıyorlar ve geniş otlaklarda yetiştirdikleri koyun ve deve sürülerinin mahsülünü Mâverâünnehr ve Hârezm kıtaları halkına satıyorlardı³¹¹.

Abbâsîler devrinde Mâverâünnehr'de peygamberlik ve ilahlık iddasında bulunan isyancı Mukanna el-Horâsânî Abbâsîler'e muhalif bazı gruplarla göçebe Türkler'i ve Soğdu köylüleri kendisine bağladı (776-783) ve Abbâsîler'e karşı isyan hareketi başlattı³¹². Mukanna, Keş şehri yakınındaki Besnam (Siyâm veya Senâm) Kalesi'ne yerleşti. Onun etrafında toplanan kalabalık halk grubu şehirde bulunan Nevâkis kalesini ve bir kısım sarayları ele geçirdiler. Abbâsî Halifesi tarafından isyanın bastırılması için gönderilen

---

³⁰⁸ Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 487; İbn Kesîr, *a.g.e.*, IX, s. 272; H. A. R. Gibb, *The Arab Conquests in Central Asia*, The Royal Asiatic Society, London 1923, s. 88 vdd; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 142; Yunus Akyürek, "Emeviler Dönemi Fetih Politikası ve Maveraünnehr'in Fethi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII/1, 2013, s. 108 vd.

³⁰⁹ Emel Esin, "Şûliler: İslâm İle Karşılaşan İlk Türkler", *İTE Dergisi*, VII/3-4, İstanbul 1979, s. 41.

³¹⁰ Mukaddesî, *Kitâb el-bed ve 'Tarih*, VI, Mektebet'üs Sekâfeti'd-Dinîyye, Kahîre tarihsiz, s. 74 vd; Bahattin Keleş, "Talas Savaşı'nın Türklerin İslâmîyet'i Kabul Etmelerindeki Yeri ve Önemi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 225, Aralık 2016, s. 87; Edouard Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, Petersbourg 1903, s. 59-67; Krş. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 111; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 55 vd.

³¹¹ Ergin Ayan, "İslâm Kaynaklarına Göre Oğuzların Tarih Sahnesine Çıkışları", *Doç. Dr. Mahmut Pehlivan Armağanı*, Sakarya 2000, s. 223.

³¹² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VI, s. 42 vd; Narşahî, *a.g.e.*, Terc. R. N. Frye, s. 67-72; Mustafa Öz, "Mukanna el-Horasânî", *DİA*, XXXI, Ankara 2020, s. 124 vd.

ordu ile Mukanna'nın taraftarları arasında çıkan kanlı çatışmalar neticesinde Mukanna'ya bağlı olanlar Mâverâünnehir'in her yerine yayılmıştı. Böylece Mâverâünnehir'deki Türklerin Müslüman Araplar'a karşı girişilen isyanları her fırsatta destekledikleri görülüyor. Bunun nedeni bölgeye tayin edilen valilerin halka yüklediği aşırı vergiler idi. Mukanna'nın isyanı 161 (777-778) senesinde Horâsân valisi Müseyyeb b. Züheyr tarafından bastırıldı³¹³.

190 (805-806) yılında isyan eden Râfi' b. Leys Semerkand'ı ele geçirdikten sonra Türklerin de yardımı ile bölgedeki hâkimiyet alanını genişletti. O, 194'te (810) Horâsân valisi Me'mun'dan af diledi ve teslim oldu³¹⁴. Bu isyanın bastırılmasında önemli rol oynayan ve karşılığında önemli rütbe ve makam kazanan Sâ mânîler Devri başladı (204/819)³¹⁵. Bu dönemde Sâ mânîler, Horâsân'ı elinde bulunduran Tâhirîler'e bağlı idi³¹⁶. 259 (873) yılında Tâhirîler Devleti'ne son verilmesi ile yerini Sâffârîler aldı³¹⁷.

Sâ mânîler Devleti'nin kuruluş mevzusuna gelelim. Halife Mu'temîd-Alellah 261 (875) yılında Mâverâünnehir'i Sâ mânîler'den Nasr b. Ahmed b. Esed'e bir ferman ile tâbi kıldığı kabul edildi. Mâverâünnehir, İslâmîyet'in yerleştiği günden beri ilk defa Horâsân eyaletinin özel bir idari bölgesi olarak kabul edilmiş ve Sâ mânîler Devleti de kurulmuş oldu. Nasr 279 (892) yılında vefat etti³¹⁸.

Sâ mânîlerin etnik kökeni hakkında Fars veya Türk olduklarına dair iki farklı görüş vardır. Sâ mânîlerin Türk olduğuna dair bazı kayıtlar şu şekildedir: İran tarihinin, önde gelen siyasi karakterlerinden biri olan Behram Çubin, Göktürkler'in yardımı ile İran kistrâsına karşı çıkardığı isyanın neticesinde mağlup olmuş ve Göktürk hakani Tardu'nun yanına giderek onun kızıyla evlenmişti. Böylece onun ölümünden sonra, varislerinin

---

³¹³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VI, s. 52 vd; Narşahî, *Târih-i Buhârâ*, , Terc. Erkan Göksu, TTK Yay., Ankara 2013, s. 109.

³¹⁴ Taberî, *Târih-i Taberî*, Farsça Terc. Ebu'l-Kasım Pâyende, Tahran 1375, s. 5339; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VI, s. 176 vd, 186; Yakubî, *Tarihi Yakubi*, II, Tahkik Abdül Emîr Mühenna, Beyrut Lübnan 1431, s. 374,387; Narşahî, *a.g.e.*, Türkçe Terc. Erkan Göksu, s. 111 vd.

³¹⁵ Sâ mânî-Hudât'ın tek oğlu vardı. Onun adı Esed b. Saman idi. Esed b. Saman'ın Nuh, Ahmed, Yahya, İlyas adında dört oğlu vardı. Ahmed b. Esed'in ise Nasr, Ebû Yûsuf Ya'kûb, Ebû Zekeriyâ Yahyâ, Ebû'l-Eş'as Esed, İsmâil, İshâk ve Ebû Gânim Humeyd adında yedi oğlu vardı Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 332 vd;

³¹⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 232 vdd.; Narşahî, *a.g.e.*, Terc. Erkan Göksu, s. 113.

³¹⁷ Sayyed Abol-Ghasem Forouzani, "Samanogulları Devleti'nin Yükselişi ve Düşüşü Hakkında Düşünceler", Terc. Yasemin Ellik, *USAD*, 2021, s. 65.

³¹⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 232; Hândmîr, *Târih-i Habîbi's-Siyer*, II, Muhammed Debîr Siyâki, 1380, s. 353; Narşahî, *a.g.e.*, Terc. R. N. Frye, s. 77; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasîler", *DİA*, I, s. 37.

Mâverâünnehir’de yaşamlarını sürdürdüğü bilinmektedir³¹⁹. Ayrıca Sâ mânîler’e ait şecerelerde Guzek, Tamgaç gibi Türk isimlerinin kayıtlı olduğu ve kaynaklarda birbirinden farklı şekilde Sâ mânîlerin ortaya çıktığı yer adları olarak geçen Semerkand, Belh ve Eşnas şehirlerinin Akhunlar döneminden beri Türklerin hâkimiyetinde bulunduğu bilinmektedir³²⁰. İslâm coğrafyacılarının eserlerinde Eşnas şehri hakkında ayrıntılı malûmat bulunmamakla birlikte Esed b. Saman’ın oğullarından biri olan Yahya’nın bu şehrin yöneticisi olduğu bilinmektedir³²¹. Narşahî, tıpkı Buhara emirine Buhar Hudât denildiği gibi Saman adlı köyü kuran Sâ mânîlerin atasına da Saman Hudât denildiğini söyler. Saman Hudât’ı da Belh sahibi olarak göstermektedir³²². Sâ mânîler’in atalarının Belh şehrinde oturdukları bilgisi doğru ise onlardan evvel Belh şehri hakimlerinden olan Banicûrîler’in etnik kökeni hakkındaki bilgiler bizim için önem arz etmektedir. Banicûrîler’in, Horâsân’da Sâ mânîler adına kumandanlık ve valilik yapan Simcurîler gibi Türk oldukları düşünülmektedir. Erdoğan Merçil Davudîler olarak da anılan bu hânedanlığın İran asıllı olarak görüldüğünü fakat “cûr” un Türkçe rütbe ve unvan olarak kullanıldığı dikkate alındığında Simcurîler gibi onların da Türk olabileceğini söylemiştir³²³.

Banicûrîler ailesinden Ca’fer b. Ebû Ca’fer Sâ mânîler’e tabii olarak Huttal’ı idare ettiği sırada bir isyana teşebbüs etmiş, Sâ mânî Emîri II. Nasr’ın (914-943) gönderdiği ordu karşısında mağlup olunca itaat arz etmişti. Onun yerine geçen oğlu Ahmed b. Ca’fer, çıkardığı isyan neticesinde (947) Sâ mânîler’e mağlup olan Horâsân Valisi Ebû Ali Çagâni ile bir ittifak oluşturdu. Onların yanında Raşt Emiri ve Ceyhun vadisindeki yerel hânedanlıklar da vardı. Bu hânedanlıklar arasında Kumicîler adlı Türk kabilesinin olduğu bilinmektedir³²⁴.

³¹⁹ Hamdullah Müstevfi-i Kazvîni, *Târih-i Güzide*, Terc. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2018, s. 303; Aydın Usta, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni-Şamanizm’den Müslümanlığa*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, s. 63.

³²⁰ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 232; Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenü’t-tekâsim fi ma’rifeti’l-ekâlîm*, Neşr. M. J. De Goeje, Leiden 1877, s. 338; Narşahî, *a.g.e.*, Terc. R.N. Frye, s. 59; Yakubî, *a.g.e.*, Terc. Murat Ağarı, s. 68, 73 vd; Guzek, Tamgaç gibi unvanlar hakkında bkz. İbn Hurdâzbîh, *el-Mesâlik ve’l-memâlik*, Neşr. M. J. De Goeje, Leiden 1889, s. 39; Kaşgarlı Mahmûd, *a.g.e.*, Terc. Besim Atalay, I, s. 454.

³²¹ Hamdullah Mustawfi-i Qazwîni, *The Tarikh-ı Guzida*, Trans. Edward G. Browne, Brill, London 1913, s. 73; Hamdullah Müstevfi-i Kazvîni, *a.g.e.*, Terc. Mürsel Öztürk, s. 303.

³²² Narşahî, *a.g.e.*, Terc. R. N. Frye, s. 59; Ayrıca bkz. Al-Berunî, *Chronologie Orientalischer Völker von Al-Berunî*, Neşr. Eduard Sachau, in Comission Beu F. A. Brockhaus, Leipzig 1878, s. 39.

³²³ Erdoğan Merçil, “Bânûcîrîler”, *DİA*, V, 1992, s. 59.

³²⁴ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 397 vd.; Gerdizî, *a.g.e.*, Terc. Filiz Akçay, s. 33; Kumicîler’in adı Gerdizî’de “Keymçoyân” şeklinde yazılmıştır Bkz. Aynı eser, s. 35; “کنجینه” Kenâcîne için bkz. Al-Moqaddasi, *a.g.e.*, Edit M. J. De Goeje, s. 283; “Kîcî ve Türk denilen kavimler” için bkz. Makdisî, *a.g.t.*, Terc. Osman Ciner, s. 240; Barthold, *Türkistan*, s. 74; Merçil, “Bânûcîrîler”, s. 59; Bahsi geçen kavmin XI.

Bazı araştırmacılar Sâ mânîlerin atası Sâ mân'in unvanı olan "hudât" kelimesinin Farsça'da "sahip", eski Uygur Türkçesi'nde "(hudâtmiş) unvan ve rütbe" anlamında kullanıldığını belirterek Türk kökenli olduklarını ileri sürerler³²⁵.

Fars oldukları hakkında görüşün en önemli dayanağını, Behram Çubin'e ve İranlıların efsanevî hükümdarı Keyûmers'e kadar uzanan soy kütükleri oluşturmaktadır³²⁶. Fars oldukları hususunda verilen ve doğruluğu şüphe uyandıran bir diğer bilgi ise Fars dili ve edebiyatının Sâ mânîler devrinde zirveye ulaşmış olması idi. Fakat bu devirde Arapça'nın hem edebiyat hem de divanlarında resmi dil olarak kullanıldığı bilinmektedir³²⁷.

Makdîsî ve İbn Miskeveyh gibi müelliflerin onlardan "Sâ mânî Türkleri" şeklinde bahsetmesi onların Türk asıllı olmaları ihtimalini daha çok artırmaktadır³²⁸. Aydın Usta, Sâ mânîlerin etnik yapısı hakkında, halkının başlangıçta Arî kökenli olmasına rağmen siyasi açıdan daha ziyade Orta Asya'ya bağlı kaldığı için zamanla Türkleştiğini söylemektedir³²⁹.

Mâverâünnehir hakimi tayin edilmiş olan Nasr b. Ahmed b. Esed, kardeşi İsmail'i Buhara'ya vali tayin etmişti (261/875). Buhara'da asayişî sağlayan İsmail b. Ahmed, Hüseyin b. Ali et-Tâî idaresindeki Hârezmliler'in saldırısını bertaraf etti. Bu başarısının ardından Tâhiriler'in Horâsân valisi Râfi' b. Herseme'nin desteği ile abisi Nasr'a karşı isyan etti ve bu 275 (888) yılında ikinci defa isyan eden İsmail b. Ahmed, abisi Nasr tarafından bağışlandı ve Semerkand'a gönderildi³³⁰.

İbnü'l-Esîr, 902-903 yılı olaylarından bahsederken Mâverâünnehir'e doğru Türklerden sayıları belirsiz denecek kadar kalabalık bir kitle geldiğini ve onların her biri bir reise has olan yedi yüz kadar obadan ibaret olduklarını rivayet etmektedir. O vakitte

---

yüzyıl olaylarında da adı geçmektedir Bkz. Ömer Soner Hunkan, "Tamgaç Han", *DİA*, XXXIX, 2010, s. 556.

³²⁵ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1968, s. 83; Aydın Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslâmlaşma Serüveni (Sâ mânîler Devleti 874-1005)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007, s. 59-76.

³²⁶ Ebu Bekr Muhammed Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, Arapça Terc. E.A. Bedevî ve N.M. Et-Terâzî, Dârü'l-Meârif, Kâhîre 1363, s. 82; Ebû Saîd Abdü'l-Hay Gerdîzî, *Târîh-i Gerdîzî*, Neşr. Abdü'l-Hay Habîbî, Dûnyâ-yı Kitâb, Tahran 1363, s. 321 vd; Gerdîzî, *a.g.e.*, Terc. Filiz Akçay, s. 25; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 404; Aydın Usta, "Sâ mânîler", *DİA*, XXXVI, Ankara 2009, s. 64-68.

³²⁷ Sâ mânîler'i Fars asıllı hânedan olarak gören bazı araştırmacılar için bkz. Barthold, *Türkistan*, s. 225; C. E. Bosworth, *The Islamic Dynasties*, Edinburg 1980, s. 101; Abbas İkbâl, *Tarih-i Mufassal İran ez Sadr-ı İslâm ta İnkıraz-ı Kaçarıyye*, Tahran hş. 1347, s. 219; A. Şahbazî, "Bahram VI Çobin", *Iranica*, III, Ed. Ershan Yarshater, Londra 1989, s. 520.

³²⁸ el-Makdîsî, *a.g.e.*, Neşr. M. J. De Goeje, s. 358; Miskeveyh, *Kitâbü Tecâribü'l-Ümem*, II, 1920, s. 104 vd; Usta, "Sâ mânîler", s. 64.

³²⁹ Aydın Usta, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni-Şamanizm'den Müslümanlığa*, s. 118.

³³⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 232 vdd; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 13, 392.

Mâverâünnehir emiri olan İsmail, Türkler üzerine büyük bir ordu göndermişti. Bu orduya halktan kalabalık gönüllüler kitlesi katılmış ve onlar Türklerin gelip konakladığı yere doğru hareket etmişlerdi. Müslümanlar, sabahın erken saatlerinde aniden Türklere hücum edip onlardan çok sayıda kimseyi öldürmüştü. Türklerin geri kalanları da mağlûp olup geri çekildi. Sâ mânîler, onların ordugâhlarını yağmalamış ve sağ salim ve bolca ganimetlerle geriye dönmüşlerdi. Başarılı icraatlarından dolayı halife, İsmail b. Ahmed'e Horâsân, Taberistan ve Deylem'in hâkimiyet menşurlarını verdi³³¹. Burada bahsi geçen Müslümanlar arasında İlak bölgesinde oturan İlak veya Argu Türkleri, İsficab'ta yerleşmiş olan Türkmenler ve Taraz'da bulunan Karluklar'ın olduğu bilinmektedir. Böylece Müslüman Türkler, Sâ mânîler'in hizmetine girerek özellikle askerî açıdan önemli bir unsur halini almışlardır³³².

Daha sonraki tarihlerde Mâverâünnehir ve Horâsân'a hakim olan Sâ mânî Devleti'nin içindeki anlaşmazlıklar neticesinde, bu toprakları ele geçirmek isteyen Karahanlılar için uygun ortam hazır olmuştu.

Karahanlı Hânedanlığının son dönemlerine ait paralarda "Uluğ" ya da "Uluğ Sultan" unvanının tercih edilmeye başlandığını söyleyen Hunkan, "bu çerçevede, Nümizmatların, unvanlardan yola çıkarak kullana geldikleri "İlig Hanlar" ve "Buğra Hanlar" gibi, V.V. Grigorev'in hakan unvanlarına dayanarak bu devlet için kullandığı suni "Karahanlılar" adı yerine, hânedanın menşesine ve sistemine atıfta bulunan İslâm kaynaklarına uygun olarak "Türk Hakanlığı" adını benimsemek yerinde olacaktır" ³³³ demektedir. Mâverâünnehir'de artık Karahanlılar'ın devri başlamıştı.

Hakanlığının kuruluşunda Karluk, Çiğil, Tuhsîler, Türgişler, Ezgişler (Edgişler), Bulâklar ve Yağmalar gibi Türk boylarının isimleri geçmektedir. Karahanlılar'ı teşkil eden bu boylar ile Oğuzlar'ın eskiden beri kavgalı oldukları hususunda kaynaklarda ortak beyanlar bulunmaktadır³³⁴.

2.2. Selçuklular Devrinde Mâverâünnehir

³³¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 444; Usta, "Sâ mânîler", s. 64.

³³² R. N. Frye, *The Sâ mânîds*, The Cambridge History of Iran, IV, s. 136-161.

³³³ Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 68 vd.

³³⁴ Yakubî, *a.g.e.*, Terc. Murat Ağarı, s. 75; Yakubî, *Kitâbü'l-Buldân*, Dârü Hayâi't-Türasi'l-Arabî, Beyrut 1988, s. 61; İbn Fakîh, *Kitâbu'l-Buldân*, Neşr. Y. El-Hâdî, Dârü Âlemi'l-Kütüb, Beyrut 1966, s. 638; Gerdîzi, *a.g.e.*, Neşr. Abdü'l-Hay Habîbî, s. 547; Krş. Hunkan, *a.g.e.*, s. 69-96, 197 vdd.; Gülnisa Aynakulova, "IX-XII. Yüzyıllarda Fergan'da Yerleşmiş Türk Boyları", *Belleten*, LXV/244, 2001, s. 834 vd.

2.2.1. Mâverâünnehir Bölgesinde Türkler

Şimdiye kadar Selçuklu Devleti öncesi Mâverâünnehir'in ev sahipliği yaptığı etnik unsurlardan ve İslâmîyet'in bölgede yayılmasından bahsettik. IX. yüzyılın sonlarına doğru bölgeye yapılan Oğuz göçleri ile Mâverâünnehir'in Türkleşme süreci başladı. X. yüzyıl itibari ile bölgedeki Oğuzlar'ın yaşadıkları şehirler şunlardır: Sabran, Fârâb (Karaçuk), Yesi, Suğnak, SütKent, Bayırkum, Ak-Tepe, Öksüz, Kavgan-Ata, Artık-Ata, Buzuk-Tepe, Çardarı, Altın-Tepe, Tokay-Tepe, Çaplak-Tepe, Pıçakçı-Tepe, Berçınlığ Kent³³⁵. Karluk ve Halaçlar'ın gelmesi ile de buradaki Türk etnik yapı daha da güçlenmiştir. Karluk ve Halaçlar hakkında daha evvel ayrıntılı bir şekilde bahsetmiştik.

Mâverâünnehir'de Karahanlı hâkimiyeti, bölgenin Türkleşmesi yolunda nihai safhanın başlangıcı olmuştu (383/993-994). Horâsân Valisi Ebû Ali es-Simcûrî, Sâmânî Hükümdarı Nûh b. Mansûr ile aralarında çıkan anlaşmazlıkları çözemeyince Karahanlı hükümdarı Harun Buğra Han'dan yardım istedi. Aralarında yapılan anlaşmaya göre Horâsân Ebû Ali'nin olurken, Buğra Han bütün Mâverâünnehir'e hakim olmuş olacaktı. Buğra Han Buhara'ya hakim olup buraya yerleşince hastalığa yakalandı ve oradan ayrılıp Türk topraklarına geri döndü. Onun ayrılması üzerine şehir halkı geride kalan askerlere karşı ayaklandılar ve onlardan bir çoğunu öldürüp mallarını yağmaladılar. Bu yağmacı grubun içinde Oğuzların da olduğu bilinmektedir. Karahanlılar'ın Sâmânî Devleti'ne son vermesi ile Mâverâünnehir, Karahanlı hâkimiyetinde kalmıştı³³⁶.

Kaynaklar Karahanlı Devleti'nin menşei hakkında, tarihi mi yoksa efsanevi bir şahsiyet mi olduğu tartışılan Afrâsyâb'a dayandığı hususunda hem fikirdir. 992 yılında Mâverâünnehir'e hakim olan Buğra Han'ın Afrâsyâb neslinden geldiği kaydedilir³³⁷.

---

³³⁵ Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türk Ülkeleri*, s. 243; İstahrî, *a.g.e.*, Almanca Terc., s. 127; İbn Hurdâzbîh, *a.g.e.*, Terc. Murat Ağarı, s. 39 vd; Kaşgarlı Mahmûd, *Divanü Lûgati't-Türk*, I, Terc. Besim Atalay, s. 507; Faruk Sümer, *Oğuzlar*, s. 61 vd. Bahaeddin Ögel, *İslâmîyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK, Ankara 2003, s. 334-338; Ayrıca bkz. Ergin Gürçal, "Bozkır ve Yerleşik Kültürler Arasında Kenar Medeniyetler (X.-XI. Yüzyıllar Maveraünnehir ve Horâsân'da Türkmen Örneği)", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Edirne 2019, s. 77 vdd; Aydos Şalbayev, *Oğuz Göçleri ve Yayılmaları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2005, s. 65 vd.

³³⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 85 vd.; Gerdizî, *a.g.e.*, Neşr. Abdülhay Habibi, s. 368 vd.; Al-Utbî, *a.g.e.*, Trans. James Reynolds, s. 132 vd.; Barthold, *Türkistan*, s. 273; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 65 vd; Osman Gazi Özgüdenli, "a.g.m.", s. 179.

³³⁷ Hamdullah Mustevfî Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahrân 1364, s. 385; Afrasyab'ın adı Firdevsî'nin Şehnâmesi'nde de geçmektedir bkz. Firdevsî, *a.g.e.*, II, s. 32,49; Farsça Afrasyab Kaşgarlı Mahmûd'ta Alper Tunga olarak geçer ve Türklerin atası kabul edilir bkz. Kaşgarlı Mahmûd, *a.g.e.*, s. 419, 577.

Melikşah'ın eşi Türkan Hatun, Tamgaç Han'ın (Tamgaç Han İbrahim 433-460/1041-1068) kızıdır. Tamgaç Han ise Türk asıllı Afrâsyâb'ın neslindedir³³⁸. Karahanlılar'ın doğu koluna mensup Kara Hitaylar'ın himayesindeki Balasâgun hakimi İbrahim b. Ahmed (522?-555/1128-1160) Afrâsyâb'ın soyundan idi³³⁹. Cüzcanî'nin eserinde “Afrâsyâbiyân (Afrâsyâblılar), “Hânân-ı Afrâsyâbi (Afrâsyâblı Hanlar), Selâtîn-i Afrâsyâbi (Afrâsyâblı Sultanlar), Mülûk-u Türkistân-ı Afrâsyâbi (Afrâsyâblı Türkistan melikleri), veya Ümerâyı Afrâsyâbi (Afrâsyâblı Emirler) gibi genel tanımlamalar ile hânedanlık hakkında kayıtlar mevcuttur³⁴⁰.

İbnü'l-Esîr, hânedan hakkında bilgiler verirken onları “Âl-i Afrâsyâb et-Türkî (Türk asıllı Afrâsyâb ailesi) olarak kaydetmektedir. Ayrıca müellif eserinde Türk sülalesinden geldiğini söyleyen hânedanın kurduğu devleti “el-Haniyyetü'l-Etrâk” (Türk Hanlığı) şeklinde nakleder³⁴¹.

Mesûdî, Karahanlı hakanının Karluklar'dan olduğu ve diğer bütün Türk ülkelerinin ona itaat ettiğinden bahseder. Ayrıca Fars ülkesini ele geçiren Afrâsyâb ve Sâne'nin (Şana) de bu hakanlardan olduğunu söyler³⁴². Batılı araştırmacılar bahsi geçen bu son hükümdar Şana için *Türk hakan sülalesi A-şi-na'nın İslâm kaynağındaki adıdır* der. Ömer Soner Huncan, bu bilgiler ışığında Afrâsyâb'ın Aşina sülalesinin bir kolundan geldiğini söylemektedir³⁴³. “Kara Han” unvanı ile ilgili rivayetler, zenci-köle masalı İran-Turan mücadelesinin tarihi ve edebi bir yansımasıdır³⁴⁴.

Böylece el-Vâsıkî'nin halifeliği döneminde Afrasyab neslinden Buğra Han Harun, ona tabi olarak Mâverâünnehir ve Horâsân'da hüküm sürmeye başladı³⁴⁵. Fakat XI. yüzyılın ilk yıllarında Sâmânî Devleti'nin yeniden canlanmak için harekete geçmesi Türk Hakanlığı'na zor anlar yaşatmıştı. Sâmânî Ebu İbrahim İsmail, önemli bir kuvveti çevresinde toplayarak ordusunun başına Hâcib Arslan Yâlû'yu tayin etti. Karahanlılar'ın ordusunu bozguna uğratan Arslan Yâlû'nun isminin Tarih-i Güzide'de Bâlû şeklinde

³³⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, Arapça Neşr. A. El-Kâdî, VIII, Beyrut 1995, s. 499.

³³⁹ Ata Melik Cüveynî, *Târih-i Cihân Güşâ*, Trc. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2013, s. 308.

³⁴⁰ Cüzcanî, *a.g.e.*, Terc. Raverty, s. 133.

³⁴¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 320.

³⁴² Mesûdî, *a.g.e.*, Terc. Ahsen Batur, s. 40 vd; Ebû'l-Hasan Ali Mesûdî, *Mürüccü'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, I, Neşr. M.M. Kumeyhe, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1985, s. 134.

³⁴³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Soner Huncan, *a.g.e.*, s. 61, 66 vd.

³⁴⁴ Omeljan Pritsak, “Von den Karluk zu den Karachaniden”, *ZDMG*, 1951, s. 281.

³⁴⁵ Ebû Mansûr Se'âlebî, *Yetîmetü'd-Dehr fî Mehâsini Ehli'l-Asr*, IV, Neşr. M. Muhyü'd-Dîn Abdü'l-Hamîd, Mektebetü't-Ticâriyye el-Kübrâ, Kahîre 1956, s. 192; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, IV, Darü'l-Kitabi'l-İslâmî, Kahîre, s. 393.

yazılmış olduğunu görmekteyiz³⁴⁶. Togan bu ismi “Yavlu” şeklinde okuyup, “oklu” anlamına geldiğini belirtir. Ayrıca bahsi geçen kişinin Oğuzlar’a mensup biri olabileceğini söylemektedir³⁴⁷. Karahanlıların Batı sorumlusu İlig Nasr Han, bazı Türk boylarından oluşturduğu bir ordu ile Buhara üzerine yürüyerek Sâ mânî Devleti’nin toparlanmak için verdiği son çabanın da önünü kesmiş ve aldığı mağlubiyetleri telafi ederek, Buhara ve Semerkand’a tekrar hakim olmuştu (391/1000-1001). Bu mağlubiyetin ardından Sâ mânîler yönünü Gazneli Devleti’nin hüküm sürdüğü Horâsân’a çevirmiş olsa da Gazneliler karşısında yaşadıkları kesin mağlubiyet ile Sâ mânî Devleti’nin sonu gelmiştir³⁴⁸.

Diğer taraftan Sâ mânî Ebû İbrahim b. İsmail b. Nuh’un faaliyetleri ise devam etmişti. Mâverâünnehir’e dönen Muntasır’ın Oğuz Türkleri’ne sığındığı bilinmektedir. Utbî, Ebû İbrahim’in eski Sâ mânî başkenti olan Buhara’ya geldiğinde yaşlı bir kadının evinde saklandığını ve daha sonra Hârezm’e giderek burada eski Sâ mânî ordusundan geride kalan komutan ve askerlerin onun yanında yer aldığını söylemektedir. Ebû İbrahim, Hârezm’e geldiğinde “Muntasır” lakabını almıştır³⁴⁹.

Muntasır’a yardım eden Oğuzlar’ın başında “Yabgu” unvanına sahip biri vardı. Bu kişinin kim olduğuna dair tarihçiler arasında iki ayrı görüş bulunmaktadır. Bunlardan biri daha önce de Sâ mânîler’e yardım eden Selçuk’un oğullarından birinin olduğu görüşüdür. Fakat Arslan mı yoksa Musa Yabgu mu olduğu konusunda kaynakta kesin bir bilgi verilmemektedir. Fakat İbnü’l-Esir bu kişinin Arslan olduğunu belirtir³⁵⁰. Barthold ise Yabgu’nun Musa olduğu görüşünü açıkça destekler nitelikte bilgiler vermektedir³⁵¹. F. Sümer ve Agacanov, Melikname’ye dayanarak bahsi geçen Yabgu’nun Selçuklu Oğuzları’ndan olduğunu niteler şekilde Arslan İsrail b. Selçuk olduğunu söylerler³⁵².

---

³⁴⁶ Hamdullah Müstevfî-i Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, İntişârât-ı Emîr-i Kebir, Tahran 1364, s. 388.

³⁴⁷ Zeki Velidi Togan, “Karahanlılar Tarihine Ait Bazı Kaynaklar”, *Türk Yurdu*, V/11, Ankara 1966-1967, s. 21.

³⁴⁸ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 123 vd.; Gerdizî, *a.g.e.*, Neşr. Abdü’l-Hay Habîbî, s. 381 vdd; Al-Utbî, *a.g.e.*, Trans. James Reynold, s. 257 vdd; Hunkan, *a.g.e.*, s. 128.

³⁴⁹ Al-Utbî, *a.g.e.*, Trans. James Reynold, s. 248; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 130 vd.; Hamdullah Mustawfî-i Qazwîni, *Ta’rih-i Guzîda*, Trans. E. G. Browne-R. A. Nicholson, II, E.J. Brill, London 1913, s. 77 vd.

³⁵⁰ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 131 vd.

³⁵¹ Barthold, *a.g.e.*, s. 329; V. V. Barthold, “The Oghuz (Turkmans) Before the Formation of the Seljuq Empire”, *Four Studies on the History of Central Asia*, İng Trc. T. Minorsky, III, E. J. Brill, Leiden 1962, s. 101 vd.

³⁵² Sümer, *Oğuzlar*, s. 90 vd; Agacanov, *Oğuzlar*, s. 268; Köymen, “Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Kuruluşu”, *DTCF*, XV/1-3, Ankara 1957, s. 133 vdd; İbrahim Kafesoğlu, “Nizâm’ül-Mülk”, *DİA*, IX, 1997, s. 356; R.N. Frye, “The Sâ mânîds”, *The Cambridge History of İnan*, IV, London 1975, s. 160; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1989, s. 30.

Selçuklular zaman zaman hem Karahanlılar hem de Sâ mânîler ile ittifak kurmuşlardır. Diğer taraftan Yabgu'nun Oğuzları ve Sâ mânîler de müttefik idi. Bu devirlerde Cend hakimi ve Oğuzlar'ın can düşmanı Şah Melik'in ismi geçmektedir. Bahsi geçen Cend hakiminin Yengi Kend'deki Ali adındaki Oğuz yabgusunun oğlu olduğu kaydedilmektedir. Bu durumda, 1003 yılında Müslüman olan Yabgu'nun, Şah Melik'in babası Ali olduğunu söyleyebiliriz. Osman Turan, Yabgu'nun el-Berânî nisbesine dayanarak onların Yazır boyunu teşkil ettiğini, Doğu Anadolu ve el-Cezîre'de Karakoyunlu Devleti'ni kuran Beranlı Hânedanının bu Yabgu oğullarından geldiğini söyler³⁵³.

Muntasır'ın sığındığı ve müttefik olduğu Oğuzlar, ister Yengi Kend Yabgusu'na bağlı Oğuzlar, isterse Selçuklu (Cend) Oğuzları, Salur Oğuzları veya Mâverâünnehir'e yerleşmiş bulunan başka Oğuz boyları olsun, başlangıçta Karahanlılar'a karşı üstünlük kurmuşlarsa da Muntasır ile aralarındaki ittifakın sağlam olmadığı anlaşılmaktadır. Karahanlı ordusu ile Sâ mânî Muntasır'ın arasındaki savaşın şiddetlendiği sırada Muntasır'ın tarafında yer alan Hasan b. Tâk ile meşhur bir Oğuz beyinin, beş bin kişilik ordusu ile Karahanlılar tarafına geçtiği bilinmektedir. Böylece daha da güçlenen Karahanlılar, Mâverâünnehir'de Sâ mânîleri tarih sahnesinden sildi³⁵⁴. Bundan başka Togan, Hasan b. Tâk'ın, Salur Kazan ile aynı kişi olduğunu ve onun 10. asırda Seyhun Nehri boylarındayken nehrin kuzeyinden İran sınırına gelerek orada bazı şehirlerin hakimi olduğunu söyler. Hasan b. Tâk'ın mensup olduğu Oğuzlar, Selçukluların atası olan Oğuzlar'dan ayrıdır. Onların, Gazneliler devrinde "Balhan Türkmenleri" olarak zikredilen Salurlar olduğu bilinmektedir³⁵⁵. Sümer, onun tarihi bir şahsiyet değil de Togan'ın dediği gibi 10. asırda yaşamış bir şahsiyet olduğunu söylemektedir³⁵⁶. *Oğuzname*'de Salurlar hakkında geçen hikaye şu şekildedir: "Şah Melik'in bozguna uğradığı sıralarda bütün Oğuz beyleri Merv'de toplanmışlardı. Salur kendi kabilesinden

---

³⁵³ Ebu'l-Hasan Alî b. Zeyd Beyhakî, *Tarih-i Beyhak*, Neşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran 1361, s. 51; Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime Türklerin Soy Kütüğü*, Haz. Muharrem Ergin, Tercüman Yayınları, s. 74 vd; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 189; Ergin Ayan, "Selçukluların Şâhmelik ile Macerası ve Hârezm'i Fethi", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I/2, Sonbahar 2014, s. 15,19,22; Osman Turan, *Selçukluklar Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, s. 76-77,83; Farklı görüş için bkz. Sümer, *Oğuzlar*, s. 86; Yazır boyu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ergin Ayan, "Selçuklu Bünyesinde ve Dağılıma Döneminde Oğuzların Yazır Boyu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, V/20, 2012, s. 143-156.

³⁵⁴ Karahanlılar, Mâverâünnehir'i ele geçirdikten sonra yönünü Horâsân'da Gazneliler'e doğru çevirmişti. Hasan b. Tâk'ın burada Gazneliler tarafında hareket ettiğini görmekteyiz. Bkz. Hunkan, *a.g.e.*, s. 206.

³⁵⁵ Zeki Velidi Togan, "Karahanlılar", *AÜFEF Araştırma Dergisi*, S. 13/1, Erzurum 1985, s. 20 vd, 67 vd; Faruk Sümer, "Salur", *DİA*, XXXVI, 2009, s. 57; Ayrıca bkz. Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *a.g.e.*, s. 84.

³⁵⁶ Sümer, *Oğuzlar*, s. 63, 164; Hunkan, *a.g.e.*, s. 206.

on bin atlı ile birlikte göç edip Horâsân sınırlarına geldi. Kuhistan, Tabes ve İsfâhân taraflarını yıllarca yağma etti. Sonunda onun çocukları Fars taraflarına gittiler ve o diyarı aldılar. Tarihte Salgurî denilen Fars Atabegleri de onların soyundandır”³⁵⁷. Salurlar’ın menşei ve Salgurlular hakkında Fars Bölgesi bahsinde ayrıca bahsedeceğiz.

Seyhun boylarında yaşayan Selçuk’a bağlı Oğuzlar, nüfuslarının, mal ve mülklerinin artmasına paralel olarak yaşadıkları otlak darlığı ve Oğuz Yabgusu ile vergi meselesi yüzünden ters düşmeleri sonucunda, yaşadıkları bölgeyi terk etmek zorunda kalmışlardı. Böylece Sâmânîler’e sığınan Selçuklu Oğuzları, Nûr-u Buhârâ ve Soğd-u Semerkand yaylalarına yerleştirildiler (375/985-986). Sayıca kalabalık olmalarının ortaya çıkardığı olumsuz sonuçlar ve Oğuzlar’a verilen yurtlar karşılığında askerî hizmette bulunmaları için Hârezm’in sınır boyunda bulunan Cend şehrine sevk edildiler (985-992)³⁵⁸. Selçuklu Oğuzları’nın Mâverâünnehir’i ele geçiren Karahanlılar’a ne ölçüde tabi olduklarını *Zübdetü’n-Nusra* da geçen ifadelerden anlamamız mümkündür. Eserde, “Selçukîler kimseye itaat etmezler ve şehirlere yanaşmazlardı. Buhârâ’ya bağlı Nûr-u Buhârâ denilen yerde oturuyorlardı. Hayvanlarını otlatmak için çayırları takip ediyorlar ve bolluk zamanlarında ortalığı dolduruyorlardı. Kimse bunları korkutmaz ve kimse de bunlara geri dur demezdi. Sultanlar, bunları ürkütüyorlar, darlık vakitlerinde lüzumları olur diye gözetiyorlar ve mühim vakalar için saklıyorlardı” denilmektedir³⁵⁹.

Mâverâünnehir’de İlig Nasr’ın 403/1012-1013 yılında vefatı ile ortaya çıkan siyasi istikrarın bozulması ile Bundari’nin bahsettiği bu ilişki tarzı daha da önem arz etmişti. Aynı tarihlerde Selçukoğulları da kendi aralarında birlik içinde değillerdi³⁶⁰. Selçukoğlu Arslan Yabgu kendisine bağlı Oğuzlar ile Buhara yakınlarında oturmakta idi. Arslan Yabgu ile Karahanlı Ali Tegin’in 1020 yılında yaptıkları ittifak ile Ali Tegin, diğer Karahanlı hükümdarlarından daha üstün konuma erişmişti. Arslan Yabgu ise Nur-u Buhara ve Soğd-u Semerkand bölgesinde bulunan Selçuklular ile karşılaştırıldığında önemli bir askerî güç halini almıştır³⁶¹. Kaynaklar, Arslan Yabgu Oğuzları’nın sayısı ve gücü hakkında abartılı bilgiler verirken, Gazneli Devleti’nin Mâverâünnehir seferinin en önemli sebebi olarak da söz konusu Oğuzlar gösterilmektedir³⁶². Arslan Yabgu’nun

---

³⁵⁷ Reşideddîn Fazlullah, *Oğuz Destanı*, Terc. ve Tah. A. Z. V. Togan, Enderun Kitabevi, İstanbul 1982, s. 77 vd; Salurlar hakkında ayrıca bkz. A. Vambery, *Travels in Central Asia*, Cornell University Library, London 1864, s. 304

³⁵⁸ Köymen, “Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Kuruluşu”, s. 20 vd; Krş. Hunkan, *a.g.e.*, s. 209.

³⁵⁹ Bondârî, *a.g.e.*, s. 2 vd.

³⁶⁰ Agacanov, *Oğuzlar*, s. 276.

³⁶¹ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 362 vd; Mirhând, *a.g.e.*, IV, s. 655.

³⁶² Râvendî, *a.g.e.*, s. 88; Reşideddîn, *a.g.e.*, s. 8 vd.

Gazneli Mahmûd tarafından tutuklanarak Hindistan'da Kalincar Kalesi'ne hapsedilmesi ile (416/1025-1026) ona bağlı Oğuzlardan dört bin hanelik bir grup, Mâverâünnehir'den Horâsân'a nakledilmişti³⁶³. Bu Oğuzlar'ın başında Yağmur, Kızıl, Boğa ve Göktaş gibi beyler vardı. Horâsân'a gelen bu Oğuzlar Nesâ, Bâverd ve Ferâve'ye yerleştirildi. Daha sonra Irak, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya akınlar yapan bu Oğuzlar "Irak Oğuzları" veya Arslan Yabgu'ya nispetle "Yabgulular" olarak adlandırılacak ve ileride Arslan Yabgu'nun torunlarının etrafında birleşerek Türkiye Selçuklu Devleti'nin kuruluşunda yer alacaklardır³⁶⁴.

Diğer Selçuklu grubunu ise Musa Yabgu ve Mikail'in iki oğlu olan Tuğrul ve Çağrı beyler temsil etmekte idi. Ali Tegin'in eski müttefiki Arslan Yabgu'nun Oğuzları eski güçlerini kaybedince Mâverâünnehir'de Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı beylere bağlı Oğuzlar yeni bir güç haline geldiler. Onların desteğini almak isteyen Ali Tegin'in samimiyetine inanmayan Tuğrul ve Çağrı beyler onun müttefik olma çağrısına olumsuz cevap verdiler. Buna karşılık olarak Ali Tegin, iki kardeşin amcası Yusuf b. Musa b. Selçuk ile anlaşarak "Emir İnanç Yabgu" unvanı verdi ve ona iktalar tevcih etti. Ali Tegin, Selçuklular arasında nifak sokarak onların birlik ve beraberliklerini bozmak istiyordu. Herşeye rağmen amacına ulaşamayan Ali Tegin, Yusuf'u ve Türkmenlerden bir grubu öldürttü. Ali Tegin ile Tuğrul ve Çağrı kardeşler arasında gerçekleşen savaşı kaybeden (1 Muharrem 420/20 Ocak 1029) Ali Tegin, ülkesinden birçok asker ve insan toplayarak büyük bir ordu ile Selçuklular'a tekrar saldırdı ve onları mağlup etti. Selçuklular perişan ve birçok kayıp vermiş şekilde, Ali Tegin'in kuzeyde bulunan rakibi ve Mâverâünnehir'i ele geçirme hayalleri olan İsficab ve Taraz hakimi Buğra Han Muhammed'in bölgesine sığındılar³⁶⁵. Bu olaylardan sonra Tuğrul ve Çağrı kardeşlere bağlı Oğuzlar'ı Ali Tegin'in hizmetinde görmekteyiz³⁶⁶. Tuğrul ve Çağrı Beyler tüm yardımlarına yardımlarına rağmen Ali Tegin'in nezdinde amcaları Musa ve oğlu Yusuf kadar ayrıcalığa sahip olmadılar. Bunun en büyük delili, Buhara ve Semerkand arasında bulunan Kermine'nin 415/1024-1025, 417/1026-1027 ve 419-420/1028-1029 tarihli sikkelere göre Musa ve oğlu Yusuf'a

---

³⁶³ Gerdizî, *a.g.e.*, Neşr. Abdü'l-Hay Habîbî, s. 411; Beyhakî, *a.g.e.*, s. 292; Cüzcani, *a.g.e.*, Terc. Raverty, s. 247; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 363.

³⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 293; Turan, *a.g.e.*, s. 92 vd; Ahmed Ateş, "Yabgulular Meselesi", *Belleten*, XXIX/115, s. 517; Sefer Solmaz, "Selçuklu Tarihini Derinden Etkileyen Bir Olay: Selçuklu-Yabgulu Mücadelesi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Konya 2014, s. 546.

³⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 364; Mîrhând, *a.g.e.*, IV, s. 656 vd.

³⁶⁶ Beyhakî, *a.g.e.*, s. 436; Cüzcânî, *a.g.e.*, Terc. Raverty, s. 247.

verilmesidir. Fakat Yusuf'un 1029 yılında öldürülmesinin ardından Mâverâünnehir'de Selçuklular adına basılan bir paraya rastlanmamaktadır³⁶⁷.

Ali Tegin'in yanı sıra Karahanlı hânedan üyelerinden Tarâz ve İsficâb hakimi Buğra Han Muhammed ve İlig Nasr oğlu Böri Tegin İbrahim de Selçuklular'ın Horâsân'da Gazneliler'e karşı giriştikleri mücadeleleri desteklemişti. Buğra Han'ın Selçuk Oğuzları'na yazdığı bir mektupta "Ayak direyin, ne kadar adam gerekirse isteyin gönderelim" deniliyordu³⁶⁸. Böri Tegin de Mâverâünnehir'i Ali Tegin'in 1035 de ölümünde sonra onun oğullarından almak istiyordu. Neticede Böri Tegin Selçuklular ile kurduğu yakınlık sayesinde, Mâverâünnehir'i ele geçirerek Ali Tegin'in oğullarının buradaki hâkimiyetine son verdi (433/1041-1042)³⁶⁹.

İbn Havkal'ın Mâverâünnehir sınırları dâhilinde gösterdiği Hârezm bölgesindeki Türk boyları mevzusuna gelelim³⁷⁰. Horâsân'ı ele geçirmek gayesiyle Selçuklular ile iyi geçinen Gazneliler'in Hârezm Valisi Harun'un büyük bir ordu kurduğu ve bu orduya Kücetler, Coğraklar ve Kıpçaklar'dan birçok askerîn geldiği *Tarih-i Beyhakî*'de geçmektedir (426/1035)³⁷¹. Selçuklular'ın Mâveraünnehir'den Hârezm'e gelmelerinden memnun olmayan Cend hâkimi Şah Melik, Tuğrul ve Çağrı Beyler'in himayesindeki Selçuklular üzerine baskın düzenlendi. Bu baskında ağır kayıplar veren Selçuklular kısa sürede toparlanmış, Oğuz yurdundan gelen kendi soydaşları onlara katılmıştı (1034)³⁷². Muhtemelen bunlar, Hârezm Valisi Harun'un kurduğu ordunun öncü birlikleri olan Selçuklular'ın yanına katılan soydaşları ile aynı idi³⁷³. Selçuklu bünyesinde önemli rolleri olan söz konusu boylar hakkında ayrıntılı bilgi gerekmektedir.

Şecere-i Terakime'de Türk boyları arasında ilk kez devlet kuranların Uygur, Kanglı, Kıpçak, Kalaç (Halaç), Karluk ve Oğuzlar olduğu ve Kıpçaklar'ın, Don, İdil ve Yayık ırmakları tarafına yerleştiği nakledilmiştir³⁷⁴. Barthold, gayri Müslîm Kıpçaklar'ın

³⁶⁷ Hunkan, *a.g.e.*, s. 221; B. Koçnev, *Nümizmatičeskaya İstoriya Karachanidskogo Kaganata (991-1209)*, İzdatelsky Dom, Sofya 2006, s. 20, 182 vd.

³⁶⁸ Beyhakî, *a.g.e.*, Terc. Necati Lügal, s. 308.

³⁶⁹ Beyhakî, *a.g.e.*, Terc. Necati Lügal, s. 583 vdd; Omeljan Pritsak, "Die Karachanidn", *Der Islam*, Vol. XXXI, 1954, s. 35; Ekber N. Necef, *Karahanlılar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2005, s. 3016; Köymen, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 150-153.

³⁷⁰ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 395.

³⁷¹ Beyhakî, *a.g.e.*, s. 649; Sümer, *Oğuzlar*, s.102; Bu olayın tafsilatı için bkz. Ayan, "Selçukluların Şahmelik ile Macerası", s. 28 vd.

³⁷² Beyhakî, *a.g.e.*, s. 651.

³⁷³ Agacanov, *Oğuzlar*, s. 299.

³⁷⁴ Ebu'l Gazi Bahadır Han, *a.g.e.*, s. 31 vdd; Saadettin Gömeç, "Türk Tarihinde Kıpçaklar", *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Ankara 2013, s. 4; Özlem Deniz Yılmaz, "Profesör Sergey

merkezi Sıĝnak (Suĝnak/Saĝanak) şehridir demektedir³⁷⁵. Kimekler'i oluşturan yedi boydan biri olarak bahsedilen Kıpçaklar, IX. yüzyılda Kimekler'den ayrılarak batıya doğru gelmiş ve Oĝuzlar'a komşu olmuştur. Kaşgarlı Mahmûd'un eserinde Oĝuz-Kıpçak yakınlığına dair bazı kayıtlar mevcuttur. Kaşgarlı Mahmûd verdiği haritada Hazar Denizi'nin kuzey batısı Kıpçak ve Oĝuz yurduudur demektedir. Ayrıca O, *Divân-ı Lugati't-Türk*'te bir kelimedenden bahsederken, "Oĝuzlar ve onların Kıpçaklardan olan kardeşleri bunu bilmezler" şeklinde bir ifade kullanarak Oĝuz-Kıpçak lehçe yakınlığından bahsetmektedir³⁷⁶.

Kıpçaklar, Selçuklu Devleti kurulmadan evvel Hârezmşah Altuntaş'ın hizmetinde idi³⁷⁷. Ayrıca XI. yüzyıldan evvel Hârezm'de Küçet (Kucak) adlı bir Türk topluluğunun oturduğu bilinmektedir. Böylece Küçetler ile Kıpçaklar arasında bir bağ vardır diyebiliriz. Sümer, *Tarihi Beyhaki*'den naklederek Kıpçaklar'ın yanında Küçetler'den başka Cuğraklar'ın adının geçtiğini söylemektedir³⁷⁸. XI. yüzyılda Hârezm bölgesinde bulunan söz konusu Türk boy ve toplulukları hem Çaĝrı Bey'in Hârezm seferi hem de kardeşi Sultan Tuĝrul Bey'in Hârezm'i fethi sırasında Selçuklular'ın önemli müttefikleri arasında olmuştur.

Selçuklu Sultanı Tuĝrul Bey Dandanakan Zaferi'nin ardından batı bölgesi ile ilgilenirken doğuda Karahanlılar ile olan ilişkiler Çaĝrı Bey tarafından yürütölmekteydi. Belh şehrini ele geçiren Çaĝrı Bey, oradan Ceyhun kenarına giderek Hârezmşah İsmail ile birleşmiştir. Şahmelik'in Hârezm'i zapt etmesi üzerine (1041), Çaĝrı Bey ve müttefikleri Şahmelik'e karşı harekete geçti, fakat onun karşısında başarı sağlayamadılar³⁷⁹. Hârezm'in 434 (1042-1043) yılında Tuĝrul Bey tarafından fethedilmesinin ardından, Çaĝrı Bey

---

Grigoryeviç Klyaştorıny Vefat Etti (04 Şubat 1928-21 Eylül 2014)", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sonbahar 2014, I/2, s. 309-314.

³⁷⁵ Barthold, *Türkistan*, s. 193.

³⁷⁶ Beyhakî, *a.g.e.*, s. 651 vd; Kaşgarlı Mahmûd, *a.g.e.*, Terc. Besim Atalay, III, s. 126 vd; İbn Hurdâzbîh, *a.g.e.*, Türkçe Terc. Murat Ağarı, s. 39; Reşat Genç, "Kaşgarlı Mahmûd'a Göre XI. Yüzyılda Türk İllerinin Siyasî ve Etnik Durumu", *Türk Kültürü Araştırmaları*, Ankara 1973-1975, s. 202 vd; Sümer, *Oĝuzlar*, s. 58; İbrahim Kafesoĝlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 188.

³⁷⁷ Beyhakî, *a.g.e.*, Neşr. W. H. Morley, Tahran 1307, s. 398, 859.

³⁷⁸ Kaşgarlı Mahmûd, *a.g.e.*, Türkçe Terc. Besim Atalay, II, s. 300; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi*, s. 24,133,160,216,410; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 26,68; Reşat Genç, "a.g.m", s. 204; Sümer, *Oĝuzlar*, s. 58.

³⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 369 vd; Mirhând, *a.g.e.*, II, s. 664; Ergin Ayan, "Selçukluların Şahmelik ile Macerası ve Hârezm'i Fethi", s. 34.

Hârezm'in Hezâresb ve Gürgeç kaleleri ile diğer şehirlerini ele geçirerek bölgenin tamamına hakim olmuştu³⁸⁰.

Tuğrul ve Çağrı Beyler'in gerçekleştirdiği Hârezm seferi sırasında buranın hakimi olan Şah Melik esir edilmişti. Böylece daha evvel Beranî soyundan geldiklerini söylediğimiz Oğuz Yabguları Hârezm üzerindeki hâkimiyetlerini kaybetmişlerdi. Bahsetmiş olduğumuz Hârezm bölgesinde oturan Kıpçaklar'ın ve diğer Türk topluluklarının, Oğuz Yabgu Devleti'nin yıkılışında önemli etkisi vardır denilebilir. 1030'lardan sonra, yukarıda belirtilen olayların ardından, doğuda harekete geçen Kıpçak boyları, tabii olarak kendilerinin batıya geçmelerini engelleyen Sir-Derya Oğuzlarına düşman kesilmiş ve Selçuklular ile Kıpçak hanlarını müttefik olmaya mecbur bırakmıştır³⁸¹. Tarihi kayıtlardan öğreniyoruz ki Çağrı Bey ile Kıpçak beylerinin arasında güçlü bir ittifak oluşmuştur. Çağrı Bey'in, gayri Müslîm olup kendisine isyan halinde bulunan Kıpçak Şahı'na bir mektup göndererek onu dine davet ettiği bilinmektedir. Kıpçak Şah'ı Çağrı Bey'in huzuruna gelerek Müslüman oldu ve birbirlerine kız alıp vererek, evlilik yolu ile akrabalık tesis etmiş oldular³⁸².

Özellikle XI. yüzyılım ikinci yarısına kadar Mâverâünnehir bölgesinde yerli dihanların yanı sıra Türk soyundan gelenlerin de varlığını görmekteyiz. Mâverâünnehir'de bulunan Farsi unsurlardan bahsederken bölgedeki dihanlar mevzusuna detaylı şekilde değinmeye çalışacağız. Burada ise Mâverâünnehir bölgesinde İslâmîyet'ten öncesi ve sonrasında önemli etkileri olan dihanların, Karahanlılar devrinde Türk kökenli olanlarından bahsetmek gerekir. Bölgenin aristokratları olarak görünen dihanlar halktan topladıkları vergileri amil ve emirlere teslim edip, dirlik ve düzenin sağlanmasına katkıda bulunarak, sefer zamanlarında orduya katılırlardı. Karahanlılar'a iltihak eden Sâmânîler'in Türk kumandanlarından Beytüzün, 399-402/1008-1012 yıllarında Keş'de bulunuyordu. 415 yılı (1024-1025) Hocend sikkelerine göre, alt tabi olarak burada idi. Ayrıca Musa Yabgu onun oğlu Yusuf ve İbrahim Yinal adına Buhara ve Semerkand arasındaki Kermine'de basılan paralara rastlanmaktadır. 424 yılı (1032-1033) Kutluk Ordu sikkesinde tabi sıfatı

---

³⁸⁰ Ergin Ayan, "Selçuklu-Kıpçak İlişkileri", *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Dergisi*, S.2, Sakarya 2009, s.108.

³⁸¹ Ayan, "Selçukluların Şahmelik ile Macerası ve Hârezm'i Fethi", s. 35; Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, s. 205.

³⁸² El-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 19; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, I, s. 47; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 87; Ayan, "Selçuklu-Kıpçak İlişkileri", s. 108; Selçukluların Şahmelik ile mücadelesi ve Kıpçaklar ile ilişkileri hakkında bkz. Ayan, "Selçukluların Şahmelik ile Macerası ve Hârezm'i Fethi", s. 35.

ile bulunan Türk soyundan gelen Hârezmşah Altuntaş ailesine mensup İsmail b. Mahmûd'un adı geçmektedir³⁸³.

Siyasi açıdan iki devlet arasında yapılan evlilikler ilk defa Sultan Alparslan döneminde olmuştur. Alparslan, Kutalmış isyanını bastırdıktan sonra Merv'e gittiğinde oğlu Melikşah'ı Karahanlı hükümdarı Tamgaç Han'ın (Batı Kağanı 1052-1068) kızı Celâliyye Terken Hatun ile evlendirmişti (1064). Böylece Alparslan, Karahanlı yönetiminde söz sahibi olmuş olacak, Karahanlılar'ın kendisine tabiiliği güçlenecek ve Karahanlı Devleti yönetiminde çıkan taht kavgalarında etkin rol oynayarak kendi çıkarlarına ters düşen kişilerin tahttan uzak olmasını sağlayacaktı. Alparslan döneminde Karahanlılar ile siyasi ilişkilerin güçlü olması sayesinde Selçuklu sınırları güvence altına alınmış oldu. Selçuklular'ı metbu tanıyan Karahanlı hükümdarı Şemsü'l-Mülk Nasr b. İbrahim'in (460-472/1068-1080), Alparslan'ın kızı Ayşe Hatun ile evlenmesi üzerine, Selçuklu Sultanı Alparslan, Karahanlılar'ın kendi aralarında gerçekleşen taht kavgalarında her iki taraf ile akrabalık tesis etmiş bulunmaktaydı³⁸⁴.

Kutalmış isyanının bastırılmasından çok kısa bir süre sonra Sultan Alparslan'ın Kafkasya seferine çıktığını bilmekteyiz. Bu konudan Azerbaycan Bölgesi hakkında yaptığımız araştırmalar dâhilinde bilgi vereceğiz. Biz burada Alparslan'ın ilk Kafkasya ve Doğu Anadolu seferinden sonra 1066 yılında Hârezm'e gelişinden, ayrıca Müslüman ve Müslüman olmayan Türkler ile mücadelesinden bahsedeceğiz. Sultan Alparslan büyük bir ordu ile Ceyhun Nehri'ni geçerek Oğuz ve Türkler'in bir yurdu olan Mangışlak Adası'na vardı. Buraya geldiğinde bölgede tüccarları yağma eden Türkmen, Kıpçak ve Cazıglar'a karşı sefer düzenledi. Sultan Alparslan onların otuz bin kişilik ordusunu bozdu, öyle ki Kıpçaklar'dan pek çoğu ailelerini bırakarak kaçmak zorunda kaldı. Geride bıraktıkları her şey Selçuklu ordusunun eline geçmişti. Osman Turan'a göre; bazı Türk kavimlerinin, özellikle de Kıpçaklar'ın Derbend kapısını geçerek Kafkasya'dan güneye inmeleri bu seferin sonucu ile ilgilidir. Bundan sonra büyük Kıpçak kavmi de Balkanlara ve Kafkaslar'a yayılacaktır³⁸⁵.

---

³⁸³ Hunkan, *a.g.e.*, s. 232; B. Koçnev, *a.g.e.*, s. 20,52,125,182 vd,187,213.

³⁸⁴ El-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 12; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, I, s. 109; Ergin Ayan, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hânedan Evlilikleri*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 142; Terken unvanı hakkında detaylı bilgi için bkz. Saadettin Gömeç, "Terken Unvanı Hakkında" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, II/17, 2010, s. 107-114.

³⁸⁵ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 113.

Alparslan'a itaatini bildirenlerden biri de Cazıglar'ın emiri Kafşud idi. Bahsi geçen Cazıglar'ın, Kıpçaklar'a dâhil bir millet olduğu düşünülürken Kafşud'un bir Kıpçak Emiri olduğunu söyleyebiliriz. Sıbt İbnü'l Cevzî, "Cazıg" yerine Türkmen demiştir. O halde Cazıglar'ın bir Türkmen boyu Yazır'lar olabileceği ihtimali güçlüdür. O, Kafşud ismini ise Kıpçak şeklinde yazmaktadır. Öyleyse Kafşud, bir Kıpçak kabilesi veya kabile reisi idi³⁸⁶.

Karahanlı hükümdarı Şemsü'l-Mülk Nasr b. İbrahim'in, Alparslan'ın kızı ile evlendiğinden yukarıda bahsetmiştik. Evlilik yolu ile kurulan iyi ilişkiler uzun sürmemişti. Alparslan kızının kocası tarafından öldürülmesi üzerine Mâverâünnehr seferine karar verdi³⁸⁷. Selçuklu ordusu Karahanlı toprakları üzerinde Buhara'ya kadar ulaşmış fakat Barzem Kalesi kumandanı Yusuf Hârezmi'nin çetin direnişi sırasında Alparslan'ın hançerlenerek öldürülmesi üzerine sefer yarım kalmıştı (10 Rebiyülevvel 465/24 Kasım 1072)³⁸⁸.

Sultan Alparslan'dan sonra tahta geçen Melikşah devrinde eşi Terken Hatun'un yeğeni olan Ahmed Han b. Hızır'ın hâkimiyetindeki Mâverâünnehir halkı, Karahanlı yönetiminden memnun değildi. Zalim ve kötü ahlaklı olduğu bilinen Ahmed Han, sık sık halkın malına el uzattığı için onların nefretini kazanmıştı. Bu nedenle, Müneccimbaşı'nın bildirdiği üzere halk, bilginler ve fakihlerin Sultan Melikşah'a mektup yazarak yardım istediği bilinmektedir³⁸⁹.

Batı Karahanlı Devleti içindeki bürokrat-ulema ile devlet arasındaki bu anlaşmazlıklardan faydalanmak isteyen Sultan Melikşah büyük bir ordu ile İsfâhân'dan hareket ederek Ceyhun'u geçip Buhara'ya geldi (481-482/1089). Buhara üzerine yürüyüp burayı bir hayli tahrip ettikten sonra Semerkand'a gitti. Şehri kuşatan Melikşah, halkın bir kısmının özellikle de siyasi ulema sınıfının maddi desteğini alsa da bir kısım ise

---

³⁸⁶ Alparslan'ın Maveraünnehir ve Hârezm bölgesine gelerek burada yaptıkları hakkında Nizâmü'l-Mülk'e yazdığı mektup için bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zamân fi Târihi'l-Âyan*, Terc. A. Sevim, Ankara 2011, s. 149 vd; Mirhând, *Ravzatu's-safâ*, Neşr. Abbâs Zeryâb, Tahran 1358, s. 670 vd; Togan, *Umumi Türk Tarihi*, s. 199; Ayan, "Selçuklu Kıpçak İlişkileri", s. 108 vdd.

³⁸⁷ Nizâmü'l-Mülk, *Siyaset-Nâme*, Terc. M. Altay Köymen, TTK, Ankara 1999, s. 133 vdd; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s. 325; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, I, s. 109; Sefer hakkında kaynaklardan nakledilen görüşler için bkz. Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, s. 322 vdd.

³⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 78; El-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 37; Mirhând, *a.g.e.*, Neşr. Abbâs Zeryâb, II, s. 671; Reşîdüddîn Fazlullah, *a.g.e.*, Farsça'dan Terc. Erkan Göksu, s. 123; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, I, s. 109 vd; Zahîreddîn Nişabûrî, *a.g.e.*, s. 28; Abu'l-Farac, *a.g.e.*, I, s. 325; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 43; *Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, Türkçe'ye Terc. Hrant Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaure, Halil Yananç, TTK, Ankara 2000, s. 146.

³⁸⁹ Müneccimbaşı, *Câmîü'd-Düvel (Karahanlılar Fasikülü)*, Terc. Necati Lügal, İstanbul 1940, s. 8; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 153.

Ahmed Han b. Hızır'ın yanında yer almıştı. Ahmed Han b. Hızır'ın yakalanarak İsfâhân'a gönderildi. Melikşah ülkenin başkenti olan Semerkand'ın idaresini Hârezm amidi Ebu Tâhir'e verdi³⁹⁰.

Sultan Melikşah Semerkant'tan sonra Kaşgar'a doğru hareket etti ve Özkend'e geldi. Sultan, Kaşgar hükümdarı Ebû Ali el-Hasan b. Süleyman'a elçiler göndererek hutbenin kendi adına okunmasını ve adına para basılmasını istedi ve aksi durumda üzerine yürüyeceğini bildirerek tehdit etti. Kaşgar hakanı Ebû Ali el-Hasan, sultanın emirlerini yerine getirdi ve ona itaat arz etti. Sultan Melikşah, huzuruna çıkan Kaşgar hükümdarını iyi karşıladı, ihsan ve ikramda bulunarak onu ülkesine geri gönderdi³⁹¹.

Böylece Doğu ve Batı Karahanlıları'nı tabiiyetine alan Melikşah Horâsân'a döndü. Sultan Melikşah Semerkant'tan ayrılınca, şehir halkı ve Çiğiller diye tanınan askerler, sultanın buradaki naibi Ebû Tâhir ile anlaşamayarak isyan etti. Söz konusu Çiğil askerlerinin başında Aynü'd-devle adında bir kumandan vardı. Ebû Tâhir bir şekilde onlardan kaçmayı başararak, Hârezm'e gitti³⁹².

Karahanlı Devleti halklarının ana kütlesini Karluk, Yağma ve Tuhsilerle birlikte Çiğiller'in oluşturduğundan daha önce bahsetmiştik. Çiğiller'in Karahanlı ülkesi ve ordusunda etkin oldukları anlaşılıyor. Selçuklu kaynaklarında Karahanlılar'ın hakim olduğu Semerkand çevresinin halkından "Çiğilliler/ Cigilyân (جگيليان)" diye bahsedilmesi bunu kanıtlar niteliktedir³⁹³. Ayrıca Nizamü'l-Mülk'ün, Alparslan devrinde Karahanlı ülkesinden gelen bir elçi ile ilgili olaydan bahsederken Çiğiller tabirini kullanması buna bir örnek olarak gösterilebilir³⁹⁴. Karahanlı Devlet'i ihtiyaç duyduğunda, sınırları içinde bulunan Karluk ve Çiğil boylarından askerî kuvvet temin etmekte idi. Osman Turan,

---

³⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 152 vdd; Bondârî, *a.g.e.*, s. 57; Azimî, *a.g.e.*, s. 31; Ali Sevim, "İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeyl-ü Tarih-i Dımaşk adlı eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (436- 500=1044/1045-1106/1107)", *Belgeler*, Ankara 2008 s. 15; Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, Tedkik Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Darü'l Kitab el-Arabî, Beyrut 1994, s. 8 vd; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, I, s. 160; Reşidüddin Fazlullah, *Cami'ü't-tevârih:Selçuklu Devleti*, Terc. Erkan Göksu, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 128; Narşahî, *a.g.e.*, Terc. Erkan Göksu, s. 44; Ergin Ayan, "Karahanlılar'ın Selçuklu Egemenliğine Girme Süreci", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2015, IV/3, s. 18.

³⁹¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 155; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 45; Râvendî, *a.g.e.*, s. 127; Zehebî, *a.g.e.*, s. 9.

³⁹² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 152-155; Krş. J. A. Boyle, "The Saljuq and Mongol Periods", *The Cambridge History of Iran*, S. 5, Cambridge University Press, 1968, s.5,79,92 vd.

³⁹³ M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, TTK, Ankara 1992, s.134 vdd; Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 165; Yakupoğlu, "a.g.m.", s. 121; Fahreddin Mübarekşâh, *Tarih*'inde Türklerin sayısız kabileleri olduğundan bahsetmiş ve bunlardan Türk, Yimek, Kırgız, Karluk, Kalaç, Oğuz, Hita, Urus, Hazar, Kıpçak gibi kabileler içinde Çiğilleri de zikretmiştir bkz. Fahreddin Mübarekşâh, *Tarih-i Fakhru'd-din Mubarakshah*, Edit. E. Denison Ross, London 1927, s. 47.

³⁹⁴ Nizamü'l-Mülk, *a.g.e.*, s. 70.

yukarıda bahsi geçen Semerkand isyanında Çiğiller'in yanı sıra Yağmalar'ın da olduğunu söylemektedir³⁹⁵.

Sultan Melikşâh devrinde Karahanlı ordusundaki kalabalık sayıdaki Çiğillerin reisi olan Aynüddeve, Melikşâh'ın Karahanlı seferi sırasında sultanın hizmetine girmişti. Ancak Çiğillerin bu sefer esnasında Melikşâh'ın tutumundan memnun olmadıkları görülmektedir. Nitekim Nizâmülmülk bu konuda şunları nakletmektedir: “Semerkant ve Özkend'den geçerken, Çiğiller ve Mâverâünnehrlilerden bazı boşboğazların, sultan gelip burada uzun müddet kaldığı halde sofrasında bir lokma ekmek yemediklerini söylediklerini duyduk”³⁹⁶.

Nizâmülmülk'e göre Çiğiller, Melikşâh'ın “Hân-ı Yağma” geleneğine uymadığı yani Hakanların babalık vazifesini yerine getirmediği için isyan etmişlerdi. Nizamü'l-mülk'ün isyan sebebini bu şekilde açıkladığı Çiğiller'in reisi boyun eğmek zorunda kalmıştır. Ebû Tahîr'e yaptıklarından ötürü Sultan Melikşâh'tan çekindiği için At-başı şehri (kalesi) valisi ve Kaşgar hanının kardeşi olan Yakup Tegin'den yardım istedi. Yakup Tegin Semerkand'a gelerek idareyi ele geçirmiş ve Aynü'd-devle'yi ortadan kaldırmıştı. Karahanlılar ile Çiğiller arasında soğukluk yaşanmış böylece Sultan Melikşâh yeniden bölgeye sefer düzenlemek ve isyanı bastırmak zorunda kalmıştır (482/1089-1090)³⁹⁷.

Burada bu boylar hakkında bilgi vermek gerekmektedir. Kaynaklar Çiğil adının ortaya çıkışını efsanevi rivayetlerden olan Hz. Nuh'un oğlu Yasef'in oğullarından Türk'ün soyuna dayandırmaktadır. Cevdet Yakupoğlu *Mücmelü't-tevârih* adlı eserden naklederek, Yasef'in Tütel, Barsgan (Barshan/Barsghân), İlâk ve Çiğil adında dört oğlu olduğunu, ayrıca müellifin devrinde yaşayan topluluklardan Barsganlılar, İlâklılar ve Çiğiller bu oğulların soyundan geldiğini söyler³⁹⁸. Kaşgarlı Mahmûd, Çiğil adı ve boyunun menşei hakkında efsanevi bir rivayet nakletmiştir. Eserde, Çiğil adı Türkler'den üç oymağın adıdır; birisi göçebedir. Kuyas'ta otururlar. Burası Baragan'ın ötesinde bir kasabadır. İkincisi Tıraz “Talas” yakınlarında bulunan bir kasabada otururlar. Bunlara da yukarıdakiler gibi Çiğil denir. Çiğil adının verilişinin esası şudur: Zülkarneyn Argu ülkesine geldiği zaman, bulutlar musluklarını açmış, yollar çamur içinde kalmış, yürümek güçleşmişti. Bunu gören Zülkarneyn (İn Çe kil est) “bu ne çamur” demiştir. Orada bir

³⁹⁵ Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 165.

³⁹⁶ Nizaâmü'l-Mülk, *a.g.e.*, s. 89; Barthold, *Türkistan*, 338 vd.

³⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 155 vdd; El-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 50; Bondârî, *a.g.e.*, s. 57; Barthold, *a.g.e.*, s. 338 vd.; Pritsak, “Karahanlılar”, *İA* (MEB), İstanbul 1977, s. 263.

³⁹⁸ Ebu'l Gazi Bahadır Han, *a.g.e.*, s. 24; Cevdet Yakupoğlu, “a.g.m.”, s. 105.

kale yapılmasını emretmiş ve bu kaleye Çiğil adını vermiştir. Daha sonra o kalede oturan Türkler'e Çiğil adı verilmiştir³⁹⁹. Bu rivayetin doğruluğu konusunda kesin bir yargıya varmak imkansız, fakat bir gerçek var ki bu hikaye Türklerde şahıslara, boy ve aşiretlere, yer ve mevkilere göre ad verme geleneğine uymaktaydı. Ayrıca Çiğil adının ortaya çıkış hikâyesinin çok eskiye dayandırılması göstermektedir ki, Çiğiller bölgenin en eski Türk kabilelerinden biri idi⁴⁰⁰. *Hududü'l-Alem*'de Çiğil ülkesinden bahsederken buranın Karluklar'a ait bir ülke olduğu, doğu ve güney hudutlarının ise Tuhsılar'a bağlı olduğu kaydedilmektedir. Avfi'nin *Câmi'el-hikâyât* adlı eserinde dokuz kabileden oluşan Karluklar'dan ayrılan üçünün Çiğiller olduğu söylenmektedir⁴⁰¹.

Sultan Sancar devrinde Batı Karahanlı hükümdarı Arslan Han Muhammed'in saltanat yılları (1102-1130) hânedanın diğer mensupları ile mücadele etmekle geçti. Bunlardan biri de Sâğun Bey idi. Sâğun Bey ile zorlu ve çetin savaşlar yapıldı (495/1101-1102)⁴⁰². Sâğun Bey bir yıl sonra Mâverâünnehir'de etrafında büyük bir ordu toplayarak Arslan Han Muhammed üzerine yürüdü. Bunun üzerine Arslan Han, Sultan Sancar'dan yardım istemek zorunda kaldı. Başlangıçta Arslan Han ve Sağun Bey arasında anlaşma yapılsa da taht iddasından vazgeçmeyen Sağun Bey, Türkler'in yanı sıra başka etnik unsurlardan çok sayıda asker toplayarak (Karluk, Kanglı ve Oğuzlar) Semerkand ve ülkenin birçok yerine doğru saldırıya geçti. Yeniden Sancar'ın yardımına başvuran Arslan Han'a sultan tarafından yardımcı kuvvetler gönderildi. Arslan Han, bölgedeki diğer askerî birliklerin katılması ile güçlenen ordusu sayesinde Sağun Bey'i mağlup etti⁴⁰³. Arslan Han, oğlunun öldürülmesi üzerine diğer oğlu Ahmed b. Mahmûd'u isyancıların üzerine gönderdi. İbnü'l-Esir bu konu hakkında başka bir rivayetten daha bahsetmiştir. Esir'in nakline göre: Arslan Han'ın, ordusunda bulunan Karluklar ile arası açılmıştı. Bunun üzerine Sultan Sancar'dan yardım istemişti. Sultan Sancar'ın Semerkand'a gelmesi ile Karluklar onun

³⁹⁹ Kaşgarlı Mahmûd, *a.g.e.*, s. 393; Makdisî, *a.g.e.*, Neşr. M. J. De Goeje, s. 261-273,274 vdd,284.

⁴⁰⁰ Yakupoğlu, "Türkistan'ın Büyük Türk Boylarından Çiğiller ve Anadolu'da İskân İzleri", s. 106; Çiğil adının menşei hakkında bkz. Kaşgarlı Mahmûd, *a.g.e.*, s. 4,30; Togan, *Umumi Türk Tarihi*, s. 22.

⁴⁰¹ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 66, 93; Karlukların diğer boylarını oluşturan topluluklar Ba'skiliyye (بەسکلییه), (Bulak, Tukhsi (Tuhsi) ve Güğergin/Gügercin کۆکرکین adlarını taşımakta idi bkz. Sharaf al-zamân Tâhir Marvazi, *China, the Turks and India*, English trans. V. Minorsky, Royal Asiatic Society, London 1942, p.31.

⁴⁰² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 285 vd.

⁴⁰³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 81 vd; Sagun ismi Gök-Sagun (bu isim Göktürkler'de büyük bir unvandır) olarak geçmektedir bkz. Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 189 vd; Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, s. 293.

önünden kaçtı. Semerkand'ı ele geçiren Sultan, felçli olan Arslan Han'ı esir etti, fakat kayınpederi olduğu için onu affederek Belh'e gönderdi (524/1129-1130)⁴⁰⁴.

Daha evvel Karluklar'ın menşesine dair bilgiler vermiştik. Biz burada Karahanlı Devleti'nin Yağma, Çiğil, Tuhsiler ile birlikte esas kütesini oluşturan Karluklar'ın, hânedan üyeleri arasında çıkan anlaşmazlıklar neticesinde devlete karşı cephe alarak huzursuzluk çıkarmalarından bahsettik. Onların bu davranışları neticesinde Kara Hitay hâkimiyeti Orta Asya'da hızlı bir şekilde yayılma imkanı bulmuştur⁴⁰⁵.

Sultan Sancar ve ona tabi Karahanlı hükümdarı Mahmûd Han devrinde Mâverâünnehir'de asayişsizlik baş göstermişti. Mahmûd Han, Karluklar ve Kara Hitaylar'ı itaat altına almak için Ramazan 531 (Mayıs-Haziran 1137) yılında Hocend sınırında bunlarla savaştı. Mağlup olunca Sultan Sancar'dan yardım istedi. Ordusunu hazırlayan Sancar, Merv'den hareket ederek Mâverâünnehir'e girdi. Bunun üzerine Karluklar, Kara Hitay hükümdarı Gür-Han'a sığındılar⁴⁰⁶. Gür-Han, Sancar'a elçi göndererek Karluklar'ı affetmesini istedi. Sancar bu teklifi kabul etmezken ilk yenilgisini alacağı savaşın içine girmiş oldu. Kaynaklarda Sancar'ın ordusu hakkında verilen bilgilerin birbiri ile tutarsızlığı söz konusudur. İbnü'l-Esîr'e göre savaşa katılanların sayısı 100.000 civarında idi⁴⁰⁷. Bundarî, El-Hüseynî ve Ahmed b. Mahmûd ise ordudakilerin sayısını 70.000 olarak zikretmişlerdir⁴⁰⁸. Katavan Savaşı'na katılan ve ordusunda Karluk ve Oğuz birliklerinin bulunduğu Kara Hitay ordusunun sayısı Selçuklu ordusundan kat kat fazla idi. Kaynaklarda Kara-Hitay ordusunun 700.000 olduğu nakledilmektedir. *Câmi'ü't-Tevârih*'de Kara Hitay ordusunda 50.000 Oğuz askerinin olduğu nakledilir. *Rahâtu's-sudûr*'da Karluk ordusunun 30-40 bin civarında olduğu belirtilmiştir⁴⁰⁹. Kara Hitay ordusunun sayısı hakkında abartılı olduğu konusunda görüşte bulunan Ayan, bu durumun İslâm tarihçilerinin, Sancar'ın mağlubiyetini mazur

---

⁴⁰⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hunkan, *a.g.e.*, s. 294,295,296.; Barthold, *Türkistan*, s. 342; Havass-ı Sultan, Semerkand tarafında sayıları ve malları çoğalan Karluklar'ın buradan defedilmesi için Sultan Sancar'a tavsiyede bulundular Bkz. Bondârî, *a.g.e.*, s. 248; Reşidüddin Fazlullah, *a.g.e.*, Terc. Erkan Göksu, s. 170.

⁴⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 84; Cüveynî, *a.g.e.*, s. 96; Krş. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 149.

⁴⁰⁶ Gün-Han ismi kaynaklarda şu şekilde geçmektedir "Kû-Han" İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 83; "Uz-Han" Bondarî, *a.g.e.*, s. 249; "Öz-Han" el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 65; "at-Han" Reşideddîn, *a.g.e.*, s. 86; "İl-Han" Nîşâburi, *a.g.e.*, s. 46; R. Grousset, Bozkır İmparatorluğu, *Atilla-Cengiz-Timur*, Terc. R. Uzmen, İstanbul 1993, s. 168 savaşın gerçekleştiği dönemde Kara Hitaylar'ın başında Yeh-li-ta-shih'in olduğunu tespit etmiştir; Ayrıca bkz. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 149; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 345, 348 vd; Osman Gazi Özgüdenli, *Sultan Sencer Kara-Hitaylar-Katavan Savaşı*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 88.

⁴⁰⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 83.

⁴⁰⁸ Bondarî, *a.g.e.*, s. 249; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 65.

⁴⁰⁹ Râvendî, *a.g.e.*, s. 168.

göstermek için takındıkları bir tavırdan kaynaklı olduğunu söyler⁴¹⁰. Orduların sayıları her ne kadar tartışmalı olsa da gerçek şudur ki Selçuklu ordusu Katavan Savaşı'nda hezimete uğramıştı (5 Safer 536/9 Eylül 1141). Selçuklu ordusunun sağ cenahında bulunan Emir Kamac, sol cenahında bulunan Nîmrûz Meliki Ebu'l-Fazl ve Sancar'ın eşi Terken Hatun esir düşmüş, 30.000 kişi de öldürülmüştü. Böylece Kara Hitay'lar kısa süre içinde Mâverâünnehir'e hakim oldu⁴¹¹. Siyasi olarak Selçuklu'nun bölgede hâkimiyetini kaybetmesi ve sosyal açıdan ise Mâverâünnehir'de bulunan kalabalık Oğuz grubunun, Kara Hitaylar'ın gelişi ile göç etmesi savaşın en önemli sonuçlarıdır diyebiliriz. Göç eden Oğuzlar önce Sultan Sancar tarafından Belh civarına yerleştirilmişler sonra da isyan etmişlerdir.

Ana vatanları Mançurya'nın güneyinde olan ve Orhon yazıtlarında "Türk düşmanı kavim" olarak geçen Kara Hitaylar'ın ise Moğol asıllı bir kavim oldukları bilinmektedir⁴¹². Onların selefleri olan Kıtay'lar, Çin Kaynaklarında ilk kez Moğolistan'ın kuzeydoğusunda oturan bir Proto-Moğol kabilesi olarak zikredilirler⁴¹³. Kitabelerde, Türk düşmanı olarak zikredilmelerinin yanı sıra kağanların ölüm merasimlerine yas tutmak için katıldıklarından bahsedilir⁴¹⁴. Göktürkler ve Uygurlar zamanında onlara tabi olan Kıtaylar'ın bu bağlılığı, 840 yılında Uygur Devleti'nin Kırgız baskını ile yıkılmasının ardından son bulmuştu. Bu tarihten itibaren güçlenerek çoğalan ve birçok boydan meydana gelen bu kavme, X. asrın başlarında, bütün Moğolistan ve Mançurya halkları ile Kırgızların da bağlı olduğunu bilmekteyiz⁴¹⁵. Onların şeflerinin adı Apoki (916-927) idi. Onun ölümü üzerine halefi, 947 yılında sülale unvanı olarak Liao adını benimsemiş, Çin tarihinde bu isimle anılmışlardır⁴¹⁶.

Kıtay'lar, 1009 yılında Uygurlar'ın elinde bulunan Batı Kansu şehirlerini alarak Karahanlılar'ı tehdit etmeye başlamışlardır. "Çin kaynaklarında "Liao Sülâlesi Tarihi" bu olaylardan bahsetmeden geçmezdi. Halbuki orada Kıtayların batıya seferleri hakkındaki

---

⁴¹⁰ Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 13.

⁴¹¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 84; Râvendî, *a.g.e.*, s. 169; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 172; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, Ankara 1954, s. 326-329; Karluklar ve Katavan Savaşı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Salman, "Katavân Savaşı'nda Karlukların Rolü", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I/2, Sonbahar 2014, ss. 69-77; E. D. Ross, "Prester John and the Empire of Ethiopia", *Travel and Travellers of the Middel Ages*, London 1926, s. 174.

⁴¹² H. N. Orkun, *a.g.e.*, s. 35; Muharrem Ergin, *Orhun Âbideleri*, Hisar Yayınları, İstanbul 2003, s. 25.

⁴¹³ W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Terc. Nimet Uluğtuğ, TTK, Ankara 1996, s. 55 vd.

⁴¹⁴ Ergin, *Orhun Âbideleri*, s. 24.

⁴¹⁵ E. Bretschneider, *Mediaeval researches from Eastern Asiatic Sources*, I, London 1888, s. 208.

⁴¹⁶ Özkan İzgi, "Kuruluş Devrinde Uygurlar'ın Kitanlar'a Tesirleri ve Uygur, Gazne, Kitanlar Arasındaki Münasebetler", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 7-8, İstanbul 1977, s. 8.

hiçbir bilgi görülememiştir” diyen Barthold, Karahanlılar ile savaşanların, Kıtay baskısı ile harekete geçen Moğol kabilelerinin faaliyetleri olabileceğini söylemektedir.⁴¹⁷ Batıya yönelen Kara Hitaylar’ın 1116 yılında Karahanlılar tarafından engellenmesi üzerine uzun müddet ilerleyişleri durmuştu. Buna rağmen Moğolistan ve Mançurya’ya yerleşen Kıtaylar’a bağlı kabilelerin batıya doğru hareket etmesi, Uygurlar’ın kuzeyinde yaşayan Oğuzlar’ı harekete geçirmişti. Bazı araştırmacılar, Oğuzlar’ın (Selçuklular) İran, Peçenekler’in ise Avrupa yönündeki göçlerini bu hadise ile ilgilendirmişlerdir⁴¹⁸. Nihayetinde Sancar devrinde Mâverâünnehir’e yerleşerek burada bulunan Oğuzlar’ın İran’a göç etmesine neden oldular⁴¹⁹.

2.2.2. Mâverâünnehir Bölgesinde Araplar

Yüzyıllar boyunca Türk hâkimiyetinde kalan Mâverâünnehir bölgesi esasında etnik açıdan karmaşık bir yapıya sahipti. İslâm fetihleri sırasında dahi, daha evvel bahsetmiş olduğumuz gibi bölgede Soğd’lar ve Tacikler vardı, fakat askerî, özellikle de siyasi hâkimiyet Türklerin elinde idi.

İslâmî fetihler ile Mâverâünnehir bölgesine Arap kabileleri yerleşmeye başlamıştı. Buhara şehrini dışardan gelecek tehlikelere karşı korumak için büyük surlar yapıldığı bilinmektedir. Bu surların yedi veya sekiz kapısı vardı. Kuteybe b. Müslîm’in 708 yılında şehri ele geçirmesinden sonra, bu büyük kapılardan biri olan Babü'l-Attar’dan itibaren Bab’ü-Nûn’a kadar olan yerlere Râbîa ve Mudâr kabileleri yerleştirilmişti. Geriye kalan ve şehrin merkezine kadar olan yerlere ise Yemenî’ler yerleştirildi. Şehir kapılarının isimlerini İstahrî ve Narşahî’den nakleden Barthold, “İç Kale Kapısı”nın şehrin en güçlüsü olduğunu ve burada özellikle Arapların evlerinin var olduğunu söylemektedir. Ayrıca O, Narşahî’nin bahsetmiş olduğu Ma’bid Kapısı’nın ismini, Arap valilerden biri olan Ma’bidü'l-Hayl’dan aldığını söyler⁴²⁰.

Smerkand 711 yılında Müslümanlar tarafından fethedildiği vakit, Kuteybe b. Müslîm, Buhara’da olduğu gibi buraya da birçok Arap kabilesi yerleştirdi. Bu Arap

---

⁴¹⁷ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Çağlar Yayınları, Ankara 2004, s. 107 vd.

⁴¹⁸ İzgi, “a.g.m.”, s. 7.

⁴¹⁹ Kü-Han, Çin’den çıkıp Türkistan’a giderken “Hitay-Türkleri” ona katıldılar demektir bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 82; Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 59; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 168; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, s. 110; Abdülkerim Özaydın, “Gürhan”, *DİA*, XIV, 1996, s. 323; Bondarî, *a.g.e.*, s. 249 vd; Ahmet Taşağıl, “Karahıtaylar”, *DİA*, XXIV, 2001, s. 415.

⁴²⁰ Narşahî, *a.g.e.*, Trans. N. Frye, s. 53 vd; İstahrî, *Kitâb’ül-Mesâlik el-Memâlik*, Ed. De Goeje, Leyden 1870, s. 306 vd; Barthold, *Türkistan*, s. 106-109.

kabileleri Horâsân'dan getirtmişti⁴²¹. Her ne kadar Arap halkı yerleştirilse de, Kuteybe b. Müslîm Buhara'da özellikle idarenin Araplaşmasını istemişti. Kuteybe b. Müslîm, Buhara'da eski Türk hükümdarlarını yerinde bırakmış, kardeşi Abdullah b. Müslîm'e mühim yetkiler vererek onu Semerkand'a vali tayin etmişti. Onun yanında önemli miktarda askerî mühimmat da bırakmıştır⁴²². Wellhausen'e göre Kuteybe b. Müslîm'in amacı Semerkand'ı Arap karargahı haline getirmektir⁴²³.

Müslüman askerlerin yanı sıra Arap halkından seçkin kimseler de bölgeye yerleştirildi⁴²⁴. Çok fazla süre geçmeden bölge Müslüman valisi, Müslüman kadısı, Müslüman askerî, ilk mühtedilerden oluşan İslâm cemaati, camisi ve yerleşen Arap aileleri ile birlikte İslâm şehri hüviyetine bürünmüş oldu⁴²⁵.

İlerleyen asırlarda etnik unsur olarak ne Arapların ne de Farsî unsurların özel olarak bahsi geçmektedir. Ortaçağ İslâm müellifleri, buradaki halkı İslâm sancağı altında, İslâm dini ve kültürü çevresinde gördükleri için genel olarak Müslüman diye adlandırıyorlardı. "Türk" kelimesi ise yerleşik olmayan kesim için kullanılmakta idi. Mâverâünnehir ile Bozkır-Türk kültürünü birbirinden ayırmak doğru olmayacaktır. Nitekim aralarında yüzyıllardır devam edip gelen sıkı kültürel ilişki mevcuttu. Aynı yorumu Arap ve Farsi unsur için söylemek doğru olmayabilir. Mâverâünnehir'deki bu yerleşik unsurlar, etnik unsurlardan ziyade farklı dönemlerde bölgedeki Türk hâkimiyetleri esnasında bölgeye yerleşmiş ve sonraları İslâmîyet'i kabul ederek Müslüman olarak anılmışlardır. Sâsânî döneminde İrani, İslâmî fetihler ile Arap, göçebe Türklerin akınları ile bölgenin kozmopolit yapısı oluşmuştur.

Abbâsî hilafeti döneminde bölgede hüküm süren Tâhirîler ve Sâmânîler devrinde Seyhun boyları ve nehrin doğusunda yaşayan Oğuzlar üzerine yapılan fetihlerin sonucunda pek çok yeni yerler elde edilmişti. Bu dönemde halifeye bağlı olan yöneticiler bozkırdakiler ile aralarına sınır teşkil etmesi bakımından "ribat" (sınır kaleleri) kurmuşlardı⁴²⁶. Böylece yerleşik İrani unsur ile Arap ortak yaşantısı başlamış ve ortaya

---

⁴²¹ William Muir, *The Caliphate its Rise Decline and Fall*, 1984, s. 361; Barthold, *Türkistan*, s. 185.

⁴²² Taberî, *a.g.e.*, VIII, s. 1252.

⁴²³ J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, Terc. Fikret Işıltan, İstanbul 1960, s. 208.

⁴²⁴ Onlardan biri de İslâmîyet'i ilim, hikmet ve akıl çerçevesinde anlatabilme kabiliyeti ile pek çok kimsenin bu dine girmesine vesile olan Zahhak b. Muzahim (ölüm 105/723) idi bkz. İbn Kesîr, *a.g.e.*, IX, s. 362; Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 483; Adnan Kara, "Maveraünnehr'in İslâmlaşma Süreci", *ULUM Dinî Tetkikler Dergisi*, V/1, 2022, s. 118

⁴²⁵ Zekeriyya Kitapçı, *a.g.e.*, s. 158; Maveraünnehr'de yapılan mescitler için bkz. *Aynı eser*, s. 129 vd.

⁴²⁶ Georges Marcais, "Ribât", *İA* (MEB), İstanbul 1971, IX, s. 734-737; Fuad Köprülü, "Ribât", *Vakıflar Dergisi*, S. 2, İstanbul 1974, s. 253-264.

çıkan kültürel sentez bozkıra taşınmıştı. İbn Havkal, Mâverâünnehir’de on binden fazla ribat (kervansaray ve karakol) bulunduğunu nakleder⁴²⁷. Makdisî aynı çağda Oğuz ve Karluk sınırı olan İsficab’da bin yedi yüz ribat bulunduğunu zikretmiştir⁴²⁸. Bu ribatlar güvenliği sağlayan askerî bir karakol olmasının yanı sıra İslâm’ın Sünnî mezhebinin öğretisi merkezleri olup Türklerin İslâmîyet’e geçişini kolaylaştırmıştır⁴²⁹.

Mâverâünnehir’in Selçuklu hâkimiyetine girdiği dönemde, Ebu İbrahim İsmail b. Ebî Nasr es-Saffar’ın oğlu Ebu İshak İbrahim b. İsmail, babası gibi dalkavukluktan ve sultanlara çanak tutmaktan uzak korkusuz biri idi (461-534/1068-1069-1139)⁴³⁰. Sultan Sancar, Mâverâünnehir’in menfaati için, onu Merv’e götürerek ikamete mecbur bıraktı. Sultan Sancar, onun yerine Emevi Halifesi Ömer b. Abdülaziz’in soyundan gelen ve ataları Mervli olan Hanefî fakihlerinden Abdülaziz b. Mâze’yi kız kardeşi ile evlendirdikten sonra “Sadr” unvanı vererek, Mâverâünnehir’e gönderdi. “Nu’mânü’s-Sânî (İkinci Ebû Hanife)” olarak anılan bu kişinin Buhara’da “sadâret”e intikali 495 (1101-1102) yılından sonra idi. Kendisi gibi daha sonra yerine geçen çocuklarının da “Burhânü’-d-Dîn ve Burhanû’l-Mille ve’-d-Dîn” lakaplarını kullanmasından dolayı “Âl-i Burhân” (Burhân Ailesi) adı ile tanındılar⁴³¹. Böylece Buhara’da Saffâr ailesinin yerini Burhân ailesi aldı. Sultan Sancar, bu düzenleme ile hânedan-bürokrat-ulema arasındaki çatışmanın önüne geçmenin yanı sıra, Arslan Han Muhammed vasıtası ile siyasi açıdan kendisine bağladığı Mâverâünnehir’de etkin bir rol oynayan Hanefi ulemasını da Sadr b. Abdülaziz nezdinde kendine bağlamak istemiş olabilir. Sadr b. Abdülaziz Mâverâünnehir’deki muhaliflerden Şemsü’l-Eimme Serahsî’nin öğrencilerinden idi⁴³². Büyük bir servet sahibi olan Burhân ailesinin Buhara’da tesis etmiş olduğu teokratik

⁴²⁷ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 399.

⁴²⁸ Makdisî, *Ahsen el-Takâsîm fi Ma’rifet el-Ekâlîm*, s. 273.

⁴²⁹ İsmail Yiğit, “Ribât”, *DİA*, XXXV, 2008, s. 78; Narşahî, Buhara’da birçok Ribât yapıldığını ve İslâm fetihleri ile bölgeye gelen askerlerin kabirlerinin de buralarda bulunduğunu söyler. Bkz. Narşahî, *a.g.e.*, Trans. N. Frye, s. 12.

⁴³⁰ Ebi Sa’d Abdü’l Kerim Sem’ânî, *el-Ensâb*, Neşr. M. E. Demec, VIII, Beyrut 1980, s. 77; Mu’inü’l Fukarâ, *Târîh-i Mollâzâde der Zikrî Mezârât-ı Buhârâ*, Neşr. A. G. Me’ânî, İntişârât-ı Kitâbhane-i İbn Sinâ, Tahran 1339, s. 47 vd; İlyas Üzüm, “Ebû İshak Saffâr”, *DİA*, XXXV, 2008, s. 462 vd.

⁴³¹ Kasım Toyserkânî, *Nâmehâ-yı Reşideddîn Vatvât*, Tahran 1338 hş, s. 181; Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, İstanbul 1918, s. 72; Barthold, *Türkistan*, s. 349; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, s. 131; C. E. Bosworth, “İlek-Khans ou Karakhanides, *EI* (Fr.), III, s. 1142; Barthold, “Bürhan Ailesi”, II, *İA* (MEB), 1979, s. 840; Aynı müellif, “Buhârâ”, II, *İA* (MEB), 1979, s. 867.

⁴³² Yusuf Ziya Kavakçı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Maveraünnehir İslâm Hukukçuları*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1976, s. 274.

hâkimiyet, siyasi ve ekonomik açıdan Batı Karahanlılar'a bağlı idi. Onların kendi adlarına para bastırmalarına izin verilmeyerek olası bir istilaya karşı önlem alınmış oluyordu⁴³³.

Burhân ailesinin kurucusu Sadr b. Abdülaziz 1123/1124 yılında vefat edince yerine oğlu Sadr Hüsâmü'd-Dîn Ebû'l-Mefâhir Ömer geçti⁴³⁴. Bu isim özellikle Selçuklu ve Karahıtaylar mücadelesinde önem arz etmektedir. Sadr Hüsâmü'd-Dîn Ebû'l-Mefâhir Ömer, Batı Karahanlı hükümdarı Mahmûd b. Muhammed gibi Selçuklu Devleti'nin yanında yer aldı. Savaşın sonucunda Selçuklular ve müttefiklerinin aldığı mağlubiyet neticesinde Mâverâünnehir istila edildi. Sadr Hüsâmü'd-Dîn Ebu'l-Mefâhir Ömer, Karahıtay hükümdarı Gürhan'ın huzurunda öldürülerek, Buhara'da Kellâbad'a defnedildi. Şeyh Fahreddin el-Mâlikî bu vaka hakkında aşağıdaki şu manada bir Şiir söylemiştir: “Dergam vadisinde bir takım kerim adamlar felakete duçar oldu; kanları alçakların eli ile dökülenlere ağladım ve onlara bu uyku görmeyen ve göz kapaklarımla kapalı olan gözlerimle ağlamak benim için lazımdır; sen göz yaşlarımla damlaları ile o gözlerimi görsen yağmurlu bir geceden sonra etekleri ıslanmış çadırlar zannedersin”⁴³⁵. Onun gibi savaşta hayatını kaybeden Âl-i Burhân mensupları şehid unvanı ile birlikte zikredilmişlerdir⁴³⁶. Bundan böyle Sadr ailesi, Karahıtaylar'a tabi oldu⁴³⁷.

Buhara, Semerkand ve Şaş gibi Batı Karahanlı hâkimiyeti altında olan şehirler üzerinde din adamları ve fakihlerin güçlü otoritesi vardı. Batı Karahanlı hükümdarı Arslan Han Muhammed b. Süleyman devri (495-524/1102-1130) hânedan ve bürokrat-ulema arasındaki çatışmalar ile geçti. Siyasette etkin olan ulemadan biri, Semerkand'da sözü geçen ve Hz. Ali soyundan gelen bir müderris fakih eş-Şerif el-Eşref b. Muhammed b. Ebû Şücâ el-Alevi es-Semerkandî idi. O, bütün meseleleri halleder ve bir karara bağlardı. Arslan Han Muhammed felç geçirince yerine oğlu Nasr'ı naib tayin etmişti. Nasr, es-Semerkandî tarafından babasının yerine geçmesi için teşvik ve tahrik ediliyordu. Nasr, onun sözlerini dinlememiş olacak ki bu Alevi fakih ve şehrin reisi birleşerek onu öldürdüler⁴³⁸.

⁴³³ B. D. Koçnev, “Nümizmatičeskie Materiali Dlya Harakteristiki Vzaimootnoşeniy karahanidov i Buharskih Sadrov”, *Duhovenstvo i Političeskaya Jizni na Blijnem i Srednem Vostoke v Period Feodalizma*, Moskova 1985, s. 110; Geniş bilgi için bkz. Ayan, *Oğuz İsyarı*, s. 94 vd.

⁴³⁴ Barthold, “Bürhan Ailesi”, *İA*, II, 1997, s. 839; Ayrıca bkz. Ali Öngül, “Burhan Ailesi”, *DİA*, VI, 1992, ss. 430 vdd.

⁴³⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 84; Bondârî, *a.g.e.*, s. 249; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 66.

⁴³⁶ Barthold, *Türkistan*, s. 377.

⁴³⁷ Bondârî, *a.g.e.*, s. 250.

⁴³⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 522 vd; Hunkan, *a.g.e.*, s. 293 vd.

Mâverâünnehir’de yapılan medreseler ve kervansaraylar sayesinde bilgi ve düşüncenin hızlı bir şekilde yayılmasına ortam hazırlanmış oldu. Ayrıca Mâverâünnehir’de İslâmîyet’in yayılması için hizmet veren birçok sufi ve din öğretmenleri olmuştu. Onlardan biri de Orta Asya Türkleri’nin dini-tasavvufi hayatında geniş etkiler bırakan ve Yeseviye tarikatının kurucusu olan, Mutasavvıf-şair Ahmed Yesevi (1093-1166) idi⁴³⁹.

2.2.3. Mâverâünnehir Bölgesinde Deylemîler

Uzun seneler Selçuklular ve diğer Oğuz boyları ile münasebetleri devam eden Karahanlılar’ın ordusu Türk boylarından oluşuyordu. Karahanlı ordusu Çigiller, Karluklar, Çığrak (Uğraklar), Basmiller ve Çobul kabilelerinin üyelerinden oluşmaktaydı⁴⁴⁰. Ortaçağda birçok devletin ordusunda, hânedanlığa tabi olan veya yardım amaçlı takviye kuvvet olarak gelen farklı unsurlar bulunmakta idi. Türkler’in yerleşik hayata geçmesi ile güçlü ordu teşkilatlanmalarından birçok devletin yararlanmak istediği görülmektedir. Abbâsîler, Sâmanoğulları, Tolunoğulları, İhşidîler ve Gazneliler devletlerinde Türk komutanlar ve Türk askerler fazlaca yer almıştır⁴⁴¹.

Mâverâünnehir hakimi Karahanlılar’ın ordusu ise yukarıda bahsettiğimiz gibi çeşitli Türk boylarından oluşmakta idi. Elbette esas unsur veya yardımcı kuvvet olarak sadece Türkler yoktu. Kürdler, Araplar, Deylemîler gibi birçok farklı unsurdan askerî destek sağlanmıştır. Mâverâünnehir bölgesinde, Karahanlılar devrinde hânedanın kendi içerisinde düştüğü anlaşmazlıklar neticesinde ordusuna güvenmeyen hükümdarın kendi ordusunda Deylemîler’i bulundurduğu bilgisini öğrenmekteyiz. Melikşah devrinde Karahanlı hânedanlığının başına Ahmed Han b. Hızır geçirilmişti. Ahmed b. Hızır’ın has askerleri arasında Oğuz ve Tacik unsurların dışında Deylemîler’in bazılarının bulunduğunu, kendi askerlerine güvenmediği için onları hizmete aldığını bilmekteyiz⁴⁴².

---

⁴³⁹ Maveraünnehir’deki İslâm alimleri ve mutasavvıflar hakkında bkz. Vahit Celal, “Maveraünnehir’de IX-XII Yüzyıllarda Felsefi Düşüncenin Yaygınlaşması”, *International Journal of Science Culture and Sport*, July 2014, s. 798-804; Memet Saki Çakır, “Horâsân Tasavvufu’nun Mâverâünnehir’e Yayılışı Hâtem el-Esam ve Ebu Turâb en-Nahşebî’nin Maveraünnehir’e Tesirleri”, *Uluslararası İlim Membaı Mâverâünnehir Sempozyumu Bildirileri*, Aralık 2020, s. 113-120; Mehmet Şeker, *Ahmet-i Yesevi Hayatı, Eserleri, Tesirleri*, İstanbul 1996, s. 90; Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1981, s. 62; Kemal Eraslan, “Ahmet Yesevi’nin Hayatı”, *Türk Edebiyatı*, Ekim 1989, s. 7; Dosay Kencetay, “Hoca Ahmet Yesevi’nin Türk İslâm Anlayışındaki Yeri”, *Orta Asya’da İslâm*, I, Ankara-Türkistan 2012, s. 780-784

⁴⁴⁰ Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006, s. 280.

⁴⁴¹ Mehmet Ali Kapar, “Abbâsî Halifelerinin Seçimi ve Türk Komutanların Rolü (750-892)”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S. 5, 2020, s. 148-155; Salim Koca, “Türk İslâm Devletleri”, *DİA*, XXXXI, 2012, s. 480-482.

⁴⁴² İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 154,206; Hunkan, *a.g.e.*, s. 287.

Ahmed Han b. Hızır'ın ilk saltanat dönemi sonunda İsfâhân'da saklanırken Deylemli bir grup ona nezaret etmekle görevlendirilmişti. Söz konusu Deylemîler'in özellikle dini açıdan Karahanlı hükümdarı üzerinde etkisi olduğu bilinmektedir. Deylemîler, kendi inançları olan İbâhiyeciliği⁴⁴³ kabul etmesi için ona teşviklerde bulunmuşlardı⁴⁴⁴. Nitekim, Ahmed Han b. Hızır üzerinde başarılı etkileri olduğu, hükümdarın dinsizliğine kanıt olacak bazı iddialar ileri sürülmüştür. İnancı üzerindeki bu değişiklikler nedeni ile hem has adamları hem de halkın öfkesini kazandı. Yakalanarak kadı ve fakihlerin bulunduğu mahkemeye çıkarılan hükümdar "zındıklık"⁴⁴⁵ ile suçlanarak öldürüldü⁴⁴⁶.

Sancar'ın ordusunun kalabalık olduğu, gulam ve memlûklarının yukarıda ismi geçen Türk boylarından oluştuğu bilinmektedir. *Kabus-Nâme*'de, Oğuz ve Kıpçak gulamlarının başına buyruk tavırlar sergiledikleri ve kötü bir üne sahip olduklarından bahsedilmektedir. Müellif, Çiğil asıllı gulamların tembel ve uyuşuk olduğunu söylerken, Tatar ve Yağmalar'ın daha dayanıklı ve kanaatkar olduklarından bahseder. Ayrıca Sünnî inançlı insanların ününden yararlanan Türk gulamların aksine Şîî eğilimli paralı Deylemî askerlerin varlığından bahseder⁴⁴⁷.

2.2.4. Mâverâünnehir Bölgesinde Farslar

Maveraünnehr'in etnik durumundan daha evvel bahsetmiştik. Mâverâünnehir bölgesi sakinlerinin bir kısmının Fars kökenli olduğu düşünülse de onlar için saf İrânlıdır diyemeyiz. Bunun en önemli nedeni, İrân hânedanı Sâsânîler'in bünyesinde farklı etnik köken ve kültürlerin var oluşudur.

Mâverâünnehir 8. yüzyılda artık İslâm dünyasının bir parçası idi. İslâm'ın himayesi altında pek çok etnik süreç gerçekleşti. Sâsânî Devleti'nin güç ve itibarı, başkentini dili olan Darî'yi bir geçer dil olarak Mâverâünnehir'de yaymaya başlamıştı. Bu süreç Araplar'ın ve Farsça konuşan mühtedilerin gelişiyi İslâm döneminde de sürdürdü ve güçlendi. 9-10. yüzyıllarda Mâverâünnehir'in kentsel nüfusunun çoğu Farsça'yı

⁴⁴³ Kelime "kanunların, dinî emirlerin ve ahlâk kurallarının bağlayıcılığını kabul etmeyip her şeyi mubah gören kimseler" diye tanımlanabilir Bkz. Hasan Onat, "İbâhiyye", *DİA*, XIX, İstanbul 1999, s. 252-254.

⁴⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 155, 206; Münecimbaşı, *a.g.e.*, s. 8; Zeki Velidi Togan, *Karahanlılar (840-1212), 1966-1967 Ders Notları*, İsam Kütüphanesi, s. 71-72.

⁴⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Zındıklar ve Mülhidler*, 1998, s. 6-15; B. Topaloğlu, "Zındık", *İA*, XIII, Eskişehir 1997, s. 558-561.

⁴⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 203; Barthold, *Türkistan*, s. 339; Farhad Daftary, *The Ismailis Their History and Doctrines*, Cambridge University Press, Cambridge 2007, s. 203; Ayan, "Karahanlılar'ın Selçuklu Egemenliğine Girme Süreci", s. 24; Huncan, *a.g.e.*, s. 287.

⁴⁴⁷ Sergey Grigoreviç, *Selçuklular*, s. 280; Keykâvus b. İskender, *Kâbusname*, I, Terc. İlyasoğlu Mercimek Ahmed, Tercüman Yayınları, s. 223 vd.

benimsedi. Arap harfleriyle yazılan yeni Fars edebiyatının palazlanması İran'da değil, burada olmuştur. Orta Asya'nın şimdiki Yeni Farsça konuşanlarının isminde korunan bir gerçek olarak bu Tacik (Arap kabilesi Tayy, Süryanice Tayâye + -çik eki= Tâçik, Tâjîk) kelimesi Mâverâünnehir'de Müslümanlar ile özdeşleşmiştir⁴⁴⁸.

Tacik (Tazik) adının, Horâsân ve Mâverâünnehir bölgesinde oturan yerel Müslüman halkı tanımlamak için kullanıldığını söylemiştik. Etnik bir terim olarak anlaşılan isim, aslında sosyal bir terim olmasının yanı sıra siyasetler ve asli memurlar için kullanılmakta idi⁴⁴⁹. Bundan başka, Sâsânîler Devleti Arap, Farsi ve Soğd'lu unsurların bir araya gelmesi ile oluşmaktaydı. Söz konusu etnik unsurların yanı sıra Buhara ve Semerkant'ta oturan ve dilsel bakımdan farklı bir kesim bulunmakta idi. Bunların hepsi X. yüzyılda Tacik unsuru adı altında kaynaşmıştır diyebiliriz⁴⁵⁰.

Özellikle Karahanlılar devri için İranlı veya Arap şeklinde ayrı başlık vermek, bunun tasnifini yapmak oldukça zor bir durum, fakat Mâverâünnehir ve Horâsân'da önemli bir konuma sahip olan, genellikle yerel yönetici veya bölgenin aristokratları olarak görülen dihkanların varlığından söz edilmektedir⁴⁵¹.

Sâsânîlerin İslâm sonrası döneme intikal ettirdikleri sosyal müesseselerin başında dihkanlık sistemi gelmektedir. Adını köy anlamına gelen Farsça dih sözcüğünden alan dihkan köylü sınıfının yöneticisi idi⁴⁵². Elbette dihkanlığın sadece Farslar'a ait olduğu söylenemez. Buna delil olarak, Horâsân'da 1035 yılında kazandıkları başarı ile Sultan Mesud tarafından dihkan unvanı verilen Tuğrul, Çağrı ve Musa Yabgu gösterilebilir⁴⁵³. Fakat dihkanların Sâsânî hükümdarlarından Hoşeng'in kardeşi Vehgerd'in oğullarından geldiği söylenmektedir⁴⁵⁴. Dihkanlar İran sosyal sınıfları içerisinde azadan sınıfına mensup kişiler olarak kabul edilirdi. Azadan sınıfı soylular ve ileri gelenlerden sonra ikinci sınıf soyluları teşkil etmekte idi⁴⁵⁵. Ayrıca askerî vazifeler verilen dihkanların

---

⁴⁴⁸ Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Terc. Osman Karatay, Karam, Çorum 2006, s. 223 vd.

⁴⁴⁹ Aygün Attar, *İran'ın Etnik Yapısı*, Divan Yayıncılık, Ankara 2006, s. 45.

⁴⁵⁰ 12-13. Yüzyılda Tacik adının kullanımı hakkında bkz. Cüveynî, *a.g.e.*, s. 143; Barthold, *Türkistan*, s. 436; L. V. Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, Türkçe Terc. Ahsen Batur, İstanbul 2003, s. 248.

⁴⁵¹ Faruk Sümer, "Dihkan", *DİA*, IX, İstanbul 1994, s. 289; V.V. Barthold-Fuad Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, DİB Yayınları, Ankara 1984, s. 44.

⁴⁵² Ahmet Altungök, "Sâsânî Kültür ve Medeniyetinin İslâm Kültür ve Medeniyetine Etkileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX/2, 2014, s. 462.

⁴⁵³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 365; Ayrıca bkz. V.V. Barthold, "The Oghuz (Turkmen) Before the Formation of the Seljuq Empire", *Four Studies on the History of Central Asia*, İng Terc. T. Minorsky, III, E.J. Brill, Leiden 1962, s. 106; Barthold, *Türkistan*, s. 328 vd.

⁴⁵⁴ Sümer, "a.g.m.", s. 289.

⁴⁵⁵ Narşahî, *a.g.e.*, Trans. N. Frye, s. 7 vd; Barthold, *Türkistan*, s. 195.

orduya katıldığı bilinmektedir⁴⁵⁶. Arap kaynaklarında hükümdarların "şakir" yahut "çâker" (kul) denilen hassa askerlerinden bahsediliyorsa da Narşahî'nin Buhara melikesinin sarayı hakkındaki rivayetten bu hassa birliğinin ücretsiz olup aristokrasinin genç üyeleri arasından geldiği bilinmekte idi⁴⁵⁷.

Karahanlılar döneminde bahsi geçen dihanların hakanlık soyundan gelenler olduklarını görmekteyiz, fakat başlangıçta Mâverâünnehir'i ele geçirmek ve orada sağlam bir şekilde tutunmak amacı ile, eski yerli yöneticilerin de desteklendiği bilinmektedir. Bu durumu X. ve XI. yüzyılda basılan Karahanlı paralarında görmekteyiz. İmtiyaz sahipleri, Sâ mânî erkanı, ileri gelen ticaret erbabı ve bölgenin saygın kişileri idi. Karahanlılar döneminde yönetim mekanizmasının alt tabakasında bulunan bu kişilerden bahsetmeden evvel, "dihkanların Sâsânîler devrinin sonlarında Orta Asya'da olduğu gibi İran'da da şehirleri idare ettikleri" görülmektedir. Yakubî, Horâsân'da birçok Arap kabilesinin yerleştiğinden bahsederken Mâverâünnehir bölgesindeki Ustrûşene'de Araplar'ın olmadığını söyler. Ayrıca Ustrûşene toprakları geniş ve görkemlidir, burada dört yüz tane müstahkem kalenin olduğundan bahseder⁴⁵⁸. Bunlar muhtelemen yerli dihanların köşkleri idi.

Barthold, "Kuşan Devleti'nin yıkılmasından sonra Sâsânî valilerinin Mâverâünnehir'de hiçbir zaman idarenin başında bulduklarına ihtimal verilmez" demektedir⁴⁵⁹. Kaynaklarda bu görüşün aksine bilgiler mevcuttur. Belazurî, Hükümdar Kubad'ın Soğd'dan gelen göçmenleri Kafkasya'ya yerleştirdiğinden ve burada Soğdiyana şehrini kurduğundan bahseder⁴⁶⁰. Bunun efsanevi bir bilgi olduğunu söyleyen Marquart'a göre bu olay diğer birçok efsaneler gibi, coğrafi bir isme dayandırılmak için uydurulmuş olmalıdır⁴⁶¹.

Ayrıca Araplar'ın Mâverâünnehir'e fetihleri sırasında bahsedilen olay, burada yerli dihanların varlığını işaret eder mahiyette olup, başka kaynaklarda etnik olarak benzer bilgilerin olmayışı ise bu duruma şüphe ile yaklaşılmaya sebebiyet vermektedir. Belâzûrî olayı şu şekilde nakleder: "Tirmiz'de bulunan Musa b. Abdullah b. Hâzım es-Sülemî, Semerkand'a geldi. Buranın hükümdarı Tarhun ona iyi davrandı. Musa'nın adamlarından birisi, Soğdlardan birisinin üzerine atılıp onu öldürdü. Bu olay üzerine Tarhun, Musa ve

---

⁴⁵⁶ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 400; Barthold, *Türkistan*, s. 244.

⁴⁵⁷ At-Tabari, *Annales*, Neşr. M. J. De Goeje, II, s. 1159; Narşahî, *a.g.e.*, Trans. N. Frye, s. 7 vd; Barthold, *Türkistan*, s. 195.

⁴⁵⁸ Yakubî, *a.g.e.*, Terc. Murat Ağarı, s. 73 vd.; Barthold, *Türkistan*, s. 183.

⁴⁵⁹ Barthold, *Türkistan*, s. 198;

⁴⁶⁰ Belâzûrî, *a.g.e.*, Neşr. M. J. De Goeje, Leyden 1866, s. 195.

⁴⁶¹ J. Marquart, *Eransahr*, s. 108.

yanındakileri buradan çıkarttı. Musa Kiş emirine; oradan da Tirmîz'e geldi; burası bir kale idi. Musa, buranın dihkanının yanına indi; dihkan ona yemek hazırlattı. Musa yemeği yedikten sonra yan gelip yatınca dihkan ona: "çık" dedi. Bunun üzerine Musa: "Ben, buraya benzer bir yer bilmiyorum" dedi ve Tirmiz halkı ile savaştı; sonunda buraya hakim oldu. Bu durum karşısında buranın dihkanı ve halkı oradan çıktılar ve yardım istemek üzere Türklere gittiler. Türkler, onlara yardım etmediler ve şunları söylediler: "Allah size lanet eylesin! Size ne yardımı yapılmasını istiyorsunuz? Bir adam yüz kişi ile geldi ve sizi şehrinizden çıkardı ve oraya hakim oldu!"⁴⁶². Bu rivayette bahsi geçen dihkanın Arap veya Türk olmadığını düşünecek olursak, Sâsânî soyundan gelmiş olması muhtemeldir.

İslâm orduları Sâsânî topraklarında harekâta buldukları sırada Deskere, Enbâr, Bâbil, Meysân ve Ahvaz ile diğer birçok şehir dihkanlar tarafından yönetilmekteydi. Ayrıca Horâsân'daki Herât, Merverûz, Nîşâbur dihkanlarının Müslümanlara tâbi olarak mevkilerini korudukları bilinmektedir. Ebû Müslîm 134'te (751) Semerkant'a geldiğinde daha önce Horâsân'da yaptığı gibi o yöredeki reislerin birçoğunu öldürmüştü⁴⁶³. Buna karşılık Halife Mu'tasım-Billâh (833-842) teşkil ettiği hassa ordusunda Mâverâünnehirli dihkanlara da yer verdi. Hatta bu ordudaki "ebnâ" denilen askerî birlik Ferganlı dihkanların çocuklarından teşkil edilmişti"⁴⁶⁴. Karahanlılar döneminde çeşitli meslek grupları içerisinde adı geçenlerin veya bölgenin ileri gelenlerinin hepsinin İrani unsur olduğunu kesin olarak söylemek mümkün değil.

Karahanlılar soyundan olmayan ve dönemin paralarında geçen isimler şu şekildedir: 398-404/1007-014 İsficâb sikkesinde yer alan Ali Sarraf, kuyumcu idi. El-Bezzâz (kumaş tüccarı), el-Bezzâr (tohum tüccarı) ve el-Müezzîn gibi başka mesleki grupların yanı sıra, 411/1020-1021'de Şâş'ta İlyas el-Haccac gibi, lakabı ile sosyal statüsüne işaret edilen şahısla, 400/1009-1010'da Soğd'da Ali b. Nûş, 395/1004-1005'te Şâş ve Nevket'te Nasr b. el-Kâsım, yine Şâş'da Yusuf b. Abdullah, 396/1005-1006 Kuşânî'de Muîn ve 414/1023-1024 tarihinde Debûsiye'de el-İrâkî ileri gelenlerden alt tabîler idi⁴⁶⁵.

382 yılında (992) Buğra Han Harun'a katılan İlâk dihkanı Mansûr b. Ahmed varlığını koruyup sahip olduğu hakları çocuklarına bıraktı. Onlar 1023-1024 yılına dek İlâk

---

⁴⁶² Belâzûrî, *a.g.e.*, Terc. Mustafa Fayda, s. 479.

⁴⁶³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, V, s. 368.

⁴⁶⁴ Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî, *Mefâtîhu'l-'ulûm*, Neşr. G. van Vloten, Leiden 1968, s. 119; Sümer, "a.g.m.", s. 289 vd.

⁴⁶⁵ Hunkan, *a.g.e.*, s. 233; Koçnev, *a.g.e.*, s. 21, 90, 98, 125, 171, 253.

vilayetinde varlıklarını devam ettirdiler⁴⁶⁶. Sâ mânî Devleti'nden Karahanlılar'a iltihak eden bir diğ er di hkan ise Ebû Mansû r Muhammed b. Hüseyin İ sficâ bî (Mut) idi. Başlangıçta her ihtimale karşı İ lig Nasr tarafından tutuklanan Mut, 397-400/1006-1010 yılında Ahmed b. Ali'nin, 400-402/1010-1012'de İ lig Nasr'ın ve 402-404/1012-1014 yılında tekrar Ahmed b. Ali'nin tabii olarak İ sficâ b' da hüküm sürdü⁴⁶⁷.

Müslümanlar, İ slâmîyet'i kabul eden di hkanları yerlerinde bırakırken, onlar da devletten elde ettikleri ekonomik ve sosyal ayrıcalıklara mukabil, siyasi ehemmiyetlerinin kaybolmasına razı oldular⁴⁶⁸. Mâ verâ ünnehir'de ise Sâ mânîler devrine kadar güçlü bir siyasi birlikten mahrum olan bölgede di hkanların yetkileri daha genişti. Bölgede çok fazla sayıda bulunan bu di hkanlar kendilerine özel kalelerde yaşayarak idarelerindeki yerleri kontrolleri altında tutuyorlardı⁴⁶⁹. İ slâmîyet'i kabul etmeleri ile Müslüman kimliği kazanmalarının yanı sıra temelde İ rani unsurlar arasından di hkanların varlığı da söz konusudur diyebiliriz. Fakat XI. yüzyılın ikinci yarısından sonra onların imtiyazlarına son verilerek, yönetim, sadece Karahanlı soyundan gelen hânedan mensupları arasında toplandı. Böylece Mâ verâ ünnehir'de başka kökenden insanların yönetimine son verilmiş oldu.

---

⁴⁶⁶ Koçnev, *a.g.e.*, s. 98, 148; İ lak'ta geniş bir araziye sahip olan bu di hkanların o vakte kadar siyasî bir iktidarı kalmamıştı. En büyük siyasî iktidara sahip olanlar Hâ rezm, İ sficab ve Sağaniyan hükümdarları idi. Makdîsî, *a.g.e.*, Neşr. De Goeje, s. 277; Krş. Barthold, *Türkistan*, s. 251.

⁴⁶⁷ Koçnev, *a.g.e.*, s. 256; Hunkan, *a.g.e.*, s. 231-232.

⁴⁶⁸ W. Barthold, *İ slâm Medeniyeti Tarihi*, Terc. Fuad Köprülü, Arısan Matbaacılık, Ankara 1984, s. 44, 107.

⁴⁶⁹ Sümer, "a.g.m.", s. 290.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TABERİSTAN BÖLGESİ

3.1 Selçuklulardan Evvel Taberistan Bölgesinin Etnik Durumu

İslâmîyet öncesinde çeşitli hânedanlıklar tarafından yönetilen Taberistan, Hazar eyaletlerinin en gelişmiş ve nüfuslu olanı idi. Âmûl, Cürçân, Sâri, Şalûs, Kûmis, Rûyân, Bârfurûş Taberistan'ın başlıca şehirlerindendir⁴⁷⁰. Hazar'ın güney sahillerinin engebeli coğrafi koşullara sahip olması bu bölgedeki hânedanlıkların uzun süre yaşamalarına imkan sağlamıştır. Müslüman fetihleri sırasında bu bölgeye uzun müddet nüfuz edilememiştir⁴⁷¹. 761'de Müslümanlar tarafından fethedilene kadar Taberistan, Dabûyîler tarafından yönetilmekteydi. Dabûyî Hânedanlığı tarihinin ana kaynağı İbn İsfendiyâr'ın eseridir. Fakat kökenleri ve ilk yılları efsanevi şekilde anlatıldığı için oldukça dikkatli yorumlanması gerekmektedir. Dabûyî hânedanlığının Sâsânî hükümdarı Camasp'ın (498-501) soyundan geldiği iddia edilmektedir⁴⁷². Sâsânî İmparatorluğu'na bağlı olan bu hânedanın üyeleri ordu komutanı anlamına gelen ispehbed unvanına sahiptiler. Sâsânîler tarafından verilen bu unvanın aile içerisinde el değiştirdiği bilinmektedir. Taberistan dağlarına hakim olan ve bu unvanı kullanan yerli iki hânedanlık daha vardır. Bunların birincisi Bâvendîler olup Selçuklular ile ilişkileri olduğu için özel olarak değineceğiz. Diğer bir hânedanlık ise Dabuyî hâkimiyetini resmen tanıyan Karinîler'dir. Söz konusu unvan İslâmî dönemde de aynı şekilde devam etmiştir⁴⁷³. Ayrıca bu bölgede Camasb hânedanı ve Gilanşahlılar bulunmaktaydı. Bölgenin doğusundan batısına bu hânedanlar hüküm sürmekteydi. Bu bağlamda İslâm öncesi dönemde Taberistân'da tamamen yerel hânedanların hüküm sürdüğü söylenebilir⁴⁷⁴.

---

⁴⁷⁰ İbn İsfendiyâr, *Tarih-i Taberistan: An Abridged Translation of History of Tabaristan*, translated: Edward Browne, II, Brill, Leiden, 1905, s. 48.

⁴⁷¹ Wilfred Madelung, "The Minör Dynasties of Northern Iran", *Cambridge History of Iran*, London 1975, IV, s.198; Hasan Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydîleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998, s.24.

⁴⁷² İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, Trans. Edward Browne, s. 96-100; Wilfred Madelung, "Dabuyids", *Encyclopaedica Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/dabuyids-the-dynasty-of-espahbads-ruling-tabarestan-until-its-conquest-by-the-muslims-in-144-761>, 08.03.2019, s.1; Camasb hakkında bkz. Ahmet Altungök, *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2015, s. 108 vd.

⁴⁷³ Madelung, "a.g.e.", s. 199; Hasan Yaşaroğlu, *a.g.e.*, s. 24.

⁴⁷⁴ Sehiredin's Marashî, *Geschichte von Taberistan, Ruyan und Masanderan*, Neşr. Bernhard Dorn, Petersburg 1850, s. 39; İbn İsfendiyâr *a.g.e.*, Neşr. Abbas İkbâl, I, Taberistan 2007, s. 172; Parvaneh Pourshariati, *Decline and Fall of The Sâsânîan Empire*, New York 2008, s. 287-303.

Taberistan bölgesi hakkında *Hududü'l-Alem*'de şu bilgiler yer alıyor: “Deylemlilerin ülkesinin büyük bir bölümünü kapsar. Hududu Çalus’dan Tamişa’ya kadar uzanır. Sayısız zengin tüccar sayesinde refah düzeyi yüksek bir bölgedir. Yiyecekleri daha çok pirinç unundan yapılmış ekme ve balıktır. Evlerinin çatıları yazın ve kışın bölgenin sık sık yağış almasından dolayı kırmızı kiremitle kaplanmıştır”⁴⁷⁵.

Le Strange göre; Hazar Denizi’nin güney kıyıları boyunca uzanan yüksek dağ sıraları vardı ve bölge kesif ormanlara sahip olduğu için halkın odunculuk ile ilgilenmesi sebebiyle Arap coğrafyacıları tarafından baltalar ülkesi olarak tarif edilmiştir⁴⁷⁶.

Ebû'l Fidâ eserinde Taber (Teber) kelimesinin Farsça kökenli olduğunu ve balta anlamına geldiğini, ayrıca “İstan” kelimesinin de Farsça’da bölge demek olduğunu söylemektedir⁴⁷⁷.

Kaynakların ifadelerinden anlaşıldığına göre çok ağacı ve ormanları olan bölge, Taberistan adını bu şekilde almıştır. İstahrî, bölgenin ticaretinden bahsetmiş ve ipek ticaretinde önemli olduğunu belirtmiştir⁴⁷⁸.

Bölge halkının etnik kökenlerini anlamamız açısından İbn Havkal’ın verdiği bilgiler önem taşımaktadır. Müellifin X. yüzyılda yazdığı *Mesalik’ül-Memalik* adlı eserinde deniz tarafındaki Taberistan’a komşu halkın Gillerden olduğunu söylemektedir. Burada konuşulan dilin Farsça ve Arapça’dan farklı bir yapıya sahip olduğunu kaydeder. Ayrıca Farsça, Ermenice ve Erranca’dan ayrı dilleri olduğunu Deylem ülkesinde bunun anlaşılmadığını, Taberistan ve Deylemîstan’da yaşayanların bir kısmının Müslüman olduğunu, fakat bazılarının hala putperestlik ayinlerini uygulamaya devam ettiklerinin söylendiğini eserinde dile getirmiştir⁴⁷⁹.

İslâmî fetihlerden evvel bölgenin özellikle batı kısımlarında yani Reşt, Ramsor, Tenkabin ve Çalus’ta Sâsânî etkisi fazla etkili olmasa dahi Sâsânî şehzadelerinin zaman zaman Taberistan’da idareci olarak görevlendirilmeleri durumu söz konusu olmaktadır. Buna

---

⁴⁷⁵ Vladimir Minorsky, *Hudud al-Alam, The Region of the World*, Edit: C.E. Bosworth, London, 1970, s. 134; Krş. İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 331.

⁴⁷⁶ Guy Le Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate, Mesopotamia, Persia and Central Asia From The Moslem Conquest to The time of Timur*, Cambridge University Press, Cambridge 1905, s. 369; Krş. İbnü'l Fakîh, *Muhtasar Kitâbü'l-Büldan*, Edit: M. J. De Geoe, Leiden 1885, s. 312.

⁴⁷⁷ Ebû'l-Fidâ, *Ebû'l-Fida Coğrafyası*, Terc. Ramazan Şeşen, s. 339.

⁴⁷⁸ Ebu İshak Muhammed b. el-Farisi İstahrî, *Kitabü'l Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leiden 1992, s.212.

⁴⁷⁹ İbn Havkal, *Mesâlik ve'l Memâlik, The Oriental Geography*, Trans. William Ouseley, Oriental Press, London 1800, s. 174.

göre: Taberistan, miladî 529-536 yılları arasında Sâsânî şehzadesi Keyus'un yönetimi altındaydı⁴⁸⁰.

İslâm orduları karşısında sürekli mağlup olan ve yer değiştirmek zorunda kalan Sâsânîler'in son hükümdarı Yezdicerd, Taberistan meliki tarafından bölgesinin sarp ve bu yüzden korunaklı olacağı gerekçesi ile Taberistan'a davet edildi⁴⁸¹. Bu durum bize, coğrafi koşulların bölge hakimleri için bir avantaj olduğunu, ayrıca Taberistan melikinin İslâm ordularına karşı Sâsânîler'i desteklediğini göstermektedir.

Bölge Selçuklular'ın hâkimiyetine kadar birçok akına maruz kalmıştır. Fakat kaynaklarda bölgenin fethinin zor olduğu ve sebebinin coğrafi koşullarına dayandığı görülmektedir. Bununla ilgili birkaç rivayet mevcuttur; Hz. Osman tarafından Kûfe valiliğine atanan Saîd b. el-Âs, Kûfe'den Taberistan'a yönelmiştir. Kaynaklara göre daha önce hiç fethedilmeyen bu bölgeye ilk kez bu vali gelmiştir (650-651). Taberistan halkı ile savaşa giren Müslümanlar, Taberistan ispehbedini mağlup etmiş ve Vali Saîd, Tâmise ve Namîye şehirlerini fethetmiştir. Bunların yanı sıra Taberistan'ın daha düzlük bölgeleri olan er-Rûyan ve Denbâvend'i de ele geçirmiştir⁴⁸².

Bundan sonra Taberistan'a akınların Muavîye döneminde yapıldığını görmekteyiz. Cürcânlılar'ın Saîd b. el-As ile yapmış oldukları anlaşmayı bozmaları üzerine Muavîye tarafından görevlendirilen Maskala b. Hubeyre Taberistan'a girdi. Hem Maskala'nın hem de sonrasında Ubeydullah b. Ziyâd tarafından gönderilen valinin başına gelen vahim olaylar neticesinde uzun müddet Müslümanlar Taberistan'ın içlerine girmeye çekinmişlerdir⁴⁸³.

Bunlardan başka Halife Süleyman b. Abdülmelik zamanında (715-717) bölge yine kuşatma altına alınmış fakat fethedilememiştir⁴⁸⁴. Bu dönemde gerçekleşen Arap kuşatması sırasında önemli etkisi olan Deylemli askerlerin varlığını bilmekteyiz. Süleyman b. Abdülmelik'in halifeliği sırasında Irak valisi olan Yezid b. Mühelleb,

---

⁴⁸⁰ Manuçehr Sütûde, *ez Âstara tâ Astarâbâd*, III, Encomin-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahran 1349, s. 15.

⁴⁸¹ Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 359; İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, I, s. 173.

⁴⁸² Taberî, *a.g.e.*, Neşr. De Goeje, V, s. 2836; Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 386-388. Kaynağa göre, Basra valisinin mektubu ile Horâsân fethi için sefere çıkan Kûfe valisi, bunu gerçekleştiremediği zaman yönünü Taberistan'a çevirmiştir. Bir diğer düşünce ise onun hiçbir mektup almaksızın kendi düşüncesi ile bu sefere çıktığı yönündedir. Bir rivayete göre bu seferler sırasında Hz. Ali'nin oğulları Hasan ve Hüseyin de onunla beraber hareket etmektedir; İbnü'l-Esîr'e göre ise Saîd, Taberistan'ı eman ile teslim almış bir rivayete göre ise halkını kılıçtan geçirmiştir. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, III, s. 114 vd.

⁴⁸³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, III, s. 451 vd; Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 382; Marashî, *a.g.e.*, s. 45; İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, I, s. 176

⁴⁸⁴ Taberî, *a.g.e.*, II, 1879, s. 1281 vdd, 1289; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, V, s. 32 vdd.

Taberistan'a gitti. Yezid, dört bin kişilik öncü kuvveti hizmetine verdiği Abdullah b. Ma'mer el-Yeşkürî'yi Dihistan ve el-Biyasân'a vali tayin etti. Yezid kalabalık ordusu ile Bâvendîler'in üzerine doğru harekete geçince, İspehbed Deylemliler'den yardım istedi. Deylemliler on bin kişilik ordusu ile Bâvendîler'e yardıma geldiler. Müslümanlar savaşı kaybetti. Yezid olanları öğrenince, Maskale b. Hubeyre'nin azadlısı Deylem esirlerinden Hayyan'ı onun üzerine gönderdi. Hayyan, İspehbed'in yanına gelince ona şunları söyledi: "Her ne kadar din, bizi birbirimizden ayırıyorsa da ben sizden ve sizin yanınızda bir kimseyim. Sana karşı Müminlerin emirinin yanından ve Horâsân ordusundan senin karşı koyamayacağı bir ordunun gelmesinden emin değilim. Ben senin için Yezîd'i ziyaret ettim; onu çabukça barış yapacak bir durumda gördüm; bundan dolayı onunla antlaş." Hayyan bu sözleriyle onu ikna etmeye devam etti; sonunda İspehbed, yedi yüz bin dirhem ve dört yüz ağır yük safran vermek şartıyla Yezîd ile andlaştı. İspehbed Hayyan'a: "her on dirhem, altı miskal ağırlığında olsun" diye şart koşmak isteyince, Hayyan ona: "Hayır! Yedi miskal ağırlığında olacak" diye cevap verdi ve İspehbed bunu kabul etmedi. Bunun üzerine Hayyan: "İki ağırlık arasındaki farkı ödemeyi, ben üzerime alıyorum" dedi ve bunu yükledi. Hayyan, azadlıların asillerinden ve cömertlerinden bir kimse idi; onun künyesi Ebû Ma'mer idi⁴⁸⁵.

Son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed'in zamanına (744-750) kadar vergilerini bazen ödeyip bazen de ödemeyen Taberistanlılar Müslümanlar ile savaştılar. Emevîler'in de zayıfladığı bu dönemde vergilerini ödemeyen Taberistanlılar'ın bu durumu Abbâsî Devleti'nin kuruluşuna kadar sürmüştür⁴⁸⁶.

İlk Abbâsî Halifesi Ebu'l-Abbas es-Seffah zamanında (750-754) tekrar vergi alınmaya başlanmış, fakat Taberistan halkı her seferinde anlaşmayı bozmuştu. Halifenin vefat etmesi ile yerine kardeşi Ebû Ca'fer Mansûr geçti. 758 yılında Müslümanlar tarafından fethedilmiş olan bölge bir asırdan fazla Abbâsî idaresinde kalmıştır⁴⁸⁷.

Abbâsîler döneminde de bu bölgedeki huzur istikrarlı olamamıştır. Karinîler'den Mazyar b. Karin, Abbâsî Halifesi Me'mun'un yanına Bağdâd'a geldi ve Ebû'l Hasan Muhammed ismini alarak Müslüman oldu. Halife tarafından 822 yılında İspehbed görevi verilen ve Taberistan, Rûyan ve Demâvend valiliğine getirilen Mazyar, Taberistan'ın özellikle

---

⁴⁸⁵ Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 384 vd; Marshî, *a.g.e.*, s. 46.

⁴⁸⁶ Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 386.

⁴⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, V, s. 412 vd; Belâzûrî, *a.g.e.*, s.387; Barthold, *An Historical Geography of Iran*, Trans. Svat Soucek, Princeton University Press, New Jersey 1984, s. 231.

dağlık bölgelerinde İslâmîyet'in yayılmasına katkı sağlamıştır⁴⁸⁸. Taberî ise 201 (816-817) yıllarında Taberistan bölgesinde Bâvendîler'e karşı zafer kazanan Taberistan valisi Abdullah b. Hurdâzbih'in, Mâzyâr'ı Me'mûn'a gönderdiğini nakleder. Eğer bu bilgi doğru ise Mâzyâr b. Karîn Bağdâd'a değil Merv'e gitmiş olacaktır⁴⁸⁹. Abbâsîlerin sadece Müslüman valiler tayin etmeyip yerli halktan valiler tayin etmesi İslâmîyet'in daha hızlı yayılmasına ve bir güven ortamı oluşmasına olanak sağlamıştır.

Bazı eserlerde İspehbed Hânedanlığı şeklinde kaydedildiğini gördüğümüz Karinîler'in soyununun, Sâsânî hükümdarı I. Kubad'ın (488-531) devrinde güçlü ve önemli bir şahsiyet olarak adı geçen Suhra'nın oğlu Karin'in torunları olduğu bilinmektedir. Ayrıca onların İran'ın efsanevi kahramanı Kave'nin soyundan geldikleri ileri sürülmektedir. Türklerin Sâsânî hükümdarı I. Hüsrev'e karşı olan saldırılarının bertaraf edilmesinde Sâsânîler'e yardım eden Zermihr ile kardeşi Karîn bunun mükafatı olarak, Vendâ-Ümmîdkûh, Âmûl, Lafûr ve Birîm topraklarını almış ve Taberistan ispehbedi ilan edilmiştir. Böylece Taberistan, Karîn ve I. Hüsrev'in ölümüne kadar Temişe'de kurulan beylikler arasında bölünmüş oldu. Karinîler, Taberistan'da Bâdüspânîler ve Dabûyiler adlı iki hânedanın da kurucusu oldular⁴⁹⁰. Havkal, Karinîler'in merkezlerinin Sâsânîler devrinden beri Birîm olduğunu, Bâdüspân dağlarının reisinin Uram köyünde oturduğunu söyler⁴⁹¹. Abbâsîler döneminde Taberistan'da tamamen sükunet sağlanamayıp, yerel yönetici vasıflarını korumuş olan Karinîler, halifeliğin otoritesinin zayıfladığı dönemlerde sık sık isyan etmişlerdir. Nitekim Karinî hükümdarı Vendâd Hürmüz'ün 781 yılında Abbâsîler'e karşı isyanına dek onlar hakkında kaynaklarda bilgi geçmemektedir⁴⁹². Barthold, Karinîler'in merkezi olan Birîm hakkında, Araplar her ne kadar IX. yüzyılda burayı tamamen ele geçirmiş olsa da Karinîler hânedanının burada güçlenmesine izin vermişlerdir demektedir⁴⁹³.

---

⁴⁸⁸ Mazyar b. Karin İslâmîyet'i kabul ettikten sonra halife ona "mevlâ emîri'l-mü'minîn" lakabı ile Ebû'l-Hasan künyesini verdi bkz. İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, Trans. Edward Browne, II, s. 147 vdd; Yakubî, *a.g.e.*, Terc. Murat Ağarı, s. 58; Marashî, *a.g.e.*, s. 53 vd; Madelung, "a.g.e.", s.204; Hasan Yaşaroğlu, *a.g.e.*, s. 31.

⁴⁸⁹ Taberî, *a.g.e.*, II, De. Goeje, s. 1014 vd; İbnü'l-Esîr Memûn'un Bağdâd'a gidiş tarihini 204 (819-820) yılı olarak vermektedir bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VI, s. 310 vd.

⁴⁹⁰ Kûh-i Karin diye bilinen bölge için bkz. İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 94 vd.; Krş. Ahmet Güner, "Karîniler", *DİA*, XXIV, 2001, s. 493; Barthold, *An Historical Geography of Iran*, s. 231.

⁴⁹¹ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 328; Anonim, *Hudud al-Âlam*, Trans. V. Minorsky, Gibb Memorial, London 1937, s. 39.

⁴⁹² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VI, s. 71 vd.

⁴⁹³ İbnü'l-Fakîh, *a.g.e.*, Neşr. De Goeje, s. 301 vdd; V. V. Barthold, *İran Tarihi Coğrafyası*, Terc. Ömer Alkaç, Selenge Yayınları, İstanbul 2022, s. 247.

Tekrar Mazyar b. Karîn dönemine gelecek olursak; bölgede başarılı bir genişleme sürdüren Mazyar bir süre sonra Taberistan üzerinde üstünlük iddia etti ve Taberistan'dan alınan vergileri Tâhirîler'e vermeyi reddetti (839). Bunun üzerine Halife tarafından gönderilen Abdullah b. Tâhir kumandasındaki birlikler karşısında yenilen Mazyar 839 yılında yakalanarak Sâmerâ'ya götürüldü ve takip eden yıllarda idam edildi⁴⁹⁴. Bu konu hakkında İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgiler önem arz etmektedir. Abbâsîler'in Türk kumandanı Afşin'in hem Memûn hem de Mutâsım devrindeki başarıları ile kazandığı nüfuz ve saygınlık, devlet ricali hatta Arap ileri gelenleri arasında kıskançlığa neden olmakta idi. Bu hususta özellikle rolü olan Horâsân valisi Abdullah b. Tâhir, Mutâsım devrinde Mazyar b. Karîn'in isyanı ile meşgul olurken diğer taraftan halifeyi Afşin hakkında tahrik ediyordu⁴⁹⁵. Afşin ise Horâsân valiliğine göz dikmiş, bu emeline ulaşmak için Mazyar'ı isyan etmesi hususunda teşvik ediyordu. Böylece Abdullah b. Tâhir'in başarısız olacağını ve yerine kendisinin tayin edileceğini düşünmekte idi. Afşin hakkında söylenenler için yüzleştirildi. Şahitlerden biri de Afşin tarafından isyana teşvik edildiği ileri sürülen Mazyar b. Karîn idi. Afşin, mektup gönderdiğini kabul etmese de Mazyar b. Karîn bu konu hakkında şunları söyledi: “Bu dine (Mecusiliğe) senden, benden ve Bâbek'ten başka yardım edecek kimse yoktur. Bâbek akılsızlığının kurbanı oldu ve ölümüne kendisi sebep oldu. Onu ölümden kurtarmak için çok gayret sarfettim, fakat ahmaklığı yüzünden direnip kendisini ölüme attı. Eğer halifeye karşı isyana kalkışırsan yardımına benden başka kimse gelmez. Şu anda süvariler ve kahramanlar benimle beraber bulunmaktadır. Eğer senin bulunduğun tarafa doğru yürürsem ortada Araplar, Megâribe (Mısırlı askerler) ve Türklere başka bizimle savaşacak hiç kimse kalmaz. Arap milleti köpek gibidir, önüne bir ekmek kırıntısı atarım ve kafasına çomakla vururum. Megâribe baş yiyici kişilerdir. Türklere gelince, onların işini bitirmek ellerindeki okların tükenmesine bağlıdır ve bir anlık meseledir. Ayrıca süvarilerimiz üzerlerine bir hamle yapmak suretiyle başlarından girip sonlarından çıkarak onları yok ederler. Böylece Mecusilik dini Acemlerin dönemindeki gibi eski haline dönmüş olur⁴⁹⁶. Abdullah b. Tâhir, Mazyar'ın isyanında Afşin'in teşviki olduğuna dair halifeye bilgi

⁴⁹⁴ Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 387-388; İbn Kesîr, *a.g.e.*, Terc. Mehmet Keskin, X, s. 487; Zehebî, *a.g.e.*, XVI, s. 16; Madelung, “a.g.e.”, s. 204 vd; Osman Gazi Özgüdenli, “Taberistan”, *DİA*, XXXIX, İstanbul 2010, s. 322 vd.

⁴⁹⁵ Abbâsî kumandanı Afşin hakkında geniş bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, “Afşin, Haydar b. Kâvûs”, *DİA*, I, 1998, s. 441 vd.

⁴⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VI, s. 450 vd; İbn İsfendiyyâr, *a.g.e.*, II, s. 153 vdd; Zehebî, *a.g.e.*, XVI, s. 16; İbn Kesîr, *a.g.e.*, X, s. 487 vd; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasâr fî Ahbarü'l-Beşer*, I, Neşr. Mahmûd Deyyûb, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut Lübnan 1317, s. 345.

vermiş ve bu suretle bu meşhur komutanın gözden düşmesi ve ölümünde önemli rol oynamıştır (Şaban 226/Mayıs-Haziran 841).⁴⁹⁷

Bu yıllardan sonra Taberistan'ın idaresi Tâhirîler'e verildi. Bu hânedan adını, kurucusu Tâhir b. Hüseyin'den almıştı. Tâhir'in atası Ruzayk, Huzâa kabilesinden Talha b. Abdullah'ın mevlası idi. Kaynaklar Tâhirîler'in menşe bakımından İranlı olduklarında müttetikler, ancak bir Arap kabilesi olan Huzâ'ya mevali olmaları nedeni ile "el-Huzâi" nisbesini almışlardır⁴⁹⁸. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Mazyar'ın isyanından sonra Taberistan bölgesinin idaresine Tâhiriler tayin edilmişti. Tâhiriler, yirmi yılı aşkın müddetle Taberistan'a hakim oldular. Bu bölgede hüküm süren yerel Bâvendî hânedanından Karîn b. Şehriyâr'ın 240 (854) yılında Müslüman olmasıyla İslâmîyet bölgede hızla yayılmaya başlamıştı⁴⁹⁹. Bâvendîler konusuna daha sonra tafsilatlı bilgi vermek üzere döneceğimizden burada konuyu noktalıyoruz.

Taberistan halkının dönem dönem merkezi otoriteye karşı yaptıkları isyanlardan bahsettik. Onların bu tavrı ile bölge, Abbâsî hilafetine karşı olan muhalif ideolojilerin barınma yeri olmuş oluyordu. Bu muhaliflerden biri de Zeydîler idi. Taberistan ve Deylem bölgesinde kurulan Zeydîler Devleti, 9. ve 10. asırlarda Nişâbur'a kadar uzanan bir bölgeye hakim oldular⁵⁰⁰.

Anlaşıldığına göre bölge halkı olan Deylemîler, Muhammed b. Tâhir zamanında Tâhiri yönetiminden hoşnut olmadıkları için Hz. Hasan neslinden gelen ve ed-Dâi el-Kebîr olarak adlandırılan Hasan b. Zeyd'i Taberistan'a davet ettiler. Hasan b. Zeyd, Rey şehrinden gelerek başta Rûyân olmak üzere birkaç şehir halkının kendisine tabi olmasını istedi ve Taberistan Zeydîleri'ni (Aleviyye) kurdu (864)⁵⁰¹. Hasan b. Zeyd'i bölgeye

---

⁴⁹⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve Teâkübü'l-Hümem*, Tahk. Said Kesrevî Hasan, IV, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut Lübnan 1424, s. 80; Anonim, *el-Uyûn ve'l-Hadâik fi'l-Ahbârî'l-Hakâik*, III, Ed. De Goeje, Academiae Typographum, Brill 1869, s. 524 vd; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler Devrinde Türk Kumandanları el-Afşin Haydar b. Kâvus", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1974, S. 4-5, s. 21.

⁴⁹⁸ Erdoğan Merçil, "Tâhirîler", V, s. 401; E. Bosworth, "The Tâhirids and Sâffârîds", *The Cambridge History of Iran*, IV, Ed. R. N. Frye, Cambridge University Press, Cambridge 2007, s. 91; Hasan Kurt, "Tâhiriler", *DİA*, XXXIX, Ankara 2010, s.403 vd; Hasan Kurt, "Tâhir b. Hüseyin", *DİA*, XXXIX, İstanbul 2010, s. 399 vd; Ahmet Önkâl, "Huzâa (Benî Huzâa)", *DİA*, XVIII, İstanbul 1998, s. 431 vdd.

⁴⁹⁹ Taberistan'ın idaresinin Tâhiriler'e verilmesi hakkında bkz. Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 388; İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 156 vd; Marashî, *a.g.e.*, s. 54; Erdoğan Merçil, "Bavendiler", *DİA*, V, 1992, s. 214.

⁵⁰⁰ Hasan Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydîleri*, s. 66-80; Aydın Çelik, "Deylem'de İslâmîyetin Yayılması ve Zeydîler", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, VII/1, Elazığ 2010, s. 30.

⁵⁰¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 114 vdd; İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 162 vdd; Gerdîzî bu tarihi 251 (865-866) olarak vermektedir bkz. Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 18; İstahrî, *a.g.e.*, Neşr. M. J. De Goeje, s. 205; İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, MEB, İstanbul 1997, s. 506; Krş. Erdoğan Merçil, "Tâhiriler", V, s. 412.; Barthold, *İran Tarihi Coğrafyası*, s. 247.

davet eden Deylemîler'in aksine Bâvendîler'in bu isyanda Hasan b. Zeyd'in yanında yer almadığını, aksine Tâhirîler'e destek verdiklerini bilmekteyiz⁵⁰². Hasan b. Zeyd (850'den sonra) zamanına kadar Deylemliler'in Müslüman olmadığını, onunla birlikte Aleviliğin bölgeye girdiğini sadece bir kısmının Müslüman olduğunu belirten Havkal, halkının bir kısmının dağlarda hala kafir olarak yaşadığını söylemektedir⁵⁰³.

Zeydîler'in Tâhirîler ile ilişkilerinden bahsedelim. Hasan b. Zeyd Taberistan'a gelmesinin ardından Kasım b. Ali'yi, Tâhirîler'in Rey valisi Abdullah b. Aziz'i tutuklaması için gönderdi. Rey valisi tutuklanıp Hasan b. Zeyd'e gönderildi ve burada idam edildi. Bu haber halifeye ulaşınca, Halife Mu'tez, Tâhirîler'i devreden çıkartarak, Zeydîler ile mücadele etme hususunu bizzat kendisinin Bağdâd'dan göndereceği ordunun yapmasına karar verdi. Bunun üzerine Musa b. Boğa ve Müflih es-Saymerî komutasındaki orduyu Zeydîler'e karşı gönderdi. Bu sırada Zeydîler ise Cüstânîler ile ittifak kurmuştu. Tecrübeli komutan Musa b. Boğa'nın Zeydîleri mağlup etmesi üzerine Zeydîler'in komutanı el-Kevkebî Deylem'e kaçtı⁵⁰⁴. Yukarıda bahsi geçen Cüstânîler'in, etnik menşei hakkında Taberistan Bölgesinde Deylemîler bahsinde geniş bilgi vereceğiz.

Abbâsî ordusu komutanı Müflih es-Saymerî Rey'e doğru hareket edip bölgeyi ele geçirdi, ardından Taberistan'ı ele geçirmek için emrine verilen ordu ile önce Kûmis ardından Cürcân'a kadar ilerledi ve Taberistan sınırındaki Temîşe'ye geldi.⁵⁰⁵

Hasan b. Zeyd müttefiki İspehbed Badüsban ile on bin kişilik bir ordu hazırladı. Müflih, bu sefer sırasında Sarî ve Âmül'e saldırdı. Hasan b. Zeyd hiç karşı koymadan batıya doğru geri çekildi ve Deyleman'a sığındı. Fakat halifenin ordusundan çekinen Deylemliler ona yardım etmediler. Bu sırada halifenin ordusu Taberistan'ı ele geçirdi (255/869), fakat Bağdâd'da Türkler'in çıkardığı karışıklıklardan dolayı endişelenen Halife Mu'tez'in annesi, orduyu geri çağırmişti⁵⁰⁶.

Müflih'in Taberistan'dan ayrılmasından sonra hem Tâhirîler'in Taberistan'ı ele geçirme ümitleri tamamen yok olmuştu hem de Zeydîler durdurulamayıp batıya doğru ilerlemişti. Böylece Taberistan ve ardından Rey tekrar Zeydîler'in yönetimine geçti⁵⁰⁷. Bağdâd'da ve

---

⁵⁰² İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, Trans. Edward G. Browne, s. 165; Hasan Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydîleri*, s. 66-80; Madelung, "a.g.m.", s. 206; Aydın Çelik, "Deylem'de İslâmîyetin Yayılması ve Zeydîler", s. 31 vd.

⁵⁰³ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 328; İstahrî, *a.g.e.*, Neşr. M. J. De Goeje, s. 205.

⁵⁰⁴ Taberî, *a.g.e.*, Vol. III, Part V, Neşr. De Goeje, s. 1586; İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, Trans. Edward G. Browne, s. 47, 179 vd; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 170 vd; Erdoğan Merçil, "Tâhirîler", V, s. 411 vd.

⁵⁰⁵ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, Trans. Edward G. Browne, s. 179

⁵⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 164 vdd; İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, Trans. Edward G. Browne, s. 181.

⁵⁰⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 170 vd; Erdoğan Merçil, "Tâhirîler", V, s. 413.

Horâsân'da çıkan isyanlar, Zeydîler'in lehine olup, bu karışıklıklar onların daha rahat hareket etmesini ve gözlerden uzak kalmasını sağladı. Bu dönemde Horâsân'da Ya'kûb b. Leys isyanı çıkmıştı. Ya'kûb b. Leys, Halife Mu'temid Alellah'a (256–279/870–892) mektup yazarak, Taberistan'daki Alevî hâkimiyetine son vermek istediğini bildirdi. Neticede Halife, Horâsân yönetimini Ya'kûb'a vermek zorunda kaldı⁵⁰⁸. Böylece bölgede Sâffârîler'in dönemi başladı.

Ya'kûb b. Leys, Abbasîler adına Cürcân'ı yönetirken Hasan b. Zeyd'in tarafına geçen Ahmed b. Muhammed es-Sikkînî'yi Esterâbâd ve Cürcân karşılığında ikna edip yanına aldıktan sonra Taberistan'a harekete geçti (260/874)⁵⁰⁹. Zeydîler için birkaç kez yaşanan, Taberistan şehirlerini pey der pey düşmana terk ederek geriye çekilme olayı bir kez daha yaşandı ve Sarî'ye gelen Ya'kûb, ardından Âmul'a, Rûyân'a ve Kelâr'a geldi. Oradan da Şîrz'e gelerek Hasan b. Zeyd'in kendisine teslim edilmesini istedi. Şîrz halkı Hasan b. Zeyd'i teslim etmeye yanaşmadılar. Onların arasında Deylemliler kadınlara da önemli rol oynadıkları bilinmektedir. Reisleri Kevkebân'da Hasan b. Zeyd'i korumaya almıştı. Tüm bu dirence bir de geçit vermez sarp dağ engeli ve şiddetli yağmurlar eklenince Ya'kûb hedefine ulaşamadı. Bu tabiat şartlarının güçlüğü karşısında, ağır zayıflar vererek geri dönmek zorunda kaldı⁵¹⁰. Ya'kûb ayrılır ayrılmaz Hasan b. Zeyd, Deylem'den Taberistan'a döndü. Ya'kûb'a yardım edenleri cezalandırdı; Şalûs'u yakıp yıktı, arazileri Deylemliler'e iktâ etti⁵¹¹.

Yukarıda Taberistan'ın batı yönünde gerçekleşen olaylardan bahsettik. Zeydîler'in doğu yönünde bulunan Cürcân eyaletine hakim olmaları ve buradaki faaliyetlerinden bahsetmek gerekir. Taberistan'ın doğusunda Cürcân eyaleti yer almaktadır. Cürcân eyaleti, iklim, insan yapısı, dinî ve mezhebi oluşum gibi çeşitli noktalarda Taberistan'dan farklılık göstermekte idi. Hicri IV. asır İslâm coğrafyacılarından Makdisî, Cürcânlılar'ın ince ruhlu, mürüvvet sahibi, vakur ve iyi ahlâklı kimseler olduklarını ve burada mezhep kavgalarının çok yaşandığını nakleder. Ayrıca bu kavgaların odağında Deylemliler ile

⁵⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 166; İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, Trans. Edward G. Browne, s. 180 vd; Barthold, *a.g.e.*, s. 235.

⁵⁰⁹ Muhsin el-Emîn, *Ayânü's-Şia*, Neşr. Hasan el-Emîn, V, Darü't-Taarif el-Matbuat, Beyrut 1342, s. 91, *Ayânü's-Şia* adlı eserde Ya'kûb'u Taberistan halkının davet ettiğine dâir bir kayıt vardır.

⁵¹⁰ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 181; Müneccimbaşına göre bu savaşlarda Ya'kûb'un tam 40.000 askerî telef olmuştur. Bkz. Müneccimbaşı, *a.g.e.*, II, 412; Gerdizî, *a.g.e.*, Terc. Filiz Akçay, s. 20; Merçil, "Tâhiriler", V, s. 426.

⁵¹¹ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 182.

Sâmânî Türkleri'nin yer aldığını, burada hâkim mezhebin ise Hanefî mezhebi olduğunu zikreder⁵¹².

Hasan b. Zeyd, Cürcân'a ilk defa Zilhicce 253'te (Aralık 867), kayınbiraderi Muhammed b. İbrahim ile Leşkeristân-ı Deylemî komutasında bir ordu gönderdi, ancak Deylemliler'in ganimet olmadığı gerekçesi ile geri dönmeleri üzerine Muhammed b. İbrahim onların peşinden Taberistan'a dönmek zorunda kaldı . İkinci kez Cürcân'a gelmesi ile bölge Zeydîler'in hâkimiyetine girdi (255/869)⁵¹³.

Yukarıda Müflih'in Taberistan'dan ayrılarak Bağdâd'a gittiğinden bahsetmiştik. Onun ayrılmasından sonra Hasan b. Zeyd, Cürcân'a davet edildi. O da bu bölgeye gelip hâkimiyetini kurdu. Hasan b. Zeyd'in Taberistan'dan ayrılması üzerine müttefiki Leys b. Fena burada isyan etti. Bu kez de Cürcân'dan ayrılması ile buradaki Deylemliler, gayrimeşru işlere tevessül ederek halkı huzursuz etmeye başladılar. Bu durumu Hasan b. Zeyd'in Cürcân vekili olan kayınbiraderi Muhammed b. İbrahim'in gönderdiği mektuptan anlamaktayız. Mektupta şöyle diyordu: “Sen Deylemliler'in ne iğrenç bir karaktere sahip ve otoriteye karşı çıkmaya ne derece meyyal olduklarını biliyorsun. Bana itaat etmiyorlar ve ahaliyi taciz ediyorlar.”⁵¹⁴

Hasan b. Zeyd'in Leys isyanı ile meşgul olduğunu söylemiştik. Bu yüzden Cürcân'a dönemedi ve kardeşi Muhammed b. Zeyd'i gönderdi. Muhammed gelince Deylemliler'in lideri Dekiyye bir kısım adamlarını alarak, İsferyân'de bulunan Tâhirî komutan Hârûn eş-Şârî'nin yanına gitti ve Cürcân'a saldırması için onu tahrik etti. Bu müttefik gruba Cürcân eyaletinde bulunan Deylemliler de katıldı ve onlarla başa çıkamayan Muhammed b. İbrahim ve Muhammed b. Zeyd, çaresiz Taberistan'a dönmek zorunda kaldılar⁵¹⁵. Deylemliler'in bu zorba faaliyetleri, Hasan b. Zeyd'in Cürcân'a geldiği vakitte de devam etmişti. Hasan b. Zeyd, Deylemliler'in yaptığı hırsızlık nedeni ile onların el ve ayaklarını kestirdi. Bu sebeple birçok taraftarı onu terk ederek eski muhalif Bâvendî hükümdarı Karîn b. Şehriyar'ın torunu ve halefi İspehbed Rüstem'e katıldı. Daha evvel de Zeydîler aleyhine olduklarını gördüğümüz Bâvendîler, bu karışıklıkları fırsat bilerek isyan ettiler⁵¹⁶. Onların çıkardığı isyanın bastırılması üzerine Hasan b. Zeyd Taberistan'a dönerken kardeşi Muhammed b. Zeyd'i yeniden Cürcân'a gönderdi. Bir müddet sonra

---

⁵¹² Makdisî, *a.g.e.*, 357 vd.

⁵¹³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 207; İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 177 vd.

⁵¹⁴ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 178.

⁵¹⁵ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 183.

⁵¹⁶ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 184 vdd.

hastalanan Hasan b. Zeyd, yaklaşık 20 senelik hükümdarlığı sonunda 3 Recep 270 (6 Ocak 884) Pazartesi günü Âmül'de vefat etti⁵¹⁷.

Yerine bırakacak erkek evladı olmayan Hasan b. Zeyd, hastalandığı sırada Muhammed b. Zeyd'in Taberistan'a gelerek yerine geçmesini istedi. Cürcân'dan ayrılan Muhammed b. Zeyd yerine damadı Ebu'l-Hüseyin Ahmed'i bıraktı, fakat o burada bulunan Deylemliler'i etrafında toplayarak Zeydîler'e karşı isyan başlattı. Damat Ebu'l-Hüseyin Ahmed'in yanında yer alan Deylemliler arasında, her zaman Hasan b. Zeyd'e destek veren İspehbed Bâdüspân olduğu gibi aksine her zaman Hasan b. Zeyd'in muhalifi olan Bâvendîler'in lideri İspehbed Rüstem de vardı⁵¹⁸. Damat Ebu'l-Hüseyin Ahmed, iktidar imkânları ve hazinedeki para sayesinde Deylemliler'in desteğini kazanmıştı. Damadın isyanına karşı Muhammed b. Zeyd'in yardımına gelen Râfi b. Herseme, onlarla savaşarak Cürcân'ı ele geçirdi ve bölgeyi Muhammed b. Zeyd'e teslim etti (Cumâdelûlâ 271/Ekim 884)⁵¹⁹. Sâffârîler karşısında Horâsân valiliği elinden alınan Râfi b. Herseme'nin Zeydîler ile dönemin şartları icabı ittifak yaptığı anlaşılmaktadır. İbn İsfendiyâr Râfi'nin Muhammed b. Zeyd'e biat ettiğini açıkça kaydetmektedir⁵²⁰

Taberistan hakimi Muhammed b. Zeyd'in iktidara gelişinin ikinci yılında (272/885-886) Türk asıllı Abbasî komutanı Ezgütekin ile aralarında şiddetli bir savaş meydana geldi. Ezgütekin Kazvîn'den Rey şehrine doğru yanında bulunan dört bin atlı ile birlikte hareket etmişti, Cürcân'dan ayrılan Muhammed b. Zeyd'in yanında da Deylemlilerden, Taberiyeli ve Horasânlılardan meydana gelen gayet kalabalık bir ordu vardı. Karşı karşıya gelip çarpıştılar, sonunda Muhammed b. Zeyd yenilerek geri çekilmiş ve askerleri dağılmıştı. Onlardan altı bin kadar adam öldürülmüş, iki bini de esir alınmıştı⁵²¹. Muhammed b. Zeyd'in Cürcân'dan ayrılması üzerine Horâsân valisi Râfi' b. Herseme buraya gelerek Cürcân'ı ele geçirdi. Her fırsatta Zeydîler'in muhalifleri arasında yer alan Bâvendîler'in bu kez de Râfi' b. Herseme'nin yanında yer aldığını bilmekteyiz. Bâvendî

⁵¹⁷ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 187; Taberî'ye göre vefat ettiği ay Recep yahut Şaban ayıdır. Bkz. Taberî, *a.g.e.*, IV, Neşr. De Goeje, 1890, s. 2104; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 343.

⁵¹⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 343; İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 187 vdd; Marshî, *a.g.e.*, s. 295; Merçil, "Tâhiriler", V, s. 458.

⁵¹⁹ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 188 Muhammed'in iktidarı ele geçirmek için uğraştığı bu sıralarda Râfi b. Herseme'de Tâhirîler'in Taberistan vali vekili olarak atanmıştı. Râfi'nin bir devlet politikası olarak Muhammed'e yardım etmesi mümkün olamaz. Çünkü Tâhirîler ile Zeydîler her zaman birbirleri ile mücadele halinde olmuşlardır. Eğer bu rivayet doğru ise Rafi' bunu kendi kararı ile yapmış olmalıdır. Daha sonra, Horâsân valiliğinden uzaklaştırılınca gidip Muhammed'e biat etmesi, Muhammed'e yardım edebileceği işaretini vermektedir

⁵²⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 382; İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 189 vdd; Marshî, *a.g.e.*, 295 vd.

⁵²¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 351, 434.

ispehbedi Rüstem, Râfi' b. Herseme'yi Cürcân'a saldırması hususunda teşvik ediyordu. Cüstânî reis Cüstân b. Vahsudân ise Muhammed b. Zeyd'e yardıma gelmişti. Râfi' b. Herseme Cüstân'ın hâkimiyet sahasına girdi ve burayı tahrip etti (Safer 278/Mayıs 891)⁵²². Sonunda Cüstân, Muhammed'e yardımdan vazgeçmek zorunda kaldı. Horâsân valisi Râfi' b. Herseme ve Muhammed d. Zeyd arasında iki yıl süren bu mücadele Râfi açısından tam bir başarı elde edilemeden sona erdi.

Bu sırada Horâsân valiliğinin Râfi' b. Herseme'den alınarak, görevin Bağdâd halifesi tarafından Sâffârîler'e verildiğinden ve bölgede Sâffârîler'in varlığından bahsetmiştik. Mâverâünnehr üzerine gerçekleşen Sâffârîler ve Sâmânîler mücadelesinin sonucu Sâmânîler lehine tecelli etti. Sâffârîler mağlup edildiler (287/900)⁵²³. Tâhiriler ile Sâffârîler ardından Sâffârîler ile Sâmânîler arasındaki mücadeleler, yerini bölgenin hakim gücü olan Sâmânîler ile Zeydîler arasındaki mücadeleye bırakmıştır.

Sâmânîler egemenlikleri altında bulunan Horâsân'a yapılacak olası bir Zeydî saldırısını önlemek için Râfi' b. Herseme'nin ordu komutanı olan Muhammed b. Harun es-Sarahsî'yi görevlendirdiler. Ufak bir asayiş sorununu dahi değerlendirip isyana kalkışan bölge halkının (Deylemliler) Sâmânî egemenliği altında iken de isyan girişimi olmuş, fakat başarıya ulaşamamıştır⁵²⁴.

Sâmânîler devrinde Zeydîler'in Taberistan'daki varlığını el-Utrûş adında birinin devam ettirdiği görülüyor. Taberistan'a göç eden pek çok ehlibeyt mensubundan biri olan el-Utrûş hem Hasan b. Zeyd'e hem de Muhammed b. Zeyd'e destek olmuştu⁵²⁵. Hasan b. Zeyd ve Muhammed b. Zeyd, Hz. Ali soyunun Hasenî, el-Utrûş ise Hüseyinî koluna mensuptur. Önceleri Muhammed b. Zeyd ile beraber hareket eden el-Utrûş, bir müddet sonra ondan ayrıldı ve bağımsız bir yönetim tesis etmek üzere Horâsân'a gitti⁵²⁶, fakat orada tutunamayıp Muhammed'in yanına geri döndü. Muhammed b. Zeyd'in ölümünden sonra, Sâmânî baskısı sebebiyle Zeydîler dağıldılar. Bunun üzerine Kûmis üzerinden

⁵²² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 362 vd; Marashî, *a.g.e.*, 296; Merçil, "Tâhiriler", V, s. 457; krş. Muhsin el-Emîn, *Ayânü's-Şia*, IX, s. 338; Madelung, "a.g.m". s. 207 vd.

⁵²³ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 194 vd; Aydın Usta, "Sâmânîler", s. 64; Erdoğan Merçil, "Saffârîler", *DİA*, XXXV, 2008, s. 64 vd.

⁵²⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 170 vd., 223 vd., 240; İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 193.

⁵²⁵ Gerdizî, *a.g.e.*, Terc. Filiz Akçay, s. 28; İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 199 vd; İbn Haldûn, *a.g.e.*, I, s. 506 vd; İsa Doğan, "Hasan el-Utrûş", *DİA*, XVI, İstanbul 1997, s. 356; V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, *a.g.e.*, s.231.

⁵²⁶ Taberistan, Hasan b. el-Utrûş önderliğindeki Zeydîler tarafından tekrar fethedilmiş oldu (301/913). Bkz. İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 200; 82; Mesûdî, *a.g.e.*, Terc. Ahsen Batur, s. 253; İbn Haldûn, *a.g.e.*, I, s. 507.

Rey'e giden el-Utrûş, oradan önceden tanıştığı Deylem Meliki Cüstân b. Vahsudan'ın davetine uyarak Deylem'e geçti⁵²⁷. El-Utrûş 304 (917) yılında öldü⁵²⁸.

El-Utrûş'un ölümünden sonra Zeydîler, Hasan b. Zeyd'in Taberistan'a gelişinden itibaren bazen çok kısa süreli ellerinden çıkmış olsa da yaklaşık otuz yedi yıl hâkim oldukları Taberistan'ı kaybettiler. Bölge tamamen Sâ mânîler'in eline geçti. Sâ mânîler Taberistan'a çok önem veriyorlar, Buhara'nın güvenliğinin Taberistan'a bağlı olduğunu düşünüyorlardı⁵²⁹. Bu nedenle Sâ mânîler, birkaç kez ellerinden çıkan Taberistan için her defasında mücadele vermişti. Kaynaklarda, Sâ mânîler ve Zeydîler arasında gerçekleşen dört savaşın ismi geçmektedir. Bunlar Bemallâh (305-306/917-918)⁵³⁰, Fîrûzkend (Zilhicce 308/Nisan-Mayıs 920)⁵³¹, Nûgan (309/921) ve Celâyîn (310/922) Savaşları idi⁵³². Taberistan bölgesi 14 yıl boyunca Sâ mânî idaresinde kalmıştır. Hz. Hüseyin soyundan gelen Zeydîler'in bir müddet daha Taberistan'da hâkimiyet kurmalarının ardından bölge 928 yılında Ziyârîler'in eline geçti⁵³³.

Ziyârî Hânedanlığı adını kurucusu olan Ziyâr b. Verdânşâh'tan alır. Birûnî'nin *el-Âsârü'l-bâkiye* adlı eserinde bu hânedan Sâsânî Hükümdarı Anuşirvan'ın (531-579) babası Kavad'a nisbet edilir. Birçok İranlı hânedan gibi Ziyârîler de kendilerinin Sâsânîler döneminde Gilan Kralı olan Arguş Ferhadan'dan geldiklerini iddia ederler⁵³⁴.

Gilan'ın tarihi hakkında bilgiler fazla detaylı değildir. Bölgeye fetihlerin geç zamanda yapılması ve coğrafi koşullarının fetihleri zorlaştırması belki de bu durumun bir sebebi olup bölge Sâsânîler döneminde yerel emirlikler tarafından idare edilmekteydi. Gilan, Antikçağ'da Gil adı verilen İranlı bir kabilenin oturduğu yerd. Bu kabile ismi zamanla tüm bölge için kullanılmaya başlandı. Gilan'ın daha doğusunda ise Eneyâklar (Anariaci), Merdevîler veya Emerdevîler ve Tapurlar yaşıyordu. İranlılar bugünkü Mazenderan'a

⁵²⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 72; Madelung, "a.g.m.", s. 209.

⁵²⁸ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 204.

⁵²⁹ Nitekim ilk Sâ mânî Emîri İsmail b. Ahmed oğlunu Taberistan valisine yardıma gönderdiği zaman oğlunun bunu savsakladığını görünce ona Taberistan elden çıktığı zaman Buhara'ya bir zarar gelmeyeceğini mi sanıyorsun?" diyerek, sitem etmişti. İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 196 vd.

⁵³⁰ El-Utrûş'un ardından Zeydîlerin lideri olan Hasan b. Kasım zamanında Sâ mânîler ile gerçekleşen bu savaş hakkında bkz. İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 204 vd. Bu savaş için Sâ mânîlerin, Karatekin komutasında otuz bin askeri Cürçân'a gönderdiği bilinmektedir.

⁵³¹ Deylemli kumandan Leylâ b. Numan'ın öldürüldüğü bu savaşta, Sâ mânîler'in ordusundaki neredeyse bütün meşhur komutanları Deylemler üzerine sevk etmişti. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 106 vd; Hasan Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri*, s. 125.

⁵³² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, 131.

⁵³³ Madelung, "a.g.e.", s. 206 vd; Osman Gazi Özgüdenli, "Taberistan", s. 322.

⁵³⁴ Birûnî, *el-Âsârü'l-bâkiye 'ani'l-kurûni'l-hâliye*, Neşr. C. E. Sachau, Leipzig 1923, s. 39; Keykâvus b. İskender, *a.g.e.*, Farsça'dan Terc. İlyasoğlu Mercimek Ahmed, s.77; Madelung, "a.g.e.", s. 212.

Tapuristan demişlerdir. Bu isim daha sonra Araplar tarafından Taberistan şeklinde ifade edilmiştir⁵³⁵. Ortaçağ'da Gilân'ın sınırları güneydoğuda Çâlûs'a, doğuda Çâbüks'er'e ve kuzeydoğuda bazan Gilân'ın bir parçası sayılan Tâliš'e kadar uzanıyordu. Sefîdrûd nehri bölgeyi Biyepes (nehirin ötesi) ve Biyepîş (nehirin berisi) olarak ikiye ayırır. Bölgenin güney kısmında sahile paralel olarak Elburz sıradağları uzanır. Bu dağlık bölgeye IV-V. (X-XI.) yüzyıllarda Deylem deniliyordu⁵³⁶. Havkal bu dağlık bölgenin halkının has Deylemli olduğunu söyler. Onların hükümdarı Âl-i Cüstân (Cüstân hânedanı) olup Tarum'da oturur. Ebû Bekir Muhammed b. Düreyd Deylemlilerin Benû Dabbe Araplarından olduğunu iddia ederler. Kaynaklarda "Cilan" veya "Deylem" olarak bahsedilen Gilan, dağlar ve ovalar olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Ovalarda Gil veya Cîl topluluğu yaşarken dağlarda asıl Deylemliler veya "el-Deylem'ül-Mahz" adı ile bilinen topluluklar oturmakta idi⁵³⁷. Ayrıca Makdisî'nin *Ahsenü't-Tekâsim* adlı eserinde Taberistan ve Cürcân bölgeleri Deylem bölgesi başlığı altında ele alınmıştır⁵³⁸.

Kaynaklarda Ziyârilere ve Büveyhî'lerin Deylemli olarak anılması üzerine Deylem bölgesinden ve Deylemlilerden bahsetmek gerekmektedir.

Hudûdü'l Alem'de Deylem bölgesinden bahsedilirken, birçok lehçe ve irka sahip bir ülke olduğu ve büyük bir yer olduğu belirtilmiştir. Ayrıca doğusunda Horâsân, batısında Azerbaycan sınırları, güneyinde Cibâl bölgesine ait şehirler ve kuzey kısmında Hazar Denizi vardır⁵³⁹. İslâm coğrafyacısı İstahrî de benzer şekilde açıklayarak asıl Deylem'in dağlık bölgeden ibaret olduğunu kaydetmiştir. Yine İstahrî ayrıca bu bölgede Ruzbâr isimli bir hükümdar, Cestânîler⁵⁴⁰ ve Deylem hükümdarlarının yaşadıklarını zikretmektedir⁵⁴¹. Makdisî eserinde Deylem eyaletlerinden bahsederken doğuya doğru olan dağ eyaletleri ile birlikte Taberistan, Cürcân ve Kûmis'i belirtmektedir. Makdisî'nin

⁵³⁵ V. V. Barthold, *İran Tarihi Coğrafyası*, Terc. Ömer Alkaç, s. 243 vd.

⁵³⁶ Al-Tabarî, *a.g.e.*, Neşr. M. J. De Goeje, I, s. 2, 839; İstahrî, *a.g.e.*, Neşr. M. J. De Goeje, s. 206; İbn al-Fakîh, *Mukhtasar Kitab al-Buldân*, Ed. M. J. De Goeje, Leyden 1885, s. 359; Tahsin Yazıcı, "Gilân", *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s. 68 vd

⁵³⁷ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 327; Barthold, *İran Tarihi Coğrafyası*, s. 245.

⁵³⁸ Al-Moqaddasî, *a.g.e.*, Edit. De Goeje, s. 353-364.

⁵³⁹ Anonim, *Hudûdü'l-Alem*, Türkçe Terc. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 91.

⁵⁴⁰ Cestânîler; Deylemli bir hânedan olup, Hicri II. yüzyıldan V. yüzyıla (Miladi VIII.-XI. yüzyıllar) kadar Deylem sınırları içinde bulunan Rûdbar, Tâlekân vilayetleri ile Şâhrûd ve Sefîdrûd nehirlerinin kıyılarında hüküm sürmüşlerdir. Daha fazla bilgi için bkz. Ahmed Kesrevî, *Şehriyârân-i Gummâm*, 41 vdd.; İnâyetullâh Mecîdî, "Cestânîyân", *DMBİ*, Tahran 1392 hş., XVIII, s. 122; H. L. Rabino, "Rulers of Gilân", *JRAS*, Cambridge University Press 1920, s. 291 vd; H. L. Rabino, "Les Dynasties Locales du Gilân et du Daylam", *Journal Asiatique*, CCXXXVII, Paris 1822, s. 301-350.

⁵⁴¹ İstahrî, *a.g.e.*, Neşr. De. Goeje, s. 204; Heribert Busse, "Iran Under The Büyids", *The Cambridge History of Iran: The Period From The Arabinvasion to The Saljuqs*, IV, Cambridge University Press 1975, s. 251; Barthold, *İran Tarihi Coğrafyası*, s. 246.

eserini yazdığı X. yüzyıldaki bölgeye genel yaklaşım bu halde idi. Fakat bu yüzyıllardan sonra Deylem adı bahsi geçen bölgelerin birçoğu için kullanılmamıştır. İbn Havkal, Deylem bölgesinin dağlık ve düzlük olarak iki kısma ayrıldığını ovalık olan düz kısımlarda Giller'in (Gilan halkı) bulunduğunu dağlık kısımda ise has Deylemîler'in olduğunu söylemektedir⁵⁴².

Persler döneminde büyük bir güç halini alan Medler zamanla Demavend⁵⁴³ ve Elbruz dağlarının güney bölgelerine doğru yayılmış ve çoğalmışlardı. Elbette bölge Medler'den öncesinde de birçok kavme ev sahipliği yapmıştır. Fakat 10. yüzyılda Deylem bölgesinin etnik durumu hakkında bir yargıya varmak için öncesinde bu toprakların sakinlerini iyi bilmek gerekmektedir. Biz Deylem Bölgesi olarak mı yahut Deylemlî adı ile bir etnik menşei üzerinde mi duracağız konusunda önemli bir sorunun cevabını da bölgenin coğrafi ve tarihi sürecini incelerken bulmaktayız. Bize göre; tarih boyunca sınırları zamanla genişleyen Deylem bölgesi, konumu itibari ile çok fazla karışıma uğramamış olsa da bir etnik ismin adı değil sadece bir bölgeye mensup yaşayanların genel adıdır diyebiliriz. Deylemlî olmak bir Kürd, Arap veya Türk adı gibi bir ırk değil kanısına varmaktayız. Deylem bölgesinde adı geçen Medler'in kökenlerine baktığımızda ise Hind-İranlı, Turanlı ve Fino-Moğol gibi birçok kavme mensup olduklarına dair çeşitli yorumlar getirilmiştir⁵⁴⁴.

Deylemî denilen ırkın ayrı bir ırk mı yoksa İranlı bir topluluk mu olduğu konusunda kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Deylemî adını milattan önceki yıllara kadar dayandıran (Polybius, Ptolemy Batlamyus) tarihçiler vardır. Söz konusu tarihçilerden nakleden Minorsky, Yunanlı tarihçi Polybius'un "Delimainoi" adında bir kavimden bahsettiğini söyler. Ayrıca O, milattan sonra II. yüzyılda yaşamış olan Batlamyus'un Coğrafya eserinde "Delimainois" ile ilgili bilgiler olduğunu zikreder⁵⁴⁵. Deylemîlerin İranlı olmadıkları düşüncesi, yukarıda İbn Havkal'ın aktardıkları neticesinde doğrulanır

⁵⁴² İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 327; Ebû'l-Fidâ, *Ebû'l-Fida Coğrafyası*, s. 336; Guy Le Strange, *a.g.e.*, s. 228.

⁵⁴³ Bölge hakkında bkz. Marquart, *Erâsahr*, s. 127; İbn Hurdazbîh, *a.g.e.*, Terc. Murat Ağarı, s. 102; İstahrî, *a.g.e.*, Neşr. De Goeje, s. 210.

⁵⁴⁴ Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi En Eski Çağlardan İskender'in Seferine Kadar*, I, TTK Yay., Ankara 1987, s. 98 vd.

⁵⁴⁵ V. Minorsky, "La Domination des Dailamites", Trans. Paul J. White, *Iranica*, Tahran University Publications 1972, s. 3; Tahsin Yazıcı, "Deylem", *İA*, IX, İstanbul 1994, s. 263 vdd; Deylemliler hakkında ayrıca bkz. Ali Ekber Dihhudâ, "Deylem", *Lugatnâme-yi Dihhudâ*, Haz. Muhammed Mu'in-Seyyid Ca'fer Şehîdî, Müessesesi-i İntişârât ve Çap-i Dânişgâh-i Tahran 1377 hş., VIII, s. 11410; Ahmed Ateş, "Deylem", *İA*, III, 570; Minorskiy, "Daylam", *EI2*, II, s. 190; Heribert Busse, "Iran Under The Buyids", *The Cambridge History of Iran*, IV, Ed. R. N. Frye, Cambridge University Press, Cambridge 1975, s. 251 vd.

niteliktedir. Wilferd'in tahkikli olarak yayımladığı eserde es-Sâbî'nin iddasının onların soylarının Araplara (Beni Dabbe) dayandığı konusundadır⁵⁴⁶. Bu rivayetlere göre, Dabbe'nin Su'ayd ve Bâsil isimindeki oğullarından Bâsil İran'a giderek orada İranlı bir kadınla evlenmiş ve bu evlilikten Deylem adında bir çocuğu dünyaya gelmişti. İşte Deylemliler'de dünyaya gelen bu çocuğun soyundandır⁵⁴⁷. Fakat İbn Hassül'ün Türkçe'ye çevrilmiş olan "İbn Hassül'ün, Türkler Hakkında Bir Eseri" adlı eserde bu görüşe karşı çıkmıştır. İbn Hassül, "Eğer bunlar Dabbe kabilesinden olsa idiler, Resulullah'ın mensup olduğu şecereye nispetleri olacağından gerek Sünnî ve gerek Şîî alimler bunlara bu şerefi bildirir ve bu asalet ve necabeti onlara söyler (...) bununla iftihar eder ve şiirlerinde bunu terennüm eylerler idi. Böyle bir hareket ne onların hatıralarına gelmiş ve ne de kendilerinden böyle bir dava işitilmiştir" demektedir⁵⁴⁸. İbn Hassül, ayrıca es-Sâbî'nin bu görüşü ortaya atmasında onun siyasi menfaatler için yaptığını ileri sürmektedir.

Deylemîler'in İran asıllı bir topluluk gibi gösterilmesi 224-651 yılları arasında İkinci Pers İmparatorluğu olarak bilinen Sâsânîler Dönemi'nden itibaren anılmaya başlanmıştır⁵⁴⁹. Amerikalı yazar Charles Francis Horne "Karnamak-e Ardeshir-e Papakan" adlı eserde, Sâsânî İmparatorluğu'nun kurucusu olan Ardashir'in, Part Krallarından Ardavan Arsasid'e karşı kazanmış olduğu zafer neticesinde Rey, Demavend, Patikhwargar ve Daylaman askerlerini harekete geçirdiğinden bahsetmektedir. Deylemîlere karşı başlangıçta temkinli yaklaşımlarına rağmen zamanla askerî ve hukuk alanlarında sivrildiler⁵⁵⁰.

Minorsky, Deylemîler'in kökenleri hakkında bilgi vermenin güç olduğunu fakat muhtemelen İranlı olmayan Tapurlar, Amadlar gibi kabilelerden birine bağlı olduğunu veya bunlardan biri olduğunu söylemektedir. İstahri'nin eserini işaret ederek, onun Deylemîler hakkında, dillerinin Arap, Pers ve eski İranlılardan (Arran) farklı bir diyalekte sahip olduğunu söylemektedir. Bu da Minorsky'nin tezinin dayanaklarından biri idi.

---

⁵⁴⁶ Wilferd Madelung, *el-Âsârü'l-bâkiye 'ani'l-kurûni'l-hâliye Taberistan ve Deylemân ve Cîlân*, Beyrut 1987, s. 12.

⁵⁴⁷ Ahmed Ateş, "Deylem", s. 568.

⁵⁴⁸ Azzavî, "İbn Hassül'ün Türkler Hakkında Bir Eseri", Terc. Şerafettin Yaltkaya, *Belleten*, IV/14-15 (Nisan-Temmuz), TTK, Ankara 1994, s. 254 vd.

⁵⁴⁹ Belâzûrî, *a.g.e.*, Terc. Mustafa Fayda, s. 318; Marquart, *Eranşahr*, s. 126; Minorsky, "La Domination des Dailamites", s. 15.

⁵⁵⁰ Charles F. Horne, *The Karnamak-e Ardeshir-e Papakan*, chapter. V, The Sacred Books and Early Literature of the East, New York, 1917, s. 2; Erdeşîr ve halefleriyle ilgili olayları esas almakla birlikte tarihi nitelikten çok destan özelliği taşıyan bu eser Sâsânîler'in son döneminde (VI. yüzyılda) telif edilmiştir. Bkz. Tahsin Yazıcı, "Erdeşîr", *DİA*, XI, Ankara 1995, 285.

Minorsky, Farsça olan; Mardûst, Merdâvîc, Veşmgîr, Gûrgîr, Şîrzil (zîl=Farsça dil), Purdasar (purd=Farsça pul), Rûzbâr vb. gibi isimlerin Deylemliler arasında kullanılmasının onların çoğunun İslâmîyet döneminde İranlılaştırıldığını gösterdiğini belirtmektedir⁵⁵¹. Minorsky F. C. Andreas'a dayanarak öne sürdüğü Dımîlî-Deylemî bağlantısını kurmuştur. Bu isim benzerliğine ve dil bilimi verilerine dayanan görüşe göre, Deylemliler, Kürdler'in arasına karışıp Kuzey Mezopotamya bölgesine yerleşen Zazalar'ın atalarıdır. Fakat Zazalar'ın kökenleri hakkında olan farklı bilgiler mevcut olduğu için söz konusu bilginin kesin doğruluğunu söyleyemeyiz⁵⁵². Onların Türk olduklarına dair bir çıkarımda bulunmak ise pek doğru olmayacaktır. Aksine Büveyhîler döneminde Deylemli adı altında olan etnik grubun Selçuklular'a (Türklere) karşı olan İranlı ve Şîî kesimi temsil ettiği görülmektedir.

Deylem bölgesi bağımsız veya yarı bağımsız birçok hânedana ev sahipliği yapmıştır. Ziyârîler gibi Büveyhîler'de Deylemî olarak bilinmektedir. Deylemîler'in kökeni hakkında kesin bir yargıya varmanın güç olduğunu söylemiştik. Fakat onların zorlu coğrafi koşullara sahip olmaları İslâmîyet'i kabul etmeden önce dışarıdan gelecek olan saldırılara karşı bölge halkını korurken ayrıca bağımsız davranmalarına da destek olmuştur. Hatta İslâmîyet'i kabul etmelerinin ardından bir müddet daha bağımsızlıklarını korumuşlardır. Irak valisi Haccâc b. Yusuf 714 yılında bölgeye düzenleyeceği bir sefer öncesinde bölgenin dağlarını, geçitlerini gösteren bir haritayı Deylemli bir heyet ile görüşerek onlara göstermiştir. Deylemli heyetin cevabı kaynakta şu şekilde geçmektedir: "Ülkemiz hakkında iyi bilgiler almışınız, zira ülkenin görünümü aynen böyledir. Fakat dağları ve geçitleri savunan savaşçıların gösterilmesini unutmuşsunuz. Şayet denerseniz onları da tanıyarak öğreneceksiniz." Ardından Irak Valisi'nin bölgeye gönderdiği ordu başarı elde edememiştir⁵⁵³.

İbnü'l-Esîr, "Birçok ülkeye ve bölgeye sahip olmak üzere Deylemîlerden bazı kimselerin ortaya çıktığını görmüştük. Mâkân b. Kâkî, Leylâ b. en-Nu'mân, Esfâr b. Şîraveyh ve Merdâvîc b. Ziyâr bunlardan idiler. Bunlar ortaya çıktıklarında Deylemîlerden çok kimse onlara tabi olmuştu. Ebû Şucâ' Büveyh'in oğulları da bu şekilde ortaya çıkanlardan

---

⁵⁵¹ İstahrî, *a.g.e.*, De Goeje, s. 205; V. Minorsky, "La Domination des Dailamites", s. 2 vd; Ayrıca bkz Ateş, "Deylem", *İA*, s. 568.

⁵⁵² V. Minorsky, "Daylam", *EF*² (İng.), II, s. 193; Murat Alanoğlu, "Zazalar", *DİA*, 3. Basım Ek-2, İstanbul 2016, s. 698 vd.

⁵⁵³ İbnü'l-Fâkîh, *a.g.e.*, Neşr. M. J. de Goeje, 1885, s. 283; Bernard Lewis, *Haşîşîler*, Terc. Ali Aktan, İstanbul 1995, s. 36.

idiler” demektir⁵⁵⁴. Deylem asıllı “Şirzîl Âvendân” adlı bir kabileye mensup olan bu hânedanlığın kurucusu Ebû Şucâ Büveyh, balıkçılıkla geçinen, fakirliğiyle tanınan şahıs idi⁵⁵⁵. Deylem padişahlarına dair en önemli tarih kitabı olan *Tecâribü'l-Ümem*'de Ebu Şûca Büveyh'in oğlu Ali'den de Deylemî olarak bahsetmektedir⁵⁵⁶. İbn Havkal eserinde Deylem bölgesinde Rey'den bahsetmektedir⁵⁵⁷.

İleride Selçuklu toprakları arasında yer alacak olan Rey şehrini, bir asır gibi uzun bir süre elinde tutan Büveyhîler hakkında malûmat vermek gerekmektedir. Fakat Büveyhîler hakkındaki araştırmalarımızı Kirmân Bölgesi başlığı altında ele alacağız. Burada Selçuklular'ın Taberistan bölgesine geldiklerinde muhatap oldukları yerel hânedan ve etnik unsurlardan bahsedeceğiz.

Ziyârîler'in ilk hükümdarı Merdâvic, Sâmânîler'in Gilânî ünlü kumandanı Esfâr b. Şîreveyh'in hizmetine girdi. Ordu komutanlığı görevini alan Merdâvic, Esfâr ile birlikte Taberistan'ı geniş ölçüde ele geçirdikten sonra Rey, Zencân ve Kazvîn gibi şehirleri ele geçirdiler. Esfâr'ın yerli halklara karşı kötü tutumunu fırsat bilen Merdâvic, bağımsız hareket etti ve merkezi Cürcân olan Ziyârî Hânedanlığını kurdu. 935 yılında Sâmânîler tarafından bu başarılı komutanın Cürcân hâkimiyeti tanındı ve buranın valisi oldu⁵⁵⁸. Merdâvic'in ölümünde sonra bölge, yaklaşık 107 yıl boyunca Ziyârîler, Büveyhîler, Sâmânîler ve Gazneliler arasında geçen hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur.

Siyasi teşekkülünü tamamlamış olan Selçuklular, ilk fetihlerine başlamış ve Taberistan bölgesine geldiklerinde metbu bir devlet halini almışlardı. Bu nedenle bölgeden bahsederken, bünyesindeki farklı etnik unsurları onlardan bağımsız anlatamazdık. Taberistan bölgesinde yaşayan ve özellikle Selçuklu döneminde de varlıklarını devam ettiren bazı hânedanlıkların etnik menşeleri ve Selçuklular ile ilişkilerinden bahsedeceğiz.

3.2. Selçuklular Devrinde Taberistan'ın Etnik Durumu

3.2.1. Taberistan Bölgesinde Deylemler

İslâm kaynaklarından şu yargıya varıyoruz ki Gilânî ve Deylemîler X. asırdan sonra Şîi ve Sünnî olmak üzere farklı kutuplarda olsalar dahi önceki yıllarda etnik olarak aynı

---

⁵⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 222 vd.

⁵⁵⁵ Muharrem Akoğlu, “Büveyhîlerin Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine”, *Bilimname*, XVII/2, Konya 2009, s. 126; Dwight M. Donaldson, *The Shi'ite Religion a History of Islâm in Persia and Irak*, Luzac Company, London 1933, s. 272-274.

⁵⁵⁶ Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, Terc. Kıvameddin Burslan, TTK Yay., Ankara 2016, s. 257.

⁵⁵⁷ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 327.

⁵⁵⁸ Erdoğan Merçil, “Ziyârîler”, *DİA*, XLIV, İstanbul 2013, s. 498.

topluluğa mensup idiler. Yukarıda Gilân hakkında söylediklerimiz ise Ziyârîler'in Deylem kökenli olduğunu destekler niteliktedir. Deylemîlerin kökenlerinden bahsederken çok farklı görüşler olduğunu belirtmiştik. Bu görüşlerde kesin bir yargının olmaması bize Ziyârîler'in Deylemî kökenli olabileceğini düşündürmektedir.

Fars ve Arap soyundan geldiklerine dair görüşlerin zayıflığını kabul etmekle milattan önce Deylemî adının kaynaklarda olması, Pers topraklarında yaşayan bir kavmin soyundan geldiklerini doğrular niteliktedir. İslâmîyet'in bu coğrafyaya geç gelmesi ve herhangi bir kültür kaynaşmasına müsaade edilmemesi eski yaşayışlarını devam ettirmelerine neden olmuştur.

Bir diğer hânedanlık ise yine Tuğrul Bey döneminde Selçuklular'ın vasalı haline gelen Müsâfirîler idi.

Müsâfirîler'in öncülü olan Sacoğulları, kaynaklarda Ebû Sâc olarak zikredilen⁵⁵⁹ kuzeypatı İnan'da halifenin Soğdlu ama kültürel olarak Araplaşmış bir kumandanı tarafından kurulmuştur (276/889-890). Ebû Sâc'ın kurduğu hânedan kırk yıl boyunca hüküm sürmüş ve Ermenistan'a karşı pek çok sefer düzenlemişlerdir. Hânedanın son üyesi Ebû'l Müsâfirî Azerbaycan valisi iken 929 yılında ölünce bu hânedan tarih sahnesinden çekilmiştir⁵⁶⁰. Sâcoğulları ailesinin Türk olması konusunda elimizde yeteri kadar kanıt bulunmaktadır. Onların aslen Uşrûseneli olması ve oğlu Muhammed'in Türk beylerine verilen unvanlardan Afşin unvanını kullanması, Abbâsiler döneminde Türklerin siyasi ve askerî kadrolara hâkim oldukları devirlerde Ebû Sâc'ın askerî komuta kademesinde bulunması ve idarî görev deruhte etmesi, aynı zamanda meşhur Türk komutan Afşin'in yanında görev alması Sâcoğullarının Türklüğüne işaret eden önemli hususlardır. Ancak onun isminin (Divdad) Farsça bir isim olmasından dolayı İnanlı olabileceği konusunda bir takım şüpheler oluşmuşsa da çağdaş tarihçiler onların Türk oldukları konusunda ittifak halindedirler⁵⁶¹.

⁵⁵⁹ Yakubî, *Tarihü'l-Yakûbî*, II, Beyrut 1995, s. 497; Taberî, *The History of al-Tabarî*, XXXVII, Trans. Philip M. Fields, State University of New York Press, New York 1987, s. 2.

⁵⁶⁰ Bosworth, *New Islamic Dynasties A Chronological and Genealogical Manual*, Edinburg 1996, s. 147; E. De Zambaur, *Manuel de Genealogie et de Chronologie Pour L'histoire de L'İslâm*, Librairie Heinz Lafaire Hanovre, Germany 1927, s. 179; M. Defremery, *Memoire Sur La Famille Des Sadjides*, Imprimerie Royale, Paris 1848, s. 20; Madelung, "The Minör Dynasties of Northern Iran", s. 228-232; Ali İpek, "Sacoğulları", *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, s. 364 vdd.

⁵⁶¹ Halil Edhem, *Düvel-i İslâmîyye*, Millî Matbaa, İstanbul 1927, s. 170; Hakkı Dursun Yıldız, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedanı: Sâcoğulları", *Tarih Dergisi*, S. XXX, s. 111; Hakkı Dursun Yıldız, "Sacoğulları", *Türkler Ansiklopedisi*, IV, s. 789; Mehmet Emin Şen, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Devleti: Sâcoğulları (IX-X. Asır)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2019, VI/5, s. 138; M. X. Şerifli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan*

Sâcoğullarının yıkılması üzerine Azerbaycan bölgesinde oluşan iktidar boşluğunu dolduran Müsafirîler'in bilinen ilk üyesi Muhammed b. Müsafir, X. yüzyılda Deylem'e hakim oldu. Kengerîler veya Sallarîler olarak da bilinen Müsafirî Hânedanlığı, Deylem'de kurulan ilk hânedanlardan biridir⁵⁶². Kesrevî eserinde, Doğu Avrupa bilim adamlarının ve bazı Doğulu müelliflerin bu hânedanlığın ismini Müsafirî ya da Salarî şeklinde okuduklarını fakat asıl isminin Kengerî olduğunu söylemiştir⁵⁶³. Hânedanlık, XI. yüzyılın başlarında Kazvîn'e bağlı Târûm vilayetinde kuruldu (916-1090)⁵⁶⁴.

Hânedanın kurucusu Muhammed b. Müsafir, III. Cüstân b. Vehsudân'ın kızı Karasuyah ile evlenerek Deylemli hânedan ile akrabalık kurmuştur⁵⁶⁵. Bu evlilik ile Târûm'da bulunan Semîrân Kalesi'nin⁵⁶⁶ ele geçirilmesi üzerine Müsafirîler'in şansı dönmüştü. Kalenin alınması, Deylem'de bulunan diğer kalelerin fethi için kilit noktası idi. Muhammed b. Müsafir'in Vehsûdan ve Merzûbân adında iki oğlu vardı. Onlar anneleri Karasuyah'ın yardımı ile idare merkezi olan Semîrân kalesini ele geçirip, babalarını idare merkezinden uzaklaştırıp gözetim altına aldılar 330 (941)⁵⁶⁷. Böylece yönetimi kendileri üstlenen iki kardeşten Vehsudân, Tarûm bölgesine, Merzûban ise Azerbaycan'ın kuzey ve batısı, Errân ve doğu Kafkasya'ya doğru hâkimiyet alanını genişletti. Merzûban'ın hakim olduğu topraklar, Hazar kıyısındaki Derbend'e kadar genişledi⁵⁶⁸. Onların Azerbaycan'daki faaliyetlerini daha sonra bahsetmek üzere burada bırakıyoruz.

Feodal Dövlətləri, Bakü 2013, s. 109; Yaşar Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2015, s. 46; İbn Hurdâzbih'e göre Ustrüşene melikleri Afşin lakabını taşımaktaydılar bkz. İbn Hurdâzbih, *a.g.e.*, Terc. Murat Ağarı, s. 46.

⁵⁶² Mesûdî Muhammed'in babasının adını Esfâr şeklinde kaydetmiştir bkz. Maçoudi, *Les Prairies D'or*, IX, Neşr and Trans. C. Barbier De Meynard, Paris 1877, s. 16; Sukra Heykel Âbâdi Ekber Behçet, *Selçukiyan, Ez Togrul Ta Sancar, Homazar Publication*, Tebriz 1383/2004, s.50; Bosworth, *New Islamic Dynasties A Chronological and Genealogical Manual*, Edinburg 1996, s. 148 vd; E. De Zambaure, *Manuel de Genealogie et de Chronologie Pour L'histoire de L'islâm*, s. 180; H. F. Amedroz, "Notes On Two Articles on Mayyafariqin", *Journal of The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, January 1909, s. 170-176; Cl. Huart, *Les Mosafirides de l'Adherbaidjan*, Jubilee de E. G. Browne, Cambridge 1922, s. 228.

⁵⁶³ Ahmed Kesrevî, *Şehriyârân-ı Gümnam*, s. 39.

⁵⁶⁴ E. De Zambaure, *Manuel de Genealogie et de Chronologie Pour L'histoire de L'islâm*, s. 180; Cl. Huart, *Les Mosafirides de l'Adherbaidjan*, s. 254; Tahsin Yazıcı, "Deylem", s. 265; Tarûm dağları Kazvîn'e Deylem cihetinden hakim olan geniş bir bölgenin adıdır. Gayet verimli, sulak, yemyeşil köylerle bezenmiştir bkz. Nâsır-ı Hüsrev, *a.g.e.*, s. 162.

⁵⁶⁵ Maçoudi, *a.g.e.*, IX, Trans. C. Barbier De Meynard, s. 16; Miskawaihi, *The Experiences of The Nations*, Terc. D. S. Margoliouths, II, London 1921, s. 34 vd, 161.

⁵⁶⁶ Tıpkı Selçuklu zamanındaki Alamût Kalesi gibi bu dönemde Semîrân Kalesi Deylemin en önemli kalesi idi bkz. Yakutî, *Jacut's Geographisches*, III, Neşr. Ferdinand Wüstenfeld, Leipzig 1868, s. 148; Nâsır-ı Hüsrev, *a.g.e.*, s. 162.

⁵⁶⁷ Behçet, *Selçukiyan (Ez Togrul ta Sancar)*, s.51; Güner, "Müsafiriler", s.69; C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (1000-1217)", *Cambridge History of Iran*, V, Cambridge 1968, s. 202-211

⁵⁶⁸ Miskawaihi, *a.g.e.*, Terc. D. S. Margoliouths, II, s. 35-41; Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (1000-1217)", s. 31.

Konumuz gereği hânedanın asıl merkezi olan Tarûm'daki şubesinden bahsetmeyi uygun görüyoruz.

Muhammed b. Müsâfir'in tahttan uzaklaştırılmasının ardından oğlu Vehsûdan'ın Tarûm'u ele geçirdiğini söylemiştik. O hâkimiyet alanını Zencân, Ebher ve Sühreverd'e kadar genişletmişti⁵⁶⁹. Kaynaklarda onun ölüm tarihi hakkında bilgi yoktur. Ancak Yakût el-Hamevî'nin eserinden öğreniyoruz ki, Büveyhî Emiri Rüküddevle'nin oğlu Fahrüddevle, 379 (989) yılında Semîrân'ı Nûh b. Vehsudân'ın küçük oğlunun elinden aldı ve onun annesi ile evlendi. Bu çocuğun adı muhtemelen Cüstân idi, devlet işleri ise annesi tarafından yürütülüyordu⁵⁷⁰.

Büveyhî emiri Fahrüddevle'nin Taberek Kalesi'nde ölümünün (Şaban 387/ Ağustos-Eylül 997) ardından, Vehsudân'ın soyundan geldiği bilinen fakat babası veya kendisi hakkında bilgi bulunmayan Sellâr İbrahim b. Merzûbân'ın 1029 yılında Zencân, Ebher, Şehrizûr (Sühreverd) ve Tarûm'a hakim olduğu görülüyor⁵⁷¹. Anlaşıldığı kadarıyla onun hâkimiyet devri otuz iki sene sürmüştür. Beyhakî eserinde "Bu müddet zarfında İslâmîyet'in adet ve aneleri tamamıyla mahvolmuştu. Memleket işleri Fahrüddevle ve Sahîb İsmail-i Abbâd gibi adamların elinden aciz bir kadının ve bir çocuğun eline düşmüştü. Herkes ellerini kaldırmış bunların zulmünden kurtulmak için Tanrı'ya dua ediyordu. Nihayet Sultan Mahmûd bu İslâm mülkünün kurtarılmasını kalbine koydu, buraya, mazlumların imdadına yetişti" demektedir⁵⁷².

Bu münasebetle Sultan Mahmûd Rey şehrini ele geçirdiğinde (26 Mayıs 1029) komşu ülkeler, itaatlerini bildirmek üzere onun huzuruna geldiler. Müsafiri hânedanından İbrahim b. Merzûbân, Sultan Mahmûd'a itaatte bulunmadı. Bunun üzerine Sultan Mahmûd, İbrahim'i cezalandırmak için onun eski rakibi Cüstânî hânedanından el-Merzûban'ı büyük bir ordu ile harekete geçirdi. El-Merzûban, Müsâfiriler'e ait olan Kazvîn şehrini ele geçirmiş ise de Sultan Mahmûd Gazne'ye döndüğü vakit, İbrahim b. Merzûbân tekrar şehre hakim oldu. Bu sırada Sultan Mahmûd, Rey ve civarının idaresini oğlu Mesud'a vermişti. İbrahim b. Merzûbân, Mesûd ve el-Merzûban'ın Müsâfiriler'e karşı harekete geçmesi üzerine savaşı kabul etmek zorunda kaldı. Mesud, İbrahim b.

⁵⁶⁹ Yakutî, *Jacut's Geographisches*, Neşr. Ferdinand Wüstenfeld, III, s. 150.

⁵⁷⁰ Yakutî, *Jacut's Geographisches*, Neşr. Ferdinand Wüstenfeld, III, s. 149.

⁵⁷¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 110, 288. İbnü'l-Esîr onun adını Sâlâr İbrahim b. Merzûbân b. İsmâil b. Vehsûzân b. Muhammed b. Müsâfir ed-Deylemî şeklinde nakleder; Behçet, *Selçukiyân (Ez Tugrul ta Sancar)*, s. 52.

⁵⁷² Beyhakî, *a.g.e.*, Terc. Necati Lügal, s. 20.

Merzûbân'ın bazı adamlarını rüşvet ile kandırarak, onu esir aldı ve Sercehân'a götürdü (9 Cemâziyelevvel 420/13 Eylül 1029). İbrahim b. Merzûbân'ın oğlu burada bulunuyordu. Mesûd şehri kendisine teslim etmesini istedi, fakat o bunu reddetti. Bunun üzerine Mesûd oradan ayrılıp İbrahim b. Merzûbân'ın elindeki diğer şehir ve kaleleri teslim aldı ve mallarına el koydu. Sercehân'da bulunan İbrahim b. Merzûbân'ın oğlu ile onun civarındaki Kürd reislerine de bir miktar vergi tahakkuk ettirdikten sonra Rey'e döndü⁵⁷³.

Söz konusu yılları müteakip dönemde Selçuklu Oğuzları'nın baskısı nedeni ile Gazneli Devleti bölgeden çekilmek zorunda kaldı ve Tarûm'u terk etti (427/1036). Böylece burası yeniden Müsâfirîler'in eline geçti. Tuğrul Bey, Deylem melikine elçi göndererek onu itaate davet etmiş ve kendisinden mal istemişti. Tuğrul Bey doğrudan bir idare kurmayıp vergiye bağlamak istemişti. Nitekim Tuğrul Bey'e itaat arz eden Deylem meliki ile bir miktar para göndermesi şartıyla anlaşma sağlandı (433/1041-1042)⁵⁷⁴.

Böylece Selçuklu Devleti'nin ilk vassalı Ziyâri Hânedanlığı olmuştur. 1042 yılında hânedanlığı kendisine tabi kılan Tuğrul Bey'in bu bölgelere geliş sebebinin İbnü'l-Esîr şu şekilde aktarmaktadır: “Taberistan ve Cürcân hâkimi olan Enûşîrvân b. Menûçehr b. Kâbûs b. Veşmgîr, ordu kumandanı ve üvey babası olan Ebu Kâlicâr b. Veyhân'ı, annesinin de yardımıyla tevkif etti. Bunun üzerine bu ülkeyi ele geçirmesine hiçbir mani kalmadığını düşünen Sultan Tuğrul Bey, derhal Cürcân ve Taberistan üzerine yürüdü. Önce Merdâvîç b. Bessû ile birlikte Cürcân'a hareket etti. Cürcân şehri mukavemet göstermeden kapılarını Tuğrul'a açtı⁵⁷⁵.

Selçukluların Taberistan bölgesine gelişlerini İbn İsfendiyar şu şekilde anlatmaktadır: “Sultan Mesûd Cürcân'a çekildiği sıralarda, iki bin Türkmen, Selçuk'un oğulları ve Türkmen beylerinden Yağmur ve Buka'nın Merv'e doğru hareket ettiği haberini aldı. Bu Selçukluların ilk gelişi niteliğindeydi ve güçleri Çağrı Bey'in Hâzrem'i zapt etmesine

---

⁵⁷³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 289; Beyhakî, *a.g.e.*, 22; Mirhând, *a.g.e.*, Neşr. Abbâs Zeryâb, s. 601; Gerdîzî, *a.g.e.*, Terc. Filiz Akçay, s. 69 vd; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1989, s. 44; Muhammad Nazım, *The Life And Times of Mahmûd of Ghazna*, Cambridge at the University Press, Cambridge 1931, s. 83 vd.

⁵⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 389; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, Terc. Abdülmuhammed Ayetî, Pejûheşgâh Ulûm-i İnsanî u Mütâlât-i Ferhengî, Tahran 1383, s. 10; Cl. Huart, “Les Mosâfirides de L'Adherbaidjân”, *A Volume of Oriental Studie Presented To Edward G. Browne*, Cambridge University Press, 1922, s. 254; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 128; Merçil, “Gazneliler”, s. 483.

⁵⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 379; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 140; Mirhând, *a.g.e.*, II, s. 664; Mevdûdî, *a.g.e.*, s. 170; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 143.; Madelung, “a.g.m.”, s. 216.

kadar artarak devam etti. Taberistan ve Cürcân'a doğru ilerlediler. Ziyâriilerin bütün hâkimiyet alanlarını ele geçirdiler" (433/1041-1042)⁵⁷⁶.

Ziyâriler yüz bin dinar vergi ödemeyi kabul ederek Selçuklular ile bir anlaşmaya vardı. Sultan Tuğrul Bey, eski Gazneli komutanlarından Merdâvic b. Bessû'yu Cürcân'a nâib tayin etti. Anlaşma gereği Merdâvic, Tuğrul Bey'e elli bin dinar ödeyecekti. Merdâvic Enûşirvan'ın yanına gitti ve kendisine otuz bin altın vermek üzere Enûşirvan ile anlaştılar. Böylece Merdâvic, Taberistan'ı ele geçirip Tuğrul Bey adına hutbe okuttu. Merdâvic, Enûşirvan'ın annesi ile evlenmişti. Enûşirvan artık Merdâvic'e muhalefet edemez, ancak onun emri ile hareket ederdi. Ergin Ayan'ın dediği gibi Tuğrul Bey'e bağlı vasalların da vasalları olabiliyordu. Selçuklu Devleti'ne tabi olan Merdâvic'e, vergi vermekle yükümlü Cürcân hakimi Enûşirvan, bu duruma bir örnektir⁵⁷⁷.

Ziyâri hükümdarı Enûşirvan, her ne kadar bölgeyi yeniden ele almak istediye de sonunda Tuğrul Bey'in hâkimiyetini kabul etti. Enûşirvan'ın ölüm tarihi tam olarak bilinmemektedir, onun ardından bölgede kuzeni Keykâvus b. İskender 1069-1070'lere kadar hüküm sürmüştür⁵⁷⁸. Ardından tahta geçen Gilân Şah, adı bilinen son Ziyârî emiridir. Ziyâriler hânedanına Hasan Sabbâh liderliğindeki Nizâri İsmâilîler son vermişlerdir⁵⁷⁹.

Bondârî, Tuğrul Bey'in Deylem illerinde çok fazla define ve hazine bulunduğunu ve bu hazineler sayesinde darlık geçirdikleri günlerin uğurlu günlere dönüştüğünü nakleder. Müellifin verdiği bilgiden anlıyoruz ki Taberistan bölgesinin ele geçirilmesi ile Selçuklular, ekonomik açıdan da gelir sağlamıştı⁵⁸⁰.

Tarihte fethi zor olan Taberistan ve Cürcân bölgelerindeki şehirlerde Sultan Tuğrul adına hutbeler okundu. Sultan Tuğrul, Horâsân'da devletini kurduktan sonra hızlı fetih

---

⁵⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 379; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 140; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, s. 10; C. E. Bosworth, "On The Chronology of Ziyârids In Gurgan and Tabaristan", *Der Islam: Journal of The History and Culture of the Middle East*, 40/1, 1964, s. 29 vd; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 115; İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, Terc. Edward G. Browne, E. J. Brill, Leyden 1905, s. 235; İbn İsfendiyâr, *Tarihu Taberistân*, thk. Ahmed Muhammed Nadi, Kahîre 2002, s. 235 Bu kaynakta yukarıda bahsedilenin aksine Taberistan ve Cürcân bölgelerini Çağrı Bey'in aldığı kayıtlıdır.

⁵⁷⁷ Bondârî, *a.g.e.*, Türkçe Terc. Kıvameddin Burslan, s. LXIII; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 115.

⁵⁷⁸ Ergin Ayan, Enûşirvân muhtemelen 1043-1044 veya 1049 yılına kadar hüküm sürdü ve bu tarihte öldü demektedir. Bkz. Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 116; Keykâvus b. İskender b. Kabûs için bkz. İskender b. Keykâvus, *Kâbüsnâme*, I, Tashih ve Mukaddime: Emin Abdülmecid Bedevi, Çâphâne-i Ateşgede, Tahran 1335; Rıza Kurtuluş, "Keykâvus b. İskender", *DİA*, XXV, 2022, s. 356 vd.

⁵⁷⁹ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 235; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 379; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 140; Hândmîr, *a.g.e.*, II, s. 440; C. E. Bosworth, "a.g.m", s. 31; Ziyâriler hakkında geniş bilgi için bkz. W. Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", s. 198-249; Stanley Laane Poole, *The Muhammadan Dynasties*, Librairie Orientaliste, Paris 1925, s. 136; Merçil, "Ziyâriler", s. 499.

⁵⁸⁰ Bondârî, *a.g.e.*, Türkçe Terc. Kıvameddin Burslan, s. 6

hareketleri arasına Taberistan'ı da almıştı. Taberistan'ın fethi ve idaresini Kutalmış'a vermişti⁵⁸¹. Kutalmış'ın isyanı hususunu Cibâl Bölgesi başlığı altında anlatacağız.

Daha önce bahsettiğimiz gibi Cürcân hakimi Tuğrul Bey tarafından tayin edilen Merdâvic b. Bessû idi. O ölünce yerine oğlu Cüstân geçti. Tuğrul Bey, Cüstân'ı azletti ve Ziyârî hükümdarlarından Menûcehr b. Kâbûs'un yakın adamlarından biri olan Esfâr'ı buraya vali tayin etti (434/1042-1043)⁵⁸².

Sultan Tuğrul Bey döneminde yönetim altına alınan yerlerden biri de Tarûm vilayeti idi. Daha evvel bu bölgede oturanların Cüstân Hânedanlığı olduğundan bahsetmiştik. Tuğrul Bey, Tarûm vilayetinin bir kasabası Semîrân 'daki Germ kalesi üzerine yürüdüğü sırada (Rebiülâhir 454/Nisan-Mayıs 1062) burası Müsafirîler'in idaresinde idi. Söz konusu kale hakimi Cüstân b. Merzûbân'ın kendisinden endişe duyan karısı, oğlu Müsâfir b. İbrahim'e kocası hakkında şikayette bulundu. Anne oğulun anlaşması üzerine Cüstân ava çıktığı bir sırada, karısı kalenin kapılarını kapatıp başka yerde oturan oğluna haber gönderdi. Kaleye gelen Müsâfir babasının makamına oturdu. Birçok tutsak ve rehineyi hapisten çıkararak onlardan bir gruba hilat giydirdiler. Kaleye geri dönen Cüstân, yanında yer alacak kimseyi bulamayınca ümitsizliğe kapılıp Tuğrul Bey'in yanına gitti ve kaleyi kendisine teslim edeceği hususunda teminat verip, kalede bulunan eşi ve oğlunun yakalanmasını istedi. Bunun üzerine kaleyi kuşatan Sultan Tuğrul Bey'in askerleri kaleye ait birçok yerleri de tahrip ettiler. Nihayetinde anlaşmaya varmak isteyen Müsâfir yüz bin altın ve bin giysi vereceklerini bildirerek kuşatmanın kaldırılmasını istedi. Kuşatma kalkmış olsa da Müsâfir kalede öldürüldü⁵⁸³.

438 (1046-1047) yılında Tarûm ve Semîrân'dan geçen Nâsır-ı Hüsrev, Semîrân hakimi Cüstân b. İbrahim'in "Merzûbânü'd-Deylem Cîl-i Cîlân Ebû Sâlih Mevlâ emîrû'l-mü'minîn" unvanını taşıdığını ve bu hükümdarın sahip bulunduğu yerlerde tam bir adaletin hüküm sürdüğünü söyler⁵⁸⁴.

---

⁵⁸¹ Reşîdüddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih Selçuklu Devleti*, Terc. Erkan Göksu-Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s. 105.

⁵⁸² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 389.

⁵⁸³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 39; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s. 166; Barthold, *İran Tarihi Coğrafyası*, s. 247; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 500 vd.

⁵⁸⁴ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, Terc. Abdülvehap Tarzi, İstanbul 1988, s. 6 vdd.

Yukarıda Tuğrul Bey'in 454 (1062) yılında Tarûm Kalesi'ne düzenlediği sefer sırasında Müsâfirî melikine yüz bin dinar ve bin elbise vergi koyduğunu söylemiştik. İbnü'l-Esir'in bahsettiği bu Müsâfirî meliki, muhtemelen Melik Cüstân b. İbrahim olmalıdır⁵⁸⁵.

Yakût el-Hamevî, Alamût Kalesi hakiminin Semirân'ı tahrip ettiğini belirtmektedir, bu bilgi Müsâfirîler'in varlığına Alamût İsmâîlîleri'nin son verdiğini göstermektedir⁵⁸⁶.

Sultan Alparslan döneminde de Taberistan bölgesindeki Selçuklu hâkimiyetini güçlendirmek için faaliyetlerde bulunulmuştur. Sultan Alparslan'ın 458 (1066) yılında İnanç Yabgu'yu buranın idaresi için görevlendirdiği bilinmektedir⁵⁸⁷. Böylece XI. yüzyılın son çeyreğine kadar bölge Selçuklu hâkimiyeti altında kalmıştır⁵⁸⁸.

3.2.2. Taberistan Bölgesinde Bavendîler

Şimdi Selçuklu Devleti'ne tabi hânedanlıklardan biri olan Bâvendîler'in menşei hususunu ele alacağız. Bâvendîler, Taberistan bölgesinde 665 yılından itibaren yaklaşık 684 sene varlığını sürdüren bir hânedanlıktı. Hânedanlık adını, Sasanî Hükümdarı Kubâd'ın torunu Şapur'un oğlu Bâv'dan almaktadır. Keyyûsiye kolunun kurucusu olarak kabul edilen Bâv'ın adını ilk defa İslâm fetihlerinden sonra Taberistan halkının 45 (665) yılında onu başlarına İspehbed olarak tayin etmeleri ile görüyoruz⁵⁸⁹. Kaynaklarda İran asıllı oldukları iddia edilen bu hânedanlık kurucusu Bâv'dan dolayı, "Bâvendîler", "Al-i Bâvend, Bâvendiyye, Bâvendiyân" şeklinde adlandırılmıştır⁵⁹⁰.

⁵⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 39; Kesrevî, *Şehrîyârân-i Gumnâm*, s. 68; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s. 166; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 500 vd.

⁵⁸⁶ Yakût el-Hamevî, *Mucemü'l-Bûldân*, III, Ed. Dâr Sader-Dâr Beyrouth, Beyrut 1957, s. 256 vd; Ahmet Güner, "Müsâfirîler", s. 70; İsmâîlîler, Alamût Kalesi'ni 483/1090 yılında ele geçirmişler ve ardından bölgedeki diğer kaleleri de ele geçirdiler bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 261 vd; Mustafa Öz, "Nizâriyye", *DİA*, XXXIII, 2007, s. 200 vd.

⁵⁸⁷ Osman Gazi Özgüdenli, "Taberistan", *DİA*, XXXIX, İstanbul 2010, s. 322 vd.

⁵⁸⁸ Erdoğan Merçil, "Büveyhiler", *DİA*, İstanbul 1995, s. 498.

⁵⁸⁹ Gaffârî, *Târîh-i Cihân Ara*, Kitab Furûşî-i Hafız, Tahran ty., s. 175; Hândmîr, *Târîh-i Habîbi's-Siyer*, II, s. 416 vd; Zâhîreddîn Mar'aşî, *Tarih-i Taberistân ve Rûyân ve Mâzenderân*, Neşr. Muhammed Hüseyin Tesbîhî, Tahran 1346, s. 21 vd; Muhammed Hasan Han İtimadü's-Saltana, *et-Tedvîn fi Ahval-i Cibâl-i Şervin*, tsh. Mustafa Ahmedzade, İntişarat-i Fikr-i Rûz, Tahran 1373, s. 121; İran topraklarında İslâm öncesi dönemde kurulan hânedanlıklar, İslâm kaynaklarında dört bölüme ayrılmıştır. Pişdâdîler, Keyânîler, Eşkânîler ve Sâsânîler olarak belirtilmiş bu hânedanlıklardan ilk ikisinin arasında Eylânîler adında bir hânedanlığın olduğunu savunan müellifler de vardır bkz. Ebû'l-Fidâ, *Kitabu'l-Muhtasar fi Ahbaru'l-Beşer*, Daru'l-Kitab el-İlmiyye, Beyrut 1997, s. 69.

⁵⁹⁰ George C. Miles, "The Coinage of the Bawandids of Tabaristan", *Iran and Islam*, Ed. C. E. Bosworth, Edinburg 1971, s. 443-458; Zambour, *Mu'cemu'l-Ensâb ve'l-Üsrâti'l-Hâkime fi't-Tarihî'l-İslâmî*, Neşr. Zeki Muhammed Hasan Bek Hasan Ahmed Mahmûd, Dâru'l Ra'idü'l Arabî, Beyrut 1980, s. 286 vd; Clifford Edmund Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslâm Devletleri Devletler, Prenslükler, Hânedanlıklar Kronolojik Soy Kütüğü*, Terc. Hande Canlı, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2005, s. 229 vdd; R. N. Frye, "Bawand", *EI*, I, Leiden 1986, s. 10 vd.

Taberistan'ın dağlık bölgelerinde yaşadıkları için söz konusu hânedanın emirleri Melikü'l-Cibâl unvanını ve Sâsânîler tarafından burada olan emirlere verilen İspehbed unvanlarını almışlardır. Ayrıca Bâvendîler'e Toharistan Yabguları denmekteydi⁵⁹¹. İslâmîyet'i kabul edene (227-228/842) kadar bölgeyi Müslüman akınlarına karşı koruyan Bâvendîler, İslâmîyet'i kabul ettikten sonra bu bölgede İslâm'ın yayılmasına yardımcı olmuşlardır. Bâvendîler, uzun süre Taberistan toprakları üzerinde yaşanan hâkimiyet mücadelelerine karşı bölgenin koruyuculuğunu üstlenmişlerdir. Bu mücadele Şîi Zeydîler, Tâhirîler, Sâmânîler ve Büveyhîler'e karşı gerçekleşmişti⁵⁹². İbn İsfendiyâr, bu hânedanlığın gücünü şu sözleri ile bize aktarmaktadır: “Dünyada korkaklar için emin, tasalı yani kederliler için bir dayanak, sultanlar ve melikler için de sığınak olan mübarek bir aile”⁵⁹³.

Fars asıllı oldukları anlaşılan Bâvendîler hânedanı varlıklarını sürdürdükleri süreç boyunca üç ayrı kola ayrılmışlardır: Keyûsiyye kolu, İspehbediyye kolu, Kinhâriyye Kolu. Keyûsiyye kolu adını Hüsrev Anuşîrvân'ın (487-579) kardeşi Keyûs'tan almakta olup, başkentleri Firîm şehri idi. Bu kolun kurucusu olarak yukarıda adımdan bahsettiğimiz Bâv kabul edilmektedir⁵⁹⁴. Maiyetinden bulunan adamlarından Valâş adında birinin ihanetine uğrayan Bâv 60 (680) yılında öldürüldü⁵⁹⁵. Böylece Taberistan bölgesi Valâş'ın eline geçti. Bölge halkı, onun yönetiminden memnun olmamasına rağmen, hâkimiyeti yaklaşık sekiz sene devam etti⁵⁹⁶. Valâş'ın hâkimiyet yıllarında, Bâv'ın çocuklarından biri olan Surhâb, Sârî şehrinde bulunmakta idi. Surhâb, Kûlâ halkından aldığı destek ile elli bin kişilik bir ordu toplayarak Valâş'a baskın yaptı ve 68 (688) yılında Firîm'de Melikü'l-Cibâl unvanı ile Bavendî tahtına oturdu⁵⁹⁷. Surhâb otuz yıl emirlik yaptı ve 98 (717) yılında vefat etti⁵⁹⁸.

---

⁵⁹¹ M. Rekaya, "Kârinids", *The Encyclopedia of Islam*, IV, Leiden 1997, s. 435; V. Minorsky, "Mazyar", İA (MEB), VII, İstanbul 1972, s. 429.

⁵⁹² Ömer Tokuş, "Taberistan Dağlarının Melikleri "Bâvendîler", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 20, 2018, s. 423 vd.

⁵⁹³ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 100.

⁵⁹⁴ Marashî, *a.g.e.*, Neşr. Bernhard Dorn, s. 323; Frye, "Bawand", s. 1110; Madenlung, "al-e Bawand", *EIr*, I/7, London 1984, s. 747; George Miles, "The Coinage of the Bawandids of Tabaristan", *Iran and Islam, In Memory of the late Vladimir Minorsky*, Ed. C. E. Bosworth, Edinburg 1971, s. 747.

⁵⁹⁵ Marashî, *a.g.e.*, Neşr. Bernhard Dorn, s. 42; Hândmîr, *a.g.e.*, II, s. 417; Ömer Tokuş, "a.g.m.", s. 432.

⁵⁹⁶ Gaffâri, *a.g.e.*, s. 175.

⁵⁹⁷ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 99; Marashî, *a.g.e.*, Neşr. Bernhard Dorn, s. 323; Gaffâri, *a.g.e.*, s. 175; Hândmîr, *a.g.e.*, II, s. 402; İbn Hurdazbîh'in eserinde Kûlî adı, Fars sahillerinden doğuya kadar Basra yolu bahsinde geçmektedir bkz. İbn Hurdazbîh, *Mesâlik-i Memâlik*, Farsça Terc. Saîd Khakirend, Mirâs Mîlel, Tahran 1371, s. 47.

⁵⁹⁸ Ömer Tokuş, "a.g.m.", s. 425.

Surhâb'ın yerine geçen oğlu Mihr Merdân'ın kırk yıllık emirliğinin ardından ölmesi (137-138/755) üzerine, tahta oğlu II. Surhâb geçti. II. Surhâb'ın muasırı, Abbâsî halifesi el-Mansûr (136-137/754-775) idi. El-Mansûr, 141 (759) yılında oğlu Mehdî'ye, Taberistan'da bulunan ispehbed üzerine yürümesi için emir verdi. Bir ordu hazırlayarak Taberistan'a giden el-Mehdî, söz konusu ispehbed ile anlaşma yapmak sureti ile onu Abbâsîler'e bağlamaya muvaffak oldu⁵⁹⁹. II. Surhâb'ın 25 yıllık hükümdarlığının⁶⁰⁰ ardından vefatı üzerine yerine oğlu Şervîn b. Surhâb geçti (155/772)⁶⁰¹.

Şervîn b. Surhâb (ö. 201/817) yirmi beş yıllık emirliği boyunca Arap ümerası ile yaşadığı çekişmelerin sonucunda onları Taberistan'dan çıkarmayı başardı⁶⁰². Araplara karşı bu girişimin başında 167 (783-784) yılında Taberistan hakimi olarak adları geçen Şervîn b. Surhâb ve Vendâdhürmüz⁶⁰³ bulunmaktaydı. İsmi geçen bu iki melik, Arap birlikleri tarafından muhasara altına alındı, bir sene sonra Taberistan üzerine giden Sâid el-Hareşî komutasındaki kırk bin kişilik Abbâsî ordusu bu bölgeyi ele geçirdi⁶⁰⁴.

Şervîn b. Suhrâb ölünce yerine oğlu I. Şehriyâr geçti. I. Şehriyâr, Halife Harun Reşid'in (786-809) muasırı idi. Sözü edilen Bâvendî meliki halifeye bağlılığını bildirmişti⁶⁰⁵. I. Şehriyâr 210 (826) yılında ölmüştür. Yerine oğlu Şapûr geçti. Ancak Sâpûr ile savaşan Mâzyâr b. Kârin onu esir etti ve öldürdü. Bundan sonra Taberistân'ın dağlık bölgesi Mâzyâr'm eline geçti⁶⁰⁶. Ancak Taberistan valisi Abdullah b. Hurdâzbeh, Halife el-Memûn döneminde, (813-833) 211 yılında bölgenin dağlık yerlerini ele geçirerek, I. Şehriyâr'ı buradan uzaklaştırdı ve yukarıda adı geçen Karinilerden Vendâdhürmüz'ün torunu Mazyar'ı esir alarak Halife el-Memun'a gönderdi⁶⁰⁷. Mâzyâr, Abbâsî Halifesi

---

⁵⁹⁹ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 237; Gaffâri, *a.g.e.*, s. 175; Hândmîr, *a.g.e.*, II, s. 403 vd; Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 386; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, V, s. 412 vd; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, VIII, s. 36 vd.

⁶⁰⁰ Muhammed Takî Hân, *Coğrafya'yı Târih-i Şehirhâ-i İzân*, İntişarât-ı Zerîn, Tahran 1366, s. 855

⁶⁰¹ Bosworth Şervîn'in 155 yılında tahta geçtiğini söylediğine göre, verilen bilgilerden anlaşılıyor ki babası Surhâb 153 yılında vefat etmiş olmalıdır. Bkz. Bosworth, *a.g.e.*, s. 164; Ayrıca bkz. Muhammed Takî Hân, *a.g.e.*, s. 855; Düvel-i İslâmîyye'de II. Surhâb'ın tahta çıkış tarihi 135 (752-753) olarak verilmektedir. Bkz. Halil Edhem, *Düvel-i İslâmîyye*, s. 194.

⁶⁰² Gaffâri, *a.g.e.*, s. 175; Hândmîr, *a.g.e.*, II, s. 404; Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 387; "Dağların Meliki" unvanını ilk kez Şervîn b. Surhâb almıştı. Bkz. İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 237.

⁶⁰³ Kârinî Meliki bkz. Ahmet Güner, "Kariniler", *DİA*, XXIV, 2001, s. 493; Muhammed Takî Hân, *a.g.e.*, s. 855.

⁶⁰⁴ Taberî, *The History of Al-Tabarî*, Trans. Hugh Kennedy, XXIX, State University of New York Press, New York 1990, s. 236; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, VIII, s. 293; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VI, s. 71; Gaffâri, *a.g.e.*, s. 175; Hândmîr, *a.g.e.*, II, s. 406; Marashî, *a.g.e.*, Neşr. Bernhard Dorn, s. 325.

⁶⁰⁵ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 143.

⁶⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VI, s. 346; Gaffâri, *a.g.e.*, s. 175.

⁶⁰⁷ Taberî, *The History of Al-Tabarî*, Trans. C. E. Bosworth, XXXII, State University of New York Press, New York 1987, s. 236; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VI, s. 284; Şehriyâr'ın ölüm tarihi için bkz. Aynı eser, VI, s. 346.

Me'mûn'un sarayına giderek Müslümanlığı kabul etti. Mâzyâr'dan sonra Taberistan yirmi yıldan fazla Tâhirîler'in idaresinde kaldı.

227 (842) yılında İslâmîyeti kabul eden Bavendîler'in Keyûsiyye kolunun meliklerinden Karin b. Şehriyâr "Ebü'l-mülûk" künyesini aldı⁶⁰⁸.

864 yılında bölgede Zeydî Devleti'nin kurulduğundan ve Tâhirîler ile olan mücadelelerinden bahsetmiştik. Bavendî meliki Karîn b. Şehriyâr, bu savaşlarda Tâhirîler'e yardımcı olduğu için hizmetlerine karşılık yeniden Şervîn dağlarının hâkimi olarak tayin edildi. Bu sayede İslâmîyet Taberistan'ın yerli halkı arasında hızla yayıldı⁶⁰⁹. Daha sonra Kârin b. Şehriyâr, torunu Rüstem b. Surhâb b. Kârin ile Taberistan'daki Zeydîler'e karşı devamlı muhalefet ettiler. Dedesinin yerine Bavendî emiri olan Rüstem (253-282/867-895)⁶¹⁰, 895 yılında Alevîler'i destekleyen Râfi' b. Herseme tarafından hapsedtirildi ve işkenceyle öldürüldü⁶¹¹. Yerine geçen oğlu II. Şervîn döneminde (282-318/895-930) Bavendîler'in Sâmânî Devletine tabi olduğunu görmekteyiz⁶¹².

II. Şervîn'in vefatının ardından yerine oğlu II. Şehriyâr b. Şervîn geçti⁶¹³. Şehriyâr b. Şervîn'in emirlik dönemleri 317 (929/930) yılında başlayıp tahminen 354 (965) yılına kadar sürmektedir. Onun döneminde Ziyârîler ve Büveyhîler'in gücü artmaya başladı. Bu bağlamda Bavendîler gerek Büveyhîler gerekse de Ziyârîler ile evlilik yolu ile akrabalık kurdular⁶¹⁴.

Rebiyülevvel 336 (Eylül-Ekim 947) yılında Büveyhî Hükümdarı Rüküddevle, Taberistan'ı zapt etti⁶¹⁵. Böylece II. Şehriyâr Büveyhîler'in hâkimiyetini tanıdı. II. Şehriyâr henüz hayatta iken Kûhistan, Firîm ve Şehriyâkûh'ta naiblik yapan oğlu Rüstem'in 353 (964) ve 369 (979) yılları arasında Firîm'de bastırıldığı sikkeler, Büveyhî hâkimiyetini kabul ettiğini ve henüz Bavendî meliki olan babası karşısında bağımsız

⁶⁰⁸ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 237; Madenlung, "al-e Bawand", s. 747; Merçil, "Bavendîler" s. 214; Tokuş, "a.g.m.", s. 428.

⁶⁰⁹ Taberî, *The History of Al-Tabarî*, Trans. C. E. Bosworth, XXXIII, State University of New York Press, New York 1991, s. 167 vdd; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 114 vdd; Yaşaroğlu, *a.g.e.*, s. 31.

⁶¹⁰ Gaffâri, *a.g.e.*, s. 176; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 223 vd, 240; İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 238.

⁶¹¹ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 238; Gaffâri, *a.g.e.*, s. 176; Merçil, "Bavendîler" s. 214; Tokuş, "a.g.m.", s. 429.

⁶¹² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 419 vd; Gaffâri, *a.g.e.*, s. 176.

⁶¹³ Madenlung, "al-e Bawand", s. 748.

⁶¹⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 220-227; Gaffâri, *a.g.e.*, s. 176.

⁶¹⁵ Rüküddevle'nin ayrı ayrı tarihlerde bölgeyi yeniden ele geçirmesinden anlaşılıyor ki, bölgede Büveyhîler adına tam anlamı ile hâkimiyet sağlanamamıştır. Bkz. 341 yılı (952-953) İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 429 vd, 429, 435, 467; Madenlung, "al-e Bawand", s. 748.

hareket ettiğini göstermektedir⁶¹⁶. Nitekim Rüstem'in baskılarından ötürü Sâ mânîler'e sığınmak zorunda kalan babası II. Şehriyâr'ı, 357 (968) yılında Taberistan'ı ele geçirmek için gönderilen Cürçân'daki ordunun içinde görmekteyiz⁶¹⁷. II. Şehriyâr'ın 357 (968) yılı veya daha sonraki bir tarihte vefat ettiği düşünülmektedir. Onun ardından yerine torunu Darâ b. Rüstem geçti, onun hâkimiyet devri uzun sürmemişti. Daha sonra Bavendî meliki olan III. Şehriyâr b. Dârâ (358-396/969-1006) Ziyârîler'den Kâbûs b. Veşmgir'in muasırı olup, Büveyhîler'e tabi idi⁶¹⁸. Takip eden yıllarda III. Şehriyâr ile Ziyârî emiri Kâbûs arasındaki olumlu münasebetler son bulmuştu. Nitekim Ziyârîler'in Bavendî topraklarına yeniden saldırması üzerine III. Şehriyâr esir edildi ve ardından da öldürüldü (396/1006)⁶¹⁹. Bavendî ailesinin bir üyesi olduğu bilinen Rüstem b. Merzûban ise serbest bırakıldı. Böylece Bavendîler, Selçuklular'ın gelişine kadar bölgede önemli bir varlık gösteremedi⁶²⁰. Fakat İbnü'l-Esir 418 (1027) yıllarını anlatırken Kakûye emiri Alâüddevle ile ismini vermediği bir ispehbedin aralarında geçen olaylardan bahseder⁶²¹. Münecimbaşı'nın kaydını nakleden araştırmacı, ismi verilmeyen bu ispehbedin III. Rüstem b. Şehriyâr olduğunu söylemektedir, ayrıca onun 419 yılında öldüğünü ve böylece Bavendîler'in Keyûsiye kolunun 419 (1028) yılında son bulduğunu zikretmektedir⁶²².

İbn İsfendiyâr, III. Şehriyâr b. Dârâ'nın ardından yerine oğlu Surhâb b. Şehriyâr'ın geçtiğini zikreder. Surhâb b. Şehriyâr, Ziyârî hükümdarı Menuçehr b. Kâbûs ile yaptığı mücadele neticesinde hâkimiyeti altındaki toprakları kaybetti. Onun ne zaman öldüğü bilinmemekle birlikte yerine Kârin b. Surhâb geçti. İsfendiyâr'ın ifadesine göre onun emirlik dönemi 466 (1073-1074) veya 486 (1093-1094) yılında vefatına kadar sürmüştür. Onun vefatı üzerine yerine Hüsamüddevle Şehriyâr geçmiş ve bu değişim Bavendîler'in İspehbediye kolunun başlangıcını teşkil etmiştir⁶²³.

⁶¹⁶ Madelung, "The Minör Dynasties of Northern Iran", IV, s. 217; George Miles, "The Coinage of the Bawandids of Tabaristan", *Iran and Islam, In Memory of the late Vladimir Minorsky*, Ed. C. E. Bosworth, Edinburg 1971, s. 445-450; Tokuş, "a.g.m.", s. 431.

⁶¹⁷ Madelung, "The Minör Dynasties of Northern Iran", IV, s. 217; Merçil, "Bavendîler" s. 214; Tokuş, "a.g.m.", s. 431.

⁶¹⁸ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 239; Gaffâri, *a.g.e.*, s. 176

⁶¹⁹ Marshî, *a.g.e.*, Neşr. Bernhard Dorn, s. 189 vd; Frye, "Bawand", *EI*, I, Leyden 1986, s. 1110; Merçil, "Bavendîler" s. 214.

⁶²⁰ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 239.

⁶²¹ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IX, s. 277; Gaffâri, *a.g.e.*, s. 177; Merçil, "Bavendîler" s. 214.

⁶²² Tokuş, "a.g.m.", s. 432.

⁶²³ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 239 vd; Madenlung, "al-e Bawand", s. 748.

İşpehbediyye kolunun kuruluşuna kadar geçen süreçte Taberistan ve Cürçân bölgesinin 1042 yılından itibaren Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in hâkimiyeti altına girdiğini zikretmiştik⁶²⁴. Bâvendîler'in İşpehbediyye kolu, Sarî merkezli, Gilân, Rey ve Kumîs'e kadar geniş bir bölgede hüküm sürmüştür. Taberistan sınırlarını da aşan bu geniş bölgeye hükmetmesi, bölgede hâkimiyet kurmaya çalışan Selçuklular ile ilişkilerini kaçınılmaz kılmıştır. Biz özellikle Selçuklular ile münasebetleri nedeni ile İşpehbediyye kolunu ayrıntılı bir şekilde ele aldık.

Bâvendîler'in İşpehbediyye kolunun başlangıcını (466/1074) Sultan Melikşah dönemine kadar götürmek mümkündür. İşpehbediyye kolunun ilk emiri Hüsâmüddevle Şehriyâr b. Kârin (466-503/1073-1109) idi. O, babası Karîn'in Büveyhîler'e karşı sürdürdüğü mücadele neticesinde elde ettiği topraklar üzerinde hüküm sürmüş, Sârî merkez olmak üzere Taberistan, Gilân, Rey ve Kûmis'e hakim olmuştur⁶²⁵.

Bu dağlık bölgeyi idaresine alan Hüsâmüddevle Şehriyâr, Sultan Melikşah ile iyi ilişkiler içerisinde bulunup ona tabi oldu⁶²⁶. Bundan sonraki vakitte Melikşah'ın mücadelesi, Hasan Sabbâh ve yaymaya çalıştığı onun batını mezhebine karşı olmuştur. Hasan Sabbâh'ın ele geçirdiği Alamût Kalesi'nin Cibâl bölgesi⁶²⁷ dâhilinde olması nedeni ile Selçuklular'ın İsmâîlîler ile olan mücadelesinden daha sonra bahsedeceğiz.

Melikşah'ın ölümünden sonra, İsmâîlîler'in Taberistan bölgesine yayılmaya başladığı dönem, Muhammed Tapar ve Berkyaruk'un saltanat mücadeleleri dönemine tekabül etmektedir.

---

⁶²⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 373,379; Muhammed Hasan Han İtimadü's-Saltana, *et-Tedvîn fî Ahval-i Cibâl-i Şervîn*, tsh. Mustafa Ahmedzade, *İntişarat-i Fikr-i Rûz*, Tahran 1373, s. 121; Erdeşir Borzger, *Tarihi-i Taberistan*, I, s. 450-465; Erdoğan Merçil, "Bâvendîler", *DİA*, V, İstanbul 1992, s. 214.

⁶²⁵ Hândmîr, *a.g.e.*, II, s. 419; Gaffârî, Karîn'in Ziyârîler'e karşı mücadele ettiğini yazmaktadır. Bkz. Gaffârî, *a.g.e.*, s. 177; Frye, "Bawand", s. 1110; Erdoğan Merçil, "Bâvendîler", s. 214 vdd; Ömer Tokuş, "a.g.m.", s. 433; Akif Rençber, "Bâvendîlerin Selçuklularla Münasebetleri", *İran Çalışmaları Dergisi*, III/1, s. 72; Hüsâmüddevle Şehriyâr'a Ebû Selatin derlerdi. Çünkü Sultan Melikşah ona baba diye hitap etmişti. Şair Raffî-i bu bab da Şehriyâr için bir beyit söylemişti. Bkz. İsfendiyâr, *a.g.e.*, I, s. 256; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1953, s. 131; Halil Edhem, Bâvendîler'in bu koluna Mulûkü'l-Cibâl demektir. Bkz. Halil Edhem, *a.g.e.*, s. 193.

⁶²⁶ İsfendiyâr, *a.g.e.*, I, s. 239 vd; Maraşî, *a.g.e.*, s. 82 vd.

⁶²⁷ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 313; İstahrî, *a.g.e.*, Neşr. Nöldeke, s. 195; Al-Moqaddasî, *a.g.e.*, De Goeje, s. 386; Yakubî, *a.g.e.*, Terc. Murat Ağarı, s. 43; Barthold, *İran Tarihi Coğrafyası*, s. 217 vdd.

Sultan Berkyaruk'un 22 Aralık 1104'te 26 (2 Rebiülahîr 498) yaşında ölümü⁶²⁸ üzerine Muhammed Tapar 13 Şubat 1105'te (26 Cemâziyelevvel 498) Büyük Selçuklu tahtına çıktı⁶²⁹.

Sultan Muhammed Tapar devrinde Taberistan toprakları İsmâîlîlerin akınlarına maruz kaldı. Bunun üzerine Sultan, Sungur el-Buhârî adlı bir emîrini beş bin kişilik bir ordu ile İsmâîlîlerin ele geçirdiği Alamût üzerine gönderdi (500/1106-1107)⁶³⁰. Sultan, Larîcân, Rûyan ve Amûl'deki yöneticelerin ve Hüsameddin Şehriyâr'ın, yardım etmek üzere Sungur el-Buhârî'nin ordusuna katılmasını emretti, fakat İspehbed Hüsameddin bunu kabul etmedi. İspehbedin tabi olduğu Selçuklu Devleti'nin teklifini reddetmesi üzerine Sultan Muhammed Tapar, Hüsameddin Şehriyâr'ın topraklarının olduğu Taberistan bölgesine ordu gönderdi. İki taraf arasında gerçekleşen savaşta Selçuklu birlikleri Sünnîliği temsil eden siyah bayrak açarken İspehbed'in ordusu Şîlîği sembolize eden beyaz bayrak açmıştı⁶³¹. Muhammed Tapar'ın bu yardım isteği Bavendîler'in, Selçuklu Devleti'nin vassalı olduğuna işaret etmekteydi⁶³². Her ne kadar tabi bir hânedanlık olsa da muhtemelen Selçuklu devletine bir mesaj vermek isteyen Hüsameddin Şehriyâr, Selçuklu ordusu üzerine galip geldi. Fakat çok zaman geçmeden Selçuklu elçisi barış teklifi için İspehbed Hüsameddin'e geldi. Selçuklular'a karşı daha fazla direnemeyeceğini düşünmüş olacakki barış teklifini kabul eden Hüsameddin, oğlu Alâüddevle Ali'yi Muhammed Tapar'ın ordusuna gönderdi. Bu barışçıl hareketin üzerine Sultan, Hüsameddin'in oğlunu geri göndermiş ve kendi kız kardeşini Hüsameddin'in diğer bir oğlu olan Necmüddevle Kârin ile evlendirdi⁶³³.

⁶²⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 309; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 90; İbnü'l-Kalanîsî, *a.g.e.*, s. 147; Nişâburî, *a.g.e.*, s. 39; Abu'l-Farac, *a.g.e.*, II, s. 343; Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 55; Azimî, *a.g.e.*, s. 41; Bondârî, *a.g.e.*, s. 91; Ravendî, *a.g.e.*, s. 146 vd; Özeydî, *Sultan Berk Yaruk*, s. 78 vdd.

⁶²⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 311 vdd; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 90; Nişâburî, *a.g.e.*, s. 39; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, II, s. 344; Bondârî, *a.g.e.*, s. 92

⁶³⁰ İsfendiyâr, *a.g.e.*, I, s. 241; Hândmîr, *a.g.e.*, II, s. 419; Gaffârî, *a.g.e.*, s. 177.

⁶³¹ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 241 vd; Hândmîr, *a.g.e.*, II, s. 420; Abdülkerim Özeydî, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s. 86 vd; L. Robino, "Les Dynasties du Mazandaran", *Journal Asiatique*, 1936, s.422; Erdoğan Merçil, "Bavândiler", s. 214; Taberistan'ın eski hânedanlarından Ğarevendiler'in bakiyelerinden ispehbed Mehdî Lapurî'de savaşta yer almıştı. Bkz. Akif Rençber, "a.g.m.", s. 73.

⁶³² Ayrıca Bavendîler'in tabi olduklarına dair, Sârî şehrinde 499 (1105-1106) yılında basılan bir Bavendî sikkesi üzerinde, Halife el-Mustâzîr, Selçuklu sultanı Muhammed Tapar ve Şehriyâr'ın adları yer almakta idi. Bkz. Gerorge Miles, "The Coinage of the Bawandids of Tabaristan", *Iran and Islam, In Memory of the late Vladimir Minorsky*, Ed. C. E. Bosworth, Edinburg 1971, s. 453 vdd; Tokuş, "a.g.m.", s. 434.

⁶³³ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 243; Maraşî, *a.g.e.*, s. 83; Hândmîr, *a.g.e.*, II, s. 419; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Sahâ'ifü'l-Ahbâr*, İstanbul 1868, s. 404; Krş. Ergin Ayan, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hânedan Evlilikleri*, s. 96; Merçil, "Bavândiler", s. 214.

Babalarının son yıllarına doğru bu iki kardeş arasında iktidar mücadelesi başladı. 75 yaşına gelen Hüsamüddeve tahttan feragat edip Amûl'a çekildi ve otuz yedi yıl hükümdarlık yaptıktan sonra 503 (1110) yılında ölünce⁶³⁴ çocukları Alâüddeve Ali ve kardeşi Necmüddeve Kârin arasında mücadeleler ortaya çıktı. Necmüddeve Kârin (ö. 511/1117-1118) sekiz yıllık emirlik döneminin ardından Şehriyârkûh'ta öldü, yerine oğlu Şemsülmülk Rüstem geçti⁶³⁵.

Şemsülmülk Rüstem'in saltanatı kısa sürdü. Çünkü Taberistan'ı kendisine tabi kılmak isteyen Sultan Muhammed Tapar, Necmüddeve'nin eşi olan kızkardeşinin, Taberistan'ın Alâüddeve Ali'ye verilmesine izin vermeyeceğini düşünerek yeğeni Şemsülmülk Rüstem'i zehirletti (512/1118-1119)⁶³⁶.

Sultan Muhammed Tapar'ın ölümü üzerine tahta çıkan oğlu Sultan Mahmûd, Alâüddeve Ali'yi Bâvendî emiri Necmüddeve b. Kârin'in eşi olan halası ile evlendirerek Bâvendî tahtına çıkardı⁶³⁷.

Alâüddeve, Sultan Mahmûd'un ölümünden (6 Eylül 1131/11 Şevval 525)⁶³⁸ sonra Selçuklu şehzadeleri arasında geçen taht mücadelelerine karıştı.

Sancar'ın hâkimiyeti altında bulunan Taberistan bölgesine zaman zaman Irak Selçuklu hükümdarları gelmiş ve Bâvendîler ile ilişkiler içinde bulunmuştur. Sultan Sancar zamanında bu ilişkiler, kimi zaman iyi kimi zaman gergin olsa da Selçuklu Sultanı Sancar yapacağı sefer ya da savaşlarda tabiyeti altında bulunan Bâvendîler'den yardım talep etmiştir⁶³⁹. Yardımcı bir kuvvet olarak görülmelerinin dışında Irak Selçukluları tahtında gerçekleşen mücadelelerde de bir sığınak olmuşlardı.

---

⁶³⁴ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 244; Hândmîr, *a.g.e.*, II, s. 420; Bosworth, *The Islamic Dynasties*, s. 164; Robinho, *a.g.e.*, s. 422;

⁶³⁵ Gaffârî, *a.g.e.*, s. 177; Ali Alanoğlu, *İbn İsfendiyâr'ın Tarih-i Taberistan Eseri Bağlamında Bâvendî Hânedanı (İnceleme Çeviri Yazısı)*, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bingöl 2020, s. 48 vd.

⁶³⁶ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. ; Frye, "a.g.m.", s. 1110; Ali Alanoğlu, "a.g.t.", s. 49.

⁶³⁷ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 243; Hândmîr, *a.g.e.*, I, s. 420; Mar'aşî, *a.g.e.*, s. 91; Frye, "Bawand", s. 1110; Ömer Tokuş, "a.g.m.", s. 436.

⁶³⁸ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 264; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 528; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl'ü-Tarih-i Dimaşk*, Neşr. H. F. Amedroz, Catholic Press, Beyrut 1908, s. 230; Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 54; Nizâm el-Hüseynî, *el-Urâzâ fi-Hikâyeti's-Selçûkiyye*, Neşr. K. Süsseim, E. J. Brill, Leyden 1909, s. 115; Hasan-ı Yezdî, *Camiü't-Tevârîh-i Hasenî*, Fatih 4307, vr. 218; Şemseddin Muhammed el-Musevî, *Esahhü't-Tevârîh*, Turhan Valide Sultan 224, v. 316 b; Hândmîr, *Hûlasatü'l-Ahbâr*, Ayasofya K 3190, vr. 331 a; Efdâleddîn Ebû Hamîd Kirmânî, *Selçûkiyân-i Guz der Kirmân*, İntişârat-ı Kureş, Tahran 1373, s. 287; Şebânkârei, *a.g.e.*, s. 113; Gaffârî, *a.g.e.*, s. 110; Ayan, *Oğuz İsyânı*, s. 14.

⁶³⁹ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 246; Bondârî, *a.g.e.*, s. 128.

Sultan Sancar'ın Irak Selçuklu Meliki II. Tuğrul'u tahta çıkarmak için Melik Mesud ile yaptığı Dînever Savaşı'na Bavendî kuvvetleri de katıldı (25 Mayıs 1132/8 Recep 526)⁶⁴⁰. Ancak daha sonra Melik Mesud ile yaptığı savaşı (25 Mayıs 1133) kaybeden II. Tuğrul, Taberistan'a, Alâüddevle'nin yanına kaçmış ve kışı burada geçirdikten sonra 24 Ekim 1134'te Hemedan'da vefat etti⁶⁴¹.

Müneccimbaşı'na göre, Alâüddevle Ali adl ve insaf üzerine yirmi bir yıl hükümdarlık yaptıktan sonra 533 (1138-1139) yılında, 80 yaşında iken vefat etti⁶⁴². Ayrıca Madelung tarafından Alâüddevle'nin 536 (1142) yılında Sarî'de öldüğü de nakledilmiştir⁶⁴³. Bu bilgiler doğrultusunda İbnü'l-Esir tarafından zikredilen 1140 yılındaki Sultan Sancar'ın Mâverâünnehir seferinde zikrettiği Mazenderan emirinin, ölüm tarihi tam olarak belirlenmeyen Alâüddevle olması muhtemeldir⁶⁴⁴. Ardından yerine oğlu I. Şâh Gazi Rüstem (533-558/1138-1162) geçti⁶⁴⁵.

Şâh Gazi Rüstem devri Bâvendîler açısından en parlak dönem olmuştur⁶⁴⁶. I. Şâh Gazi Rüstem kısa süre sonra, daha evvel Sultan Sancar'a sığınmış olan kardeşi Tâcülmülk Merdâviç'in muhalefeti ile karşılaştı⁶⁴⁷. Merdâviç, Sultan Sancar'ın verdiği destekle büyük bir ordu hazırlamıştı. Selçuklu komutanı Kuştemir'in on bin kişilik ordusu Cürcân'a geldiğinde civarda bulunan yerel hânedanların emirleri de onlara katılmıştı. Bu ittifakta Lengerûd, Kebûdcâme, Gulpâygân ve Hasterûd emirleri de yer almıştır. Taberistan bölgesinin iklim ve coğrafi şartları bu savaşın Selçuklular'ın aleyhine sonuçlanmasına neden olmuştu (536-537/1141-1142)⁶⁴⁸.

⁶⁴⁰ İbn İsfendiyâr, *Târîh-i Taberistân*, Terc. Ahmed Muhammed Nadî, Meclîs-i Alî's-Sekâfet, Kahîre 2004, s. 370 vd; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 270; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 71; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, II, s. 55; Bondârî, *a.g.e.*, s. 148 vd.

⁶⁴¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 28; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 284; Şebânkârî, *a.g.e.*, s. 114; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 201; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 73; Hândmîr, *Hülasatü'l-Ahbâr*, vr. 331 b; İbnü'l-Esîr, *Târîhü'l-Bahîr fi Devletü'l-Atabekiyye*, Abdülkadir Ahmed Tâlimât, Darü'l Kütübe'l Medîneti'l Kahîre, Kahîre 1963, s. 47; M. TH. Houtsma, *Recueil de Textes Relatifs a L'Histoire des Seljoucides*, II, Lugdinî Batavorum, E. J. Brill 1889, s. 170; Krş. Bondârî, *a.g.e.*, s. 158.

⁶⁴² Müneccimbaşı, *Sahâifü'l-Ahbâr*, II, s. 404.

⁶⁴³ Madelung, "a.g.m.", s. 148.

⁶⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 83; Krş. Tokuş, "a.g.m.", s. 438.

⁶⁴⁵ Muhammed Hasan Han İtimâd-ı Saltana, *Târîh-i Taberistan*, Ed. Mitrâ Mehrâbâdî, Dünya Kitab, Tahran 1373, s. 333; Bosworth Şâh Gazi Rüstem'in tahta çıkışını 536 (1142) yılı olarak göstermektedir. Bkz. Bosworth, *The Islamic Dynasties*, s. 164.

⁶⁴⁶ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 245; Gaffârî, *a.g.e.*, s. 178; Miles, "The Coinage of the Bawandids of Tabaristan", s. 458.

⁶⁴⁷ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 246.

⁶⁴⁸ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, Terc. Ahmed Muhammed Nadî, s. 382; İbn Muhammed Hasan Han İtimâd-ı Saltana, *Târîh-i Taberistan*, s. 172; Akif Rençber, *a.g.e.*, s. 84.

Şâh Gazi Rüstem devrinde Bâvendiler'in içinde bulunduğu bu yükseliş yılları, Büyük Selçuklu Devleti'nin çökmeye başladığı yıllara rast gelmektedir⁶⁴⁹. Selçuklu Devleti'nin otorite zayıflığı bu hânedanlığın İran'ın kuzey bölgelerinde bağımsız siyaset takip etmesine ve topraklarını genişletmesine neden olmuştur.

Sultan Sancar'ın Oğuzlar'a esir düşmesinin (Muharrem 548/Nisan 1153)⁶⁵⁰ ardından Sancar'ın bir çok emiri İspehbede sığınıp onun hizmetine katılmıştı. Bâvendî emiri Şah Gazi Rüstem'e sığınanlardan biri Süleyman Şâh b. Muhammed Tapar idi. Irak'ı yeniden ele geçirmek için hazırlık yaparken o ve yanında bulunanlar orada kaldıkları iki ay boyunca Meydan-ı Tapan denilen yerde toplanıp eğlenceler düzenlediler. Bu sırada Gilânî, Deylemlî ve Taberistan'ın diğer yerlerinden yirmi bin adam toplanmıştı⁶⁵¹. İspehbed, Süleyman Şâh'ın tüm ihtiyaç ve teçhizatını hazır ederek, onu Rey'e gönderdi ve orada tahta oturttu. Kaynaklarda Süleyman Şâh'ın ispehbedin yanına sığınmasının tarihi hakkında bilgi verilmediği için kronolojik sırası hakkında malûmatımız yoktur, fakat bazı kaynaklarda Sultan Sancar'ın Oğuzlar'a esir düştüğü tarihten sonra gerçekleştiği bilgisi mevcutken, İsfendiyâr, bu olayın Sultan Sancar'ın ölümünün (551/1156-1157)⁶⁵² ardından gerçekleştiğini naklede⁶⁵³.

Şâh Gazi Rüstem, Rey'den hareket ederek Ab-Dârâ kalesi yakınlarında bulunan Kuşân köylerini yağmaladı. Ayrıca Karin melikine dört yüz gulam ve beş yüz Bâvendli adam vererek Türkler'in üzerine gitmesi için emir verdi. Bu melik Selçuklu birliklerine önemli zararlar vermişti. Sultan Sancar'ın ölümü üzerine Büyük Selçuklu tahtına oturtulan yeğeni Karahanlı hükümdarı Mahmûd Han, Nişâbur emiri Müeyyed Ay-Aba'yı Sâriye üzerine gönderdi. İspehbed, oğlu Hasan Şerefülmülk'ü, Lakâş-ı Mihravân yoluyla baskıncılara pusu kurması için görevlendirdi. Bu tuzağa bin Türk düştü ve ispehbed

⁶⁴⁹ Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 29 vdd.

⁶⁵⁰ İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, Neşr. Amedroz, s. 325; Bondârî, *a.g.e.*, s. 252 vd; Müneccimbaşı, *Sahaifü'l-Ahbâr*, II, s. 550; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, II, s. 78; Mirhând, *a.g.e.*, IV, s. 685-688; Hândmîr, *a.g.e.*, II, s. 512; Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 23.

⁶⁵¹ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 61; İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, Terc. Ahmed Muhammed Nadî, s. 390; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 177; Hândmîr, *a.g.e.*, II, s. 528; Madelung, "a.g.m.", s.750; Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 46; Tahsin Yazıcı, "Esterâbâd", *DİA*, XI, İstanbul 1995, s. 437 vd.

⁶⁵² Sultan Sancar'ın ölüm tarihi hususunda kaynaklarda farklı bilgiler zikredilmiştir bkz. İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 121,124, Rebi'ülevvel 552 (6 Mayıs 1157); Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, II, s. 81, Pazartesi 14 Rebi'ülevvel 552 (26 Nisan 1157); Hândmîr, *Hülasâtü'l-Ahbâr*, vr. 331a, 5 Rebi'ülevvel 552 (17 Nisan 1157); Cüveynî, *a.g.e.*, s. 263, 26 Rebi'yülevvel 552 (8 Mayıs 1157); İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 187, Rebi'yülevvel 552 (Nisan-Mayıs 1157); el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 137; Mirhând, *a.g.e.*, IV, s. 688, 26 Rebi'ülevvel 552 (8 Mayıs 1157); Hândmîr, *a.g.e.*, II, s. 512, 25 Rebi'ülevvel 552 (7 Mayıs 1157); İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, Neşr. Amedroz, s. 345, Müellif sultanın ölüm haberinin Receb 552 yılında Irak'a ulaştığını naklede; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 464 vd; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 196; Ayan, *Oğuz İsyanı*, *a.g.e.*, s. 39.

⁶⁵³ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 61; İtimadü's Saltana, *a.g.e.*, s. 202; Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 46 vd.

tarafından esir edildiler. Müeyyed Ay-Aba ise bir kısım adamı ile kaçabilmişti. Nitekim her iki taraf anlaşmaya vardılar. Sultan Mahmûd Han yirmi bin dinar karşılığında Cürcân'dan çekilecek ve ispehbed ise bu miktarı muhassıllara ödeyecekti. Fakat Sultan Mahmûd Han, Cürcân'dan çıkınca ispehbed bu anlaşmaya uymadı. Anlaşıyor ki, Mahmûd Han, hükümdarlığı için tehlike gördüğü Irak Selçuklu hânedanını takip etmekle meşgul olurken, diğer taraftan Taberistan melikleri ile savaş durumuna girmişti⁶⁵⁴.

Bu sırada Taberistan melikleri ise Selçuklular'ın iç meselelerine karışarak, taht kavgalarında tahrik eder davranışlarda görülmektedirler. Özellikle, Sultan Sancar'ın memlûku olan Müeyyed Ay-Aba adındaki emîrin Horâsân bölgesinde gücü artmıştı ve bu durumdan rahatsız olan Emir Aytak, I. Şâh Gazi ile birlikte Hârezmşah'a tabi oldular. Emir Aytak, Taberistan'da on bin kişilik bir ordu hazırladı, daha sonra Müeyyed Ay-Aba'ya muhalif olanların katılması ile ordunun sayısı daha da arttı. Bu ikili ittifak, hazırladıkları bu büyük orduya rağmen Sultan Mahmûd Han ve Mü'eyyed Ay-Aba karşısında fazla mücadele veremediler. Sonunda barış teklifinde bulunan I. Şâh Gazi birçok mal ve ganimet gönderirken, Emir Aytak, oğlunu rehine olarak göndermişti. Böylece Taberistan üzerine yapılacak bir akını engellemiş oldular⁶⁵⁵.

Emir Aytak ile I. Şâh Gazi arasındaki yakınlık, bazı zaman Bâvendîler'in Oğuzlar ile karşı karşıya gelmesine neden oluyordu. Bu cümleden olmak üzere 555 (1160) yılında Emir Aytak üzerine yürümek isteyen Oğuz beylerinden Yağmur, maiyetinde topladığı Oğuzlar ile Emir Aytak üzerine yürüdü. Bu hareket üzerine Emir Aytak, I. Şâh Gazi'nin yardımına başvurdu ve iki taraf arasında savaş gerçekleşti. I. Şâh Gazi'den aldığı destekle, Oğuzlar ve el-Baraziyye Türkmenlerini beş kez üst üste mağlup eden Emir Aytak son savaşta ordunun sağ cenahında yer alıyordu. Yağmur Bey, sağ cenahta bulunan ordu üzerine saldırılarını yoğunlaştırdı, böylece I. Şâh Gazi'nin ordusunun gücünü kırarak mağlup olmasını sağladı. I. Şâh Gazi, bu savaşta ordusundan yedi bin kişiyi kaybetmişti⁶⁵⁶.

---

⁶⁵⁴ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 62; Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 33.

⁶⁵⁵ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, Ter. Ahmed Muhammed Nadî, s. 394; Krş. Kafesoğlu, *Hârezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 77; Ali Alanoğlu, *a.g.t.*, s. 96 vd; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 189 vd; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II, s. 471 vd; Faruk Sümer, "Müeyyed Ay-Aba", *DİA*, XXXI, İstanbul 2006, s. 479 vdd; Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 55; Aytak'ın askerî gücünün büyük bir kısmı Oğuzlar'a dayanıyordu. Bkz. Barthold, *Türkistan*, s. 357; Tokuş, "a.g.m.", s. 439.

⁶⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 215 vd; Gaffârî, *a.g.e.*, s. 178; Madelung, "a.g.m.", s. 750.

Şâh Gazi'nin ölümü üzerine⁶⁵⁷ yerine iki oğlundan Alâüddevle Şerefülmülk Hasan geçti⁶⁵⁸. Onun zamanında Bâvendîler'in merkezi olan Sârî şehri Müeyyed Ay-Aba tarafından yağmalatıldı (568/1173). Alâüddevle Şerifülmülk Hasan ise 568 (1173) yılında bir Türk gulamı tarafından öldürüldü⁶⁵⁹.

Alâüddevle Şerefülmülk Hasan'ın kısa süren hâkimiyetinin ardından yerine oğlu Hüsâmüddeve Şâh Erdeşîr (568-602/1173-1206) geçti⁶⁶⁰. O, kardeşi Rüstem'i elçi olarak Müeyyed'e gönderdi ve Nişâbur'u kendisine vermesini istedi. Bunu kabul etmeyen Müeyyed, Taberistan'a gelerek Esterabâd civarında Divin şehrinde bulunan Velin kalesini imar etti. Kaleye bir miktar askerî kuvvet yerleştirerek Nişâbur'a geri döndü⁶⁶¹. Sultan Sancar'dan sonra Nişâbur'da bir meliklik kurmuş olan Müeyyed Ay-Aba Subarlu Savaşı'nda mağlup olup, Hârezmşâh Alaeddin Tekiş tarafından yakalanarak öldürülünce, Bâvendîler için ciddi bir tehdit de ortadan kalkmış oldu (569/1174)⁶⁶².

Bâvendî meliki Hüsâmüddeve Erdeşîr otuz dört yıllık (568-602/1172-1205)⁶⁶³ hâkimiyeti boyunca, bir dönem Hârezmşâh Alaeddin Tekiş ile yakınlık kurdu. Hüsâmüddeve ile Tekiş'in kızı arasındaki evlilik merasimi sürerken, Kirmân'ı alarak buraya yerleşen Oğuz beylerinden Melik Dinar, yedi bin kişilik ordusu ile Cürcân'a gelerek Hüsâmüddeve'ye "Size hizmet etmeye geldim. İzin verirseniz hizmetinize gelir, ayağınızı öperim" dedi. Ona izin verilmesine rağmen itaatten vazgeçerek şehirleri yağmalayan Melik Dinar, Hüsâmüddeve'nin Tekiş'ten yardım istemesi üzerine, henüz Tekiş Cürcân'a gelmeden şehri terk etmişti. Ancak Tekiş, Melik Dinar'ın yapacağı taciz akınlarını önlemek niyeti ile Cürcân'ın kendisine verilmesini ve burada bir kale inşa edilmesini tembih etti, böyle de oldu (1181-1182). Tekiş, Cürcân'ı oğlu olan Dihistân valisi Alişah'a verdi⁶⁶⁴.

---

⁶⁵⁷ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, I. Şâh Gazi'nin vefat tarihini 17 Nisan 558 (1163) yılı olarak vermektedir. Bkz. İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, s. 249; Kafesoğlu, *Hârezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 85; Ayan, *Oğuz İsyamı*, s. 111; Tokuş, "a.g.m.", s. 440 vd; Gaffârî, *a.g.e.*, s. 178; İbnü'l-Esîr'e göre I. Şâh Gazi'nin vefat tarihi 23 Ocak 1165 olarak verilmiştir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 256.

⁶⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 256; Gaffârî, *a.g.e.*, 178; Tokuş, "a.g.m.", s. 441.

⁶⁵⁹ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 61; Gaffârî, *a.g.e.*, s. 131; Ayan, *Oğuz İsyamı*, s. 131.

⁶⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 67; Gaffârî, *a.g.e.*, 178.

⁶⁶¹ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 251,255; İbrahim Kafesoğlu, *Hârezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 166.

⁶⁶² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 303; Gaffârî, *a.g.e.*, s. 132; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 227 b; Cüveynî, *a.g.e.*, II, s. 265; Mirhând, *a.g.e.*, IV, s. 706; Hândmîr, *a.g.e.*, II, s. 634; Ayan, "Nişâbûr Melikliği", s. 130.

⁶⁶³ Marashî, *a.g.e.*, s. 251; İtimâd-ı Saltana, *Tarih-i Taberistan*, s. 334.

⁶⁶⁴ Hüsâmüddeve, Harizmşâh Tekiş'in kızı Şâh Hatun'a talip oldu ve 576-577/1181-1182'de Taberistan'dan bir heyet Tekiş'in kızını almak için geldi. Taberistan'a döndüklerinde dört ay boyunca süren şenlikler düzenlendi. Bkz. İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, Terc. Ahmed Muhammed Nadî, s. 437 vdd; Marashî, *a.g.e.*, s. 254; Kafesoğlu, *Hârezmşahlar Devleti*, s. 107.

Hârezmşâh Alâeddin Tekiş Nişâbur'u ele geçirerek Horâsân bölgesi üzerinde hâkimiyet kazandı (7 Rebiyü'levvel 583/17 Mayıs 1187). Tekiş Nişâbur'u aldıktan sonra burayı büyük oğlu Nasireddin Melikşah'a bırakıp, onu Horâsân niyâbetine tayin etti⁶⁶⁵. Böylece Hüsâmüddeve'nin adamlarından bazıları Alâeddin Tekiş'in tarafına geçti. Bu durum Hüsâmüddeve ile arasındaki ilişkinin bozulmasına neden oldu. Hüsâmüddeve, adamlarından bazılarıyı cezalandırınca, Alaeddin Tekiş Bâvendî topraklarına saldırdı. Söz konusu durum üzerine Hüsâmüddeve Şah Erdeşîr, Azerbaycan İldenizli Atabegi Muhammed Pehlivan, Selçuklu Sultanı III. Tuğrul (1177-1194) ve Abbâsî halifesi en-Nâsır (1180-1225) ile yakınlık kurdu⁶⁶⁶.

III. Tuğrul'un 588 (1193) yılında Tekiş ile mücadele ederken Hüdâmüddeve ile ittifak kurması Bâvendî topraklarının, Tekiş'in saldırılarına maruz kalmasına sebep olmuştur. Böylece Bâvendîler'in Damgân, Firûzkûh, Folûl ve Üstünâvend gibi bir çok şehirlerindeki hâkimiyetleri son buldu⁶⁶⁷. Tekiş 596-597 (1200) yılında vefat edince⁶⁶⁸ Bâvendîler bu şehirleri tekrar ele geçirebilmişlerdir⁶⁶⁹.

Hüsâmeddin Erdeşîr 602 (1206) yılında vefat etti⁶⁷⁰. Onun ölümünün ardından taht uğruna mücadele edecek üç oğlu vardı. Hüsâmeddin ile kardeşi Rüknüddeve Karîn arasında geçen mücadelede Rüknüddeve Karîn gayesine ulaşmak için, Hârezmşâh Alaeddin Muhammed'in kardeşi, Damgan ve Bistân emiri olan Alişâh'tan yardım istedi. Bu davet üzerine ordusunu hazırlayan Alişâh, Taberistan üzerine yürüdü ve bölgeyi hâkimiyet altına aldı. Alişâh'ın altı yıl süren hâkimiyeti boyunca bölge, İsmâilîler'in saldırılarına maruz kalmıştı. Bu saldırılardan birinde Rüknüddeve Karîn öldürüldü⁶⁷¹. Onun ölümü ile birlikte, İspehbed Şemsülmülk Rüstem rakiplerinden birinden kurtulmuş oldu, fakat Hâremzşâhlar'ın bölgeye yaptıkları saldırılar devam etti. Nihayetinde

⁶⁶⁵ Cüveynî, *a.g.e.*, II, s. 34; Mirhând, *a.g.e.*, IV, s. 707; Hândmîr, *a.g.e.*, II, s. 636; Hândmîr, *Hülâsâtü'l-Ahbâr*, vr. 342a; Reşîdüddin Fazlullâh, *Câmi'üt-Tevârih*, I, Neşr. Muhammed Ruşen-Mustafa Musevi, Neşrî'l Barîz, Tahran 1373, s. 346; Ayan, *Oğuz İsyani*, s. 161 vd; Ayan, "Nişâbûr Melikliği", s. 134.

⁶⁶⁶ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 251; Alaeddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, Terc. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2013, s. 267; Ahmed Mahmûd el-Halil, *Tarihu'l-Kurd fi'l-Uûdi'l-İslâmîyye*, Dâru's-Sâkî, Erbil 2013, s. 200; İbrahim Kafesoğlu, *Hârezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 142 vd; Erdoğan Merçil, "a.g.m.", s. 215.

⁶⁶⁷ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 255 vd; el-Halil, *a.g.e.*, s. 200; Kafesoğlu, *Hârezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 142 vd; Merçil, "a.g.m.", s. 215.

⁶⁶⁸ Cüveynî, *a.g.e.*, II, s. 282; Zehebî, *Siyer-ü Alâmi'n-nübelâ*, XXI, Beşşâr Avvâd- Muhyî Helâl Serhân, Al-Resalah, Beyrut 1417 (1996), s. 331; Ayan, *Oğuz İsyani*, s. 212; Münecimbaşı, *Sahâifü'l-Ahbâr*, II, Terc. Ahmed Nedîm, s. 584.

⁶⁶⁹ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 255 vd; el-Halil, *a.g.e.*, s. 200; Kafesoğlu, *Hârezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 142 vd; Merçil, "a.g.m.", s. 215.

⁶⁷⁰ Gaffârî, *a.g.e.*, s. 179; Hândmîr, *a.g.e.*, II, s. 421; Marashî, *a.g.e.*, s. 263; İtimâd-ı Saltana, *Tarih-i Taberistan*, s. 334; Bosworth, *New Islamic Dynasties*, s. 164.

⁶⁷¹ Bosworth, *Dynastice Tables*, s. 165.

Şemsülmülk Rüstem'in (ö. 4 Şevval 606/1 Nisan 1210) öldürülmesi ile de Taberistan bölgesi tamamen Hârezmşâhlar'ın eline geçti. Kaynaklarda Şemsülmülk Rüstem'in bir evladı olmadığı zikredilmektedir. Böylece İspehbediyye kolu da son bulmuş oldu⁶⁷².

İspehbediyye kolunun ardından Kînhârîyye şeklinde adlandırılan yeni bir kolun varlığını (635-750/1238-1349) görmekteyiz⁶⁷³. İspehbediyye kolunun son emiri olan Şemsülmülk Rüstem kız kardeşini, Ebî'l-Mülûk unvanına sahip Şehriyâr b. Kînhâr b. Rüstem b. Dârâ b. Şehriyâr ile evlendirmişti. Bu evlilikten Kînhâr dünyaya geldi ve onun da Melikü'l-muazzam Hüsamüddevele Erdeşîr b. Kînhâr (635-647/1238-1249) adı verilen bir oğlu oldu⁶⁷⁴. Bu şahıs, Kînhârîyye kolunun kurucusu kabul edildiğinden, hânedanlık onun ismi ile anılmaktadır⁶⁷⁵. Moğol istilasının yaşandığı bir dönemde ortaya çıkan Kînhârîyye kolu, emirlerinden Şemsülmülk Muhammed (647-665/1249-1267) devrinde Moğollar'a tabi şekilde varlıklarını sürdürmekteydiler⁶⁷⁶. Böylece Hârezmşâhlar ve Moğollar'ın hâkimiyeti altına giren bölgenin ve bu bölgede Selçuklu Devleti ile ilişkileri son bulmuş olan hânedanlığın bahsini bitiriyoruz.

---

⁶⁷² İbn İsfendiyâr, Şemsülmülk Rüstem'in erkek evladının olup olmadığı hakkında malûmata sahip olmadığını zikretmektedir. Bkz. İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 255 vdd; Müneccimbaşı, *Sahâifü'l-Ahbâr*, II, s. 405; Ayrıca ölümü hakkında bkz. Cüveynî, *a.g.e.*, 299; İtimâd-ı Saltana, *Tarih-i Taberistan*, s. 334; Madelung, "a.g.m.", s.751; İbrahim Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, s. 166 vd; Erdoğan Merçil, "a.g.m.", s. 215.

⁶⁷³ Gaffârî, *a.g.e.*, s. 180; Müneccimbaşı, *Sahâifü'l-Ahbâr*, II, s. 407; Zambour, *a.g.e.*, s. 287; Merçil, "a.g.m.", s. 216; Tokuş, "a.g.m.", s. 445.

⁶⁷⁴ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 256 vd; Gaffârî, *a.g.e.*, s. 179; Frye, "a.g.m.", s. 1110.

⁶⁷⁵ Marashî, *a.g.e.*, s. 82 vd; Tokuş, "a.g.m.", s. 446.

⁶⁷⁶ Gaffârî, *a.g.e.*, s. 179; İtimâd-ı Saltana, *Tarih-i Taberistan*, s. 334; Bosworth, *New Islamic Dynasties*, s. 164.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. CİBAL BÖLGESİ

4.1. Selçuklulardan Evvel Cibâl Bölgesinin Etnik Durumu

Irak-ı Acem de denilen Cibâl bölgesi'nin batısında Azerbaycan, güneyinde Irak ve Hûzistan, doğusunda Horâsân çölü, Fars bölgesi, kuzeyinde Deylem, Kazvîn ve Rey bölgeleri bulunur. Fakat İbn Havkal, Rey ve Kazvîn'in Deylem dağları ile çevrili olmasından dolayı olacak ki bu yerleri Deylem bölgesine dâhil etmiştir. Fakat yine müellifin eserinde bahsettiğinden anlıyoruz ki kendi zamanında, Cibâl Bölgesinin yönetim merkezi Rey'de idi⁶⁷⁷. Bu nedenle biz Rey şehrini Cibâl Bölgesi başlığı altında ele aldık.

İslâm coğrafyacılarının eserlerinde Cibâl bölgesinin şehirleri şu şekildedir: İbn Havkal ve İstâhrî, bölgenin en meşhur şehirleri olarak Hemedân, Dînever, İsfâhân ve Kûm isimlerini zikrederler. Daha küçük şehirler arasında ise Kâşân, Nihâvend, Lûr, Kerec⁶⁷⁸ ve Burc isimleri nakledilir⁶⁷⁹. Hurdâzbîh eserinde Cibâl bölgesinin şehirlerinden, Masebezân, Mihricânkuzak, Dînever, Nihâvend, Hemedân ve Kûm olarak bahseder⁶⁸⁰. İbn Havkal, Cibâl bölgesi şehirleri arasında ismini zikrettiği Hulvân'ın, kimilerine göre Irak bölgesinden sayıldığını söyler. Yakubî de tıpkı Havkal gibi Hulvân şehrini Cibâl bölgesinden sayar⁶⁸¹. Bunlardan başka Kazvîn⁶⁸², Esedabâd, Karmîsin, Hân-ı Lencân, Saymara, Suhrâverd şehirleri de Cibâl bölgesinden sayılır⁶⁸³.

⁶⁷⁷ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 313; Makdisî, *a.g.e.*, Neşr. De Goeje, s. 386; Ebû'l-Fidâ, *Ebü'l-Fida Coğrafyası*, s. 324; Cibâl Selçuklular devrinden itibaren İsfâhân, Hemedân ve Rey arasında kalan merkezî İran için kullanılan isim için bkz. Adnan Karaismailoğlu, "Acem", *DİA*, I, 1988, s. 321.

⁶⁷⁸ Kerec, Hemedân'da bir mahalle ve şehir olup, Rey ve Nîsâbûr'da iki ayrı köye de verilen isimdir, ayrıca Kirmân'da Destecîrd'e bağlı bir köy adı da bu şekildedir. Bkz. Osman Ciner, *a.g.t.*, s. 47.

⁶⁷⁹ İstâhrî, *a.g.e.*, Neşr. De Goeje, s. 195; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 313.

⁶⁸⁰ İbn Hurdâzbîh, *a.g.e.*, Terc. Murat Ağarı, s. 33.

⁶⁸¹ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 321 vd; Yakubî, *a.g.e.*, Terc. Murat Ağarı, s. 52.

⁶⁸² Rey mıntıkasında bir ilçe bkz. Osman Ciner, *a.g.t.*, s. 49.

⁶⁸³ İbn Havkâl, *a.g.e.*, s. 313,319,322; İbn Hurdâzbîh, *a.g.e.*, s. 33,46 vd., 58; Hurdâzbîh, *Mesâlik'ül-Memâlik*, Neşr. M. J. De Goeje, E. J. Brill Leyden 1889, s. 198; al-Yaqûbî, *Kitâb al-Buldân*, Abrahamus Wilhelmus Theodorus Juyboll, Lugdinî Batavorum, E. J. Brill MDCCCLXI, s. 44 vdd; Yakubî, *a.g.e.*, Terc. Murat Ağarı, s. 51 vd.

İran'ın en eski şehirlerinden biri olan Rey, Avesta ve eski Pers kaynaklarında Raghâ-Ragâ şeklinde geçmektedir⁶⁸⁴. Kaynaklarda bu şehrin Araplar tarafından er-Rey şeklinde ifade edilmiş olmasına dair hiçbir açıklama getirilmemiştir⁶⁸⁵.

Cibâl eyaletinin dört başşehirinden en önemlisi olan Rey'in uzunluğu ve genişliği 1.5x1.5 fersahtır. Şehir hakkında İbn Havkal şunları söylemektedir: "Evleri kerpiçten olup ayrıca kireç ve tuğla kullanılmıştır. Kalesi ve kapıları meşhurdur. Söz konusu kapılardan olan Mâtâ'dan Cibâl ve Irak'a, Belisan kapısından Kazvîn'e, Kûhek kapısından Taberistan'a, Hişam kapısından Kûmis ve Horâsân'a, Sin kapısından da Kûm'a gidilir. Rûde, Belisan, Dihek-Pür, Nisrâbad, Sarbânan, Bâb el-Cebel, Bâb Hişam, Babsîn adında çarşıları vardır. Bunların en meşhuru Rûde çarşısı olup ticarethane ve hanların çoğu burada bulunmaktadır. İpekli dokuma ve porselen tabaklar ticari malları arasında idi. Azerbaycan ve Bağdâd'a ipek ticareti yapılırdı. Ayrıca Rey şehrinde üzüm, nar ve pamuk yetiştiriciliği önemli ölçüde yapılmakta idi. Orta Asya'yı Anadolu'ya bağlayan İpek yolu üzerinde bulunması ve Mazenderan'dan gelen yolların kesiştiği yer olması şehrin önemini ortaya koymaktadır". İbn Fakîh, dünyanın dört mamur bölgesinden birinin Rey olduğunu söyler⁶⁸⁶.

Son Sâsânî Hükümdarı III. Yezdicerd'in 642 yılında gerçekleşen Nihavend Savaşı'nı kaybetmesi üzerine Urve b. Zeyd el-Hayl et-Tâi, kumandasında bulunan sekiz bin kişiyi Rey üzerine gönderdi. Şehir halkının bir müddet sonra anlaşmayı bozması üzerine şehir 23 (643/644) yılında Kurza b. Ka'b tarafından ele geçirildi. Bu durumdan memnun olmayan halk isyan çıkardı. Bu isyan 646 yılında Kûfe Valisi Sa'd b. Ebû Vakkâs tarafından bastırıldı ve Naim b. Makran 645 yılında Rey'i ele geçirdi⁶⁸⁷.

Şehir, VII. yüzyılda Araplar tarafından fethedildi ve valilerin ikametgahı olarak hizmet etti. Bu valilerden biri olan Halife Mehdî, babası Mansûr'un halifeliği sırasında buraya vali olarak atanmıştı. Mehdî döneminde şehir daha çok gelişmişti⁶⁸⁸. Halife Mehdî 775

---

⁶⁸⁴ Arthur Henry Bleek, *Avesta*, III, Printed for Muncherjee Hormusjee Cama, 1864, s. 5,11; Zerdüş Spitama, *Avesta*, Terc. Eshat Ayata, Kayhan Matbaası, İstanbul 1998, s. 32; Barthold, *İran Tarihi Coğrafyası*, s. 135.

⁶⁸⁵ Guy Le Strange, *a.g.e.*, s. 49.

⁶⁸⁶ İbn Fakîh, Harun Reşit dünyanın dört bölgesinin mamur olduğunu ve bunların Dimaşk, Rakka, Rey ve Semerkand olduğunu söylediğini nakleder. Bkz. İbn Fakîh, *a.g.e.*, Neşr. M. J. de Goeje, E. J. Brill, 1885, s. 273; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 329; İstahrî, *a.g.e.*, Neşr. De Goeje, s. 207; Makdisî bu mesafe 1 fersahtır demektedir. Bkz. Makdisî, *a.g.e.*, Neşr. De Goeje, s. 389.

⁶⁸⁷ İbn Kesîr, *a.g.e.*, VII, s. 202; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, III, s. 29; Taberî, *a.g.e.*, V, Farsça Terc. Ebu'l Kasım Payende, s. 204 vdd; Kudâme İbn Cafer, *a.g.e.*, 40 vd; Belâzûrî, *a.g.e.*, Terc. Mustafa Fayda, s. 362 vdd; Attar, *İran'ın Etnik Yapısı*, s. 35.

⁶⁸⁸ Makdisî, *a.g.e.*, Neşr. De Goeje, s. 389 vd; Belâzûrî, *a.g.e.*, Terc. Mustafa Fayda, s. 364.

yılında yeniden kurduğu Rey şehrinin etrafını hendekle çevirdi. Bu şehide bir cami inşa etti. Bu caminin yukarısında, dik bir tepenin zirvesinde bir kale vardı. Guy Le Strange, İbn Rüsteh'in "üzerinden Rey'in tüm çatılarını yukarıdan seyredersin" dediği bir kalenin bulunduğunu söylemektedir.⁶⁸⁹.

Makdisî eserinde, Rey halkının zeki insanlar olduğundan bahseder. Ayrıca O, Rey'de Hanefî ve Şafilere'den başka Hanbelîler ve bir miktarda Şîiler olduğunu söyler⁶⁹⁰. Yakubî, Rey halkının çoğu Acemlerin karışımıdır, Araplar'ın nüfusu burada azdır der⁶⁹¹. Ayrıca İbn Fakîh Türkler'in yaşadığı şehirlerden bahsederken Rey şehrini de zikreder⁶⁹².

Rey, Abbâsî hilafetinin 9. asrın yarısından itibaren zayıflaması üzerine bölgedeki mahalli hânedanlıkların rekabet alanı haline gelmişti. Daha evvel Zeydîler'in Tâhirî ve Abbâsîler ile olan mücadelelerinden bahsetmiştik. Halife Mu'tezid-billâh bu mücadelelerin ortasında kalan Rey şehrini kontrol altına almak amacı ile oğlu Müktefî-billâh'ı buraya vali olarak tayin etti (281/894). Bu sırada Horâsân yönetimi de Sâffârîler'e verildi⁶⁹³. Şehir, 289 (902) yılında Sâmânîler'in ⁶⁹⁴, 304 (916) yılında ise Sacoğullarının hâkimiyetine girdi⁶⁹⁵. Bundan sonra Rey şehri Deylemliler ve Sâmânîler arasında sürekli el değiştirdi. Öncelikle Deylemlilerin kendi aralarındaki mücadelelere sahne olan Rey şehri, Deylemli kumandanlardan Mâkân b. Kâkî tarafından ele geçirildi, fakat daha evvel Mâkân b. Kâkî'nin ordusunda görev almış ve olumsuz davranışları nedeni ile ordudan atılmış olan Esfâr b. Şîreveyh, Mâkân b. Kâkî ile mücadele ederek Cürcân, Taberistan ve Rey şehrini ele geçirdi⁶⁹⁶. Esfâr b. Şîreveyh, Rey şehrinde saltanatını ilan edip, Halife el-Muktedir-billâh'a ve Sâmânî Emîri II. Nasr b. Ahmed'e (914-943) meydan okudu.

---

⁶⁸⁹ Kudâme İbn Cafer, *a.g.e.*, s.78; Guy Le Strange, *a.g.e.*, s. 276; İbn Fakîh, yeniden imar edilen bu şehrin mimarının Mübareketi't-Türkî adında bir mimar olduğunu nakleder. Bkz. İbn Fakîh, *a.g.e.*, Neşr. M. J. de Goeje, s. 282.

⁶⁹⁰ Makdisî, *a.g.e.*, Neşr. De Goeje, s. 165.

⁶⁹¹ Yakubî, *a.g.e.*, Terc. Murat Ağarı, s. 57.

⁶⁹² İbn Fakîh, *a.g.e.*, Neşr. M. J. de Goeje, s. 193.

⁶⁹³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 381 vd; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, s. 60; Taberî, *a.g.e.*, XV, Farsça Terc. Ebu'l Kasım Payende, s. 180 vd.

⁶⁹⁴ Gerdizî, *a.g.e.*, Terc. Filiz Akçay, s. 26.

⁶⁹⁵ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, I, 316; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 87, 122 vd; Aydın Usta, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni Sâmânîler*, s. 26 vd; Cihan Gençtürk, *İran Büveyhîleri (322-448/934-1056)*, Fenomen Yayınları, Ankara 2021, s. 48; M. Nazım, "Mâkân b. Kâkî", VII, *İA* (MEB), İstanbul 1995, s. 202; Abdülkerim Özaydın, "Esfâr b. Şîreveyh", XI, *DİA*, Ankara 1995, s. 373.

⁶⁹⁶ İbn İsfendiyâr, *a.g.e.*, I, s. 310; W. Madelung, *Arabic Texts Concerning the History of the Zaydi İmams of Tabaristan, Daylaman ve Gilân*, Beyrut 1987, s. 37 vd; Aydın Usta, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni Sâmânîler*, s. 27.

Nihayetinde Sâ mânî ordusu karşısında duramayan Esfâr b. Şîreveyh, Sâ mânîler'e tabi oldu (315/927-928)⁶⁹⁷.

Büveyhîler, 331 (943) yılında Rey şehrini Sâ mânîler'in elinden aldı ve Rey merkezli Cibâl Büveyhîleri'ni kurmuş oldular⁶⁹⁸. Sâ mânîler, Büveyhîler'in Rey şehrindeki hâkimiyetlerine karşı başlangıçta bir girişimde bulunmasa da, Mâverâünnehir ve Horâsân bölgesini tam anlamı ele geçirdikten sonra Rey'e de hakim olmak istediler. Bunun üzerine Sâ mânî Emîri Nûh b. Nasr, 333 (944-945) yılında Ebû Ali Ahmed b. Muhtâc'ı Büveyhî Emîr'i Rûknüddeve'nin üzerine gönderdi. Ebû Ali'nin ordusunda sayıları oldukça fazla olan Kürdler'in, Rûknüddeve'den eman dileyerek onun safına geçmeleri üzerine, Büveyhî ordusu Sâ mânîler'i mağlup etti⁶⁹⁹. Bundan böyle şehir uzun süre Büveyhî hâkimiyetinde kaldı. Gazneli Mahmûd'un 1029 yılında Rey şehrine hakim olması üzerine Büveyhîler'in Cibâl koluna son verildi⁷⁰⁰. Selçuklular Rey şehrine geldiklerinde muhatapları Gazneli Devleti olduğu için bu kısmı burada bırakıp, Büveyhîler'in etnik menşelerini hakkındaki konuyu Kirmân Bölgesi bahsinde ele alacağız.

Bölgenin bir diğer şehri ise Hemedan idi. Burası X. yüzyıl Müslüman coğrafyacılar tarafından Cibâl bölgesindeki yerlerin en müstahkemi olarak tanıtılır⁷⁰¹. Makdisî eserinde şehir ahâlisinin ahlakî özellikleri ve şehrin kötü iklimi ile alakalı şikayetlerini naklede⁷⁰². Sâsânîlerden evvel önemli bir konuma sahip şehrin, Sâsânîler zamanında bunu kaybettiği ve hükümdarların ikamet ettikleri yer olmaktan çıktığı görülmektedir. İbn Fakîh, Hemedan şehrinde Sâsânîler'e ait yapıların görülmediğini söyler⁷⁰³. Bu nedenle olacak ki, İbn Havkal Arap fetihlerinden sonra Hemedan'ı "İslâmîyet döneminde inşa edilmiş şehir" olarak tanımlar⁷⁰⁴. Büveyhîler döneminde bazı hükümdarlara başkentlik yapmış olan şehir, genel olarak siyasî ve askerî açıdan önemli rol oynayamamış, fakat ticari önemini günümüze dek koruyabilmiştir⁷⁰⁵.

Cibâl bölgesi sınırları içerisinde bulunan bir diğer şehir, Dinever idi. Şehrin kuruluşu Selefikiler dönemine (M.Ö. 305-64) hatta daha eski devirlere dayandığı bilinmektedir.

⁶⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 159-164; Hakkı Dursun Yıldız, "Sâ mânîler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yayınları, VII, İstanbul 1992, s. 55.

⁶⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 331.

⁶⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 400; Hakkı Dursun Yıldız, "Sâ mânîler", VII, s. 65.

⁷⁰⁰ Gerdizî, *a.g.e.*, Terc. Filiz Akçay, s. 69.

⁷⁰¹ İbn Fakîh, *a.g.e.*, Neşr. De Goeje, s. 218; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 313.

⁷⁰² Makdisî, *a.g.e.*, De Goeje, s. 392.

⁷⁰³ İbn Fakîh, *a.g.e.*, De Goeje, s. 229.

⁷⁰⁴ İbn Hawqal, *Kitab Sûrat al-ard*, Ed. M. J. De Goeje, II, BGA, Leiden 1873, s. 260; Barthold, *İran Tarihi Coğrafyası*, s. 145; Belâzûrî, *a.g.e.*, Terc. Mustafa Fayda, s. 352.

⁷⁰⁵ Barthold, *İran Tarihi Coğrafyası*, s. 146.

Nihâvend Savaşı'nın ardından İslâm hâkimiyetine giren (21/642) şehir, Emevîler ve Abbâsîler döneminde çok gelişmişti⁷⁰⁶.

Sâsânîler devrinde önemli bir merkez olup Karîn ailesine verilen Nihâvend, şehrin ismi ile anılan dağın eteklerinde gerçekleşen Sâsânî ve Araplar arasındaki savaş ile İslâm hâkimiyetine girdi (21/642)⁷⁰⁷. Nihâvend Kûfelilerin, ed-Dînever ise Basralıların fethettikleri yerlerdir. Kûfe'de Müslümanların sayıları çoğalmca, halk, haracı aralarında taksim edilecek yeni bölgelere ihtiyaç duydular. Bunun üzerine ed-Dînever, onlara verildi. Buna karşılık olmak üzere de, Basralılara Nehâvend verildi; burası İsfâhân'a bağlı idi. Dinever ile Nehâvend haraçları arasındaki fazlalık ise Kûfelilere tahsis edildi. Bundan dolayı Nehâvend'e Mahu'l-Basra; ed-Dînever e de Mahu'l-Kûfe adı Muaviye halife iken verilmiştir⁷⁰⁸. Mesûdî, Mülûk-u Tavaif diye bir yerin etnik menşei hakkında bahsederken, onların Perslerden mi Nebatîlerden mi yoksa Araplardan mı olduğu konusu ihtilaflıdır demektedir. Ayrıca onların çoğunun Eşgani⁷⁰⁹ olduğunu söyleyen müellif, Eşganiler'in Dinever, Nihâvend, Hemedânihâven, Masebedan ve Azerbaycan gibi ülkelerdeki dağ hükümdarlarıdır demektedir⁷¹⁰.

İslâmî fetihlerin ardından Cibâl bölgesinden sayılan İsfâhân şehrinin etnik yapısı, tarih boyunca buraya göç eden toplulukların etkisi ile sürekli olarak değişmiştir. Yakubî, halkın büyük bir kısmının İranlı olduğunu, bir kısmının ise Kûfe ve Basra'dan gelen Araplar'ın oluşturduğunu söyler. Bahsi edilenler Sakîf, Temîm, Anz, Beni Dabbei Huza'a, Benî Hanife ve Benî Abdülkays'tan bir Arap topluluğudur. Ayrıca Temîm Kabilesi'nin bir kolu olan Anber Kabilesin'den İsfâhân'da yaşadığı bilinen ilk isim büyük fıkıh âlimi İmam Züfer (110-158)'in babası Huzeyl b. Kays'dır. Huzeyl, Emevi halifesi Mervan b. Muhammed zamanında İsfâhân valiliği yapmıştır. Onun valiliğinin ardından Anber kabilesinin buraya yerleştiği bilinmektedir⁷¹¹. Yerleşen Arap kabilelerinden biri de

⁷⁰⁶ Tahsin Yazıcı, "Dînever", *İA*, IX, 1994, s. 356.

⁷⁰⁷ İbn Kesîr, *a.g.e.*, VII, s. 176-185; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, III, s. 11-22; Taberî, *a.g.e.*, V, Farsça Terc. Ebu'l Kasım Pâyende, s. 1935-1961; Belâzurî, *a.g.e.*, s. 344-349; İbrahim Sarıçam, "Nihâvend", *DİA*, XXXIII, 2007, ss. 98 vd.

⁷⁰⁸ Belâzurî, *a.g.e.*, Terc. Mustafa Fayda, s. 348.

⁷⁰⁹ Göçmen Sakai kabilesine mensup olup İran'a hakim olan hânedanlık için bkz. Nasır Niray, "İslâmîyetten Önce Oluşan Sosyal Yapıların Şiilik Adı Altında İslâmîyete Yansımaları", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, I/1, 2000, ss. 135-145, s. 138; Muzaffâr Duran, "Eski İran'da (Persler, Parthlar, Sâsânîler) Veraset İdeolojisi, *Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, III/2, 2021, s. 336.

⁷¹⁰ Mesûdî, *a.g.e.*, Terc. Ahsen Batur, s. 130.

⁷¹¹ al-Yağûbî, *a.g.e.*, Abrahamus Wilhelmus, s. 51 vd; Yakubî, *a.g.e.*, Terc. Murat Ağarı, s. 56; İbn Hazm, *Cemheretü Ensâbu'l-Arab*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1938, s. 208; Belâzurî, *a.g.e.*, s. 357; Ömer Rıza Kenhâle, *Mu'cemu Kabâili'l-arab*, Beyrut 1994, II, s. 661.

Benî Hilâl Kabilesi idi⁷¹². Ayrıca dini bakımdan Mecusî ve Zerdüştler için de önemli bir yer olduğunu görmekteyiz⁷¹³. İsfâhân, Ortaçağ'da siyasi, ekonomik ve coğrafi koşullar itibari ile Fars, Cîbâl, Horâsân ve Huzistan bölgelerinin önemli bir kavşak noktası olarak nitelendirilir.

Sâsânîler devrinde İsfâhân'ın bulunduğu yerde Cey adında bir şehir vardı⁷¹⁴. Büyük İskender tarafından kurulduğu düşünülen şehrin adına, Arap döneminde basılan sikkelerde de rastlamak mümkündür. 14. yüzyılda yazılmış olan *Tarih-i Ahvâl-i İsfâhân* adlı esere göre, Cey şehrinin dört kapısı vardı. Bunlardan biri Yahudiyye Kapısı idi. Daha sonra şehrin büyük bir kısmına "Yahûdiye" denilmesi, burada önemli ölçüde Yahûdi nüfusunun var olduğunu göstermektedir⁷¹⁵. Diğer bir şehir ise Yahûdiye'den daha az nüfusa sahip olan Şehristân idi⁷¹⁶.

Yakubî, İsfâhân'ın kasabalarından ve buradaki etnik menşelerden bahseder. Onun naklettiğine göre "Baran kasabasının halkı saf dihkanlardan oluşur; başkaları onlara karışmamıştır. Burhan kasabasında da dihkanlardan bir topluluk bulunmaktadır. Rûveydeşt kasabası İsfâhân ile Fars köylerinden Yezd arasında sınırdır. Daha sonra sırasıyla Berân, Mirâbin ve Kâmidan kasabaları gelir. Buranın halkı Acemlerle karışık yaşayan Kürdler olup, diğerleri gibi şerefte üstün değillerdir. Hürremî'ler⁷¹⁷ buradan çıkmıştır. Burası İsfâhân arazisi ile Ahvâz arazisi arasında sınırdır. Sonra Fehmân kasabası gelir. Fehmân'da da Hürremiler ve Kürdler vardır. Bunun ardından Feridin kasabası gelir. Burada Acemü's-Süfle bulunmaktadır. İsfâhân'ın Acem eşrafi onlara "Luybeh" demektedir. Daha sonra sırasıyla Rademle, Serdkasan ve Cermkasan kasabaları gelmektedir. Bu kasabalarda eşraftan dihkanlar ile Hemdan ve Yemen Araplarından bir topluluk yaşamaktadır. Son ikisi İsfâhân ile Kum arasında sınırdır. Daha sonra Erdistan kasabası gelir. Burada dihkanlardan bir topluluk vardır ve buranın, Kisra Anuşirvan'ın doğduğu yer olduğu söylenir"⁷¹⁸.

⁷¹² al-Yaqûbî, *a.g.e.*, Abrahamus Wilhelmus, s. 52.

⁷¹³ Mesûdî, *a.g.e.*, Terc. Ahsen Batur, s. 199.

⁷¹⁴ Belâzûrî, *a.g.e.*, Terc. Mustafa Fayda, s. 355; Bosworth, *İran Tarihi Coğrafyası*, s. 179.

⁷¹⁵ Berthold Spuler, *Iran in Früh-Islâmischer Zeit*, s. 554; İstahrî, *a.g.e.*, s. 198 note; Barthold, *An Historical Geography of Iran*, Trans. Svat Soucek, Princeton University Press, New Jersey 1984, s. 170; *Mücmelü't-tevârîh ve'l-kısas*, s. 525; Selçuklular döneminde şehirdeki Yahudiler'in sayısı üç bin beş yüz kişi civarında idi. Bkz. Lütfullah Hünerfer, *Râhnümâ-yi İsfâhân*, Sâzmân-ı Celb-i Seyyâhân, İsfâhân, 1994, s. 65.

⁷¹⁶ İstahrî, *a.g.e.*, s. 199; Bîrûnî, *a.g.e.*, Neşr. Sachau, s. 24 vd.

⁷¹⁷ Hürremîler için ayrıntılı bilgi için bkz. Spuler, *Iran in Früh-Islâmischer Zeit*, s. 59-69; Ayrıca bkz. Attar, *a.g.e.*, s. 39.

⁷¹⁸ Yakubî, *a.g.e.*, Terc. Murat Ağarı, s. 56.

İslâm fetihleri ile şehir Müslümanların eline geçmiş (23/643-644) ve nüfus bakımından etkin bir Müslüman grup oluşmuştur⁷¹⁹. Emevîler döneminde Haricîler ile yapılan mücadeleler neticesinde, Haricîlerin İsfâhân'a sığındıkları bilinmektedir⁷²⁰. Abbâsîler döneminde de önemini koruyan şehrin, bazı halifeler devrinde hilâfet merkezi olması istenmiştir⁷²¹. İsfâhân, 10. Yü-zyıldan itibaren Abbâsî devletinin zayıflamaya başlaması ve siyasi otoritesini kaybetmesi üzerine, İran'da kurulan yerel hânedanlıkların birbirleri ile yaptıkları mücadelelerin merkezlerinden biri haline gelmiştir. İsfâhân, Abbâsîler'in son zamanlarında Dülefilere (225-284/840-897) hâkimiyeti altında idi. Hânedan adını Abbâsî kumandanlarından Ebû Dülef Kasım b. İsbâ el-İclî'den alır. Onun, Bâbek İsyanı'nın bastırılmasında önemli rol oynadığı bilinmektedir⁷²².

Sâffârîlerin ardından kısa süre de olsa Sâmânîlerin egemenliğine giren İsfâhân daha sonra Ziyârîler'in kurucusu Merdâviç b. Ziyâr'ın (315-323/927-935) egemenliği altına girmiştir⁷²³. Ziyârîler'in ardından aslen Deylemliler'den olan Alî b. Büveyh (İmâdü'd-Devle) 11 Zilkade 321 (2 Kasım 933) günü İsfâhân'da hâkimiyetini kurdu, böylece şehirde Büveyhî hâkimiyeti başlamış oldu. Ali b. Büveyh, Cemziyelevvel 338 (Ekim 949)'de öldü. Onun kardeşi Rüknüddeve Hasan b. Büveyh, İsfâhân'ı kendisine merkez yapıp, pek çok imar faaliyetlerinde bulunduktan sonra 366 (976) yılında ölmüştür⁷²⁴. Büveyhîler devrinde hânedanlığın Rey koluna bağlı olan şehir, X. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Büveyhî ailesinin Deylemliler bir emiri olan ve İbn Kâkaveyh olarak bilinen Aâüddeve Muhammed b. Rüstem Düşmenziyâr'a (398-433 / 1007-1008/1041-1042) ikta olarak verildi. O, Büveyhîler'in Rey'de bulunan emîrinin güçsüzlüğünden istifade ederek,

⁷¹⁹ Belâzûrî, *a.g.e.*, Terc. Mustafa Fayda, s. 355 vdd.

⁷²⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IV, s. 256-262.

⁷²¹ Mâferruhi, *Kitâbu Mehâsin-i İsfahân*, Terc. Hüseyin b. Muhammed b. Ebi'r-Rıza Âvî, Tahran 1312/1933, s. 43; Hünerfer, *Râhnümâ-yi İsfahân*, s. 30; Anonim, *Mücmelü't-tevârih ve'l-kısas*, thk. Meliku's-Şu'ara Behâr, Tahran, ts., s. 523; David Durand Guedy, *Iranian Elites and Turkish Rulers a History of İsfahân in the Saljuq Period*, New York 2010, s. 47.

⁷²² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VI, s. 407; İbn Hazm, *Cemheretü Ensâbu'l-Arab*, s. 313; Guy Le Strange, *a.g.e.*, s. 258; Bosworth, *Dynastic Tables*, s. 153; Ahmed Nedim Serinsu, "Dülefilere", *DİA*, X, 1994, s. 21; E. Marin, "Dulafids", *EP* (İng.), II, 623.

⁷²³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 164; Ahmet Güner, "Hamza el-İsfahânî ve Büveyhiler", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. XX, İzmir 2004, s. 7.

⁷²⁴ Hamdullah Müstevfî-i-yi Kazvîni, *a.g.e.*, Neşr. Abdülhüseyin Nevâyi, s. 48; Türkçe Terc., s. 330 vd; K Charles Barbier de Meynard, *Dictionnaire Geographique, Historique et Litteraire de la Perse et des Contrees Adjacentes, Extrait de Mo'dijem el-Bouldan de Yaqout*, Paris 1861, s. 41; Özgüdenli, "İsfahân", *DİA*, XXII, s. 499; Nurullah Yazar, *Büyük Selçuklular Döneminde İsfahân*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2013, s. 27.

İsfâhân merkezli Kâkûyîler Devleti'ni kurdu⁷²⁵. Bu konuyu daha sonra bahsetmek üzere burada bırakıyoruz.

Cibâl bölgesinin bir diğer şehri Kazvîn idi. Deylem'e sınır olan bir dağın eteğinde bulunan Kazvîn'in iki vadisi vardır. Bunlardan biri Vadî'l-Kebîr, diğeri ise Vadî'l-Sîyrem idi. Her ikisinden de kışın su akarken yazın kesilirdi. Kazvîn halkının bahçeleri, bağları, ekinler, hep yağmur suyu ile yetişirdi⁷²⁶.

Kazvîn'in Sâsânî hükümdarı (I. Şapur) tarafından Deylemîler'in akınlarına karşı imparatorluğun kuzey sınırlarını korumak amacı ile bir garnizon olarak kurulduğu bilinmektedir⁷²⁷. Belazûrî, Kazvîn kalesine Farsça'da Kaşvîn denildiğini, bunun anlamının ise korunmuş hudud demek olduğunu söylemektedir⁷²⁸.

Hz. Ömer döneminde kuşatıldıktan sonra bölge halkı İslâmîyet'i kabul etti. Abbâsîler devrinde şehrin artan nüfusunun Araplar olduğu bilinmektedir. Yakubî, Kazvîn halkının Arap ve Acem karışımı olduğunu ve burada Acemlerin tarihi kalıntıları ve ateş evlerinin bulunduğunu söylemektedir⁷²⁹. Kazvîn, 293'te (905-906) Sâmânîler'in⁷³⁰, 304'te (916-17) Sâcoğulları'nın⁷³¹, 318'de (930) Büveyhîler'in⁷³², 420'de de (1029) Gazneliler'in idaresine girdi⁷³³. Tuğrul Bey zamanında şehir Selçuklular'ın hâkimiyeti altına girdi⁷³⁴.

---

⁷²⁵ Gaffârî, *a.g.e.*, s. 81; Zambaur, *Manuel de Genealogie et de Chronologie Pour L'histoire de L'İslâm*, s. 216; Zambaur, *El-Ensâb ve'l-Esrâti'l-hâkime*, Arapça Terc. Zeki Muhammed Hasan Beg-Hasan Ahmed Mahmûd, Ekber Behçet, Dâri'l-Raidi'l-Arabî, Beyrut 1400, s. 328; C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of Iranian World (A. D. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, 1968, V, 37; Guedy, *a.g.e.*, s. 31.

⁷²⁶ Yakubî, *a.g.e.*, Terc. Murat Ağarı, s. 53; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 322.

⁷²⁷ Barthold, *İran Tarihi Coğrafyası*, s. 219; Şehrin tarihi ve topografyası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. C. Barbier de Maynard, "Description historique de la ville de Kazvin, extrait du Tarikhe guzideh de Hamd Allah Mostofi Kazvinî", *Journal Asiatique*, V/10, 1857, s. 257-308.

⁷²⁸ Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 366; Marcel Bazın, "Kazvîn", *İA*, XXV, 2022, s. 154 vd.

⁷²⁹ Yakubî, *a.g.e.*, Terc. Murat Ağarı, s. 53; İbn Hurdâzbîh, Kazvîn, Deylem ve Zencân bölgelerinin sugurudur (iki devlet toprağının birleştiği yer) demektir. Bkz. İbn Hurdâzbîh, *a.g.e.*, Terc. Murat Ağarı, s. 56; Milatten önce 1000 yıllarında güçlü bir kavim olan Kaspi'lerin bölgede bıraktıkları izler, Kazvîn şehrinin bu ismi almasında etkili olmuştur. Kaspi'ler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Attar, *a.g.e.*, s. 25 vd.

⁷³⁰ Gerdîzî, *a.g.e.*, Terc. Filiz Akçay, s. 26; Hakkı Dursun Yıldız, "Sâmânîler", VII, s. 53; İbnü'l-Esîr, şehir ismi vermese de bu tarihte Maverâünnehir hükümdarı İsmail b. Ahmed es-Sâmânî'nin, Türk illeri ile Deylemîlerin ülkesinden birçok şehirleri fethettiğini söylemektedir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 457.

⁷³¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 87; Hakkı Dursun Yıldız, "Sâcoğulları", VI, s. 127.

⁷³² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, Terc. Kıvameddin Burslan, s. 154; Aydın Usta, *Türklerin İslâmlaşma Serüveni Sâmânîler*, s. 128; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *DİA*, VI, Ankara 1992, s. 496.

⁷³³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 287; Sergey Grigoreviç, *Selçuklular*, s. 59.

⁷³⁴ İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 142; Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklular", VII, s. 106; Ayan, *Tuğrul Bey*, s. 242; Sergey Grigoreviç, *Selçuklular*, s. 112; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 272; Muharrem Hamza, *Hamdullah Müstevfî-i ve Eseri "Nüzhet'ül-Kulüb, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi*, Van 2008, s. 23.

Cibâl bölgesinin bir diğeri şehri ise Kum'dur⁷³⁵. İbn Havkal'ın, halkının hepsinin Şîi ve birçoğunun Arap, dillerinin ise Farsça olduğunu söylediği Kum şehrinin kuruluş tarihi bilinmemektedir⁷³⁶. Fakat şehrin Büyük İskender zamanında tahrip edildiği ve Sâsânî hükümdarı I. Kubad (488-531) tarafından tekrar kurulduğu görülmektedir⁷³⁷. 23 (644) yılında İslâm ordusu satarafından fethedilen şehri, 94 (712-713) yılında Kûfeli Şîi Araplar'ın kurduğu yolunda da bir görüş bulunmaktadır⁷³⁸. Bu bilgi, halkının çoğunun Şîi olduğunu söyleyen İbn Havkal'ı desteklemektedir. İbn Havkal gibi İstahrî de Kum şehrinde Arap nüfusunun Farslılardan daha çok olduğunu ve 10. yüzyıl gibi erken bir dönemde dahi şehirde Şîiliğin hakim olduğunu ifade etmektedir⁷³⁹ Yakubî, şehrin içerisinde Acemlerden kalma eski bir kale olduğunu naklede⁷⁴⁰. X. asırda başlayıp, XIV. asırda Şîi dünyasının en önemli merkezi olan Kum, günümüzde dahi dini açıdan Meşhed'ten sonra İran'da ikinci önemli şehirdir⁷⁴¹.

Bir diğeri şehir olan Şehrizûr'un sınırlarının, yerel bir devlet veya bir kaç küçük kavim tarafından işgal edilen bağımsızlık dönemleriyle, ovanın genellikle sınır konumunda olan büyük imparatorluklar ile birleştiği dönemler arasında değiştiği bilinmektedir. Mühellebî, *Kitabü'l-Azîzî*'de, Şehrizûr ve Merâgâ arasında 6 konak mesafe olduğundan, ayrıca şehrin sarp ve haşin bir yer olduğundan bahseder. Ayrıca verimli topraklara sahip bu şehrin, halkı kaba ve yabani demektir. Ebu'l-Fidâ şehrin, *Lübab*'ta Musul ile Hemedan arasında bir belde olarak nakledildiğini söyler⁷⁴². Şehrin tarihinin Asurlular dönemine kadar indiğini ve Aşurnasirpal devrinde (M.Ö. 883-859) bu şehrin, Zagroş-Elam grubu topluluklarından olan Lullu halkının yaşadığı Zamua idarî bölgesinin merkezi olduğuna dair görüşler vardır⁷⁴³. Şehir, İslâmîyet'ten evvel Bâbil, Pers, Makedon, Part ve Sâsânîler'in hâkimiyetinde idi⁷⁴⁴.

⁷³⁵ Yakubî, *Tarihü'l-Yakubî*, I, s. 176.

⁷³⁶ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 323.

⁷³⁷ Ali Asgar Fakîhî, *Târih-i Câmî'i Kum*, I, Kum 1350 hş., s. 54 vd; Marcel Bazin, "Kum", *DİA*, XXVI, 2002, s. 361 vd.

⁷³⁸ Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 356 vdd; J. Calmard, "Kum", *EF* (Fr.), V, s. 369-373.

⁷³⁹ İstahrî, *a.g.e.*, s. 201; Bosworth, *İran Tarihi Coğrafyası*, s. 188; Jonathan Berkeley, *Formation of İslâm: Religion and Society in the Near East*, Cambridge University Press, 2002, s. 133.

⁷⁴⁰ Yakubî, *a.g.e.*, Terc. Murat Ağarı, s. 55.

⁷⁴¹ Barthold, *İran Tarihi Coğrafyası*, s. 189; Kum şehri hakkında geniş bilgi için bkz. Hasan b. Muhammed Qummî, *Ta'rih-i Qumm*, ed. Jalâl al-dîn Tihriânî, Tahran 1934; Marcel Bazin, "Kum", s. 361 vd.

⁷⁴² Hasan b. Ahmed Mühellebî, *Kitâb el-Azîzî el Mesâlik-i Memâlik*, Camîyü'l-Hukuk Mahfûze, Dımaşk 2006, s. 146; Ebu'l-Fidâ, *Ebu'l-Fidâ Coğrafyası*, s. 327.

⁷⁴³ Altaweel, "a.g.m.", s. 3; Muhtemelen Güney Kürdistan kökenli Lullu (Lullube) kavmi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ran Zadok, "Lulubi", *EI*, 2005, s. ; H. Klengel, "Lullubum. Ein Beitrag zur Geschichte der Altborderasiatischen Gebirgsvolker", *Mitteilungen des Institute für Orientforschung*, 1966, XI, S. 3, s. 349-371; Aygün Attar, *a.g.e.*, s. 25; V. Minorsky, "Şehrizûr", *İA*, XI, ss. 396-399.

⁷⁴⁴ Ahmet Gündüz, "Şehrizûr", *DİA*, XXXVIII, 2010, s. 474.

Hız. Ömer'in halifeliği sırasında Hulvan valisi Azre b. Kays, Şehre fetih hareketi gerçekteŐirmiŐ fakat başarılı olamamıştır. Daha sonra Utbe b. Ferkad, Őehrizür'u ele geçirmişti. Belâzurî, Utbe b. Ferkad'ın bu bölgede Kürdler ile savaŐtıđından ve onlardan bir zümreyi de öldürdüğünden bahseder⁷⁴⁵. İbn Havkal, Cibâl bölgesinde verimli bir ovada bulunan ve küçük bir Şehir olan Őehrizür'da Kürdler'in oturduğunu söyler⁷⁴⁶.

Yakutî, buranın bir çok kasabası ve köyünün olduğundan ve ana kasabanın İraniiler tarafından "Yarı yoldaki ev" (Nîm-Râh) olarak bilindiğinden, ayrıca Sâsânîler devrinde iki büyük ateŐgedenin de burada olduğundan bahseder⁷⁴⁷. Őehrizür İslâm fetihlerden sonra sırasıyla Emevîler, Abbâsîler, Hamdânîler ve Ukaylîler'in hâkimiyeti altına girdi⁷⁴⁸. Tuğrul Bey zamanında, aşağıda anlatacağımız ile Şehir Selçuklu hâkimiyetine geçti⁷⁴⁹.

4.2. Selçuklular Devrinde Cibâl Bölgesi

4.2.1. Cibâl Bölgesinde Deylemîler

Taberistan, Cürcân, Hârezm, Kazvîn ve Deylem'e hakim olan Tuğrul Bey, bu hâkimiyet alanını İsfâhân'a kadar genişletmiŐti. Batı İrani ve Irak'taki Büveyhi yönetiminin dağılmaya başlaması ile bu bölgeler Kâkûyiler olarak bilinen küçük bir hânedanlığın kontrolü altında idi⁷⁵⁰. İsfâhân'da kurulan Kürd ve Deylemli olan bu hânedanlığın kurucusu (398/1008) Alâüddevlle Muhammed b. Rüstem Deşmenziyâr idi. O, Rey ve Cibâl'de Büveyhîler'e askerî hizmette bulunan Deylemî bir askerinin oğlu idi⁷⁵¹.

⁷⁴⁵ Belâzurî, *a.g.e.*, s. 381.

⁷⁴⁶ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 322; Őehrizür bölgesi hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz. Mark Altaweel, "New Investigations in The Environment, History and Archaeology of the Iraqi Hilly Flanks: Shahrizor Survey Project 2009-2011", *Cambridge University Press*, Irak 2012, s. 2.

⁷⁴⁷ Yakut, *Jacut's Geographisches*, Neşr. Ferdinand Wüstenfeld, III, Leipzig 1868, s. 340; Guy Le Strange, *a.g.e.*, s. 249.

⁷⁴⁸ EŞ-Şeyhü'l-Mekin Circis b. el-Amîd, *Tarihü'l-Mekîn Tarihü'l- Müslîmîn min Sâhibi Şeri'âti'l-İslâm Ebî'l-Kâsım Muhammed hatte ed-Devleti'l-Atabekiyye*, thk. Ali Bekr Hasan, Kahîre 2009, s. 443-456; Süheyl Zekkâr, *The Emirate of Aleppo, 1004-1094*, İng. Terc. Bernard Lewis, Beyrut 1971, s. 52 vd; Marius Canard, *Historie de la Dynastie des H'amdanides de Jazira et de Syrie*, Paris 1953, s. 290; Ahmed Udvân, *ed-Devletü'l Hamdâniyye*, Libya 1981, s. 74; Ömer Tokuş, *Ukaylîler*, Araştırma Yayınları, Ankara 2020, s. 41.

⁷⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 433; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu 'z-Zamân fî Târihi 'l-Ayân*, XVIII, Neşr. Müslîm Bârûdî, Şirketü'l-Risâletü'l-âlemiyet, Beyrut Lübnan 1434, s. 480; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 295.

⁷⁵⁰ Guedy, *Iranian Elites and History of İsfâhân In The Saljuq Period*, s. 87.

⁷⁵¹ Gaffârî, *a.g.e.*, s. 81; C.E. Bosworth, "Dailamis In Central Iran: Kâkûyîds of Jibal And Yazd", *Iran Journal of The British Institute of Persian Studies*, Vol.VIII, British Institute of Persian Studies Published, London 1970, s. 73; Bosworth, *Dynastice Tables*, s. 160.

Alâüddevle Muhammed, Büveyhîler in çöküşü ve Selçuklu Devleti'nin yükselişe geçtiği karışık bir dönemde zamanın siyasi olaylarında önemli bir rol oynadı⁷⁵².

Alâüddevle'nin babası Rüstem Deşmenziyâr, Büveyhî emîri Mecdüddevle'nin annesi Seyyîde'nin dayısıdır. Bu sebeple Alâüddevle Muhammed b. Rüstem'e "İbn Kâkûye" veya "Puser-i Kâkû" (dayı oğlu) şeklinde hitap edilirdi. Farsça "küçük dayı" anlamına gelen "kâkûye" kelimesi, Büveyhî ve Kâkûyiler arasında akrabalık bağlarına (Kâkâveyhîler) işaret etmektedir⁷⁵³. Hâkimiyet sahasını Rey ve civarına kadar genişletebilen Kâkûyîler, Gaznelilerin şiddetli tepkisine maruz kaldı⁷⁵⁴.

Rey, 419-420 (1029) yılında Gazneli Mahmûd tarafından ele geçirildi⁷⁵⁵. Aynı sene içinde Sultan Mahmûd, Oğuz Türklerine saldırmış ve onları kendi ülkesinde çeşitli yerlere dağıtmıştı. Sultan Mahmûd'dan kaçan iki bin çadır halkı, İsfâhân'a gitti. Bu esnada yolda geçtikleri yerlerde yağma ve talan ettiler. Sultan Mahmûd, İsfâhân'a giden bu Oğuzlar'ın yakalanıp öldürülmesi için İsfâhân hakimi Alâüddevle'ye mektup yazdı. Bunun üzerine bir tertip düzenleyen Alâüddevle'nin planları, bir Türk kölesinin Oğuzları uarması üzerine bozulmuş ve Deylemliler ile Oğuzlar arasında büyük bir çarpışma gerçekleşmişti. Mağlup olan Oğuzlar, Azerbaycan hakimi Vahsudan'a sığındılar. Rey'de bulunan Oğuzlar'ın buradan Azerbaycan'a gitmek için yola çıktığı haberini alan Alâüddevle Rey'e geldi. Burada çıkarları doğrultusunda Oğuzlar'ın desteğini sağlamak istedi, onlara ikta vereceğini söyleyerek yanına davet etti. Bir kısım Oğuzlar Azerbaycan'a giderken, Kızıl Bey'in kumandasında bir grup Oğuz Alâüddevle'nin yanına gitti. Burada iyi karşılanan ve ihsanlarda bulunulan Oğuzların, bir müddet sonra bir Horâsân kumandanı tarafından Alâüddevle'ye karşı isyan için davet edileceği duyuldu. Bu haberi alan Alâüddevle hemen o kumandanı yakalattı ve Taberek Kalesi'ne hapsedti. Bu olay Oğuzları korkutmuştu ve tekrardan kendi bildikleri şekilde hareket ederek yağma ve talana başladılar⁷⁵⁶. Onların karşısında duramayan Alâüddevle, İsfâhân veziri Ebû Sehl el-Hamdûnî'ye haber gönderdi. Sultan Mesûd'a itaati şartıyla meseleyi

⁷⁵² George C. Miles, "The Coinage of the Kâkwayhid Dynasty", *Irak Journal of The British Institute of Persian Studies*, Vol. V, British Institute of Persian Studies Published, London 1938, s. 89

⁷⁵³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 169; Gaffârî, *a.g.e.*, s. 81; Bosworth, *Dynastice Tables*, s. 160.

⁷⁵⁴ Ekber Behçet, *Selçukiyân: Ez Togrul Ta Sancar*, s. 42.

⁷⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 294 vd; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XV, s. 195; Gerdizî, *a.g.e.*, Terc. Filiz Akçay, s. 70.

⁷⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 294 vd; Yukarıda adı geçen Oğuz beyi Kızıl'ın, Tuğrul Bey'in eniştesi olduğunu Ebu'l-Ferec kaydetmektedir. Bkz. *Abu'l-Farac*, I, s. 296; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 185 vd; Sümer, *Oğuzlar*, s. 107 vd; A.C.S. Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*, Terc. Zeynep Rona, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 100; İsmail Mehmetov, *a.g.e.*, s. 244;

birlikte çözmeye karar verdiler. Bunun üzerine Alâüddeve Rey’de kaldı. Rey’e gelen Oğuzlar’ın kuvveti, Fenâ Hüsrev b. Mecdüddeve ile Sâve hakimi Deylemli Kâmrev’in katılması ile artmıştı. Onların gittikçe kuvvetlendiğini gören Alâüddeve, Rey’den kaçarak İsfâhân’a gitti (Recep/Temmuz-Ağustos 1029). Alâüddeve’nin şehri terk etmesi üzerine, Oğuzlar Rey’i yağma ve talan ettiler. Oğuzlardan bir kısmı Alâüddeve’nin peşinden gitti ise de onu yakalayamadı, fakat onların Kerec’i ve Anasıoğlu kumandasındaki Oğuz ordusunun Kazvîn’i yağmaladıkları nakledilir⁷⁵⁷. Bu sırada Sultan Mahmûd vefat etti (Rebiyülahir/Nisan-Mayıs 1030)⁷⁵⁸. O vefat ettiğinde oğlu Mesud, İsfâhân’da bulunmakta idi⁷⁵⁹. Sultan Mahmûd’un ölüm haberini alan Alâüddeve, İsfâhân’a giderek şehri ele geçirdi, ayrıca Hemedân ve Rey’i de ele geçirdi. Gazneli Mesûd, sultanlığını ilan edince Rey üzerine yürüdü. Bu sırada Alâüddeve Rey’de idi. Sultan Mesûd’un ordusu zor kullanarak şehre girdi, şehir halkından ve Deylemlilerden bir grup öldürüldü. Böylece bozguna uğraya Alâüddeve başından ve omzundan yaralanarak şehri terk edip Kardacân’a gitti. Rey şehrinde ise Sultan Mesud adına hutbe okundu⁷⁶⁰.

Huzistan’a kaçmış olan Alâüddeve, Sultan Mesûd’un vekili olması ve yıllık vergi vermek şartı ile İsfâhân’a geri döndü. Fakat Sultan Mesûd’un Gazne’ye dönüşünü fırsat bilen Alâüddeve tekrardan bu topraklara hakim oldu. Bastırdığı paralar ile de bağımsızlığını ilan etmiş olan Alâüddeve, 424-425 (1033) yılında vergiye bağlı olması şartı ile Sultan Mesûd tarafından İsfâhân emiri olarak kabul edildi⁷⁶¹. Bu durum çok sürmemiş 1034 yılında tekrar Gazne Devleti’ne karşı isyan eden Alâüddeve, İsfâhân’ı kaybetmişti. 1035-1036 yılında İsfâhân’ı Gazneliler’in elinden almak için girişimde bulursa da başarılı olamadı ve Sultan Mesûd’a barış teklifinde bulundu⁷⁶².

Alâüddeve’nin İsfâhân’a hâkimiyeti aslında hânedanlığın kuruluşundan önce halasının kızı Seyyide tarafından bu şehre vali olarak tayin edilmesi ile başladı. Bu cümleden anlıyoruz ki hânedanlığın temelleri yukarıda vermiş olduğumuz 1008 yılından önceki bir tarihte atılmış olmalıdır. İsfahân’da onun yerine en büyük oğlu Zahirüddîn Ebû Mansûr Ferâmurz geçti (433-443/1041-1051). İsfahân’daki ordu da ona itaat arz etti. Diğer oğlu

⁷⁵⁷ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 294 vdd; Ahmet Güner, “a.g.m”, s. 219.

⁷⁵⁸ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 307 vd; 26 Mayıs 1030 Beyhakî, *a.g.e.*, s. 12; Gerdizî, *a.g.e.*, Terc. Filiz Akçay, s. 70.

⁷⁵⁹ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 307 vd; Gerdizî, *a.g.e.*, Terc. Filiz Akçay, s. 70.

⁷⁶⁰ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 310 vd.

⁷⁶¹ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 328; Beyhakî, *a.g.e.*, s. 14 vd; George C. Miles, *The Numismatic History of Rayy*, The American Numismatic Society, New York 1938, 191 vd.

⁷⁶² Ahmet Güner, “Kâkûyîler”, *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s. 219 vdd.

Ebû Kâlicâr Gerşâsf Nihâvend'e gitti ve orada ikamet edip şehri muhafaza etti, el-Cibâl'e bağlı yerleri de zapt edip orayı kendine mal etti. Bunun üzerine kardeşi Ebû Mansûr Ferâmûrz da ona müdahale etmedi. Hâkimiyet alanını Hemedân, Dinever ve Şapûr'a kadar genişletti. Mecdüddeve'nin küçük olması nedeni ile yönetimin annesi Seyyide Hatun'un elinde olması Alâüddeve'nin topraklarını bu şekilde genişletebilmesine yol açmıştı⁷⁶³.

Kâkûyî hânedan üyeleri arasında çıkan anlaşmazlıklarından yararlanmak isteyen Tuğrul Bey, 434 (1042-1043) yılında İsfâhân üzerine askerî birlik gönderdi. Gönderdiği öncü birliklerin karşısında şehrin daha fazla direnemeyeceğini anlayan Tuğrul Bey, Rey'den hareket ederek şehri ele geçirmek üzere İsfâhân'a gitti. Tuğrul Bey'in geleceğini haber alan Ebû Mansûr Ferâmûrz, Selçuklu ordusu karşısında dayanamayacağını bildiğinden bağlılığını arz ederek bir miktar para gönderdi, İsfâhân'da bastırıldığı sikkelerde 1042 yılından itibaren Tuğrul Bey'in adını zikretmek suretiyle Selçuklu hâkimiyetini kabul etti. Böylece İsfâhân askerî müdahale olmaksızın Selçuklu Devleti hâkimiyetine girdi⁷⁶⁴. Nahcûvânî'ye göre Selçuklu Devleti'nin ilk veziri, İsfâhân hakimi Alâüddeve Ebû Cafer İbn Kâkûye ve bilahare oğlu Ferâmûrz'un veziri olan Ebu'l Feth Râzî olmuştur. Elçilik ile Tuğrul Bey'in huzuruna gelen Ebu'l Feth Râzî, Sultan Tuğrul'un teklifini kabul ederek vezir olmuştur⁷⁶⁵.

İsfâhân hakimi Ebû Mansûr, bazen Selçuklular'a tabi olurken bazen Büveyhîler'in tarafına geçmekteydi. Onun Selçuklular'a karşı istikrarsız siyaseti üzerine Sultan Tuğrul Bey bu duruma bir son vermek istedi. Tuğrul Bey, Muharrem ayında (442/Mayıs-Haziran 1050) İsfâhân önlerine gelerek bir yıl boyunca şehri muhasara etti. Ebû Mansûr ve şehir halkı bu kuşatmaya uzun müddet direndiler. En az zarar ile bu kuşatmadan kurtulmak isteyen Ebû Mansûr ilk olarak Tuğrul Bey'e vergi vermeyi teklif ederek itaatini sundu, fakat Tuğrul Bey şehrin şartsız bir şekilde teslim edilmesini istiyordu. Bu nedenle Ebû Mansûr'un teklifini reddetti⁷⁶⁶.

⁷⁶³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 110,166; Gaffârî, *a.g.e.*, s. 81; Bosworth, *Dynastice Tables*, s. 160.

⁷⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 389; İbnü'l-Ümrânî, *el-İnbâ fî Târihi'l-Hulefâ*, Tahkik: Kâsım es-Sâmraî, Dârü'l-Mâfâk el-Arabiyyet, Kahîre 1419, s. 188; George C. Miles, "Another Kakwayhid Note", *Amerikan Numismatic Society Muesum Notes*, 1972, Vol. I, s. 142,147; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 128; İsfâhân'da Tuğrul Bey adına sikke bastırılmıştır bkz. Sadi S. Kucur, "A Study On The Coins of Tughril Beg, The Sultan Of The Great Seljuqs", *XIII. Congreso Internacional De Numismatica Madrid 2003 Actas-Proceedings-Actes*, Madrid 2005, s. 1600.

⁷⁶⁵ Hindüşâh b. Sancar Nahcûvânî, *Tecâribü's-Selef der Tevârih-i Hulefâ ve Vüzerâ-i İşân*, Neşr. Abbas İkbâl, Kitâbhâne-i Tahûrî, Tahran 1357, s. 260; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 104.

⁷⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 427.

Bu şekilde şehri muhasaradan kurtaramayan Ebû Mansûr, Halife Kaîm Biemrillah'a haber göndererek Sultan Tuğrul nezdinde şefaatte bulunması için yardım istedi. Sultan Tuğrul'un kendisi üzerindeki siyasî otoritesinden dolayı onunla karşı karşıya gelmemek için, başlangıçta teklifi reddetmiş olsa da daha sonra Sultan Tuğrul'a övgü dolu mektup yazarak, İsfâhân için hoşgörülü davranması hususunda ricada bulundu. İbnü'l-Esîr'in nakletmiş olduğu bilgilerden anlıyoruz ki halifenin bu isteği şehri kuşatmaması için değil, kuşatmanın ardından Sultan Tuğrul'un halka iyi davranması ve şehrin yağma edilmemesi hakkında idi. Nitekim uzun süren kuşatma, İsfâhân halkının yaşam koşullarını iyice zorlaştırmıştı⁷⁶⁷. Ebû Mansûr, şartların ağırlaşması neticesinde yaklaşık bir yıl süren kuşatmanın ardından Muharrem 443 / Mayıs 1051'de şehri Sultan Tuğrul'a teslim etti⁷⁶⁸.

Şehre gelen Tuğrul Bey, Ebu Mansûr'un askerlerini Cibâl bölgesinde bazı yerlere, Ebu Mansûr'u da Yezd ve Eberkûh'a ikta etti. Mayıs-Haziran 1051 yılında şehre yerleşen Tuğrul Bey, şehri çok sevmesi üzerine İsfâhân'ı Selçuklu Devleti'nin başkenti yaptı⁷⁶⁹. Böylece Kâkûyîler'in Cibâl bölgesindeki varlıkları 1051 yılında son bulmuş oldu. Tuğrul Bey, İsfâhân'ı aldıktan sonra şehir halkına çok iyi davranmıştı. İsfâhân konusunda döneminin âlimlerinden Mâferrûhî *Mehâsin-i İsfâhân* adlı eserinde şu kayıtlara yer vermiştir: “Tuğrul Bey İsfâhân'ı ele geçirdiğinde ve halkı üzerinde yönetici olduğunda orda ve yönetiminde olan diğer bölgelerde daha önceden görülmemiş bir şekilde merhamet, adalet ve insafla muamelede bulunmuştur. Ayrıca burayı iki defa ziyâret ettikten sonra, şehir halkının kendisine karşı kötü tutumu ve şehri fethederken çektiği sıkıntılara, halkın isyanına rağmen burayı sevdi ve gönlü buraya ısındı. İsfâhân'ı on iki sene boyunca yönetiminde bulundurdu. Ne doğuda ne de batı da bu şehri hiçbir yere tercih

⁷⁶⁷ Halifenin gönderdiği mektubun içeriğini bilmesekte, mektubunda Sultan Tuğrul için “Meşru hükümdar”, “Müslümanların sığınağı” ve “Rükneddin Sultan Tuğrul Bey” unvanlarını kullandığı bilinmektedir. Buna mukabil kaynakta, Sultan Tuğrul'un mührünün üzerine bir yay resmi kazıdığı ve bu üç unvanı tespit ettiğinden ve bu işarete de Tuğra denildiğinden bahsedilmektedir. Bkz. Abû'l-Farac, *a.g.e.*, I, s. 305; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 427; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, XXX, Tedkik Ömer Abdüsselâm Tedmurî, s. 8; Kuşatma altındaki halkın yaptıkları faaliyetler hakkında bkz. Guedy, *a.g.e.*, s. 72, n. 105; Fahreddin Gürgânî, *Vis u ramin*, Terc. Mehmet Kanar, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013, s. 25,28.

⁷⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 427 vd; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 159 vdd; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zamân fi Târîhi'l-Ayân*, XVIII, s. 480; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, II, s. 178; İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasarü'd-Düvel*, Neşr. Antuvan Sâlihânî el-Yesûî, Lübnan 1983, s. 321; Azimî, *a.g.e.*, s. 13; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, I, s. 305; Agacanova, *Selçuklular*, s. 111; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 288 vdd.

⁷⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 427; Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, Terc. Abdülvehap Tarzi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1967, XXX, s. 311; Zehebî, *a.g.e.*, XXX, s. 10; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XV, s. 331; Bosworth, *Dynastice Tables*, s. 160; Bir diğer görüşe göre ise başkentin Rey'den İsfâhân'a taşınması Melikşah döneminde gerçekleşmektedir. Bkz. Mu'izzi, Emîru'ş-Şuarâ Muhammed b. Abdulmelik Nîsâbü'rî, *Dîvân, Kitâbfurûşi-i İslâmîyye*, ed. Abbâs İkbâl, 1318 hş., s. 571; İmam Zahir'ed-Din Nîsâbü'rî, *Selçukname*, haz. Ebû Hamid Muhammed b. İbrahim, Tahran, 1332. s. 32; Reşîdüddîn, *a.g.e.*, s. 49; Müstevfî-i, *Tarih-i Güzîde*, Neşr. Abdülhüseyn Nevâyî, s. 439; Erdoğan Merçil, “Yezd Atabegliği”, s. 368.

etmedi, her sene ya da iki sene de bir şehri kontrol ediyor, aylarca orada kalıyordu, şehre asla zarar vermiyor, halkına eziyet etmiyordu”⁷⁷⁰.

Tuğrul Bey ile Bağdâd’a giden Ebu Mansûr’un ölümünün (455/1063) ardından yerine oğlu Alâüddeve Ali b. Ferâmûrz geçti. Onun tahta geçiş tarihi bilinmemektedir⁷⁷¹. Alâüddeve Ali’nin döneminde Selçuklular ile ilişkileri çok daha iyi olmuş ve bu yerel hânedanlık Selçuklular açısından ayrıcalıklı konuma sahip olmuştur. Yakınlıklarını artıran önemli sebeplerden biri de Kâkûyîler ve Selçuklular arasında tesis edilen evlilik bağı idi. Alâüddeve Ali, Çağrı Bey’in kızı, Halife Kâim Biemrillâh’ın dul eşi Hatice Arslan Hatun ile evlendi (469/1076-1077)⁷⁷².

Kâkûyîler’in Selçuklular’a tabiyeti Tuğrul Bey dönemi ile sınırlı kalmamıştır. Kâkûyî Hânedanlığı’nın varlığı son bulana kadar Selçuklular’a tabi kalmıştır. Alâüddeve Ali b. Ferâmûrz, 488 (1095) yılında Berkyaruk ve Tutuş arasında gerçekleşen savaşta hayatını kaybetti. Onun yerine oğlu Alâüddeve Ebû Kâlicâr II. Gerşâsb b. Ali geçti (488-536/1095-1141). O, Nihâvend’te yönetimi eline aldı⁷⁷³.

Sultan Muhammed Tapar zamanında Selçuklu Devleti ile iyi ilişkiler sürdüren Alâüddeve Ebû Kâlicâr II. Gerşâsb b. Ali, sultanın ölümü ile yerine geçen oğlu Mahmûd zamanında bu ilişkiyi devam ettirememiştir. Onun saraydan uzaklaşması Mahmûd b. Muhammed Tapar’ın dikkatini çekti ve onu Rey’deki Ferrezîn Kalesi’ne hapsedti⁷⁷⁴. Bir süre sonra hapisten kaçan Alâüddeve Ebû Kâlicâr II. Gerşâsb, Sultan Sancar’ın yanında yer alarak, onu yeğeni Mahmûd’a karşı kıskırttı. Sultan Sancar ve yeğeni Mahmûd’un orduları Rey yakınlarındaki Sâve’de 2 Cemâziyelevvel 513/11 Ağustos 1119’da karşı karşıya geldi. Alâüddeve Ebû Kâlicâr II. Gerşâsb, bu savaşta Melik Sancar’ın yanında

---

⁷⁷⁰ Mâferruhi, *Kitâbu Mehâsin-i İsfahân*, Terc. Hüseyin b. Muhammed b. Ebi’r-Rıza Âvî, s. 101; Tuğrul Bey’in şehir halkına davranışı hakkında bkz. Gûrganî, *a.g.e.*, s. 23; Guedy, *a.g.e.*, s. 108; Agacanov, *Selçuklular*, s. 121; Nâsır-ı Hüsrev, *a.g.e.*, s. 311.

⁷⁷¹ Bosworth, *Dynastice Tables*, s. 160; Gaffârî, *a.g.e.*, s. 82; Ahmet Güner, “Kâkûyîler”, *DİA*, XXIV, 2001, s. 220.

⁷⁷² İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 102; Gaffârî, *a.g.e.*, s. 82; Zambaure, *Manuel de Genealogie et de Chronologie Pour L’histoire de L’İslâm*, s. 216; Guedy, *a.g.e.*, s. 87; Ayan, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hânedan Evlilikleri*, s. 19,53.

⁷⁷³ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 207; Bondârî, *a.g.e.*, s. 86; Berkyaruk ve Tutuş arasındaki savaş için bkz. Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî, *Selçukluların Hikayesi el-Urâza fi’l-Hikâyeti’s Selcûkiyye*, Terc. Mehmet Çalışkan, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 83 vd; Ahmet Güner, “Kâkûyîler”, s. 221; Bosworth, *Dynastice Tables*, s. 160; Zambaure, *Manuel de Genealogie et de Chronologie Pour L’histoire de L’İslâm*, s. 216.

⁷⁷⁴ Bondârî, *a.g.e.*, s. 127; İbnü’l-Esîr bu olayı 514 senesi olaylarında anlatmaktadır Bkz. İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 213 vd.

yer almıştı⁷⁷⁵. Ölümü hakkında kaynaklarda bir bilgi olmayan Alâüddevle Ebû Kâlicâr II. Gerşâsb'dan sonra hânedanlığın başına Alâüddevle Ferâmûrz b. Ali'nin geçtiği bilinmektedir⁷⁷⁶. Onun Kirmân Selçuklu Hükümdarı Arslanşah b. Kirmânşah'ın (1101-1142) saltanatının son yıllarında Kirmân sarayına kaçarak evlilik yoluyla akrabalık kurmak istediği ve Arslanşah'ın Yezd'i ona verdiği bilinmektedir⁷⁷⁷. Yezd şehrinde önemli imar faaliyetlerinde bulunan Ferâmuruz, Katavan Savaşı'nda hayatını kaybetmişti. Ardından veliahtı olacak erkek bir evladı olmadığı için, Ferâmuruz'un iki kızına (1161-1177) Yezd şehri ikta edilmişti. Sultan Sancar daha sonra bu kızlara, ana tarafından Kâkûyîler ile akraba olan kumandanı Rükneddin Sâm b. Verdân'ı Yezd'e vali ve atabeg olarak tayin etmiştir. Rükneddin Sâm, Yezd Atabegleri hükümetinin müessisidir⁷⁷⁸. Ferâmuruz'un ölümü ile Kâkûyîler'in varlığı son bulmuş ardından gerçekleşen olaylar ile yerini Yezd Atabegliği almıştır. Bu atabegliğin yedincisi olan Togan Şâh zamanında Moğol istilası vuku bulmuştur. Bu sülale hicri 7. (miladi 14.) asra kadar hükümran olmuştur. Son hükümdar Yusuf Şah, İlhan Gazan Han tarafından hâl edilmiştir (673/1274)⁷⁷⁹.

4.2.2. Cibâl Bölgesinde Kürdler

Müslüman coğrafyacıların eserlerinden anlıyoruz ki Cibâl şehirleri, Kürdlerin yaşadıkları şehirlerin büyük bir kısmını kapsamaktadır. İbn Havkal, Cibâl bölgesindeki şehirlerde,

⁷⁷⁵ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 172; Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 62; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, II, s. 44; Mirhând, *a.g.e.*, s. 178; Hândmîr, *a.g.e.*, II, s. 507; Muhammed b. Ali el-Azîmî, *Tarih Haleb*, Neşr. İbrahim Zerûr, Dımaşk 1984, s. 370; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *a.g.e.*, s. 359; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXV, s. 277; Abbas İkbâl, *Tarih-i Mufassal-i İran*, s. 354; Agacanov, *Selçuklular*, s. 261; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 42.

⁷⁷⁶ Zambaure onun adını Alâüddevle Yezdî şeklinde vermiştir. Bkz. Zambaure, *Manuel de Genealogie et de Chronologie Pour L'histoire de L'islâm*, s. 217; Bosworth ise Alâüddevle Ebû Kâlicâr II. Gerşâsb'dan sonra ailenin hakkındaki bilgilerin belirsiz olduğunu söyleyerek bu isimden hiç bahsetmemiştir. Bkz. Bosworth, *Dynastice Tables*, s. 133,160.

⁷⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 437; Ahmet Güner, "Kâkûyîler", s. 221.

⁷⁷⁸ Muhammed b. Hasan-ı Ca'ferî, *Târih-i Yezd*, Neşr. İrec Efşâr, Tahran 1338, s. 21-23,30; Muhammed Müfîd Müstevfî-i Bâfkî, *Câmi-i Müfîdî*, Tash. İrec Efşâr, İntişarat-ı Esatir, Tahran 1385 hş/2007, s. 82 vdd; Bondârî, *a.g.e.*, s. 127; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 378 vd, 387 vdd; Halil Edhem, *a.g.e.*, s. 263; Hüseyinkulî Sotûde, *Târih-i Âlî Muzaffer*, II, İntişarât-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahran 1346, s. 9; Erdoğan Merçil, "Yezd", *DİA*, XXIV, İstanbul 2013, s. 510.

⁷⁷⁹ Ahmed b. Hüseyin, *Tarih-i Cedid'i Yezd*, Neşr. İrec Efşâr, *Emir-i Kebir*, Tahran 1386, s. 57-62; Halil Edhem, *a.g.e.*, s. 263; Hüseyinkulî Sotûde, *a.g.e.*, s. 16; Ekber Behçet, *Selçukiyan, Ez Togrul Ta Sancar*, s. 43; Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 214; C. E. Bosworth, "Dailamis in Central Iran: The Kâkûyids of Jibâl and Yazd", *Journal of the British Institute of Perisan Studies*, Vol. 8, 1970, s. 73-95; Bosworth, *Dynastice Tables*, s. 160; Merçil, "Yezd Atabegliği", s. 382 vd; Osman G. Özkuzugüdenli, *Gâzân Hân ve Reformları*, (694/1295-703/1304), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2000, s. 128 vd.

kasaba, köy ve dağlarda Hezbânîye, Lâriye, Humeydîye ve bunlardan başka Sühreverd ve Şehrezûr Kürdlerinin varlığından bahseder⁷⁸⁰. Bu şehirlerden biri Dînever idi. Mesûdî, Şûhcan Kürdleri'nin burada yaşadığını söyler. Müellif Kürdler'in kökeni hakkında bazı rivayetler verdikten sonra onların soyları hakkında söylenebilecek en doğru bilginin şunlar olduğunu söylemektedir: “Kürdler Rebiâ b. Nizar oğullarındandır. Kürdler'in bir kolu, Kûfe ve Basra'da yani Dînever ve Hemedan'daki Mahey bölgesindeki Şûhcanlar'dır. Onlar Rebiâ b. Nizar b. Maad'ın soyundan olduklarını inkar etmezler. Macûrdanlar ise, Azerbaycan'ın Kenkever nahiyesinde dirler. Hezbanî, Şûrat, Cibâl ülkesinde yaşayan Şadencân, Lûrri, Mâdencân, Mezdânekân, Barisan, Celâlîlî, Cabarkî, Cavanî, Müstekân, Şam bölgesindeki Debabîl ve diğer aşiretler, en önde gelen kollarıdır ve Mudâr b. Nizar'ın soyundandırılar. Yakubî mezhebinden olanları vardır. Curkânlar Hristiyandır. Musul ve Cudî dağı civarında yaşarlar. Kürdler arasında Haric olanları ve Osman ve Ali meselesine karışmayanları vardır”⁷⁸¹.

Cibâl bölgesindeki yerli nüfusun büyük bir kısmının Kürd olduğu bilinmektedir. El-Bekrî, Dînever, Hemedân, Bilâd-ı Şâm ve Azerbaycan'daki bazı Kürd aşiret isimlerini zikretmektedir. Bunlar; Şûhcân, el-Macerdân, ez-Zencan, el-Keykân, el-Barsan, el-Müstekan idi⁷⁸². Hulvân şehri ahali de Arap, Acem, Fars dışında Kürd nüfusa sahipti⁷⁸³. Bundan başka Karmîsîn ve Kasrû Şirin'de Kürd nüfusu vardır. Ayrıca Sühreverd beldesinde de Kürd olduğunu bilmekteyiz⁷⁸⁴. Şehrazûr ahalesinin tamamının Kürd olduğunu söyleyen kaynak burada 60 bin hanelik Sûliye, Hakemîye, Basiyânî ve Celâlî Kürdleri yaşamaktadır der⁷⁸⁵. Nihâvend şehrinin nüfusunun önemli bir kısmını da Kürdler teşkil etmekte idi. Yakût, Nihâvend yakınlarında bulunan Şirmâh Kalesi'ni Kürdler'in imar etmiş olduğunu söyler⁷⁸⁶. Ayrıca Evliyâ Çelebi Nihâvend'den bahsederken şehre bir merhalelik mesafede bulunan Kinkever kalesinde yaşayan halkın Şehrezûrlu Şîi Kürdleri olduklarını söyler⁷⁸⁷. Cibâl'e yakınlığından dolayı bu bölgeye bağlı sayılan Lûr şehri

⁷⁸⁰ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 322 vd.

⁷⁸¹ Mesûdî, *a.g.e.*, s. 192 vd; Ayrıca Kürdlerin soyu hakkında bkz. Ebu Ubeydullah b. Abdilaziz b. Muhammed el-Endelusî el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, I, Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 1992, s. 343.

⁷⁸² el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, I, s. 344; Mehmet Sülü, *Bekrî'nin el-Mesâlik ve'l-Memâlik Adli Eserinin I. Cildinin Tercümesi ve Değerlendirmesi*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2015, s. 272.

⁷⁸³ Seyfettin Çetin, *Yakût el-Hamevî'nin Mû'cemü'l-Büldân'ında Kürdler*, Pak Ajans Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 97.

⁷⁸⁴ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 322.

⁷⁸⁵ Çetin, *a.g.e.*, s. 124-127.

⁷⁸⁶ Yakût, *a.g.e.*, Neşr. Ferdinand Wüstenfeld, III, s. 280.

⁷⁸⁷ Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, IV/2, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 461.

ismini burada yaşayan el-Lûrlar'dan alır. İsfâhân ile Hûzistan arasında kalan dağlık bölgede yaşayan Lûr halkı Kürd'tür⁷⁸⁸.

Abbâsîler zamanında Cibâl bölgesi çevresinde olan Kürdler'in, Zeyd b. Ali aracılığı ile İslâmîyet'i kabul ettikleri ve Şehrizûr'un Şîz şehrindeki Kürd halkının Şî-Zeydî olduğunu Yakût nakletmektedir⁷⁸⁹.

Şehrizûr, Selçuklular bölgeye geldiklerinde Annâzîler'in elinde idi (990-991/1116-1117). Hânedanın kurucusu 381 (991)'de Hûlvân eyaletini işgal eden ve yirmi yıllık hâkimiyet süren Ebû'l-Feth Muhammed b. Annâz'dır. O, Büveyhîler'den Bahâüddeve'nin hizmetinde iken, Büveyhîler'in bölgede hâkimiyetlerini kaybetmeleri üzerine bağımsızlık kazanmıştır⁷⁹⁰. Annâzîler'in kökeni hakkında iki farklı görüş bulunmaktadır. Bazı tarihçiler Ebû'l-Feth'i, Dinever ve Şehrizûr'un Hasanaveyh ailesinden gelen hükümdarlar arasında görmüşlerdir⁷⁹¹. *Şerefname* adlı eserde ise onun Hasanaveyhîler soyundan gelmediği başka bir Kürd kabilesine mensup olduğu belirtilir⁷⁹². Ebû'l-Feth üç oğlunun döneminde Büveyhî ve Kâkûyîler'e karşı kendilerini koruyarak Cibâl bölgesinin birçok yerinde hüküm sürdüler. 127 yıl hüküm sürmüş olan bu hânedanlığın toprakları, İran-Irak sınırını kapsayan Kirmânşâh, Hulvân, Dinever, Şehrizûr, Dakûka, Deskere, Bendenîcîn (Mandeli) ve Nomanîya'dır⁷⁹³. Ebû'l-Feth 401 (1010-1011) yılında vefat edince yerine oğlu Ebû's-Şevk geçti⁷⁹⁴.

Selçuklu Oğuzları 420 (1029-1030) yılında Rey'i ele geçirip Hemedan'ı aldıklarında bu bölgeye Esedâbâd'dan Dînever köylerine kadar hakim oldular. Ebû's-Şevk onlara karşılık verdi ve onlardan bir kısmını esir aldı, fakat sonradan barış yaparak esirleri serbest bıraktı, Oğuzlar da geri döndüler. 430 (1038-1039) yılında Cibâl şehirlerinden Karmîsîn'i işgal etti. Ayrıca Dakûka, Kirmânşâh ve Hûlîncân şehirlerini ele geçirdi⁷⁹⁵.

---

⁷⁸⁸ Yakût, *a.g.e.*, Neşr. Ferdinand Wüstenfeld, V, s. 25.

⁷⁸⁹ Yakût, *a.g.e.*, Neşr. Ferdinand Wüstenfeld, III, s. 353 vd.

⁷⁹⁰ Gaffârî, *a.g.e.*, s. 167 vd; İbn Haldûn, *el-İber*, III, Neşr. Halil Şehhade-Süheyl Zekkar, Darü'l-Fikr, Beyrut 2001, s. 873; Müneccimbaşı, *Sahâifü'l-ahbâr*, II, Terc. Ahmed Nedim, s. 503; Zambaure, *Manuel de Genealogie et de Chronologie Pour L'histoire de L'İslâm*, s. 212; Bosworth, *a.g.e.*, s. 159; Ruzraverî, *The Eclipse Of The 'Abbâsîd Caliphate*, Trans. H. F. Amedroz-D. S. Margoliouth, VI, Basil Blackwell, London 1921, s. 362-477.

⁷⁹¹ Gaffârî, *a.g.e.*, s. 167.

⁷⁹² Şeref Han, *Şerefname*, Terc. Mehmet Emin Bozarslan, Ant Yay., İstanbul 1971, s. 33.

⁷⁹³ Bosworth, *Dynastice Tables*, s. 159; K.M. Ahmad, "Annâzîds", *Elr*, Vol.II, New York, Routledge 1989, p. 97.

⁷⁹⁴ Gaffârî, *a.g.e.*, s. 168; İbn Haldûn, *el-İber*, III, s. 873; Müneccimbaşı, *Sahâifü'l-ahbâr*, II, Terc. Ahmed Nedim, s. 503.

⁷⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX s. 306, 355; Şerefname, *a.g.e.*, s. 33 vd; İbn Haldûn, *el-İber*, III, s. 874.

Selçuklu Devleti kurulduktan sonra Tuğrul Bey tarafından Rey ve Cibâl tarafına gönderilen İbrahim Yinal, bu bölgelerde önemli başarılar elde etti. İbnü'l-Esîr, Yinal'ın Kürdler üzerindeki başarılarını şu şekilde nakletmektedir: “Ebû’ş-Şevk bu sırada Dinever’de idi. O da İbrahim Yinal’dan korkarak Karmîsîn’e gitti. Bunun üzerine Yinal’ın o bölgedeki şehirleri ele geçirme hırsı daha da arttı. Dinever üzerine yürüyüp orayı ele geçirdi ve işlerini düzene koyduktan sonra Karmîsîn üzerine yürüdü. Ebû’ş-Şevk bunu haber alınca Hulvân’a hareket etti ve Karmîsîn’i Yinal’a karşı muhafaza ve müdafaa etmeleri için Şâzencân Kürdleriyle Deylemliler’den müteşekkil bir askerî birliği orada bıraktı. Yinal süvarileriyle aniden onların üzerine geliverdi. Ebû’ş-Şevk’in askerleri Yinal’a karşı koydular ve onu şehre sokmadılar. Bunun üzerine İbrahim Yinal oradan ayrıldı, fakat daha sonra çadır ve obalarıyla tekrar geri geldi. Karmîsîn’deki askerler onunla yine çarpışmaya girdiler. Fakat zayıf düşünce onu oradan uzaklaştırmaktan aciz kaldılar. İbrahim Yinal böylece Receb 437 (Ocak 1046)’de zorla Karmîsîn’e hâkim oldu. Ebu’ş-Şevk bunları duyunca çoluk çocuğunu ve silahlarını Hulvân’dan Sirevân kalesine gönderdi. Askerlerinin arasında yalnız başına kaldı. Yinal daha sonra Şaban 436 (Şubat-Mart 1045)’da Saymara’ya gitti ve orayı da zapt edip yağmaladı. Oraya yakın yerlerde oturan Cevzekân Kürdleri üzerine hücum edip, onlara ağır bir darbe indirdi. Kürdler bozulup, kaçtılar”⁷⁹⁶.

Özellikle yoğun bir Kürd nüfusun bulunduğu şehir Arap fetihleri ile İslâmîyet ve Şîlik ile tanışmıştı. Etnik olarak Arap nüfusun varlığından da söz edebileceğimiz gibi Selçuklu devrinde bölgenin yoğun bir Türkmen akınına maruz kaldığını görmekteyiz. Bölgede İbrahim Yinal’ın elde ettiği bu başarılar İsfâhân, Azerbaycan ve Bağdâd yolunu Selçuklu Devleti’ne açmıştı.

Böylece Rey şehrini hareket merkezi olarak kullanan İbrahim Yinal, Burûcird, Hemedân, Kazvîn ve Zencân gibi Cibâl bölgesinin önemli şehirlerini de Selçuklu topraklarına katmış idi⁷⁹⁷. Annâzî hükümdarı Ebû’ş-Şevk, İbrahim Yinal’ın Hûlvân’a girişinden bir ay sonra 437 Ramazan ayının sonunda (Nisan 1046) es-Sîrevân Kalesi’nde vefat etti⁷⁹⁸. Ebû’ş-Şevk’in ölümünün ardından Kürdler onun oğlu Sa’dî’ye ihanet ettiler ve amcası Mühelhil’in yanında oldular. Bunun üzerine Sa’dî de İbrahim Yinal’ın yanına gitti (Rebiyülevvel 438/Ağustos-Eylül 1046). İbrahim Yinal, Hûlvân’dan dönerken, Bedr b.

⁷⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s.402; İbn Haldûn, *el-İber*, III, s. 876 vd.

⁷⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 402 vd.

⁷⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 404 vd; İbn Haldûn, *el-İber*, III, s. 877; Bondârî, *a.g.e.*, s. 6; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 148; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XV, s. 304; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 183.

Tâhir b. Hilâl'i Karmîsîn'e vali olarak tayin etti. Ebû'ş-Şevk'in ölümü ile yerine kardeşi Mühelhil geçti (438/1046-1047): Mühelhil başa geçince Karmisin üzerine yürüdü, bunun üzerine Bedr b. Tâhir şehri terk etmek zorunda kaldı. Karmîsîn ve Dînever Selçuklular'ın elinden çıkmış oldu (438/1047)⁷⁹⁹. Ayrıca kardeşinin eşi ile evlenen Mühelhil, çevresindekilere kötü davranmış, Şâzencân Kürdlerinin haklarını da ihlal etmişti. Bunun üzerine amcasına karşı kendisi ile ittifak kurmasını isteyen Sa'di b. Ebû'ş-Şevk'in teklifini kabul eden Yinal, Oğuzlar'a bağlı bir grubun da kendisine katılması ile gücünü artırmıştı. Hulvân'ı ele geçiren Sa'di, burada hutbeyi Tuğrul Bey ve İbrahim Yinal adına okuttu (Rebiyülevvel 438/1046 Ağustos-Eylül)⁸⁰⁰.

İbrahim Yinal akrabalarından Ahmed adında birini, Mühelhil'in kardeşi Sürhâb b. Muhammed b. Annâz'ın elinde bulunan yerleri ele geçirmesi için görevlendirdi. Oğuzlar ed-Destkere'yi Bâcîsrâ ve el-Harûniyye'yi Kasr-ı Sâbûr ve o yöredeki bütün kasaba ve köyleri yağmaladılar. Sa'dî daha sonra el-Bendenîcîn'i Ebû'l-Feth b. Verrâm'a ikta etti. İkisi amcası Sürhâb'ın üzerine yürümek ve onu Dezdîlûye Kalesi'nde muhasara etmek için ittifak ve iş birliği yaptılar. Sürhâb ise Kürdler'den bir grubu dağın başına yerleştirmişti. Taraflar arasında savaş çıkınca Sa'dî ile Ebû'l-Feth'in askerleri boğazdan çıkmak için geri döndüler, fakat atları onları sırtından attı ve yere düştüler. Bu sırada dağda görevlendirilen Kürdler de onları ok yağmuruna tuttular, Sa'dî ile Ebû'l-Feth b. Verrâm ile ileri gelen bazı şahıslar esir düştü, Oğuzlar ve Kürdler orayı zapt edip yerleştikten bir süre sonra çeşitli yerlere dağıldılar⁸⁰¹.

Cemâziyelâhir 439 (Kasım-Aralık 1047) yılında Sürhâb'ın askerlerinden müteşekkil bir grup ve el-Lûriyye Kürdleri Sürhâb'ı yakalayıp tevkif ettiler. Bölgeyi ele geçirmekten ziyade yağma ve talan ile sonuçlandı. Sürhâb yakalanarak İbrahim Yinal'ın yanına götürüldü, İbrahim Yinal ondan Sa'dî'nin serbest bırakılmasını istedi, fakat o bunu kabul etmedi. Bu arada babasının yaptıklarını tasvip etmeyen Sürhâb'ın oğlu Ebû'l-Asker, Sa'dî'yi esir olarak bulunduğu yerden kurtardı ve her şeyi unutup İbrahim Yinal'ın esir aldığı babası Sürhâb'ı kurtarması için yardımda bulunmasını istedi. Sa'dî oradan ayrılınca çok sayıda Kürd etrafında toplandı. Ardından İbrahim Yinal'ın yanına giderek yeğenin

⁷⁹⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi tarihi'l-mülük ve'l-ümem*, Terc. Ali Sevim, Makaleler, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 443; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, 405; İbn Haldûn, *el-İber*, III, s. 877; Bondârî, *a.g.e.*, s. 6; V. Minorsky, "Annâzids", *Encyclopaedia of Islam EI2*, I, s. 513; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi*, Manisa 2007, s. 21; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 183.

⁸⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 405; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, VIII, s. 130.

⁸⁰¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 406 vd; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XV, s. 306; Bondârî, *a.g.e.*, s. 6; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 184.

isteğini yerine getirmek için talepte bulundu, fakat İbrahim Yinal'ın olumsuz cevabı ile ed-Destkere'ye giden Sa'di, burada Oğuz akınlarına maruz kaldı (Aralık 1047-Ocak 1048)⁸⁰². İbrahim Yinal'ın ordusunda çıkan veba salgını yüzünden geri dönmesine kadar mücadeleleri devam etmişti⁸⁰³.

Mühelhil döneminin son yıllarında Selçuklular'ın bölgedeki nüfuzu artmış, emirliğin bağımsızlığı ortadan kalkmış oldu. Tuğrul Bey'in muhtemelen İsfâhân'ı fethinden sonra henüz bu şehirde iken Emîr Mühelhil 441 (1050-1051) yılında Sultan Tuğrul Bey'in yanına gitti⁸⁰⁴. Tuğrul Bey onu iyi karşılayıp iktanda bıraktı. Es-Sîrevân, Dakûka, Şehrizûr ve es-Samağan Mühelhil'in iktaları arasında idi. İbnü'l-Esîr'in "onu iktanda bıraktı" ifadesinden Mühelhil'in daha evvel Tuğrul Bey'e itaat etmiş olduğu anlaşılıyor⁸⁰⁵. Mühelhil ayrıca Tuğrul Bey'den İbrahim Yinal'ın daha önce esir etmiş bulunduğu kardeşi Sürhâb'ı serbest bırakmasını istemişti. Böylece Tuğrul Bey'in bağısladığı Sürhâb el-Mâhiki Kalesi'ne gitmiş yeğeni Sâ'dî'de er-Râvendayn'ı iktâ olarak almıştır⁸⁰⁶. Selçuklular'ın bölgeyi ele geçirmesi ile Annâzîler emirliği sona ermiş gibi görülse de 445 (1053) yılından itibaren emirliğin ikinci dönemi başlamıştır.

Emir Şerefüddeve Sa'dî b. Faris b. Muhammed, iktidarı amcası Mühelhil'in elinden almak istiyordu. Bu amacı doğrultusunda amcasını rehin alan Emir Şerefüddeve Sa'dî, Mühelhil'in oğlu Bedr'in Sultan Tuğrul'dan yardım istemesi üzerine, Tuğrul Bey bir ordu hazırlayarak onun üzerine gönderdi. Hulvân'dan Deskerâ'ya kadar giden ordu, buraları yağma edip yakıp yıktı. Sa'dî ve adamları mağlup oldular. Bunun üzerine onlardan ayrılan Oğuzlar Hûlvân'a dönerken, Bedr bir grup Oğuz taifesi ile birlikte Şehrizûr'a gitti. Sa'dî ise Rûşenkûbâd Kalesi'ne gitti⁸⁰⁷. Bundan sonraki vakitte Sa'dî ve Amîdüddîn Ebû Nasr b. ez-Zahîr adlı bir emîrin devlet içinde önemli mevkiye gelerek yönetime ortak oldukları görülmektedir. Daha evvel Sa'dî'yi davet ederek onu melik yapan İstâhr Kalesi hakimi Ebû Nasr b. Hüsrev, onların bu yükselişinden tedirgin olmaya başlamıştı. Bunun üzerine Sa'dî'nin kardeşi Emîr Ebû Mansûr Fûlâd Sûtun ile ittifak kurmak istedi. Bu ittifaka Amîdüddîn'i sevmeyen askerlerin katılması üzerine Amîdüddîn yakalanarak

⁸⁰² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* IX, s. 408; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 150; İbn Haldûn, *el-İber*, III, s. 878.

⁸⁰³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* IX, s. 414; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1958., S. 13, s. 126; Erdoğan Merçil, "Sultan Tuğrul Bey Zamanında İran", *Makaleler (Selçuklular)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011, s. 88; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 225.

⁸⁰⁴ Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasâr fi Ahbarü'l-Beşer*, II, s. 171; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 433

⁸⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 404; Abdülkerim Özeydin, "Annâziler", *DİA*, III, İstanbul 1991, s.215.

⁸⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 433; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVIII, s. 480; İbn Haldûn, *el-İber*, III, s. 880.

⁸⁰⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 447, 450 vd; İbn Haldûn, *el-İber*, III, s. 881; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 310.

tevkif edildi. Sa'dî Ahvâz'a gitmek zorunda kaldı. Kardeşi Emîr Ebû Mansûr Fûlâd Sûtun 445 yılı Şevvâl ayında (Ocak-Şubat 1054) Şirâz'ı zapt ederek şehri ele geçirdi, bunun üzerine Sa'dî şehirden ayrıldı. Şehri ele geçiren Ebû Mansûr Fûlâd Sûtun sırası ile hutbeyi Tuğrul Bey, el-Melikü'r-Rahîm ve kendi adına okuttu⁸⁰⁸.

Onun ardından hânedanın başına geçen Bedr b. Mûhelhil b. Muhammed b. Annâz, halife tarafından Bağdâd'a davet edilen Tuğrul Bey'in 1055 yılındaki Bağdâd seferine katılanlardan biri idi⁸⁰⁹.

Tuğrul'un Bey, 455 (Ocak-Şubat 1063) senesi Muharrem ayında Ermeniyye'den Bağdâd'a giderken yanında olanlar arasında Annâzîler'den Ebû'l-Fevaris Surhâb da vardı. Tuğrul Bey, Halife Kaim'in kızı olan zevcesini ziyarete gittiği bu seferden sonra yanında bulunan emirlere hilât vermişti⁸¹⁰.

Sultan Melikşâh'ın ölümünden⁸¹¹ sonra oğulları arasında cereyan eden taht mücadeleleri sırasında 492 (1099) yılına gelindiğinde, Berkyaruk'tan korkup uzaklaşan Bağdâd Şahnesî Emîr Sadüddeve Gevherâyîn, Musul Emîri Kürboğa, el-Cezîre Emîri Çökermiş ve Kinkever Emîri Ebû'l-Fevaris Surhâb, Muhammed Tapar'ın yanına giderek onunla Kum'da görüştüler ve ona bağlılıklarını bildirdiler. Sultan Muhammed Tapar, onlara hilat verdi ve Gevherâyîn'i Bağdâd'a göndererek halife ile görüşmesini ve adına hutbe okutmasını istedi. Böylece 17 Zilhicce 492'de Muhammed Tapar adına hutbe okundu. Halife ona, Gıyâseddin ve'd-Dünya lakabını verdi. Kürboğa ile Çökermiş de onun hizmetinde Isfahân'a gittiler⁸¹². Fakat Ebû'l-Fevaris Surhâb, Sultan Muhammed'den biatını geri çekerek Berkyaruk'a biat etti. Bu olay, Berkyaruk'un 1100 (493) yılında Bağdâd'dan Şehrizûr'a gelip burada kalmasının ardından gerçekleşmiş olmalıdır. İbnü'l-Esîr, Berkyaruk'un Şehrizûr'a gelişi ile Türkmenler ve diğer kavimlerden pek çok kişinin onun yanında yer aldığını nakleder. Muhammed Tapar ve Berkyaruk arasında Hemedân'a dört fersah Sefîdrûd'da 4 Receb günü vuku bulan savaşta, Ebû'l-Fevaris Surhâb'ı

⁸⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 451; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 310 vd.

⁸⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 465; Bondarî, *a.g.e.*, s. 14 vd.

⁸¹⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 40; Bondarî, *a.g.e.*, s. 23 vd.

⁸¹¹ Sûbki, *Tabakatü's-Şafiyetü'l-Kübra*, IV, Tahkik Mahmud Muhammed el-Tenahî-Abdulfettâh Muhammed, Kahîre 1918, s. 326; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVI, s. 298; Abu'l-Farac, I, s. 334; İbnü'l-Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 277 vd; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 136; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 184; Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 105; Bondarî, *a.g.e.*, s. 83.

⁸¹² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 239; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, s. 60 vd; Özeydîn, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s. 16.

Berkyaruk'un ordusunda görmekteyiz. Bu savaşta Berkyarûk büyük bir hezimete uğramıştı⁸¹³.

496 (1102) yılında Türkmen Emîri Karabeli ile Ebû'l-Fevâris Surhâb arasında bir savaş vuku buldu. Bu savaşın nedeni İbnü'l-Esîr'de şu şekilde nakledilir: Türkmen emîri Karabeli, Ebû'l-Fevâris Surhâb'ın topraklarına gelerek hayvanlarını otlatmaya başladı. Sürhâb da onu meralardan kovmuş ve adamlarından bir çok kişiyi de öldürmüştü, bunun üzerine Karabeli Türkmenlerin yanına gidip onlardan asker ve yardım istedi ve çok sayıda askerle geri geldi. Sürhâb onu karşılayıp savaşa girdi, Karabeli de onun adamlarından yaklaşık iki bin Kürd'ü öldürdü ve sonunda Sürhâb mağlûp olup yirmi adamıyla bir dağa kaçtı. Bu yılda Huftidkân Ebû'l-Fevâris Surhâb'ın elinde idi. Huftidkân Kalesi'nde bulunan iki mustahfızı, onun Türkmen emîri karşısında mağlûp olduğu haberini alınca kaleyi ele geçirmek istediler. Sürhâb'ın zahireleri, silâh ve malları da bu kalede idi. Bunların değeri iki milyon dinarı geçiyordu, bunları ele geçirdiler. Bu sırada oraya uğrayan Sultan Berkyaruk'a da iki yüz bin dinar gönderdiler. Türkmenler, Ebû'l-Fevâris Surhâb'ın Dakûkâ ve Şehrizûr hariç bütün şehirlerini istilâ etmişlerdi. Bu arada mustahfizlar arasında çıkan anlaşmazlık nedeni ile biri diğerini öldürdü ve Sürhâb'a haber gönderip kaleyi kendisine teslim edeceğini bildirerek eman diledi. Her ikisi de sözünde durdu ve kale tekrar Ebû'l-Fevâris Surhâb'ın eline geçti⁸¹⁴. Ebû'l-Fevâris Surhâb, uzun süren emirliğinin ardından 2 Şevval 500 (Mayıs-Haziran 1107) yılında öldü⁸¹⁵.

Onun ardından hânedanlığın başına kardeşi Ebû Mansûr b. Bedr geçti ve 130 sene emîrlük onların ailesinin elinde idi⁸¹⁶.

4.2.3. Cibâl Bölgesinde Türkmenler

Tuğrul Bey 429 (1038) yılında Nişâbûr'a girdiğinde halifenin elçileri gelmişti. Halife, Nişâbûr, Rey, Hemedân ve el-Cibâl'deki Oğuzlara haber gönderip, onları yağmacılık, katl ve tahribattan men ediyor ve onlara bu konuda nasihatte bulunuyordu⁸¹⁷. İbnü'l-Esîr'in

---

⁸¹³ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, s. 62; Mîrhand, *a.g.e.*, Terc. Erkan Göksu, s. 163; Müneccimbaşı, *Câmiü'd-Düvel*, Yay. Ali Öngül, s. 83; Hemedân'a birkaç mesafede Sefirûd'da vuku bulan bu savaş, Berkyaruk ve Muhammed Tapar arasındaki ilk savaştı. Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 243; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s. 18 vd.

⁸¹⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 282 vd; Gaffârî, Huftidkân Kalesi'nin 495 yılında, Ebû'l-Fevâris Surhâb'ın elinde olduğunu nakleder, Gaffârî, *a.g.e.*, s. 169.

⁸¹⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 351; Gaffârî, *a.g.e.*, s. 169.

⁸¹⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 351; Gaffârî, *a.g.e.*, s. 169.

⁸¹⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 350.

bu kaydıdan anlaşılıyor ki Selçuklu Devleti henüz resmen kurulmadan evvel Oğuzlar, Cibâl bölgesinde faaliyet göstermekteydiler.

Selçuklular Kuzey İran'daki konumlarını güçlendirmek ile meşgul iken İsfâhân'da bu şehre hakim olmak için Kâkûyîler arasında cereyan eden kardeş kavgalarına Rey'deki Oğuzların da karıştığı görülmektedir. Ancak, Rey'de bulunan Oğuzlar, İbrahim Yinal'ın geldiğini haber alınca ondan korkup, el-Cibâl bölgesinden ayrılarak 433 (1041-1042) yılında Diyarbekir ve Musul tarafına gittiler⁸¹⁸. Çok sayıda Türkmen'in Cibâl'den Irak'a ve el-Cezîre'ye doğru sürüklendiğini söylemek mümkündür. Anlaşıldığına göre, Sultan Tuğrul ve Selçuklu Beyleri İran coğrafyasında Türkmenler üzerinde denetim yapmaya hayli özen göstermişlerdir. Bu durum Türkmenlerin Irak taraflarına giderek karışık çıkarmalarına yol açıyordu. Tuğrul Bey batıya geldiğinde bu hususu fark eden Göktaş, Boğa ve diğer beylerin Zencân'a yerleşmeleri bunun bir göstergesidir⁸¹⁹. Tuğrul Bey Rey şehrine geldikten sonra Cibâl'deki diğer şehirleri kardeşi İbrahim Yinal'dan teslim aldı⁸²⁰. Tuğrul Bey, İbrahim Yinal'a Cibâl bölgesine gitmesini ve orayı tamamen fethetmesini söyledi. İbrahim Yinal, Kirmân'dan el-Cibâl'e hareket etti ve buraya geldiğinde Cibâl bölgesinin hakimi olan Gerşâsf b. Alâüddevle buradaydı. O, İbrahim Yinal'dan korkup Hemedan'ı terk etti ve bu gelişme İbrahim Yinal'ın şehre rahatça girip ele geçirmesini sağladı. Gerşâsf ise el-Cevzâkân Kürdlerine katıldı⁸²¹. Güney ve Batı İran'da el-Cibâl, Hemedân, Dinever, Hulvân gibi yerlerde el-Cevzâkân Kürdlerini de kapsayacak şekilde İbrahim Yinal'a karşı 1043-1045 yılları arasında gerçekleştirilen direniş, sonuç itibari ile Oğuzlar ile mücadeleye dönüştü⁸²². Sonunda Selçuklular Cibâl bölgesine hakim oldular.

Selçuklular'ın Cibâl bölgesine hakim oldukları dönemde onları en çok uğraştıran meselelerin başında Bâtınîler ile mücadeleleri gelmektedir. Sultan Melikşah'ın emîrleri arasında Yoruntaş adında Alamût toprağının (ikta) yönetimi kendisine verilmiş bir emîr vardı. Bu emîr, sık sık Alamût eteklerine saldırır, Hasan Sabbâh'ın davetini kabul etmiş ve ona bağlanmış olanları öldürür, mallarını yağma ederdi. Bu saldırılar sırasında Alamût'ta yeterli erzak biriktirilmediğinden bu yer sakinlerinin çoğu sıkıntıya düştü.

---

⁸¹⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 298; El-Cezîre bölgesine giden Oğuzlar'ın burada ki faaliyetleri hakkında daha sonra bahsedilecektir.

⁸¹⁹ Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 124.

⁸²⁰ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVIII, s. 450 vdd; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 388; Bondarî, *a.g.e.*, s. 6; Mirhând, *a.g.e.*, II, s. 663; İbn Haldûn, *el-İber*, III, s. 819.

⁸²¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 402; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XV, s. 303; İbn Haldûn, *el-İber*, III, s. 819.

⁸²² Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 242.

Bunlar, kaleyi birkaç süvariye (ceride) bırakıp göç etmeye niyetlendiler. Bunun üzerine Hasan Sabbâh, imamları olan Şii Fatîmi Halifesi, Mustansır'dan oraya terk etmemeleri, yakında başarıya (ikbâl) kavuşacakları konusunda emir aldığını söyledi. Bu süslü yalan, halka büyük bir dayanma gücü verdi ve onların Alamût'ta kalmalarına sebep oldu. Bundan sonra oraya "Belde-i İkbâl" adını verdiler⁸²³.

Hasan Sabbâh'ın mezhebinin yayılmaya başlaması ve Müslümanlara zarar vermesi üzerine Sultan Melikşah, 485 (1092) yılının başlarında, Arslantaş adındaki bir emiri, Hasan Sabbâh ile taraftarlarını ortadan kaldırmak için görevlendirdi. Aynı yıl içinde Alamût'u kuşatma altına alan Arslantaş karşısında zor durumda kalan Hasan Sabbâh'ın yanında yaklaşık yetmiş kişi vardı. Daha evvel adı Dihdâr Bû Ali olan Hasan Sabbâh'ın bir daisi, Zuvara ile Ardistan bölgesinden gelip Kazvîn'e yerleşmiş ve ora halkından bir grup onun çağırısına uymuştu. Aynı şekilde Talekân, Kûh-i Bârâ ve Rey bölgelerinden Sabbâh'ın davetine uymuş olan çok sayıda insan gelip Kazvîn'e yerleşmişti. Onların yardımı ile Hasan Sabbâh'ın yanındakilerin sayısı üç yüzü bulmuştu. Böylece Alamût Kalesi'ne girmeyi başardılar ve Arslantaş'ın ordusunu mağlup ettiler (Eylül-Ekim 1092)⁸²⁴.

Sultan Melikşah adına Alamût Kalesi'ni yöneten Alevî-yi Mehdî⁸²⁵ zamanında Hasan Sabbâh'ın gizlice kaleye girdiği bilinmektedir. Mehdî onun kimliğini öğrendiğinde ise bütün kontrol çoktan Hasan Sabbâh'ın eline geçmişti. Selçuklu Emîri Habeşî b. Altuntak'ın naibi olan Reis Müeyyedüddîn Muzaffer b. Ahmed Müstevfî, Girdkûh kalesi yöneticisi idi. Mehdî'nin kale yönetimini bırakıp yollara düşmesi üzerine Hasan Sabbâh ona bir mektup vererek, onu Reis Muzaffer'e vermesini istedi. Mektupta Alamût kalesinin bedeli olarak üç bin altını Alevî-yi Mehdî'ye ödemesi isteniyordu. Mektubu Girdkûh kalesi yöneticisine verdiği mektubu öpen Muzaffer, belirtilen miktardaki parayı kendisine ödemişti. Böylece Girdkûh'un İsmâîlîler'in hâkimiyetine geçtiği ilan edilmiş oldu⁸²⁶. Kalenin İsmâîlîler'in eline geçiş tarihi, 489/1096 veya 493/1100 olarak verilmektedir⁸²⁷. Bölgenin İsmâîlîler'in eline geçişi 1100 ve sonrasında gerçekleşmiştir demek daha doğru tespit olacaktır.

---

⁸²³ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 552 vd.

⁸²⁴ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 553.

⁸²⁵ Zeydî-Alevîler hânedanlığı mensubu En-Nâsır'ül Alevî Li-l-Hâkk soyundan gelen Alevî Mehdî, Alamût Kalesi'nin son Büyük Selçuklu komutanıdır.

⁸²⁶ İsfendiyâr, *a.g.e.*, II, s. 240; Cüveynî, *a.g.e.*, s. 549 vd; Marshall G. S. Hodgson, *The Order of Assassins*, y.y. 1955, s. 87; Abbâs Pervîz, *Tarih-i Selâcuke ve Hârizmşâhân*, Tahran 1351 hş., s. 186 vd, 192.

⁸²⁷ Bernard Lewis, *Haşîşîler*, Terc. Kemal Sarısözen, İstanbul 2005, s. 74.

Cüveynî, Hasan Sabbâh'ın, kendi hayatını anlattığı ve yakınındakilerin *Sergüzeşt-i Seyyidinâ* adını verdikleri eserinde aslen Güney Yemen'de hüküm süren Himyerî krallarının soyuna mensup olduğunu, babasının Yemen'den Kûfe'ye göç ettiğini söyler. Ayrıca oradan Kûm'a ve ardından da Rey'e geldiğini ve Hasan Sabbâh'ın da burada doğduğunu zikreder⁸²⁸. İbnü'l-Esîr, Hasan Sabbâh'ın Reyli (er-Razî) olduğunu belirtir⁸²⁹.

Şimdi ilerleyen tarihlerde bölgeye gelen Türkmen akınlarından bahsedelim. Selçuklu döneminde başta Şehrizûr olmak üzere Cibâl bölgesine yoğun Türkmen akınları olmuştu. Özellikle Türkmen grupları Şehrizûr-Kerkük bölgesinde kalabalık bir nüfusa sahipti. Daha evvel 4 Receb 493 (15 Mayıs 1100) yılında Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında gerçekleşen ilk savaşta, Berkyaruk'un Türkmenlerden müteşekkil kalabalık bir ordu ile kardeşi üzerine gittiğinden bahsettik. Savaş Muhammed Tapar'ın galibiyeti ile sonuçlandı⁸³⁰.

Ayrıca Oğuzlar'ın Karabeli adlı veya lakaplı bir beyin, Bedr b. Mühelhil'i yenerek Şehrizûr, Kirmânşah, Dînever şehir ve yörelerinden meydana gelen bölgenin önemli bir kısmını eline geçirdiğinden bahsetmiştik (495/1101). Onun hakkında kaynaklarda başka bir bilgi bulunmamaktadır, fakat XII. yüzyılda Seyhun boylarından gelen yeni bir Oğuz göçü ile bölgeye gelenler arasında çok sayıda Avşar ve Salur Boyları olduğu bilinmektedir. Oğuz ve Türkmen boylarının Türkistan'dan İran ve Batı Asya sınırlarına göç etmesi basit bir istila hareketi değildi. Selçuklu yayılcılığında bütün boy ve kabileler uzun seferlerde eşleri, çocukları, koyun, at ve deve sürüleri ile birlikte göç ediyorlardı. Fetihlerde Kınıklar, Yıvalar, Döğerler, Kayılar, Avşarlar ve diğer 24 Oğuz boyu mensupları yer almışlardır⁸³¹. Avşarlar, Hûzistan kasabasında yerleşirken, Salurlar Kendüman yazısından Kûh-i Gîlûye düzlüğüne uzanan yörede yerleşmişti (1132-1138). Karabeli'nin de Salur boyundan olduğu bilinmektedir. Salurlar'ın başında bulunan Mevdûd Bey'in ölümüyle oğlu Sungur, Melikşâh'ın atabegi oldu. Böylece Salgurlular

---

⁸²⁸ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 545 vd; Himyerîler hakkında geniş bilgi için bkz. Halil Ortakçı, "Himyerîler (M.Ö. 115-M.S. 525)", *İslâm Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 2, 2017, s. 92-124; Hüseyin Algül, "Himyerîler", *DİA*, XVIII, 1998, s. 62 vd.

⁸²⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 419; Hasan Sabbâh hakkında geniş bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, "Hasan Sabbâh", *DİA*, XVI, 1997, s. 347.

⁸³⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 294; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, s. 62; Mîrhând, *a.g.e.*, Terc. Erkan Göksu, s. 163; Müneccimbaşı, *Câmiü'd-Düvel*, Yay. Ali Öngül, s. 83.

⁸³¹ Agacanov, *Selçuklular*, s. 135.

(Fars Atabegliği) hânedanlığının temelleri atılmış oldu (543-685/1148-1286)⁸³². Onlar hakkında daha sonra bahsedeceğiz.

Sultan Melikşâh'ın ölümünden sonra yaşanan taht kavgalarında Selçuklu ailesinden olan Mengübars b. Börübars'ın İsfâhân'dan gelerek Cibâl bölgesinin şehirlerinden olan Nihâvend'e gelip adına hutbe okuttuğunu görüyoruz (499/1105-1106). Bu mücadelede Sultan Muhammed Tapar, Atabeg Karasunkur'u Mengübars'ı yakalaması için İsfâhân'a gönderdi. Karasunkur'un yanında Bazdar Yarınkuş, Çavlı Candar ve Zencân sahibi Sunkur bulunuyordu. İsmi geçen kişiler memleketin meskeninin sahipleri ve sakinleri idi. Mengü Bars, Sultanın emri ile yakalanarak İsfâhân'da hapsedildi, Nihavend'de bu tarihlerde ortaya çıkan bir yalancı peygamber de ortadan kaldırıldı⁸³³.

Sultan Muhammed Tapar, saltanata sağlam bir şekilde oturduktan sonra, Alamût Kalesi'nde karagah kuran Cibâl bölgesinde birçok dağ kalesini ele geçiren Bâtınîler ile mücadeleye girişti. O, saltanat devri müddetince Bâtınîler ile mücadele etmiş ve Alamût'u ele geçirmeye çalışmıştır. Bu cümleden olmak üzere Bâtınîler üzerine dört büyük sefer yaptığı görülüyor, fakat ilginçtir ki Selçuklular, Bâtınîler'i ve Hasan Sabbâh'ı ortadan kaldıramamış ve Alâmut'u alamamıştır⁸³⁴.

Cibâl bölgesinde Azerbaycan Atabegleri'nin (İldenizler) varlığı görülmektedir. Atabeg İldeniz'in Nihavend'e hakim olduğu anlaşılıyor. Huzistân ve Ahvâz hakimi olan Avşar Türkmenlerinin beyi Şumla İldeniz'den Nihavend eyaletini istemiş, ancak red cevabı almıştı. İldeniz'in ölümünden sonra Şumla, yeğeni İbn Şenka kumandasındaki bir kuvveti Nihâvend'e göndererek burayı ele geçirip tahrip ettirmiştir⁸³⁵. Şumla ardından Cibâl bölgesindeki Türkmenlere karşı hücumlara başlayınca Türkmenler, İldeniz'in oğlu Atabeg Cihan Pehlivan'dan yardım istediler. Bunun üzerine Atabeg Pehlivan, büyük bir ordu ile hareket edip Şumla ile yaptığı Karmîsîn yakınındaki savaşta galip geldi. Şumla

---

⁸³² Faruk Sümer, "Salur", *DİA*, XXXVI, 2009, s. 58; Ayrıca bkz. Sümer, *Oğuzlar*, s. 334; Erdoğan Merçil, "Salgurlular", *DİA*, XXXVI, 2009, s. 29 vdd; XII. yüzyılın birinci yarısında asıl Mâverâünnehir'de yaşayan iki kalabalık göçebe topluluğundan ikisi Karluklar ile Oğuz Türk grupları idi. Bu topluluklardan her ikisinin de buralara sıkıştırılmaları sonucunda geldiği şüphesizdir. Oğuz boylarının buralara gelmelerinin sebebi muhtemelen başka bir Türk kavmi olan Kanglıların baskılarıdır. Aynı baskı yüzünden Avşar, Salur (Salgur), Yıva, Yazır gibi diğer bazı Oğuz boylarına mensup oymakların da Batı ve Güneybatı İran (Huzistan, Şehrızor) sahaları ile Anadolu'ya göç ettikleri anlaşılıyor. Ergin Ayan, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Dağılıma Sürecinde Huzistan Avşarları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yaz 2011, IV/18, s. 185.

⁸³³ Bondarî, *a.g.e.*, s. 103,169; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 108; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 322, 359 vd; Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 55; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 150; Özeydin, *Muhammed Tapar Devri*, s. 44; İbrahim Sarıçam, "Nihâvend", *DİA*, XXXIII, 2007, s. 99.

⁸³⁴ Geniş bilgi için bkz. Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s. 72-86.

⁸³⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 314; Gülay Ögün Bezer, "İldenizliler", *DİA*, XXII, 2020, s. 83.

savaş esnasında okla vurularak yaralandı, birkaç gün sonra da öldü ve Huzistân'a oğlu Şerefeddin Emîran hakim oldu (570-571/1175)⁸³⁶.

Bütün bu yukarıdaki bilgilerden çıkan sonuca göre, Tuğrul Bey'in gelişinden öncesinde ve sonrasında Cibâl bölgesinde Oğuz Türkmenlerin varlığı görülmektedir. Melikşâh devrinde başlayan Bâtınî hareketi ile bölge, Bâtınîler'in eline geçmişti. Bundan sonra Bâtınîler ile mücadelelerin yaşandığı dönemde, bölgeye yapılan Türkmen akınlarını ve ayrıca ilerleyen yıllarda bölgede, Atabeglerin varlığını da görmekteyiz.

---

⁸³⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 339; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVIII, s. 216; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XXI, s. 232; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti*, Teas Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 90

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. KİRMAN BÖLGESİ

5.1. Selçuklulardan Evvel Kirman Bölgesinin Etnik Durumu

Kazvîni'nin üçüncü iklimde kaydettiği Kirmân'ın doğusunda Mekrân, batısında Fars bölgesi, kuzeyinde Horâsân çölü, Sicistân, güneyinde Fars denizi bulunur. Kirmân'ın en büyük şehri olan Sirecân hududunda ise Fars bölgesine giren bir girintisi, deniz tarafında ise kavisli bir hududu vardır. Kirmân eyaleti, kuzeyde kendi adı ile anılan Kirmân, batıda Sirecân, ortada Cirûft doğuda Bem ve Nermâşîr olmak üzere beş ana bölgeden meydana gelmekteydi⁸³⁷. Bölgenin birçok yerleşim yeri ve kaleleri vardır. Bunlar şu şekildedir: Beymend, Hannâb, Kûhistân, Kâristân, Mağûn, Tamsakân, Servistân, Kal'atu Bemme, Menûcân ve Nermâşîr⁸³⁸. Bölgenin merkezi olan Kirmân şehri eskiden Guvâşîr veya Berdesîr olarak bilinirdi⁸³⁹.

Büyük İskender zamanından Sasanî hükümdarı Erdeşîr-i Bâbekan'a kadar 318 yıl boyunca İran, bölge hükümdarları eli ile idare edildi, İskender dünyayı beylikler arasında bölmüştü. Kirmân'ın idaresini de Antihos-i Rûmî'ye vermişti⁸⁴⁰. Sasanîler'e kadar bu şekilde idare edilen Kirmân'da babası III. Şapûr'dan (383-388) sonra hükümdar olan IV. Behrâm (388-399)'ın, şehzadeligi zamanında Kirmân valiliği yaptığını görüyoruz. Bundan dolayı IV. Behrâm'ın Kirmânşâh olarak da anıldığı bilinmektedir⁸⁴¹. Kirmân, İslâm fetihlerine kadar Müslümanların Kistrâ adını verdikleri Sasanî hükümdarları tarafından idare edilmiştir.

Sasanîler'in hâkimiyetinde olan bölgeye Sasanî hükümdarı III. Yezdicerd zamanında Halife Hz. Ömer devrinde ilk İslâmî fetih hareketi 21 (642) yılında Osman b. Ebî'l-Asî es-Sakafî tarafından yapıldı. O, bölgeye geldikten sonra Kirmân şehrinin merzûbanını öldürdü, bunun üzerine korkuya kapılan Kirmânlılar göçebe halkı yardıma çağırdı.

⁸³⁷ Zekerîyya Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd ve Âhbârü'l-İbâd*, Neşr. Hâmahullâh Veledü's-Salem, Darü'l-Kütüb el-İlmiyye, Beyrut-Lübnan 1971, s. 219; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 273; İstahrî, *a.g.e.*, s. 158 vd; İbn Fakîh, Ciruft şehrinin Sicistan'a ait olduğunu söyler. Bkz. İbn Fakîh, *a.g.e.*, s. 206; Ayrıca bkz Muhammed b. Necib Bekrân, *Cihân-Nâme*, Neşr. Muhammed Emin Riyahi, Tahran 1342, s. 13; İbn Hurdâzbih, *a.g.e.*, Farsça Terc. Saîd Khakirend, s. 39; Erdoğan Merçil, *Kirmân Selçukluları*, TTK, Ankara 1989, s. 1.

⁸³⁸ Yakubî, *a.g.e.*, Terc. Murat Ağarı, s. 67; İbn Hurdâzbih, *a.g.e.*, Farsça Terc. Saîd Khakirend, s. 39; Ahmed Ali Hân-i Vezîrî, *Târîhü Kirmân*, Neşr. M. İbrâhim Bâstânî-yi Pârizî, Tahran 1353, s. 25.

⁸³⁹ Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 1.

⁸⁴⁰ Hamdullah Müstevfî-i Kazvîni, *Tarih-i Güzide*, s. 78.

⁸⁴¹ Hamdullah Müstevfî-i Kazvîni, *Tarih-i Güzide*, s. 87; Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, III, s. 1002; İbn Hurdâzbih, *a.g.e.*, Terc. Murat Ağarı, s. 31.

Basra valisi İbn Âmir Faris, Mücâşi' b. Mes'ud es-Sülemî'yi Yezdicerd'i bulmak için Kirmân'a gönderdi⁸⁴². Kaynakların bu ifadesinden Yezdicerd'in Kirmân'a kaçmış olduğu anlaşılıyor. Daha sonra İbn Âmir, Mücâşi'yi Kirmân'a vali olarak tayin etti. Belâzûrî, burada Mücâşi Sarayı diye bilinen bir sarayın olduğunu zikreder. Mücâşi, Kirmân'ın başşehri olan Şirecân'ı ele geçirince burada bulunan yerli halk şehri terk etmek zorunda kaldı. Bem, Endegâr, Cirûft, Kirmân ve Kûfs gibi şehirler ele geçirilince buradaki halkın çoğu kaçtı, onların evleri ve toprakları Araplar'a ikta olarak verildi⁸⁴³.

Arap fetihleri ile halktan kaçan kimselerden bir kısmı Horâsân ve Sistân'a giderken, bir kısmı ise dağlara çekilerek Zerdüş mezhebine bağlı kaldılar. Ulaşım yollarının bulunmaması yaklaşık üç asır kadar onların bağımsızlıklarını sürdürmelerini sağlamıştı. İdare merkezinden uzakta olan bölge, bu durumdan dolayı asiler ve hariciler için uygun bir yer olmuştur. Bu durum, Emevîler'in bölgede güçlü bir hâkimiyet sağlaması ile son buldu⁸⁴⁴.

Emevi Halifesi Abdülmelik b. Mervân döneminde Fars ve Kirmân'da bulunan Azaraka cemaati, Kutrî b. el-Fecâvet'i kendilerine emir seçtiler ve Emevî valisi Hâccac b. Yusuf es-Sekaffi'ye muhalif oldular. Haccâc, Emevîler'in Horâsân valisi Mühelleb b. Ebî Safra'yı onlar üzerine savaşa gönderdi. Azaraka cemaati ile savaşan Mühelleb bir süre sonra Fars ve Kirmân'ı ele geçirdi⁸⁴⁵. Fakat bölgede İslâm hâkimiyeti kesin olarak Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz zamanında gerçekleşmişti (102/720)⁸⁴⁶.

İslâm dünyasında Emevîler'in yerine yönetimi ele geçiren (750). Abbâsîler'in ilk dönemlerinde Kirmân şehrinde mühim siyasî olayların gerçekleşmemiş olduğu anlaşılıyor, daha sonra bölgenin Tâhirîler'in (821-873) hâkimiyetine geçtiği görülüyor. Bu sülaleden Muhammed b. Tahîr 253 (867) yılında Sâffârî Devleti'nin kurucusu Yakûb b. Leys'i Kirmân valisi olarak tanıdı. Bu sırada Abbâsî Devleti'nin Fars valisi olan Ali b. Hüseyin b. Kureys, Tâhirîler'in zayıflığını sebep göstererek Kirmân bölgesini kendi idaresine almak istiyordu. Bu vakitte Abbâsî halifesi olan el-Mutezz, her ikisine de Kirmân bölgesinin menşurunu göndermiş, onların birbirlerine düşmelerini ümit etmişti.

---

⁸⁴² Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 450; Kazvîni, 22 (642) yılında gerçekleşen bu olaylarda Yezdicerd'in arkasından Naim b. Numan b. Mekran'ın gittiğini ve onu Ubeydullah b. Ömer'in gönderdiğini söylemektedir bkz. Hamdullah Müstevfî-i Kazvîni, *a.g.e.*, s. 140; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 2; J. Wellhausen, *İslâmın En Eski Tarihine Giriş*, Terc. Fikret İşıltan, İstanbul 1960, s. 89,101;

⁸⁴³ Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 450; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, III, s. 133.

⁸⁴⁴ Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 3.

⁸⁴⁵ Hamdullah Müstevfî-i Kazvîni, *a.g.e.*, s. 214, 219; İrfan Aycan, "Mühelleb b. Ebû Sufre", *DİA*, XXXI, 2020, s. 510 vd; İrfan Aycan, "Haccâc b. Yusuf es-Sekaffi", *DİA*, XIV, 1996, s. 427 vd

⁸⁴⁶ 14 Safer 102/25 Ağustos 720 bkz. Hamdullah Müstevfî-i Kazvîni, *a.g.e.*, s. 225.

Ali b. Hüseyin hızlı davranarak kendisine verilen bu şehri ele geçirmek için Tavk b. Mugallis adındaki kumandanını Kirmân'a gönderdi. Bunun üzerine Yakûb b. Leys, Tavk b. Mugallis'i mağlup ederek Kirmân'ı ele geçirdi. Ali b. Hüseyin, Fars Kürdleri'nden ve Cibâl Bariz bölgesinde bulunan Kûfsîler'den yardım isteyerek, Şîrâz'da mukavemet etmeye çalıştı ise de Yakûb b. Leys'in karşısında mağlup oldu (255/868-869)⁸⁴⁷. Yakûb b. Leys ele geçirdiği ganimetten halifeye de hediyeler gönderdi⁸⁴⁸. Yakûb'un 9 Şevval 265 (5 Haziran 879) yılında ölümünün ardından yerine kardeşi Amr es-Saffâr geçti. Onun Kirmân hâkimiyeti kısa sürdü ve Amr'ın 902 yılında öldürülmesi üzerine, birkaç yıl sonra bölgenin idaresi Sâffârî emîri Tâhir b. Muhammed'den (901-908) bu sülalenin kölesi olan, Türk gulamlarından Sebükeri (Sübkeri)'nin eline geçti, fakat onun bölgedeki hâkimiyeti Abbâsî ordusu tarafından mağlup edildiği 298 (911) yılına kadar sürdü ve bölgede yeniden Abbâsî idaresi kurulmuş oldu⁸⁴⁹.

Diğer taraftan Horâsân ve Mâverâünnehir'de hüküm süren Sâmânî Emîri II. Nasr b. Ahmed (914-943/301-302-331-332)'in kumandanlarından Soğd menşeli Ebû Ali Muhammed b. İlyas, Bûhârâ'da Nasr b. Ahmed'in kardeşleri Yahya, Mansûr ve İbrahim tarafından çıkarılan isyanda onların yanında yer almış ve Nişâbûr idaresini ele geçirecek burada Yahya adına hutbe okutmuştu (318/929-930)⁸⁵⁰. Fakat Nasr b. Ahmed'in isyancı kardeşi Yahya'nın burada işleri yolunda gitmeyince Ebû Ali Muhammed b. İlyas Nişâbûr'u terk ederek Kirmân'a gitti ve 322 (933-934)'de bölgeye hakim oldu. Kirmân'ı ele geçiren Ebû Ali Muhammed b. İlyas, burada Benû İlyâs adı ile anılan hânedanlığı kurdu⁸⁵¹.

Samani emîri II. Nasr kendi hâkimiyetini daha geniş topraklara yayma arzusu ile Deylemli Mâkân b. Kakî'yi, Ebû Ali Muhammed b. İlyas'ın üzerine Kirmân'a gönderdi.

---

⁸⁴⁷ Taberî, *Tarih-i Taberî*, XIV, Farsça Terc. Ebû'l Kasım Pâyende, s. 218; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 161 vd; Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *a.g.e.*, s. 262, 299; Merçil, "Sâffârîler", V, s. 422; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 3; Marcel Bazın, "Kirman", *DİA*, XXVI, 2002, s. 62 vd; Erdoğan Merçil, "Sâffârîler", *DİA*, XXXV, 2008, s. 464; Yakûb b. Leys, Nişabûr'u ele geçirdiği vakit burada bulunanları esir alıp Kirman'daki Bemme Kalesi'ne götürdü bkz. Yakubî, *a.g.e.*, Terc. Murat Ağarı, s. 88.

⁸⁴⁸ Abbâs İkbâl, *Tarih-i Mufasssal İrân ez Sadr-ı İslâm ta İnkıraz-ı Kaçariyye*, s. 193 vd; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 3; C. E. Bosworth, "The Tâhirîds and Saffârîds", *The Cambridge History of Iran*, IV, Cambridge 1975, s. 112 vd.

⁸⁴⁹ Taberî, *Tarih-i Taberî*, XV, Farsça Terc. Ebû'l Kasım Pâyende, s. 71, 168, 257; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 271, 430; Merçil onun Halaç Türkleri'nden olduğunu nakleder Erdoğan Merçil, "Sâffârîler", *DİA*, V, İstanbul 2008, s. 441; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 3 vd.

⁸⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 174-177.

⁸⁵¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 232; Erdoğan Merçil, "Sâffârîler", V, s. 422 vd; C. E. Bosworth, "The Banû İlyâs of Kirman (320-357/932-968)", *Iran and Islam*, In Memory of The Late Vladimir Minorsky, Edinburg 1971, s. 109 vd; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 4; Ahmed Ali Hân-i Vezîrî, *Târîh-i Kirmân*, s. 26.

Mâkân b. Kakî, Kirmân'a hakim olmayı başarmış olsa da başka bir göreve çağırılması üzerine bölgeyi terk etti, Ebû Ali Muhammed b. İlyâs tekrar Kirmân'ı ele geçirdi. Onun bölgedeki hükümdarlığı otuz yedi yıl sürdü (971). Onun 968'lerde felç geçirdiği ve yönetimi üç oğluna devrettiği anlaşılıyor⁸⁵². Bundan sonra bölgeye, yeni kurulan Büveyhî Devleti'nin hakim olmak istediği görülmektedir. Selçuklular devrinde Kirmân bölgesini anlatırken bu konu hakkında tafsilatlı bilgi vermek üzere konuyu burada bırakıp, Kirmân bölgesinde gördüğümüz etnik ve dini unsurlar mevzusuna değinelim.

İbn Fakîh, Kelbî'den naklederek "Kirmân adının Kirmân b. Felûc'dan geldiğini söyler. Fars Melîki olan Lanti b. Yâfes b. Nûh, bir grub insanı hapsetti. Onlara günde sadece bir ekmek ve bir turuncu yiyecek verilmesini emretti. Hapisteki bu insanlar da kabuğu lezzetli, çekirdeği yağlı, içi meyve olduğu için turuncu yiyorlardı. Melik de bunların bu zekice hareketlerini takdir ederek, onları serbest bıraktı ve Kirmân'a yerleştirdi. Kirmân halkının ataları bu hapiste yatan kişilerdir" demektedir⁸⁵³.

Bölgenin etnik durumu özellikle İranlılardan ve bazı Arap kabilelerinden oluşmakta idi. İbn Havkal, Kirmân bölgesinde özellikle Kürdler'in varlığından bahseder. Kirmân'ın meşhur geçilmez Kûfs dağlarından bahseden müellif, onun yedi dağdan oluştuğunu ve her dağın Kürdlerden bir reisi bulunduğunu ve o civardaki Kürdlerin toplandıkları zaman on bin silahlı kişi olduklarını söyler. Ayrıca onların kötülük ve eşkiyalıklarından bahseden müellif, genellikle esmer, zayıf ve iyi görünümlü bu Kürdlerin Arap olduklarını iddia ettiklerini söylemektedir. Onlar Horâsân'da Fatîmi halifesine bağlı kişiler idi. Ayrıca Belûç'ta Kûfs dağının eteğinde bir grup insanın oturduğu bilinmektedir. Bunlar muhtemelen Fars kökenli kavimler olup, az önce bahsettiğimiz Kürd reislerinin aksine yardımsever ve sulhsever kişiler idi⁸⁵⁴.

Sirecân halkının çoğu hadisçilerin mezhebinden olup, Cirûft, Rûdbâr, Kûhistan-ı Ebî Ganim halkı Hanefîdir. Kûfs, Menûcen halkları ise Şîîdir. Kûfs dışında bulunan Kirmân şehirlerinin dili Farsça'dır⁸⁵⁵.

---

⁸⁵² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 502 vd; Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *a.g.e.*, s. 306; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 4; Heri Bert Busse, "Büveyhîler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, V, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul 1988, s. 542.

⁸⁵³ İbn Fakîh, *a.g.e.*, s. 205.

⁸⁵⁴ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 274 vd; Şemseddin ed-Dîmaşkî, *Nuhbetü't-Dehr fi Acâib-il-Berr vel-Bahr*, Terc. Hemid-i Tabibîyan, Tahran 1357, s. 300; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 1 vd; Ayrıntılı bilgi için bkz. P. Schwarz, *Iran in Mittelalter nach den Arabischen Geographen*, Leipzig 1929/Darmstadt 1969, s. 260-266; C. E. Bosworth, "The Kûfichîs or Qûfs in Persian History", *IRAN, Journal of The British Institute of Persian Studies*, XIV, London-Tehran 1976, s. 10-17.

⁸⁵⁵ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 277 vd.

5.2. Selçuklu Devrinde Kirman Bölgesinde Etnik Durum

5.2.1. Kirmân Bölgesinde Deylemîler

Bazı müellifler Büveyhîler'in soylarını Sâsânîler'e dayandırmaktadırlar⁸⁵⁶. Bu görüşü kabul eden müelliflerden Makrîzî Büveyh'in çocuklarının Şirdil adlı Deylemli kabileye mensup olduğunu söyler⁸⁵⁷.

el-Birûnî, onların Sasanî soyundan geldiklerine dair görüşe karşı çıkmakla birlikte Ebû Muhammed el-Hasan b. Ali b. Nânâ'nın Büveyhi hânedanına yazdığı kitaptan alıntı yaparak şunları söylemektedir: “Büveyh'in atası Behrâm'ın kökeninde de ihtilafa düştüler ve kimisi onu Persler'e dayandırarak onun Behrâm-ı Gûr olduğunu belirtip şeceresini sayarken, kimisi de onun Araplara intisap ettirerek şeceresini: Behrâm b. Dahhak b. el-Ebyaz b. Muaviye b. Deylem b. Basil b. Dabbe b. Udd şeklinde sıralamaktadır. Başkaları ise onun ataları arasında Lahû b. ed-Deylem b. Basil'in bulunduğunu, ancak bu isimle oğlu Leyâhec'in anıldığını ileri sürmektedir”⁸⁵⁸.

Nesep âlimi olan İbn Mâkûlâ ise Büveyhîler'in şeceresini “Ebû Şücâ Büveyh b. Fennâhüsrev b. Tamâm b. Kûhî b. el-Eşğar (Küçük) Şîrzîl b. Şîrkede b. el-Ekber (Büyük) Şîrzîl b. Şîranşâh b. Şîrfana b. Sastânşâh b. Sasanfurrev b. Şûzîl b. Sasanâzer b. Behrâm-ı Gûr el-Melik b. Yezdicerd el-Melik b. Hürmüz el-Melik Kirmânşâh b. Sâbûr el-Melik b. Sâbûr Zü'l Ektâf b. Hürmüz el-Melik b. Narsî el-Melik Behrâm el-Melik b. Behrâm el-Melik b. Hürmüz el-Melik b. Sâbûr el-Melik b. Erdeşîr el-Melik b. Bâbek b. Sâsân” şeklinde zikretmektedir⁸⁵⁹. İbn Mâkûlâ'nın verdiği bilgileri iyi bir nesep âlimi olması

⁸⁵⁶ Hamdullâh Müstevfî-i, *Târîh-i Güzîde*, Neşr. Behmen Ensari, s. 409; Ahmed-i Zerkûb-ı Şîrâzî, *Şîrâznâme*, Neşr. Behmen Kerîmî, Matbaa-i Rûşînâî, Tahran 1310-50 hş., s. 30; Ahmed b. Muhammed Fasîh-i Hâfî, *Mücmel-i Fasîhî*, II, Neşr. Muhsin Nâcî Nasrâbâd, *İntişârât-i Esâtîr*, Tahran 1386 hş., 52; Hândmîr, *a.g.e.*, II, 421; Yahya b. Abdullatif Kazvîni, *Lubb et-Tevârih*, İntişârât-i Bunyâd ve Gûyâ, Tahran 1363 hş., 154; Taceddîn b. Muhammed b. Hamza el-Hüseynî, *Gâyetul-İhtisâr fî'l-Buyûtâtî'l-Alevîyye el-Mahfûze min'el Gubâr*, Neşr. Muhammed Sâdık Bahru'l-Ulûm, el-Matbaatü'l-Haydarîyye, Necef 1963, s. 5; İbnü't Tiktaka, *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258)*, Terc. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2006, s. 199; Ayrıca bkz. Ali Asgar Fakîhî, *Âl-i Büveyh ve Ovsâ-yi Zamân-i İşân bâ Numûdrâzî ez Zindegî-yi Merdom-i der Ân Asr*, İntişârât-i Sebâ, 1357 hş., s. 85

⁸⁵⁷ Ebû'l-Abbâs Takîyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdulkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *es-Sülûk li Ma'rîfeti Düveli'l-Mülûk*, I, Neşr. Muhammed Abdülkadir Ata, Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, Beyrut 1997, 130; Ayrıca bkz. V. Minorsky, “La Domination des Dailamites”, s. 8 vd; Kirmânî, *Târîh-i Dûdmân-i Büveyh*, İntişârât-i Rûznâme-yi İrâdîs, Kirmân 1318 hş., s. 18 vd.

⁸⁵⁸ el-Birûnî, *el-Âsâr el-Bâkiye*, s. 81.

⁸⁵⁹ Ali b. Hibetillâh b. Ca'fer İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl fî Refi'l-irtiyâb Ani'l-mü'telif ve'l-Muhtelif fî el-Esmâ ve'l-Künâ ve'l-Ensâb*, I, Neşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, Dâiretü'l Maârifî'l Osmâniyye, Haydarâbâd 1962, 371-372; İbnü'l-Cevzî ve Ebû'l Fidâ de Büveyhîler'in soyunu Bâbek b. Sâsân'a kadar götürmektedirler İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIV, s. 290; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, II, 78.

gerekçesi ile doğru kabul eden İbnü'l-Esîr, ayrıca Büveyhîler'in Deylemli olmadıklarını ve onların Deylem'de uzun süre yaşamalarından dolayı Deylemli sayıldıklarını belirtmektedir⁸⁶⁰.

İslâmîyet'in ilk zamanlarında Yezdicerd'in evlatlarından bazılarının kaçarak Gılan'a geldiğini ve bu bölgeyi kendilerine yurt edindiklerini söyleyen Mîrhând, onların Büveyhîler olduklarını ve kendilerini Sâsânî soyuna dayandırdıklarını belirtmektedir⁸⁶¹. Ayrıca Mîrhând'ın torunu Hândmîr, dedesinin görüşlerine paralel olarak müverrihlerin Büveyhîler'i Deylemli olarak kabul etmesinin nedeni olarak Deylem bölgesinde uzun yıllar ikamet etmiş olmalarını göstermektedir⁸⁶².

Birûnî gibi bahsettiğimiz şecerenin doğru olmadığını düşünen bir diğer müellif ise İbn Haldûn'dur. O, Deylemli olan Büveyhîler'in kendi memleketleri dışında olan toplulukları kendi hâkimiyetleri altına alabilmeleri için böyle bir şecere yaratıldığını zikretmektedir⁸⁶³. Bu görüşü benimseyen İbnü't Tiktaka'nın⁸⁶⁴ aksine onların Deylemli olduklarına dair ileri sürülen görüşler de vardır. el-İsfahânî Ali b. Büveyh'ten bahsederken onun döneminde Deylemliler'in Şirdil ismiyle zikredildiğini belirterek Büveyhîler'i Deylemli olarak kabul etmektedir⁸⁶⁵. Şebânkâreî de onların Deylemî ve Arap olduklarını belirtmektedir⁸⁶⁶. Şebânkâreî'nin Büveyhîler'in Arap olduklarını söylemesindeki en büyük etken daha önce bahsettiğimiz gibi es-Sâbî'nin Deylemliler'in Benî Dabbe adlı Arap kabilesine mensup olduklarını zikretmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Hamdullâh Müstevfî ve Mîrhând, Büveyhîler'in bazılarının Deylem b. Dabbe'nin soyundan geldiğini zikretmiştir⁸⁶⁷.

Buraya kadar Büveyhîler'in soyları hakkında kaynaklar ışığında bilgi vermeye çalıştık. Fakat onların Deylemli oldukları ve Sâsânî soyundan olmadıkları hususunda görüşe

---

⁸⁶⁰ İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl fî Refi'l-irtiyâb Ani'l-Mü'telif ve'l-Muhtelif fî el-Esmâ ve'l-Künâ ve'l-Ensâb*, I, Neşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, Dâiretü'l Maârifî'l Osmâniyye, Haydarâbâd 1962, s. 371 vd; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 220 vd.

⁸⁶¹ Mîrhând, *a.g.e.*, II, s. 612.

⁸⁶² Hândmîr, *a.g.e.*, II, s. 421.

⁸⁶³ İbn Haldûn, *el-İber*, III, s. 563.

⁸⁶⁴ İbnü't Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 199.

⁸⁶⁵ Hamza b. el-Hasan el-İsfahânî *Târîhu Sinî Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiyâ*, Dârü'l-Mektebetü'l-Hayât, Beyrut s. 183; Laura Etheredge, *Islamic History*, Britannica Educational Publishing, New York 2010, s. 108 vd; İbn Haldûn, *el-İber*, III, s. 563.

⁸⁶⁶ Şebânkâreî, *a.g.e.*, Neşr. Mîr Hâşim Muhaddis, s. 89.

⁸⁶⁷ Hamdullâh Müstevfî-i Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, s. 409; Mîrhând, *a.g.e.*, IV, s. 142; Ayrıca bkz. V. Minorsky, "La Domination des Dailamites", s. 8-9; Cahen, "Buwayhids or Büyids", *EL2*, I, Leiden 1986, s. 1354; Kirmânî, *Târîh-i Dûdmân-i Büveyh*, İntişârât-i Rûznâme-yi İrâdis, Kirmân 1318 hş., s. 18-19; Abbas Pervîz, *Târîh-i Deyâlîme ve Gaznevîyân*, Müessesesi-i Matbûât-i Ali Ekber İlmî, 1336 hş, s. 52.

varmamızı sağlayacak en önemli bilgileri, Büveyhîler'in ilk dönemlerine şahit olup sarayda görev alan İbn Miskeveyh'ten öğrenmekteyiz. Miskeveyh, Cibâl Büveyhî hükümdarı Rüknüddevele Ebû Ali Hasan b. Büveyh'in kişiliğine dair izlenimlerini zikrederken onun bir hükümdar ailesine mensup olmadığını ve Deylemliler arasında emirlerinin yerine getirilmesini sağlayacak bir haşmete sahip olmadığını kaydetmektedir⁸⁶⁸.

Kaynakların ifadelerinden öğrendiğimiz bilgileri değerlendirecek olursak, onların Sâsânî soyuna mensup oldukları görüşü zayıf hatta sadece siyasi gücü elde etmek için kabul edilen bir tercih olarak görmekte birlikte Büveyhîler'i daha ziyade köken olarak Deylemliler olarak kabul edebiliriz. Daha evvel Deylemliler'in coğrafi bir isim mi yoksa etnik bir unsur mu olduğu hususunda görüşleri vermiştik. Bu bağlamda Büveyhîler'in Deylemliler olarak belirtilmesi de yaşadıkları coğrafya itibari ile olabilir. Müstevfi, Büveyh'in Deylem vilayeti olan Kazvîn'in Kiyâklîş köyünde yaşadığını nakleder⁸⁶⁹. Buraya kadar onların soyu hakkında bilgi verdik. Şimdi ise Büveyhî ailesinin kuruluşu ve Kirmân Bölgesi'ndeki faaliyetlerine değinelim.

Abbâsîlerin etkisinin zayıflaması ile X. yüzyılın başlarında İran bölgesi parçalanmış bir siyasi ortam içinde idi. Her bir bölge farklı hâkimiyetler altında yönetilmekteydi. Kuruluş tarihleri böyle bir siyasi ortama doğan Büveyhîler , sonrasında izledikleri siyasi faaliyetleri neticesinde İran ve Irak topraklarında birçok hâkimiyet sahası bulmuştu⁸⁷⁰.

Büveyhîler, İslâmîyet'i kabul etmelerinin ardından başta Abbâsîler olmak üzere birçok Müslüman devletinin ordusunda hizmette bulundular. Hânedanın kurucusu Ebu Şüca Büveyh, kaynaklardan öğrendiğimiz üzere yoksul bir aileden gelmekte idi⁸⁷¹. Onun Ali, Hasan ve Ahmed adında üç oğlu vardı. Deylemî beylerinden Mâkân b. Kâkî'nin hizmetine girmeleri ile bu üç Büveyh oğlunun siyasi dönemi başladı denilebilir⁸⁷². İbnü'l Esîr, Şüca'nın rüyasını yorumlayan bir müneccimin anlattıklarını şu şekilde aktarmıştır: “Haberin olsun ki üç oğlan çocuğun dünyaya gelecek, bunlar yeryüzüne ve üzerindeki her şeye sahip olacaklar ve onların şanları, şöhretleri bütün dünyayı dolduracak, rüyada

---

⁸⁶⁸ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 666. Krş. Güner, *Büveyhîler'den Adudüddevele ve Dönemi (338-372/949-983)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1992, s. 143.

⁸⁶⁹ Hamdullah Müstevfi-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s. 409.

⁸⁷⁰ Erdoğlan Merçil, “Büveyhîler”, *DİA*, VI, Ankara 1992, s. 497; Mehmet Azimli, “Sünnî Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîî Hânedanı: Büveyhîler”, *DÜİFD*, VII, S. 2, 2005, s. 20.

⁸⁷¹ İbnü't Tıktaka, *el-Fahrî*, s. 199; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIII, s. 340.

⁸⁷² Ramazan Şeşen, “İbn Hassül'un Tafdil el-Etrak Ala Sair el-Ecnad” adlı Risalesinin Tercümesi”, *Tarih Dergisi*, S. 38, 2003, s. 127.

gördüğün ateş misâli her tarafı kaplayacaklardır. Onların da çocuklarından rüyanda gördüğün o insanlar ve halklara hükmedecek bir sürü hükümdarlar gelecektir”⁸⁷³. Bu üç kardeşin siyaseti ve başarıları bu rivayeti doğrular niteliktedir.

Mâkân b. Kâkî ile Ziyârîler’in kurucusu Merdâvîç b. Ziyâr arasında gerçekleşen savaşta Mâkan mağlup oldu ve bu üç kardeş Merdâvîç’in iznini isteyerek onun ordusunun komutanları oldular. Merdâvîç tarafından iyi karşılandılar. Büveyh’in iki oğluna hilatler giydirip ihsanlarda bulunan Merdâvîç, Ali b. Büveyh’i Kerec valiliğine tayin etti⁸⁷⁴. Ayrıca onunla birlikte gelmiş olan diğer kumandanlara da çeşitli görevler verilmişti. Ali’nin başarısı ise sadece ordu komutanlığındaki faaliyetleri değildi. Gittiği yerde halka müsamahakâr davranması ve yumuşak huylu biri olması onun üstün bir duruma gelmesine neden olmuştu⁸⁷⁵. Taberistan’da Merdâvîç’e bağlı bazı komutanları kendi himayesine aldı. Ali b. Büveyh’in bu yükselişi Merdâvîç’i korkutmuştu. Her ikisi de Şîi olmasına rağmen aralarında oluşan düşmanlık sebebiyle Ali, Merdâvîç’e karşı Abbâsî halifesinin desteğini sağlamaya çalıştı. İsfâhân emîrinden yardım isteyen Ali, talebinin reddedilmesi üzerine Merdâvîç ile aralarında savaş çıktı. İsfâhân ordusunda bulunan Deylemîlerin saf değiştirmesi üzerine Ali savaşı kazandı (932). İsfâhân’ı ele geçiren Ali, halife el-Kahîr Billâh’ın takdirini kazandı, bunun üzerine İsfâhân’ı halifeye verdi. Artık üç kardeş de Merdâvîç’e karşı ayaklandı⁸⁷⁶. Önce Arracân sonra Nevbendecân ve Kazvîn’i işgal eden üç kardeş 933 yılında da Şîrâz’ı hâkimiyetleri altına aldılar. Merdâvîç’in 935 yılında öldürülmesi ile Ziyârîler zayıflamış ve ortaya çıkan otorite boşluğunu, Büveyhîler’den başka dolduracak bir gücün olmayışı onların yükselişinin başlangıcı olmuştur⁸⁷⁷. Üç kardeşin döneminde hâkimiyet alanları genişleyen Büveyhîler, Fars ve Huzistan, Kirmân Cibâl ve Irak olmak üzere dört bölge de hüküm sürdüler. Bu yönetimler her zaman bir uyum içinde olmasalar da hânedanın en büyük olanına saygı duyarlardı.⁸⁷⁸

Büveyhîler’in Kirmân bölgesine ilk hareketleri 324 (935) yılında, Irak Büveyhîleri’nin de kurucusu olan Muizzüdevle Ahmed b. Büveyh’in komutasında olmuştur. O vakitte bölge Sâmânîler’in elinde olup, Ebû Ali Muhammed b. İlyas’ın idaresinde idi. Bu ilk fetih

⁸⁷³ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 222.

⁸⁷⁴ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 223; İbn Tiktakâ, *a.g.e.*, s. 278; K. V. Zetterskteen, “Büveyhiler”, *İA* (MEB), II, İstanbul 1986, s. 843.

⁸⁷⁵ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 223.

⁸⁷⁶ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 223 vdd.

⁸⁷⁷ Zetterskteen, “a.g.m.”, s. 843.

⁸⁷⁸ Erdoğan Merçil, “a.g.m.”, s. 497

harekatı ile bölgedeki birkaç şehri ele geçiren Müizzüddeve Ahmed b. Büveyh, Fars bölgesine doğru hareket edince bölge yeniden Sâ mânîler adına Benû İlyâsîler tarafından idare edildi⁸⁷⁹. Ebû Ali Muhammed b. İlyas felç geçirince ardından yerine oğlu Elyasa geçti ve 357 (968) yılında Kirmân'ın yönetimini ele aldı⁸⁸⁰. Elyasa, Deylemîler'e muhalif oldu. Bu sırada Büveyhî emîri Adudüddeve idi (968). O, Kirmân üzerine sefer düzenleyerek şehrin hâkimiyetini ele geçirdi. Fakat Sâ mânî emîri I. Mansur b. Nuh, Kirmân'ı yeniden geri almak için teşebbüse geçti. O, bu konuda Benû İlyasîler'in bir üyesi olan Süleyman b. Muhammed b. İlyas'a Kirmân'da bulunan Kufs ve Belûç kavimlerinin ona itaat edip, yardıma hazır olduklarını söyleyerek, onu ikna etti. Böylece bir ordu hazırlayan Süleyman ordusunu Kirmân üzerine sevk etti (359/969). İkinci kez sefer düzenleyen ve bölgeyi kolayca ele geçirebileceğini düşünen Adudüddeve, burada Kûflar'ın ve Belûçiler'in direnişi ile karşılaştı (360/970). Bunun üzerine Adudüddeve, Âbid b. Ali'yi Kirmân'da naib olarak bıraktığı Gûrgîr b. Cestân'ın yardımına gönderdi ve Cirûft'a doğru hareket ettiler. İsyancılar ve Büveyh ordusu 10 Safer 360 (13 Aralık 970) tarihinde Cirûft yakınlarında savaşa tutuştular. Bu savaşın sonucunda mağlup olan isyancılar bölgeden kaçmak zorunda kaldılar. Onların itaat altına alınması üzerine Âbid b. Ali, Süleyman'a katılmış olan Harûmiyye ve Câsekiyye diye bilinen grupların üzerine yürüyerek, onlardan pek çoğunu öldürmüş ve bir kısmını da Adudüddeve'ye göndermişti. Böylece isyancılar temizlenen Kirmân bölgesi zapt edilerek Büveyhîler adına bölgede bir müddet sükûnet sağlanmışır⁸⁸¹. Fakat bu çok uzun sürmemiş asilerden Belûç kabileleri, Ali b. Muhammed el-Pârizî liderliğinde tekrar fenalıklar yapmaya, Kirmân, Sicîstân ve Horâsân bölgelerinde yol kesip, kan dökmeye başladılar. Büveyhî hükümdarı Adudüddeve bu durumu haber alınca Türk, Deylem, Gîl, Bedevi Arap, Kürd, Zut ve birçok kılıçlı piyadeden oluşan kalabalık bir orduyu daha evvel Kirmân'ı ele geçiren komutanı Âbid b. Ali komutasına vererek isyancıları takip etmesini istedi.

⁸⁷⁹ Hamdullah Müstevfi-i Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, s. 331; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 273; Abbas İkbâl-Pîrnîya Âştîyanî, *Târîh-i Kâmil-i İrân (ez Guzeşte ta be İmrûz)*, be ihtimâm-i Saîd Kâânî, II, İntişârât-ı Gülîsân-ı Şâiran, Tahran 1385 hş., s. 579; Heri Bert Busse, "Büveyhîler", s. 516.

⁸⁸⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Umem*, Terc. Kivameddin Burslan, s. 639 vd; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 502 vdd; İbnü'l-Esîr, Ebû Ali Muhammed b. İlyas'ın 356 (966/967) yılında öldüğünü kaydeder bkz. Aynı eser, VIII, s. 499; Muhammed Hüdâverdî Tâcâbâdî, *Târîh-i Sîyâsî ve İçtimâî-yi Kirman: Ez Vurûd-i İslâm tâ Pâyân-i Âl-i Büveyh*, İntişârât-ı Merkezî Kirman Şînâsî, Kirman 1386 hs., 114 vd; Bosworth, "The Banû İlyâs of Kirman (320-357/932-968)", *The Medieval History of Iran, Afghanistan and Central Asia*, Variorum Reprints, London 1977, s. 114 vd.

⁸⁸¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 526 vd; Hamdullah Müstevfi-i Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, s. 331; İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, Terc. Kivameddin Burslan, s. 683 vd; Ali Asgar Fakîhî, *Âl-i Büveyh ve Ovzâ-yi Zamân-i İşân bâ Numûdrâzî ez Zindegî-yi Mermom-i der Ân Asr*, s. 188 vd; Cihan Gençtürk, *İrân Büveyhîleri*, Fenomen Yayınları, Erzurum 2021, s. 130.

Büveyhî ordusu ve isyancılar 19 Rebiyülevvel 361 (9 Ocak 972) yılında savaşa tutuştu ve Belûçlar akşama kadar direnmelerine rağmen mağlup oldular. Böylece isyancılar pek çoğu öldürülüp, bazıları esir alınırken eman dileyenler affedildi fakat bölgeden uzaklaştırıldı. Onların yerine bölgeye asi olmayan ve çiftçilik yaparak bölgenin mamur olmasını sağlayan kimseler yerleştirildi⁸⁸².

Bu olaylardan bir kaç yıl sonra (364/974-975) Kirmân halkının, Büveyhî hükümdarı Adûdüdevle'ye karşı yeniden bir isyan başlattığını görmekteyiz. Bu isyanı başlatan kişi Kirmân'ın Germsîr bölgesinde yaşayan ve buranın önde gelen isimlerinden olan Tâhîr es-Simme idi. Büveyhîler'e karşı tek başına başarı sağlayamayacağını düşünen Tâhîr es-Simme, Sâmânî komutanlarından Yüztemur'a mektuplar yazarak, onu Kirmân'ı ele geçirme hususunda teşvik ediyordu. Başlangıçta Büveyhîler'e karşı ittifak kuran bu ikilinin arası, Tâhîr es-Simme'nin yanında bulunan Germsîr piyadelerinin Yüztemur'a isyan etmesi üzerine açıldı, çünkü Yüztemur, bu isyanın müsebbibi olarak Tâhîr es-Simme'yi görmekteydi. Kirmân'daki bu karışıklıklardan faydalanmak isteyen İlyâsoğullarından el-Hüseyin b. Muhammed b. İlyâs, bölgeyi ele geçirmeye niyetlendi ve Kirmân üzerine yürüdü. Büveyhî emîri Adûdüdevle, bölgede çıkan tüm bu karışıklıkları önlemek için veziri Ebû'l-Kasım el-Mutahhar b. Abdullah'ı Kirmân üzerine gönderdi. Öncelikle Şirâz'a giden el-Mutahhar 21 Receb 364 (7 Nisan 975) tarihinde oradan hareket ederek Kirmân'a geldi. Yüztemur, es-Simme ve el-Hüseyin b. Muhammed b. İlyâs'ın çıkartmış oldukları isyanları bastırdı. Böylece Kirmân'da meydana gelen olaylar sona ermiş, bölgede Büveyhî hâkimiyeti tekrar sağlanmış oldu⁸⁸³.

Bu isyanları bastırmayı başarabilen Büveyhîler'in bölgenin hâkimiyetini kendi aralarında paylaşmayı başaramamıştı. Nitekim Büveyhîler'den Kıvamüdevle Ebû'l-Fevâris kardeşi Sultanüdevle'nin karşısında duramayıp, Sultan Mahmud'dan yardım istedi (407/1016-1017)⁸⁸⁴. Kıvamüdevle Ebû'l-Fevâris, Sultan Mahmud'un yardımını alarak tekrar bölgeye hakim oldu. Sultan Mahmud ise burada bir hâkimiyet kurmadan geri döndü. Sultan Mahmud'un ölümünün ardından yerine geçen Sultan Mesûd (8 Cemaziyülâhir

---

⁸⁸² İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, Terc. Kıvameddin Burslan, s. 684 vd; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 527; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, Neşr. Halil Şehhâde-Süheyl Zekkâr, s. 591 vd; Bosworth, "The Banû İlyâ of Kirmân (320-357/932-968)", s. 117 vd; Gençtürk, *a.g.e.*, s. 130 vd.

⁸⁸³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 563 vd; Miskeveyh, *a.g.e.*, Terc. Kıvameddin Burslan, s. 742 vd; İbn Haldûn, *el-İber*, Neşr. Halil Şehhâde-Süheyl Zekkâr, IV, s. 98; Bosworth, "The Banû İlyâs of Kirmân (320-357/932-968)", s. 118 vd.

⁸⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 229 vd; İbn Haldûn, *el-İber*, Neşr. Halil Şehhâde-Süheyl Zekkâr, IV, s. 628; Mîrhând, *a.g.e.*, s. ; Hândmîr, *a.g.e.*, II, s. 435; Ali Han Vezîrî, *a.g.e.*, I, s. 337; Fakîhî, *a.g.e.*, s. 304; Ayrıntılı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, "Gaznelilerin Kirmân Hâkimiyeti (1031-1034)", *Tarih Dergisi*, 24, İstanbul 1970, s. 36 vd.

422/2 Haziran 1031), büyük bir ordu hazırlayarak Kirmân üzerine gönderdi ve çok fazla bir mukavemetle karşılaşmadan kısa süre içinde Kirmân'ı ele geçirdi. Gazneliler, bölgeye Sultan Mesûd devrinde üç yıl gibi kısa bir süre için hakim olabildiler (422-425/1031-1034)⁸⁸⁵.

5.2.2. Kirmân Bölgesinde Türkler

Dandanakan Savaşı sonrasında ele geçirilecek ve fethedilecek olan toprakların paylaşımı hânedan üyeleri arasında yapılmış ve Kirmân eyaleti Çağrı Bey'in oğlu Kavurd'a verilmişti⁸⁸⁶. Gaffarî, kahraman ve yiğit birisi olmasından dolayı ona "Kara Aslan" denildiğini belirtmiştir⁸⁸⁷. Ayrıca onun İslâmî adı Ahmed⁸⁸⁸ olup, "Ebû'l-Hârîs" ve "Melikü'l-Âdil İmâmüddeve"⁸⁸⁹ lakaplarını kullandığı bilinmektedir. Onun ismi Ebû'l-Ferec'de "Kaurath" ve "Karut" şeklinde geçmektedir⁸⁹⁰.

Bu taksimden sonra İbrahim Yinal'ın fethettiği Rey şehrine gelen Tuğrul Bey (1043), bazı askerlerini Kirmân'a göndermişti. İbnü'l-Esîr bu askerlerin başında İbrahim Yinal'ın olduğunu nakleder. Fakat aynı müellif, İbrahim Yinal'ın Kirmân'a değil, Sicistân'a gittiğini söylemektedir. Bu durumda Kirmân, Kavurd Bey'e ayrılmış bir bölge olduğundan, bu ordunun başında da muhtemelen Kavurd vardı⁸⁹¹. Kavurd Bey, Kirmân'a geldiğinde bölge Büveyhîler'den İmâmeddîn Ebu Kalicar Merzûban (1024-1048)'in hâkimiyeti altındaydı⁸⁹². Büveyhî emîri Oğuzlar'ın gelişini haber alınca veziri

⁸⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 307 vdd, 311, 318; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 6; Gençtürk, *a.g.e.*, s. 318 vdd; Sultan Mesûd'un ordusunda Türk, Kürd, Arap ve Hindliler'den müteşekkil dört bin süvari ve muhtelif grupların oluşturduğu beş yüz süvari yer almaktadır. Bkz. Beyhakî, *a.g.e.*, s. 397 vd; Nâsireddin Münşî, bu ordunun on bin süvari ve beş bin piyadeden meydana geldiğini zikreder. Bkz. Nâsireddin Münşî-i Kirmânî, *Sımtü'l-ulâli'l-Hazreti'l-ulyâ der Târih-i Karâhutâiyân-i Kirmân*, Neşr. Abbâs İkbâl Aştîyânî, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1328 hş. s. 16.

⁸⁸⁶ Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *a.g.e.*, s. 344; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 101 vd; Mirhând, *a.g.e.*, Terc. Erkan Göksu, s. 101; Reşîdüddîn Fazlullah, *a.g.e.*, Neşr. Ahmed Ateş, s. 18 vd; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 101; Erdoğan Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 7 vd; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi I, Büyük Selçuklular, Irak, Kirmân ve Suriye Selçukluları*, Çamlıca Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 355; İbrahim Kafesoğlu, "Kavurd", *İA (MEB)*, VI, İstanbul 1977, s. 456.

⁸⁸⁷ Hasan-ı Yezdî, *Camiü't-Tevârîh-i Hasenî*, Fatih 4307, vr. 188; Gaffârî, *a.g.e.*, s. 117; C. Alptekin, "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, Ankara 1971, s. 554-560; N. M. Lowick, "Seljuq Coins", *Numismatic Chronicle*, Sevent Series, Vol. 10, 1970, s. 250 vd; Ancak bu Kara Aslan adının bir unvan olduğu da ileri sürülmüştür bkz. Sümer, *Oğuzlar*, s. 98.

⁸⁸⁸ Gaffârî, *a.g.e.*, s. 117; Ali Sevim, "Çağrı Bey", *DİA*, VIII, 1993, s. 183-186

⁸⁸⁹ Nâsireddin Münşî-i Kirmânî, *a.g.e.*, s. 17; Bu lakap dönemin paralarında da geçmektedir bkz. Lowick, "Seljuq Coins", s. 250.

⁸⁹⁰ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s. 326

⁸⁹¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 388 vd; Müellif 437/1045-1046 yılı olaylarını anlatırken İbrahim Yinal'ın Kirmân'da olduğundan bahseder fakat bahsettiğimiz üzere bölgenin idaresi Kavurd Bey'e verilmişti. Ayrıca başka kaynaklarda bu bilgiye rastlayamadığımız için Selçuklular'ın Kirmân bölgesindeki ilk fetihleri hakkında mutlak bir sonuca varmak mümkün olmamaktadır. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 402.

⁸⁹² Erdoğan Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 11.

Mühezzibüddevele Hibetullâh el-Fesavî'yi kalabalık bir ordu ile Kirmân'a gönderdi ve Oğuzlar'ın Cirûft Kalesi'ni ele geçirmelerini önlemesini istedi. Kûhistan, Tabes ve Kâin kasabasından geçen Selçuklu askerleri nihayetinde Kirmân'a ulaştı ve ele geçirdikleri yerde yağma faaliyetlerinde bulundular. Büveyhî ordusunun geldiğini haber alan Oğuzlar, muhasarayı bırakarak şehre altı fersah uzaklıktaki mesafede ordugâh kurdular. Mühezzibüddevele, Cirûft Kalesi'ne gelip burada konakladı ve askere erzak ulaştırılması için haber gönderdi. Oğuzlar bu erzak, katır ve develeri ele geçirmek üzere harekete geçince Mühezzibüddevele, onların üzerine asker sevk etti. Oğuzlar yağmaladıkları şeyleri bırakıp kaçmak mecburiyetinde kaldılar (434/1042-1043). Büveyhî ordusu, Oğuzlar'ı sınıra kadar takip etti, nihayetinde Kirmân'a dönüp bozulan durumu düzelttiler⁸⁹³.

Kirmân bölgesi bu tarihten sonra birkaç sene daha Büveyhîler'in idaresinde kaldıysa da daha sonra Şaban 442 (Aralık-Ocak 1050-1051) yılında Melik Kavurd, beş-altı bin kişilik ordusu ile Kirmân bölgesine geldi. Büveyhîler'in Kirmân'daki naibi Deylemlî kumandan Behrâm b. Leşkersitân, Türkler'in geldiği haberini alınca, Berdesîr'i savunmak üzere Ebû Kalicâr'a yardım etmek için Şirâz'a gitti. Fakat Ebû Kalicâr, 4 Cemâziyelevvel 440 (15 Ekim 1048) yılında ölünce⁸⁹⁴ Behrâm, Türklerden eman dileyerek iki taraf arasında anlaşma yapıldı. Bu anlaşma gereği Berdesîr Türkler'e teslim edildi ve Kavurd Bey, Behrâm'ın kızı ile evlendi⁸⁹⁵. Kirmân bölgesinin kuzey kısımlarını oluşturan Serdsîr bölgesini ele geçiren Kavurd Bey, böylece bölgedeki Büveyhî hâkimiyetine son verdi (440/1048)⁸⁹⁶.

Kavurd Bey, Kirmân bölgesinin kuzey kesimlerini idaresi altına aldığı vakit, birçok Deylemlî'yi ordusuna katmış ve onun şöhretini duyan bir çok Türkmen'in bölgeye gelmesine sebep olmuştur⁸⁹⁷. Bu sırada bölgenin güneyindeki Germsîr bölgesi daha evvel de isyanlarından bahsettiğimiz Kûfslar'ın idaresi altında idi. Kavurd Bey, Kûfs kavminin ileri gelenlerini hile ile pusuya düşürüp onları öldürttü (1050-1051). Böylece eskiden beri bölgede eşkıyalık yapıp, bölgenin idaresine karşı isyanlarda bulunan Kûfs kavmi ortadan

---

⁸⁹³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 390; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XV, s. 279.

⁸⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 415; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XV, s. 317; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVIII, s. 470 vd; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, s. 169; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, s. 652; Mirhând, *a.g.e.*, IV, s. 176;

⁸⁹⁵ Efdâleddîn Kirmânî, Ebû Kalicâr'ın ölüm tarihini 1051 yılı olarak vermektedir, fakat İbnü'l-Esîr'in vermiş olduğu 1048 yılı daha gerçeğe yakındır. Bkz. Efdâleddîn Kirmânî, *Bedâyü'l-Ezmân*, Neşr. Mehdi Beyânî, İntişârât-ı Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1326 hş., s. 3 vd; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 415; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 297.

⁸⁹⁶ İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, Neşr. G. Le Strange-R. A. Nicholson, Cambridge University Press, London 1921, s. 166.

⁸⁹⁷ Efdâleddîn Kirmânî, *Bedâyü'l-Ezmân*, s. 5; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 14.

kalkmış oldu⁸⁹⁸. Nâsır-ı Hüsrev 1052 yılında bölgeye geldiğinde, Gileki emîrinin burayı Kûfslar'dan aldığını söylemektedir. Onun Gileki emîri diye bahsettiği muhtemelen Kavurd Bey'dir⁸⁹⁹. İbnü'l-Esîr'in söz konusu tarihten bahsederken Çağrı Bey'in himayesindeki Oğuzlar ile Kirmân'dan döndüklerini ifade eder⁹⁰⁰.

Kavurd, Tuğrul Bey'in 8 Ramazan 455 (4 Eylül 1063) yılında Rey şehrinde vefatının⁹⁰¹ ardından çıkan taht mücadelelerine katılmak, amcasının yerine idareyi ele almak istedi. Bu amaç doğrultusunda İsfâhân'a kadar ilerleyen Kavurd Bey, henüz buradayken Alparslan'ın Rey şehrine hakim olduğunu haber aldı (30 Muharrem 456/23 Ocak 1064). Kavurd Bey, Alparslan'ın Selçuklu tahtına çıkması üzerine Kirmân'a geri döndü ve Şirâz'da önce kardeşi sonra kendi adına hutbe okuttu⁹⁰².

Şaban 459 (Haziran-Temmuz 1067) yılına gelindiğinde tahriklere kapılarak saltanat iddasında bulunan Kavurd Bey, Alparslan'ın üzerine geldiği haberini alınca korkuya kapılıp Cirûft şehrine kaçtı ve bağışlanmasını istedi⁹⁰³. Bu isyanının ardından affedilmesine rağmen iki yıl geçmeden ikinci kez isyan eden Kavurd Bey, bu kez de başarılı olamadı. Alparslan kardeşi Kavurd ile arasındaki bu anlaşmazlıklara, Kavurd Bey'in oğlu Sultânşâh'ın sebep olduğunu ileri sürerek, Kavurd'dan oğlunu teslim etmesini istedi. Alparslan, Kavurd Bey'in bu teklifi kabul etmemesi üzerine Fars bölgesi ve Kirmân bölgesinin bir kısmını ondan geri aldı. Kavurd oğlu uğruna ülkesinin bir kısmını kaybetmesine rağmen bir müddet sonra oğlu ile anlaşmazlığa düştü. Bunun üzerine Sultan Alparslan'a mektup yazan Sultânşâh, babası ile savaşarak Kirmân'ı almak istediğini ve ondan destek beklediğini söyledi. Fakat babası karşısında mağlup olan Sultânşâh'ın vasıtası ile Kavurd'u itaat altına almak isteyen Alparslan'ın bu teşebbüsü başarısızlık ile sonuçlandı (462/1069-1070)⁹⁰⁴. Tüm bu isyanlara rağmen, Sultan

---

⁸⁹⁸ Efdâleddîn Ebû Hamîd Kirmânî, *a.g.e.*, s. 330-343; Nasîreddîn Münşî Kirmanî, *a.g.e.*, s. 16; Nâsır-ı Hüsrev, *a.g.e.*, 145; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 15; Köymen, "Kirman Selçukluları", *AÜDTCF*, II/1, Ankara 1943, s. 128; Paul Schwarz, *Iran Im Mittelalter Nach Den Arabischen Geographen*, I, Otto Harrosowitz Verlag, Leipzig 1896, s. 261-265.

⁸⁹⁹ Nâsır-ı Hüsrev, *a.g.e.*, 145; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 17.

⁹⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 440.

⁹⁰¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 41; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 157; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 109; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVI, s. 82; Hamdullah Müstevfî-i Kazvinî, *a.g.e.*, s. 430; Mirhând, *a.g.e.*, II, s. 671; İbn Haldûn, *a.g.e.*, IV, s. 18; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 15; Şebânkareî, *a.g.e.*, s. 100, Hândmîr, *a.g.e.*, II, s. 486.

⁹⁰² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 49; Bondarî, *a.g.e.*, s. 30; Köymen, *Alparslan ve Zamani*, s. 85 vd; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 21 vd; Sibt İbnü'l-Cevzî bu tarihi 5 Muharrem 1063 (29 Aralık Pazartesi) olarak vermektedir. Bkz. Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, Terc. Ali Sevim, s. 129, 136.

⁹⁰³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 63; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, Terc. Ali Sevim, s. 152; Mirhând, *a.g.e.*, Terc. Erkan Göksu, s. 102; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 25.

⁹⁰⁴ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, Terc. Ali Sevim, s. 163.

Alparslan ölmeden önce bıraktığı vasiyetinde yine de kardeşi Kavurd'u düşünmüş ve Kirmân ve Fars bölgesinin idaresini ona bırakmıştı⁹⁰⁵.

Kavurd Bey, Sultan Alparslan'ın vefatının⁹⁰⁶ ardından tahtı ele geçirmek için yarım kalan hayalini bu kez tamamlamak istiyordu. Bu amacı doğrultusunda öncelikle Rey ve Hemedân arasından bulunan Türkmenlerin yanına gidip, onların desteğini almaya çalıştı. Onları yanına alırsa ordusunun güçleneceğini düşünen Kavurd Bey, emrindeki iki bin atlı ve dört bin yaya ile Rey şehrine gitmek üzere yola çıktı. Fakat Kavurd Bey'den daha hızlı davranan Melikşah, Rey şehrine gelerek Rey kalesinden aldığı beş bin elbise ve beş yüz bin altını buradaki Türkmenlere dağıttı ve böylece Kavurd Bey iki gün sonra Rey'e geldiğinde Türkmenlerin desteğini alamadı⁹⁰⁷. Melikşah Arap, Kürd, Türkmen ve gulamlardan oluşan ordusu ile kaynaklarda sayısının verilmediği Kavurd'un ordusu üzerine galip geldi (4 Şaban 465/15 Nisan 1073)⁹⁰⁸. Bu savaştan kaçan Kavurd, Melikşâh'ın emiri Temirek tarafından yakalanarak sultanın huzuruna getirildi. Melikşâh'tan eman dileyen amcasını affetmek istediye de Nizâmü'l-Mülk buna karşı gelmiş ve Kavurd hemen o gece öldürülmüş, halka onun kendi yüzüğündeki zehri içerek intihar ettiği söylenmiştir⁹⁰⁹.

Kavurd Bey, Kirmân'da ise yerine oğlu Kirmânşah'ı naibi olarak bırakmıştı (466-467/1074-1075)⁹¹⁰. Bondarî, Kavurd'un ölümünden sonra Kirmân'ı Emîr Savtegin'e verilmiş gösterse de İbnü'l-Esîr'in kaydından öğreniyoruz ki, Kavurd'un ölümünden sonra 466/1074 yılında Emîr Savtegin Mâverâünnehir'de bulunan Termez (Tirmiz) kalesinin onarımından sorumluydu⁹¹¹.

---

⁹⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, s. 80; Abu'l-Farac, *a.g.e.*, I, s. 325 vd; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 28; Alparslan öldüğü zaman Kavurd Bey, Kirmân'da bulunuyordu. Bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, Terc. Ali Sevim, s. 188.

⁹⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 78; İbnü'l-Kalanisî, *a.g.e.*, s. 106; Reşidüddîn Fazlullâh, *a.g.e.*, Neşr. Ahmed Ateş, s. 40; Abu'l-Farac, *a.g.e.*, I, s. 325; Agacanova, *Selçuklular*, s. 147; Ramazan Şeşen, "Alparslan'ın Hayatı İle İlgili Arapça Kaynaklar", *Türkiyat Mecmuası (XVII'den ayrı basım)*, İstanbul 1972, s. 111.

⁹⁰⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, Terc. Ali Sevim, s. 188.

⁹⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, s. 82; Bondarî, *a.g.e.*, s. 49; Mirhând, Kavurd'un ordusu için, sayısı akla hayale sığmayacak kadar büyük bir ordu ile Kirmân'dan hareket ederek Melikşâh'ın üzerine gitti demektedir bkz. Mirhând, *a.g.e.*, Terc. Erkan Göksu, s. 115; Bu savaşın hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Reşidüddîn, *a.g.e.*, Terc. Erkan Göksu-Hüseyin Güneş, s. 124; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 28 vdd.

⁹⁰⁹ Mirhând, *a.g.e.*, Terc. Erkan Göksu, s. 116; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 124; Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *a.g.e.*, s. 433; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, Terc. Ali Sevim, s. 189; Bir çok kayanağa göre ise Kavurd Bey kendi yayının kirişiyle öldürülmüştür. Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 82; Müellif Kavurd Bey'in Narslan adı ile bilinen bir Kıpçak tarafından yayının kirişi ile boğulduğunu nakleder. Bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. Terc. Ali Sevim, s. 191 vd; Ayrıca bkz. Bondarî, *a.g.e.*, 49; Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 40.

⁹¹⁰ Efdâleddîn Kirmânî, *Bedâyü'l-Ezmân*, s. 14 vdd; Sümer, "Kirman Selçukluları", *DİA*, XXXVI, 2009, s. 378; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 31.

⁹¹¹ Bondarî, *a.g.e.*, s. 50; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 93.

Melikşâh, Kavurd'un vefatının ardından Kirmân'ı onun oğlu Sultânşâh b. Kavurd'a verdi (1074). Sultânşâh on iki sene saltanat sürdürdükten sonra 477 (1084) yılında vefat etti⁹¹². Onun ardından yerine Turanşâh b. Kavurd geçti ve o da on üç sene saltanat sürdürdükten sonra vefat etti (490 Zilkâde/Ekim 1097)⁹¹³.

Kavurd'un ardından Kirmân Selçukluları tahtına çıkan isimlerin Büyük Selçuklu Devleti'ne karşı isyan hareketinde bulunmadıklarını, aksine Fars bölgesini ellerinde tutarak Kirmân Selçuklularını denetim altında tutmaya çalıştıklarını görmekteyiz⁹¹⁴.

Uzun yıllar Kirmân Selçuklu tahtında yaşanan mücadeleler ve özellikle Fars bölgesinde kurulan Atabegliklerin müdahaleleri neticesinde devlet zayıf duruma düşerek yıkılma sürecine girmiştir. Bunun en önemli sebeplerinden biri de daha önce bahsetmiş olduğumuz Sancar'a isyan eden Oğuz beylerinden Melik Dinar'ın sahip olduğu yerlerin (Merv ve Serahs) Hârezmşâhlar'ın eline geçmesi ile Oğuzlar'ın dağılarak Fars ve Kirmân bölgesine göç etmeleri idi. Şimdi Kirmân'a gelen bu Oğuzlar'dan ve onların Kirmân Selçuklu Devleti'nin zayıf ve istikrarsız yönetiminden yararlanarak bu bölgeye hâkim olmalarından bahsedelim⁹¹⁵.

575 (1179) yılında Serâhs'tan çıkarılan Oğuzlar'ın Kirmân'a doğru geldikleri haberi alındı⁹¹⁶. Efdâleddîn Kirmânî'nin "haşem-i Kara-Ğuz"⁹¹⁷ dediği bu Oğuzların çoğu Horâsân çöllerinden çıkarak, Râver yolu ile Kûbânân'a ulaştılar. Yükleri ve tüm yanındakiler ile beş bin atlı olan bu Oğuzlar, geldikleri Kûbânân'ı yağmalayarak tahrip ettiler. Oğuzlar bölgeye geldiklerinde Kirmân'ın başkenti olan Berdesîr'e ulaştılar. Bu durumu haber alan Kirmân meliki II. Turanşâh (1177-1183), Oğuzlar ile görüşmesi ve onların maiyetini öğrenmesi için gulamlarından Sungur As-Aba'yı tercüman olarak Oğuzlar'a gönderdi. Sungur As-Aba'nın tercüman olarak gönderilmesine dair kaynaklarda açık bir ifade bulunmamakla beraber, lehçe farklılığı veya sivil bürokrasinin yerli halktan olması nedeniyle böyle bir durum söz konusu olabilir⁹¹⁸. Sungur As-Aba'nın Oğuzlar ile yapmış olduğu görüşme başarılı şekilde tamamladı ve onların durumunu

⁹¹² Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *a.g.e.*, s. 377; Mirhând, *a.g.e.*, Terc. Erkan Göksu, s. 263; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, Terc. Ali Sevim, s. 195.

⁹¹³ Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *a.g.e.*, s. 377; Mirhând, *a.g.e.*, Terc. Erkan Göksu, s. 263.

⁹¹⁴ Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *a.g.e.*, s. 378; Mirhând, *a.g.e.*, Terc. Erkan Göksu, s. 264 vd; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, Terc. Ali Sevim, s. 235,256.

⁹¹⁵ Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *a.g.e.*, s. 326.

⁹¹⁶ Hasan-ı Yezdî, *Camîü't-Tevârih-i Hasenî*, Fatih 4307, vr. 243b; Efdâleddîn Kirmânî, *Bedâyü'l-Ezmân*, s. 87; Ahmed Ali Hân-i Vezîrî, *a.g.e.*, s. 116.

⁹¹⁷ Efdâleddîn Kirmânî, *Kitâb-i İkdû'l-ülâ Li'l-mevkifi'l-'alâ*, tashih ve ihtimâm Alimuhammed 'Âmirî-i Nâ'imî, Tahran 1311 hş., s. 22; Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 167.

⁹¹⁸ Efdâleddîn Kirmânî, *Selcûkiyan-ı Gûz der Kirmân*, s. 515, n. 3.

öğrendi. Sungur As-Aba, Oğuz beylerinden Kayser Beg'i yanına alarak geri döndü. Melik Turanşâh'ın huzuruna çıkan Kayser Beg, şu teklifte bulundu: "Hükümdar bizim itaatimizi kabul ederse, ona karşı hizmetin gereklerini yerine getirelim ve burada yaşamaya başlayalım". Oğuz beyinin bu teklifinin ardından birkaç gün sonra Oğuzlar'ın tanınmış reislerinden Samsam, Bulak ve diğer birkaç emîr, Kirmân melikinin huzuruna gelerek itaat arz ettiler ve Kirmân hakimi, onlara yer, otlak, ikta verilene kadar Zerend bölgesinde kalmalarını söyledi⁹¹⁹.

Bu durum, 1040 yılı öncesinde Horâsân'a gelip yerleşen Oğuzlar'ın Gazneliler'e karşı tutumlarını hatırlatmaktadır. Oğuzların Horâsân'daki hareket tarzlarını bilen Kirmân melikliği onlara güvenmezken, Oğuzlar da kendilerine ikta verilerek bertaraf edilip dağıtılmak istendiklerinin farkında idi. Elçi olarak Kirmân melikinin huzuruna gelen Kayser Beg, ayrıca Kirmân ordusunun sayısı, şehrin ileri gelenlerinin ve komutanlarının zayıf noktalarını öğrenmek üzere casusluk yapmıştı. Kirmân'daki şehir kuvvetlerinin zayıf olduğu kanaatine varınca bu durumu Oğuzlar'a söyledi ve onlar kendilerine beklemeleri için verilen Zerend'den Bâgîn tarafına hareket ettiler. Oğuzların bu hareketlerini haber alan Kirmânlılar, onların taşkınlıklarını önlemek için Fars hakimi Atabeg Tekle'den⁹²⁰ yardım istediler. O, askerlerinden bir kısmını komutanı Mücâhid Gürgânî kumandasında Kirmân'a gönderdi⁹²¹. Fars ordusu, Oğuzların karşısında başarıya ulaşamadığı gibi Kirmân halkının çoğu Oğuzlar tarafından öldürüldü (575/1179-1180)⁹²².

576 (1180) yılı geldiğinde Germsîr bölgesinde yağmacılık yaparak kışı geçiren Oğuzlar, daha sonra başkent Berdesîr'e yöneldiler. Tekrar, Melik Turanşâh'a elçi göndererek itaatte bulunacaklarını ve eğer Kirmân meliki isterse ordusunda da yer alabileceklerini bildirdiler⁹²³. Kirmân meliki Turanşâh'ın bu durumu kabul etmekten başka şansı yoktu. Aralarında yapılan anlaşma sonrası Oğuzlar Berdesîr'i dolaşıp Bem'e gittiler, fakat burası Sâbık Ali'nin muhafazasında bulunduğundan burada çok kalamayıp Nesâ ve Nermâşîr'e hücum ettiler (577/Mayıs 1181). Kirmân bölgesinde gittikleri yerlerde yağma

---

⁹¹⁹ Efdâleddîn Kirmânî, *Selcûkiyan-ı Gûz der Kirmân*, s. 515; Efdâleddîn Kirmânî, *Bedâyü'l-Ezmân*, s. 88; Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 168.

⁹²⁰ Atabeg Muzaffereddîn Tekle b. Zengî, 571 (1175) ve 591 (1195) yılları arasında Fars bölgesinde hükümdarlık yapmıştır. Bkz. Mirhând, *a.g.e.*, II, s. 775.

⁹²¹ Efdâleddîn Kirmânî, *Selcûkiyan-ı Gûz der Kirmân*, s. 515; Efdâleddîn Kirmânî, *Bedâyü'l-Ezmân*, s. 88; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 115; Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 168.

⁹²² Efdâleddîn Kirmânî, *Selcûkiyan-ı Gûz der Kirmân*, s. 517 vd; Efdâleddîn Kirmânî, *Bedâyü'l-Ezmân*, s. 89; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 243b; Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 170.

⁹²³ Efdâleddîn Kirmânî, *Selcûkiyan-ı Gûz der Kirmân*, s. 522; Efdâleddîn Kirmânî, *Bedâyü'l-Ezmân*, s. 92; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 118;

ve talan hareketlerinde bulunan Oğuzlar 577 (1182) kışında Germsîr'e giderek Sâbık Ali ile bazen dost bazen düşman olarak da olsa geçinmeye devam ettiler⁹²⁴.

Kirmân'ın kendilerine yurt olacağına ikna olan Oğuzlar, Germsîr'i imar ettiler ve Nermâşîr ve Cîrûft köylerinde ziraat ile meşgul oldular⁹²⁵. Kirmân meliki II. Turan Şâh 579 (1183) yılında kendi adamlarından biri tarafından öldürülünce yerine kardeşi Behram Şah'ın oğlu II. Muhammed Şah ikinci defa tahta çıkarıldı⁹²⁶. Onun ölümü üzerine yaptıkları anlaşmanın bozulduğunu iddia eden Oğuzlar tekrar yağma hareketlerine başladılar. Daha evvel Oğuzlar'ın arasına katılan Atabeg Kutbeddîn Muhammed, Oğuzlar'a sözünü geçiremeyince iki yılın ardından onlardan ayrıldı. Atabeg Kutbeddîn'in Oğuzlar'dan ayrıldığını haber alan II. Muhammedşâh, onu Berdesîr'e davet etti ve onlar Oğuzlar'a karşı ittifak kurdular. Oğuzlar bu ittifak karşısında, ileride Kirmân'daki Oğuz Devleti'nin temellerini atmış olacak olan Melik Dinar'ı Kirmân'a davet ettiler⁹²⁷.

Melik Dinar daha evvel Sultan Sancar'ı esir alan Oğuzların reislerinden biri idi. Faruk Sümer, Melik Dinar'ın babasının adının Muhammed olduğunu söylemektedir. Bu isimde Bozokların beyi olan Korkud'un bir kardeşi vardı. Bu bilgiden yola çıkarak, Melik Dinar'ın, Korkud'un yeğeni olabileceğini söylemektedir. Onun bu varsayımını güçlendiren bir diğer bilgi ise, Melik Dinar'ın oğlu Acemşâh'ın Kirmân'dan Hârezm'e götürüldüğünde yetiştirilmesinde, Korkud'un kızı ve Tekiş'in hatununun meşgul olduğudur. Fakat kaynaklarda bu konu hakkında kesin bir bilgiye rastlanmamaktadır⁹²⁸. Melik Dinar, beraberinde seksen kadar atlı olduğu halde 22 Ramazan 581 (17 Aralık 1185)'de Kirmân'a gelmiş kendini Kirmân meliki ilan etmiş, *bugünden sonra Kirmân padişahı benim*, demiştir. Artık Kirmân'ın hâkimiyeti, Kirmân Selçuklularının elinden çıkmaya başlamıştır⁹²⁹.

Melik Dinar, Kirman'a geldiğinde, Atabeg Kutbeddîn Muhammed atlı ve yaya üç yüz asker toplayarak onun şehrin merkezine girmesine engel olmak istedi. Melik Dinar,

---

⁹²⁴ Efdâleddîn Kirmânî, *Selcûkiyan-ı Gûz der Kirmân*, s. 524 vdd; Efdâleddîn Kirmânî, *Bedâyü'l-Ezmân*, s. 92 vdd.

⁹²⁵ Efdâleddîn Kirmânî, *Selcûkiyan-ı Gûz der Kirmân*, s. 531.

⁹²⁶ Efdâleddîn Kirmânî, *Selcûkiyan-ı Gûz der Kirmân*, s. 536 vdd; Efdâleddîn Kirmânî, *Bedâyü'l-Ezmân*, s. 98; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 243b, 243a.

⁹²⁷ Efdâleddîn Kirmânî, *Selcûkiyan-ı Gûz der Kirmân*, s. 550 vdd; Efdâleddîn Kirmânî, *Bedâyü'l-Ezmân*, s. 106; Houtsma, "Zur Geschichte der Selgugen von Kermân", *ZDMG*, XXXIX, Leipzig 1885, s. 392.

⁹²⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 154; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, V, s. 406, n. 3; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 129; Sümer, *Oğuzlar*, s. 124; Houtsma, "Zur Geschichte der Selgugen von Kermân", s. 392.

⁹²⁹ Efdâleddîn Kirmânî, *Selcûkiyan-ı Gûz der Kirmân*, s. 564; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara 1995, s. 332; Onun Kirmân'a gelişi hakkında tarih olmaksızın bilgi veren müellifler için bkz. Gaffârî, *a.g.e.*, 119; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 244a.

yanında sadece seksen kişi olmasına rağmen sağ salim kurtularak amacına ulaşmayı başardı. Burada bulunan Oğuzların birçoğu onun yanında yer aldılar. Bunlar Bem hükümdarı Sâbık Ali, Oğuz emîri İzzeddîn Zekeriyya ve ayrıca diğer bir çok emîrler idi⁹³⁰. Kirmân'a gelişinin ardından ilk ele geçirdiği yer olan Habîs bölgesindeyken hem oradaki Oğuzlar'ın ona katılması hem de pek bir zorluk yaşamadan şehri ele geçirmiş olması nedeni ile “burası bundan sonra atlarımızı dizginleyeceğimiz yerdir” demektedir. Cirûft'ta bulunan Oğuz kümesini de yanına çağırarak Melik Dinar, Berdesîr'i ele geçirmek için yola koyuldu. Melik Dinar ve yanındaki Oğuzlar şehre vardığında burada bulunan Türkler ile şiddetli savaşa tutuştular⁹³¹. Şehirde birçok insan ölünce anlaşma yapmak zorunda kaldılar. Anlaşma gereği birkaç gün şehirden uzaklaşan Melik Dinar, 1 Receb 583 (6 Eylül 1187)'de tekrar Berdesîr önlerine geldi. Bunun üzerine şehirdeki alimler, imamlar ve devlet adamları şehirden çıkarak, burayı Melik Dinar'a teslim ettiler (5 Receb/10 Eylül). Buradaki Türk ve Deylemli kumandanlar ona itaatlerini bildirdiler, fakat daha sonra Türk kumandan öldürülürken Deylemli kumandan ise Horâsân'a gitmişti⁹³². Melik Dinar, şehri ele geçirdikten bir ay sonra (Şaban 583/Ekim 1187) Melik Tuğrul'un kızı ve Muhammed Şâh'ın halası olan Hatun-i Kirmânîyye ile evlenerek onu hüküm altına almış ve bölgedeki hâkimiyetini de bu şekilde güçlendirmek istemişti⁹³³.

Böylece Melik Dinar Kirmân'ın başkentine hakim oldu. Mâverâünnehir'den gelen Oğuzlar tarafından kurulan ve yaklaşık 135 sene devam eden Kirmân Selçukluları Devleti, bu kez Melik Dinar'ın himayesinde Horâsân'dan gelen Oğuzlar tarafından yıkıldı ve bölgede Melik Dinar devri başlamış oldu⁹³⁴. Melik Dinar, saray teşkilatında ağırlığı yerli unsurlara vermiş olsa da Oğuzların tepkisini çekmemek için onları da devlet teşkilatından uzak tutmuyordu, ayrıca Melik Dinar'ın Oğuzlar ile ilişkisinin en bariz göstergesi, onların askerî desteği idi. askerî kuvvet olarak onların gücünü de kullanmakta idi.

Oğuzlar, kendilerini Kirmân yönetiminde özel unsur, yani devlet teşkilatlanması içerisinde ordu görevi almayan üçüncü etken olarak görmekteydiler. Bu nedenle katıldıkları her savaştan kendi paylarına düşeni tahsil ediyorlardı. Zerend vilayeti de Oğuz askerlerinin iktâsı idi. Onlar bu vilayette birçok mal ve mülke sahip olan Hâce Cemâl'e

---

⁹³⁰ Selcûkiyan-ı Gûz der Kirmân, s. 566; Ikdu'l-'ulâ, s. 39 vd.

⁹³¹ Selcûkiyan-ı Gûz der Kirmân, s. 573.

⁹³² *Selcûkiyan-ı Gûz der Kirmân*, s. 575; Houtsma, “Zur Geschichte der Selgugen von Kermân”, s. 393; Ayan, *Oğuz İsyani*, s. 187.

⁹³³ *Selcûkiyan-ı Gûz der Kirmân*, s. 576; Houtsma, “Zur Geschichte der Selgugen von Kermân”, s. 392

⁹³⁴ Ayan, *Oğuz İsyani*, s. 188.

itaat etmediler. Ayrıca halktan vergileri toplayıp, vergi tahsildarlarını da öldürdüler. Bu haber Melik Dinar'ın kulağına gidince, Oğuzlar'ın bu hareketlerine son vermeleri için ferman çıkarttı, fakat bu ferman Oğuzlar üzerinde bir etki göstermedi⁹³⁵.

Bu sırada daha evvel Melik Dinar'ın Kirmân'a hakim olması ile ona itaatlerini bildiren bazı devlet adamları, bölgeyi bağımsız yönetmeye alışık olduklarından bu düzene ayak uyduramadılar. Melik Dinar'a bağlılıklarını ifade etseler de çıkan isyanlar gösteriyor ki onlar bu konuda pek samimi değildi.

Bu isyanlardan ilki Kürd olduklarını düşündüğümüz Mücahidoğullarının isyanı idi. Bu isyandan daha sonra ayrıntılı bahsedeceğiz. Bir diğer isyan ise Muhammed Şâh ve Sâbık Ali isyanı idi. Daha evvel Fars'a giden Muhammedşâh orada umduğunu bulamayınca Kirmân'a geri döndü, fakat Berdesîr Melik Dinar'ın elinde olduğu için, Sâbık Ali'nin yönettiği Bem'e gitmeyi tercih etti. Sâbık Ali daha evvel Melik Dinar adına hutbe okutup sikke bastırılmış olsa da geçmişte verdiği sözleri unutarak Muhammed Şâh'ı, onun babasına duyduğu saygıdan dolayı kolladı. Onların Melik Dinar'a karşı kurdukları ittifak, başarıya ulaşamadı ve Melik Dinar karşısında direnmeyi bırakarak barış istemek mecburiyetinde kaldılar (587/1191). Aralarında yapılan anlaşmanın gereği olarak, Sâbık Ali tekrar biat edecek ve Melik Muhammed Şah'ı buradan (Kirman) gönderecek ve Melik Dinar ise Daru'l-Mülk'e geri dönecekti⁹³⁶.

Efdâleddîn'in ifadesine göre, Melik Dinar secâ'atli, akıllı ve adil bir hükümdar idi. Ergin Ayan, *Oğuz İsyani* adlı eserinde, Melik Dinar hakkında "onun Kirmân bölgesindeki icraatı ve kolaylıkla taraftar bulma özelliğinden de anlaşıldığı gibi, Oğuz beyleri arasında belki de devlet kuruculuk vasfına sahip en yetenekli kumandandır" demektedir⁹³⁷.

Melik Dinar, Zilkâade 591 (Ekim 1195) yılında bir tür ateşli hastalığa (serhâm) yakalanarak, Pazar 9 Zilkâade 591 (15 Ekim 1195) yılında öldü⁹³⁸. Onun ardından Kirmân tahtına oğlu Alâeddîn Ferrûşşâh oturtuldu. Bu sırada Oğuzların başında bulunan ve Melik Dinâr zamanında Bem valisi olan Seyfeddîn Alparslan, Oğuzlar'ın isteği ile Berdesîr'e geldi ise de, Alâeddîn Ferûşşâh'ın ordusuna karşı gelmenin tehlikeli bir iş olduğunu düşünerek ertesi gün şehirden çıktı. Bunun üzerine Kûbanân halkı, Hârezmşâh Alâeddîn Tekiş'e müracaat ederek, ondan yardım istediler, hutbe ve sikkeyi de

---

⁹³⁵ *Selcûkiyan-ı Gûz der Kirmân*, s. 582; Houtsma, "Zur Geschichte der Selgugen von Kermân", s. 393.

⁹³⁶ *Selcûkiyan-ı Gûz der Kirmân*, s. 593.

⁹³⁷ Ayan, *Oğuz İsyani*, s. 196.

⁹³⁸ *Selcûkiyan-ı Gûz der Kirmân*, s. 603; Ahmed Ali Hân Vezîrî, *a.g.e.*, s. 416; Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârîh*, I, Neşr. Muhammed Rûşen-Mustafa Mûsevî, Tahran 1373 hş., s. 412.

Hârezmşâh adına çevirteceklerini ve Kûbanân vilayetini teslim edeceklerini vaat ettiler⁹³⁹.

Bu sırada Bâft şehrinde bulunan Emîr İzzeddîn Zekerîyyâ, Ferrûhşâh'ın hizmetine girdi. Kirmân meliki de ona Atabeg unvanını verdi. Diğer Horâsân serhenglerine de babası Melik Dinar'ın hazinesinden dağıtarak kendi yanına çekmek istedi. Böylece Ferrûhşâh Kirmân'daki hâkimiyetini güçlendirdi. Horâsân ve Kirmân Türkleri onların bu başarısını görünce onlarla dost oldular ve işbirliği yaptılar. Fakat bu çok uzun sürmedi, Ferrûhşâh, tahta geçtikten sonra kendi soydaşları olan Oğuzlar'a değil de köle veya köle oğlu olan kumandanlara dayanarak, Oğuzlar'ı kendisinden soğuttu hatta onlara karşı cephe aldı. Oğuzlar ile karşı karşıya gelen Ferrûhşâh, sonunda onlarla baş edemeyeceğini anlayarak Hârezmşâh Tekiş'e müracaat etti. Hordâd Harâcî 586 (1196) yılında Ferrûhşâh'ın vefat etmesi üzerine yerine Acemşâh geçti ise de, onun devri Oğuzların Kirmân bölgesindeki hâkimiyetlerinin sonuna rastlamaktadır⁹⁴⁰. Acemşâh'ın yirmi beş yıl süren mücadelesinin ardından bu bölgede bulunan Oğuzlar, takriben 1214 yıllarında Fars'a ve oradan da Anadolu'ya gittiler. Acemşâh ise yanında bulunan Oğuz grubu ile önce Sistân'a oradan da Hârezm'e giderek Hârezmşâh Sultan Celâleddîn'in hizmetine girdi. Sultan Celâleddîn, ona Bamyân ve Vahş arasındaki bölgenin idaresini verdi. Sultan Celâleddîn Moğolların önünden kaçıp Gazne'ye sığınınca Acemşâh ona katıldı. Acemşâh, Cengiz Han ile Kasım 1221'de Sind ırmağı kıyısında yapılan savaşta esir düşüp yirmi beş gün sonra öldürüldü⁹⁴¹.

İlerleyen tarihlerde Moğolların bölgeye akınları ile Putperest olan Karahıtaylar'a mensup Barak Hâcib, Kutlughanlılar adıyla bilinen hânedanı bu bölgede kurdu (619/1222)⁹⁴². Kirmân'da hüküm süren Kutlughan Hânedanlığı'nın kurucusu olan Sultan Nasrû'd Dünyâ ve'd-Dîn Ebû'l-Fevâris Kutlug Sultân Barâk Hâcib, İbn Kuldûz'un⁹⁴³ oğludur. İbn Kuldûz putperest olan Karahıtaylar'a mensup idi⁹⁴⁴. Kaynakların Barâk Hâcib'in soyu hakkında verdikleri malûmat yukarıdaki bilgilerden ibarettir. Barâk ismi Türkçe bir isimdir⁹⁴⁵, ancak elde ettiğimiz hiçbir kaynaktan Barâk Hâcib'in Türk olduğuna dair

⁹³⁹ Kafesoğlu, *Hârezmşahlar Devleti Tarihi*, s. 144; Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 198.

⁹⁴⁰ *Selcûkiyan-ı Gûz der Kirmân*, s. 610, n. 1.

⁹⁴¹ Efdâleddîn Kirmânî, *el-Muzâf ilâ bedâiyü'l ezmân fî Vekâyi-i Kirmân*, Neşr. Abbas İkbâl, Tahran 1331 hş., s. 54, n. 18; *Câmi'ü't-Tevârîh*, I, s. 525 vdd; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XII, s. 351 vdd; Cüveynî, *a.g.e.*, Terc. Mürsel Öztürk, s. 343 vd; Nesevî, *Sîret-i Celâleddîn Münkeberenî*, Neşr. Müştevâ Minovî, Kitâbnâneî Millî-i İrân, Tahran 1384 hş., s. 113 vdd.

⁹⁴² Abdülkerim Özaydın, "Barak Hâcib", *DİA*, V, 1992, s. 62.

⁹⁴³ Münşi Kirmânî, *Sımtü'l-ulâ*, s. 22; Hândmîr, *a.g.e.*, III, s. 266.

⁹⁴⁴ Münşi Kirmânî, *Sımtü'l-ulâ*, s. 22, Ali Han Vezîrî, *Târîh-i Kirmân*, I, s. 427; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 726.

⁹⁴⁵ Cüveynî, *a.g.e.*, Terc. Mürsel Öztürk, s. 353, n. 705.

herhangi bir bilgi geçmemektedir ve hemen hemen bütün kaynaklarda Barâk'ın Karahıtay asıllı olduğu zikredilmektedir. Böylece bölgede Moğolların hâkimiyeti söz konusudur diyebiliriz.

5.2.3. Kirmân Bölgesinde Kürdler

Daha evvel Kirmân bölgesinde bulunan ve yedi dağdan meydana gelen Kûfs bölgesinden ve her bir dağın Kürdlerden bir reisi olduğunda bahsetmiştik. İbn Havkal, bölgedeki Kürdler'in bir araya geldiklerinde on bin silahlı kişi olduklarını nakleder. İbn Havkal'ın verdiği bilgileri dikkate alarak, bazı kaynaklarda Kürdler hakkında nakledilen bilgilerin, Kûfs kavminin karakteristik özelliklerine benzemesinden dolayı Kûfslar'ın Kürd kökenli olma ihtimalini düşünmekteyiz⁹⁴⁶.

Kavurd, Kirmân'da Selçuklu hâkimiyetini yarı bağımsız bir şekilde kurmuş olsa da bölgenin tamamını fethetmek için faaliyetlerini sürdürmüş, Cîruft'tan deniz kıyısına kadar uzanan bütün Germsîr bölgesine hâkim olmuştu. Daha önce bahsetmiş olduğumuz Kûfs dağında yaşayan kabilelerin yaşattıkları zorluklar ve kötülükleri de durdurmak için harekete geçti. Bölgenin ele geçirilmesi hem tarım hem de ticaret için önemli idi⁹⁴⁷. Onlar ile savaşarak başarıya ulaşmanın zor olduğunu düşünen Kavurd, bir savaş hilesini kullanarak değerli hil'atlerle oranın naiblik menşurunu Kufs reisine göndererek onunla yakınlaşmak istemişti. Böylece onların arasına bir casus gönderdi. Savaşmak için doğru zamanın geldiğini onlardan haber alan Kavurd yanındaki üç bin asker ile Kufslar'a saldırıp onlardan bin kişiyi tutsak aldı ve reislerini öldürdü. Böylece Kavurd, Şaban 442 (Aralık 1050-Ocak 1051) tarihinde bu bölgeyi de ele geçirerek Kirmân'a tamamen hâkim oldu⁹⁴⁸.

Kirmân bölgesinde özel olarak bir Kürd taifesinden bahsedilmemiş olduğunu görmekte fakat bazı yerler ve kişilerden bahsedilirken, Kürdlerin varlığından haberdar olmaktadır.

Melik Turanşâh'ın hükümdarlığının son yıllarında ise Oğuzlar Germsîr'e gittiler (557-1182) ve buranın yönetimini elinde bulunduran Sâbık Ali ile bazen dost bazen düşman olarak geçindiler. Oğuzlar, başlangıçta kendilerine yurt olarak gördükleri Germsîr bölgesini imar edip ziraatle uğraştılsa da daha sonra Serdsîr ve Germsîr sınırında

⁹⁴⁶ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 274 vd; Kürdler hakkında bkz. Mesûdî, *a.g.e.*, Terc. Ahsen Batur, s. 191 vd.

⁹⁴⁷ İbrahim Kafesoğlu, "Kavurd" Maddesi, VI, s. 457.

⁹⁴⁸ Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 16; Ebu'l-Qasem Furuzanî, *Selcuqiyan az Aqaz te Fercam*, Tahran 1394, s. 247; Germsîr bölgesinde Kürdler'in varlıklarını bilmekteyiz bkz. Paul Schwarz, *Iran Im Mittelalter Nach Den Arabischen Geographen*, s. 76.

bulunan birkaç kaleyi ele geçirip 300-400 kişiyi öldürdüler. Yukarıda bahsetmiş olduğumuz gibi Kürdler'in elinde bulunan bir yer olan Kurfek Kalesi'ni de ele geçirdiler⁹⁴⁹.

Henüz Melik Dinar, Kûbânan şehrine gelmeden evvel burası Yezd atabeglerinin elinde olmakla birlikte bu şehrin valisi Emîr Mücâhideddîn Muhammed Kurd idi. Daha evvel söylediğimiz gibi bölgede bir Kürd taifesinin olmayışı Emîr Mücâhideddîn'in ve bölgede bahsi geçen Kürdler'in, Fars Kürdlerinden ya da Zencân'daki topluluğun Nermâşîr'e göç eden kimselerden olma ihtimalini akla getirmektedir⁹⁵⁰.

Fars bölgesi bahsine geçmeden evvel, yine bu Kirmân bölgede ismi geçen İg (Nîmrûz) Meliklerinden bahsetmek isteriz. İg veya Evîg olarak bilinen kale, Şebânkâreîler'in hükmü altında bulunan Dârebcîrd eyaletinin başşehrinin kuzeyinde idi⁹⁵¹. Bu şehir, Şebânkâre eyaletinin merkezidir. Şebânkâre eyaleti Selçuklular zamanında iki milyon dinar ödemekte idi. Önceleri bir köy olan İg, Selçuklular devrinde Şebânkâre Kürdlerinden olan İsmâîli şefi Hasûyeh tarafından kente çevrilmiştir⁹⁵². Şebânkârei, İg şehrinde bulunan Neyrîz Kalesi'nde Şol kabilesine mensup Emîr Hüseyin adlı birinin olduğunu nakleder⁹⁵³. Yaptığımız araştırmalar neticesinde burada bulunan etnik unsur hakkında bir bilgiye rastlamasak dahi, Ergin Ayan'ın *Oğuz İsyanı* adlı eserinde, İg Melikliği'nin Fars ve özellikle Kirmân bölgesindeki faaliyetleri hakkında ayrıntılı malûmata ulaşmaktayız.

Hacib Hüsameddîn Ömer adında bir Hâce zamanında İg elçisi iki kez Kirmân'a gelerek dostluk anlaşması yapmak istedi. Bu elçi Nermâşîr'in büyük hâcelerinden olan Nasiheddîn ile konuştu. Nasiheddîn, ona Kirmân'ı ele geçirmek isteyenlerin çok olduğunu ve şayet İg meliklerinin Oğuzlar karşısında durmaya güçleri var ise bunu kanıtlasınlar dedi. Bunun üzerine İg mellikleri Kirmân'a sahip olmak istedi ve 597 (1200) yılında Oğuzlar'a savaş açtılar. Bunu haber alan Şebânkâre meliklerinden Nizâmeddin

---

⁹⁴⁹ Müellif, Kirmân'da bulunan Tazîkler'in bu karışıklıkta öldüğünü sağ kalanların ise kaçtığını söylemektedir. Bkz. Efdâleddîn Kirmânî, *Bedâiyü'l-izmân*, s. 95; Efdâleddîn Kirmânî, *Selcûkiyan-ı Gûz der Kirmân*, s. 530 vd.

⁹⁵⁰ Efdâleddîn Kirmânî, *Selcûkiyan-ı Gûz der Kirmân*, s. 571, n. 2.

⁹⁵¹ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 243; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 360 vd; Barthold, *İran Tarihi Coğrafyası*, s. 173.

⁹⁵² Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, İng Terc. G. L. Strange, E. J. Brill, Leyden 1919, s. 137; İbnü'l-Belhî, *a.g.e.*, s. 131

⁹⁵³ Şebânkâre-i, *Mecmâ'u'l-Ensâb*, Terc. Fahri Unan, Kızgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek 2018, s. 140.

Hasan ve Kutbeddîn Mübarîz, dört bin piyade ve on bin atlı asker ile İg'den gelip Cirûft yoluna doğru ilerlerdi⁹⁵⁴.

Aralarında gerçekleşen savaşı İg melîkleri kazanınca Oğuz reisi Alparslan ve Oğuzlardan bir çok asker Fars'a doğru gittiler, bir kısmı ise Kirmân bölgesinde çeşitli yerlere dağıldılar. Şebânkâre emîri Kutbeddîn Mübarîz, kazandıkları başarının ardından birkaç gün dinlendikten sonra kendi ülkesindeki sorunları yoluna koymak için Fars bölgesine geri döndü. Bu sorun Fars ve İg meliklikleri arasındaki düşmanlıktı. Fars'a dönen Kutbeddîn Mübarîz, birkaç emîrini ise Kirmân'da bıraktı. Bu boşluktan istifade etmek isteyen Oğuzlar yeniden toplandı ve Nermâşîr Kalesi'ne yöneldiler. Oğuzlar'ın yaptıklarından usanmış olan Kirmân halkı, Rikân Kürdleri ile birleşerek onları ortadan kaldırmak istedi. Bunun üzerine Fars'a gitmiş olan Oğuz beyi Alparslan Oğuzlar'ın yardımına geldi (599/1203). Aralarındaki savaş 600 (1204) yılına kadar sürdü. Aynı yıl içinde Şebânkâre emîri Nizameddîn'in halka kötü davranıp israfta bulunması nedeniyle ondan usanan Kirman emîrleri, Türkler ve raiyyetin hepsi dediler: "Nizameddîn'i tevkif edelim, hazinesini alalım ve onu kendi ülkesine sürelim. Biz, harabeleri mamur eden bilgili ve adaletli birini istiyoruz.". Böylece Mart 1205 yılında Nizameddîn ve iki oğlu yakalanarak hazinesi de halkın eline geçti ve talan edildi⁹⁵⁵.

Tekrar Kirmân'ı ele geçirmek isteyen Şebânkâreî'ler, İg tarafından gelen iki yüz kişilik piyade askerîn desteğini alarak şehre girdi. Bu sırada Kirmân halkı şehre hakim olmak isteyen bu iki düşmanları arasından, Oğuzları Şebânkâreî'lere tercih ettiler. Böylece Acemşâh, Oğuzlar ile birlikte şehre girdi ve burada ikamet etti. Emîr Nizameddîn ve diğer esir alınanlar Oğuzlar'a teslim edildiler⁹⁵⁶.

Takriben 1204 yılından itibaren Oğuzlar ve Acemşâh'ın Kirmân'daki faaliyetleri hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Muhtemelen Oğuzlar, Kirmân'dan Fars'a ve oradan da Anadolu'ya gitmişlerdir. Acemşâh ise yanındaki mühim bir Oğuz grubu ile önce Sistân'a oradan da Hârezm'e giderek, Hârezmşâh Sultan Celaeddin'in hizmetine girdi. Daha evvel bahsettiğimiz üzere, Acemşâh, Cengizhan ile Sind Irmağı kenarında gerçekleşen savaşta (Kasım 1221) esir düşüp, yirmi beş gün sonra öldürüldü⁹⁵⁷.

---

⁹⁵⁴ Efdâleddîn Kirmânî, *Selcûkiyan-ı Gûz der Kirmân*, s. 630.

⁹⁵⁵ Efdâleddîn Kirmânî, *Selcûkiyan-ı Gûz der Kirmân*, s. 638 vdd.

⁹⁵⁶ Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 217; Houtsma, "Zur Geschichte der Selgugen von Kermân", s. 399.

⁹⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XII, s. 356; Reşîdüddîn Fazlûllah, *a.g.e.*, I, s. 525 vdd; Ayan, *Oğuz İsyanı*, s. 221.

ALTINCI BÖLÜM

6. FARS BÖLGESİ

6.1. Selçuklulardan Evvel Fars Bölgesi

Fars bölgesi, kuzeyde Fars ile Horâsân arasındaki Cibâl ve İsfâhân hudutları, doğuda Yezd ve Kirmân, güneyinde Fars denizi, batısında Huzistân ve İsfâhân hudutlarını çevreler. Bölge, bahsi geçen şehirleri birbirine bağlayan tarihi ticaret yolu üzerinde, Zağros dağları arasındaki bir düzlükte yer almaktadır⁹⁵⁸.

Ebû'l-Fidâ'nın on ikinci iklimde gösterdiği Fars bölgesinin şehirleri, İstâhr, Sâbur, Şirâz, Karzîn, Kese, Eberkûh, Rûdan, Hiriye, Erdeşîr-i Hurre, Dârebcîrd, Kürd, Seyden, Beyzâ, Fesâ, Sirâf, Tevvec'dir⁹⁵⁹. Ayrıca Kirmân'a yakın olan Yezd ve ona bağlı yerleşim yerleri de Fars bölgesinin sınırları içinde sayılmaktadır⁹⁶⁰.

Ahameniş hânedanlığının vatanı ve hâkimiyetlerinin merkezi olarak bilinen Fars eyaletinin, Sasanîler döneminde her biri, bir kûre olarak adlandırılan beş bölgeye ayrıldığı ve İslâm fetihlerinden sonra da bu kullanımın devam ettiği görülmektedir. Bu beş kûre şunlardır: Erdeşîr-i Hurre, onun başkenti Şirâz idi. Sâbûr veya Şâpûr Hurre, Errecân, İstahr, Dârebcird. Arap coğrafyacılar, Fars bölgesini doğu ve batıya uzanan sıcak ve soğuk memleketler, Curûm ve Sarûd (Germisîr ve Serdsîr) dedikleri iki bölgeye ayırırlar⁹⁶¹. Fars bölgesinin şehirleri, XII. yüzyıl İslâm coğrafyacısı Müstevfi'nin *Nüzhetü'l-Kulûb* adlı eserinde, Şebânkâre, İg Kalesi, İstahbânân, Berk ve Tarem, Hire ve Netrîz, Dârebcîrd, Kerem ve Runîz ve Lâr olarak verilmektedir⁹⁶².

Fars bölgesinin başşehri olan Şirâz'ın Müslümanlar tarafından kurulduğu bilinmektedir⁹⁶³. Fakat *Kitabü'l-Harâc* adlı eserin, şehrin Araplar tarafından sulh yolu ile

⁹⁵⁸ İstahrî, *a.g.e.*, s. 96; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 239; Diğerlerinden farklı olarak İbn Hurdadbîh, Erdeşîr-i Hurre ile Dârebcîrd şehirlerini vermektedir, bkz. İbn Hurdâzbîh, *a.g.e.*, Terc. Murat Ağarı, s. 50; Al-Maqdisî, *a.g.e.*, Neşr. De Goeje, s. 421; Osman Gazi Özgüdenli, "Şirâz", *DİA*, XXXIX, 2010, s. 182.

⁹⁵⁹ İstahrî, *a.g.e.*, s. 97; Ebû'l-Fidâ, *Ebû'l-Fidâ Coğrafyası*, s. 264; İbn Havkal, *a.g.e.*, 250-254; Guy le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 313, 330, 358.

⁹⁶⁰ Ebû'l-Fidâ, *Ebû'l-Fidâ Coğrafyası*, s. 264; Barthold, *İran Tarihî Coğrafyası*, s. 161

⁹⁶¹ Al-Maqdisî, *a.g.e.*, Neşr. De Goeje, s. 421; Guy le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 314; Ayrıca Strabon, Arap Coğrafyacılar gibi Fars'ı sıcak, soğuk ve ılıman olmak üzere üç iklim bölgesine ayırır, bkz. Paul Schwarz, *a.g.e.*, s. 11.

⁹⁶² Muharrem Hamza, *a.g.t.*, s. 162 vd; Ayrıca bazı İslâm coğrafyacıları Fars bölgesini altı Kûre'ye ayırır. Bkz. İstahrî, *a.g.e.*, s. 97; Al-Maqdisî, *a.g.e.*, Neşr. De Goeje, s. 427.

⁹⁶³ Şehrin kurucusunun Haccac'ın amcaoğlu Muhammed b. el-Kasım b. Ebî Akîl olduğu nakledilmektedir. Bkz. İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 251; Ebû'l-Fidâ, *Ebû'l-Fidâ Coğrafyası*, s. 269; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 314; Barthold, *İran Tarihî Coğrafyası*, s. 165.

alındığını nakletmiş olması dikkatimizi çekmektedir, ayrıca Ahameniş ve Sasanîler'e ait heykel tasvirleri ve bugünkü şehrin kuzeydoğusunda, 1,6 km'lik mesafede Sasanîler dönemine ait olan Bender veya Fehender Kalesi bulunmaktadır⁹⁶⁴.

İslâm coğrafyacılarının Şirâz şehri hakkında Araplar tarafından kurulan bir şehir olduğu söylemlerini kabul edecek olsak dahi şehrin adının Farsça olması dikkat çekmektedir. İstahrî, Şirâz isminin Farsça'da "Aslanın karnı" anlamına geldiğini nakleder⁹⁶⁵. Şehir halkı kalabalık olup Fars bölgesi ordusunun şihnesi, valisi, âmili ve divanları da burada bulunmaktaydı. Ayrıca İstahr'ın fethi sırasında, Şirâz Müslümanların ordugahı idi⁹⁶⁶. XII. yüzyıl Yahudi seyyahlarından Tudelalı Benjamin, Şirâz'ın İsfâhân'a dört günlük mesafede olduğunu ve Farmlar'ın şehri olan bu yerde on bin Yahudi'nin yaşadığını nakleder⁹⁶⁷.

İstahr şehrine gelince, burası Fars bölgesinin en eski ve en meşhur şehridir. Eskiden Fars hükümdarları burada oturmakta idi⁹⁶⁸. Ubeydullah b. Âmir b. Küreyz, Hz. Osman tarafından Basra valisi tayin edildikten sonra 28 (648) yılında İstahr üzerine yürüdü. Mahek, şehir halkı adına Basra valisi ile anlaşma imzaladı, fakat şehir halkı bu anlaşmanın aksine Ubeydullah b. Âmir ile savaştılar. Ubeydullah, 29 (649) yılında çetin savaşlar neticesinde şehri aldı, savaşın sonucunda Acemlerden kırk bin kişinin öldüğü nakledilir⁹⁶⁹. X. yüzyıla gelindiğinde 1,6 kilometrelik oldukça küçük bir alanı işgal eden İstahr şehrinde başlangıçta Ateşperest tapınağı olarak inşa edilen ve daha sonra Cuma Camii olarak kullanılan bir yapı vardı. Makdisî, sütunlar ile çevrili olan bu yerin üstünde inek başı figürünün olduğunu söyler⁹⁷⁰.

Sabûr ise genişliği İstahr kadar olan fakat havası İstahr'dan daha temiz olan bir şehirdir. Şehrin adı Sasanî hükümdarı Şapûr'dan veya Makdisî'nin söylediği şekliyle Şehristân'dan geliyordu⁹⁷¹. Osman b. Ebû'l-As 23 (641) yılında, başka bir rivayete göre

---

⁹⁶⁴ Kudâme İbn Cafer, *a.g.e.*, Terc. Ramazan Şeşen, s. 86; Adı geçen Fehender Kalesi, muhtemelen Arapların Şahmûbed olarak adlandırdıkları kale ile aynıdır, bkz. İstahrî, *a.g.e.*, s. 116; İbn Belhî'de bu isim Pahandiz olarak geçmektedir, bkz. Barthold, *İran Tarihi Coğrafyası*, s. 165.

⁹⁶⁵ İstahrî, *a.g.e.*, s. 124; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 251; Ebû'l-Fidâ, *Ebû'l-Fidâ Coğrafyası*, s. 269.

⁹⁶⁶ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 251 vd.

⁹⁶⁷ Tudelalı Benjamin, *Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslâm Dünyası Gözlemleri*, Terc. Nuh Arslantaş, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2013, s. 101.

⁹⁶⁸ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 250; Barthold, *İran Tarihi Coğrafyası*, s. 164; Sâsânilerin İstahr bölgesindeki faaliyetleri hakkında bkz. F. Sarre, "Sasanian store sculpture", *Survey of Persian Art*, I, s. 593-600.

⁹⁶⁹ Kudâme İbn Cafer, *a.g.e.*, Terc. Ramazan Şeşen, s. 87; Ubeydullah, İstahr'ı fethettikten sonra Kâriyan, Derâbcerd ve Fişcân'ı da fethetti. Bkz. Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 447.

⁹⁷⁰ Al-Maqdisî, *a.g.e.*, Neşr. De Goeje, s. 436.

⁹⁷¹ Al-Maqdisî, *a.g.e.*, Neşr. De Goeje, s. 432; Muharrem Hamza, *a.g.t.*, s. 153.

ise 24 (642) yılında Sâbur şehrine vardı ve şehri ele geçirdi⁹⁷². İbn Havkal, X. asırda bu şehirde Acemîlerin pek görülmediğini söyler⁹⁷³.

Erdeşîr-i Hurre bölgesinin başlıca şehri bölge ile aynı adı taşımakta idi. Sâsânî mimarisinin özelliklerini koruyan Erdeşîr-i Hurre'nin tüm şehre hakim bir noktasında Ateşgede bulunuyordu⁹⁷⁴. Hz. Ömer'in hilafetinin sonlarında bölge, sulh yolu ile alınmıştı⁹⁷⁵.

Dârabcîrd bölgesi, Fars'ın beş bölgesinin en doğuda olanıydı ve Müstevfi'nin eserinde bahsetmiş olduğu şehirlerden biri olan ve Moğollar'ın hâkimiyeti altındayken Fars'tan ayrılarak ayrı bir idari teşkilatlanma meydana getiren Şebânkare eyaleti ile neredeyse tamamen örtüşürdü. Şebânkare hükmü altında bulunan Dârabcîrd eyaletinin baş şehri, kuzeyinde İg (veya Evîg) Kalesi bulunan Zerkân'a taşındı⁹⁷⁶. Onlar hakkındaki bilgileri Selçuklu döneminde ayrıntılı şekilde ele alacağız.

Coğrafyacıların, zikrettikleri şehirlere değindikten sonra Fars bölgesinin genelinde bulunan etnik unsurlardan bahsedelim.

Fars eyaletinde yerleşik nüfusun yanısıra çok sayıda göçebe yaşıyordu. X. yüzyıl coğrafyacıları bölgede birçok Kürd kabilesi olduğunu söylemektedir. Bundan dolayı İran'lı göçebelere tamamını Kürd adı altında toplarlar. Bu konu hakkında özellikle İbn Havkal'da otuz Kürd aşiretinin ismi sayılmaktadır. İbn Havkal bu sayının iki yüzden fazla olduğunu, ayrıca beş yüz çadırdan çok olan bu aşiretlerden bin civarında süvari çıktığını söylemektedir⁹⁷⁷.

Kirmân'ın çöl tarafına düşen kısmı, bir uzantıdır (zemmdir). Bugün Kürdçe "Zem" tabirinin yerini Türkçe "il" kelimesi aldı⁹⁷⁸. Zem adı verilen girintilerin Kürd reislerinin elinde bulunduğu bilinmektedir. Bu bölgenin uzantılarına gelince, bunların sayısı beştir. En büyüğü Cîlûye olup Remincân uzantısı adıyla anılır. Sonra Ahmed b. Leys uzantısı Levâlicân, sonra Divân uzantısı denen Hüseyin b. Salih zemi, sonra Mâzincân zemi denilen Şehriyâr uzantısı gelir. Mâzincân, İsfâhân bölgesinde bir Kürd kabilesinin adıdır.

---

⁹⁷² Kudâme İbn Cafer, *a.g.e.*, Terc. Ramazan Şeşen, s. 86.

⁹⁷³ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 251.

⁹⁷⁴ İstahrî, bu binaya ait ayakta kalan bir yapı görmediğini söyler. Bkz. İstahrî, *a.g.e.*, 124; Barthold, *İran Tarihi Coğrafyası*, s. 170.

⁹⁷⁵ Kudâme İbn Cafer, *a.g.e.*, Terc. Ramazan Şeşen, s. 87; Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 446.

⁹⁷⁶ İstahrî, *a.g.e.*, s. 107 vd, 132; Al-Maqdisî, *a.g.e.*, Neşr. De Goeje, s. 423,429,446; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 358 vdd.

⁹⁷⁷ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 245; İstahrî, *a.g.e.*, Neşr. De Goeje, s. 113 vdd.

⁹⁷⁸ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 240; Barthold, *İran Tarihi Coğrafyası*, s. 177.

Kürdler, İsfahan'dan Şehriyâ'ya göçmüşlerdir. Ahmed b. el-Hasan zemmine Edeşir, Karban zemleri adı da verilir⁹⁷⁹.

Mâzincân'ın daha önce Kirmân bölgesinde Dînever şehrinde adı geçen Kürd kabilesi olduğunu görmüştük. Fars bölgesindeki Kürd aşiretleri ise şunlardır: Kirmânîler, Râmânîler, Muhammed b. Bişr'in aşireti Medin, Bakîliyye, Bendâdmehrîye, Muhammed b. İshak'ın aşireti Sabbâhîye, İshakîye, Ezerkânîye, Sehkîye, Temâdehmîye, Ziyâdîye, Şehrâvîye, Bûndâdikîye, Hüsrevîye, Zemcîye, Sâfenîye, Şehyârîye, Mihrekîye, Mübarekîye, Estânherîye, Şâhevîye, Furâtiye, Selmûnîye, Sirîye, Azâdduhtîye, Mûtallebîye, Memâlîye, Lâriye, Berazduhtîye, Şahkânîye, Celilîye'dir. İbn Havkal'a göre buradaki Kürdler aslen Arap yani Kürd b. Mürd b. Amr b. Amr'ın torunları olduklarını söylenir⁹⁸⁰.

Arap coğrafyacılarının ifadelerine göre Fars bölgesinde Sâsânîler döneminden kalan ve X. yüzyılda halen varlığını devam ettiren sayıları yaklaşık beş bin kale vardı. Bu kaleler X. yüzyılda önemli ölçüde büyük bir kitleyi oluşturan Zerdüştlerin elinde idi. Zerdüştlerin sayısının, Hristiyan ve Yahudiler'den fazla olduğu söylenmektedir⁹⁸¹.

Fars halkının Farsça, Pehlevîce ve Arapça olmak üzere üç dili vardı. Halk Farsça konuşurken, Mecûsîler'in yazışma dili Pehlevîce'dir, sultanların yazışmalarında kullandıkları resmi dil ise Arapça'dır⁹⁸².

Abbâsîler'in zayıflaması ile İran'ın çeşitli bölgelerinde devletler kurulmaya başlandı. Bunlardan biri de 4 Cemâziyeevvel 255 (20 Nisan 869) yılında Şirâz başşehir olmak üzere Fars'ta kurulan Saffarî hânedanlığı idi⁹⁸³.

Saffârîler'in ardından Fars bölgesinde, daha evvel Deylemî olduklarından bahsettiğimiz Büveyhîler'in hâkimiyeti (322-448/934-1056) görülmektedir. Ardından bölge, 448'de (1056) Şebânkâre Emîri Fazlûye'nin ve 454 (1062) yılında Selçuklu hânedanından Kirmân hâkimi Kavurd Bey'in idaresine girdi⁹⁸⁴. Şimdi, Dandanakan Savaşı sonrası Selçuklular'ın bölgeye gelişi ve muhatap oldukları etnik unsurlardan bahsedelim.

6.2. Selçuklu Devrinde Fars Bölgesi

⁹⁷⁹ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 240.; İstahrî, *a.g.e.*, Neşr. De Goeje, s. 98-113.

⁹⁸⁰ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 244 vd; Ayrıca bkz. İstahrî, *a.g.e.*, Neşr. De Goeje, s. 113 vdd.

⁹⁸¹ İstahrî, *a.g.e.*, Neşr. De Goeje, s. 118; Al-Maqdisî, *a.g.e.*, Neşr. De Goeje, s. 439; İbn Havkal bu ateşkelerin adını vermektedir. Bkz. İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 247, 261.

⁹⁸² İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 258.

⁹⁸³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 162 vd; Gerdizî, *a.g.e.*, Terc. Filiz Akçay, s. 21.

⁹⁸⁴ Osman Gazi Özgüdenli, "Şirâz", *DİA*, XXXIX, 2010, s. 182.

6.2.1. Fars Bölgesinde Deylemler

Tuğrul Bey'in daha evvel bahsettiğimiz üzere Cibâl bölgesinde bir çok şehre hakim olması, Büveyhî Emiri Ebû Kalicâr'ın endişelenmesine sebep olmuştu. O vakitte Fars bölgesinin hakimi olan Ebû Kalicâr, savunma tedbirleri alarak bir yandan Şirâz şehrinin etrafına surlar yaptırırken diğer taraftan Sultan Tuğrul'a haber göndererek barış teklifinde bulundu (439/1047-1048). Bu anlaşmanın ardından Tuğrul Bey'in Ebû Kalicâr'ın kızıyla, Ebû Kalicâr'ın oğlu Ebû Mansûr Fülâd Sütûn'un ise Çağrı Bey'in kızı ile evlenmesi kararlaştırıldı (Rebûlahir 439/Ağustos-Eylül 1047)⁹⁸⁵.

Ebû Kalicâr, 4 Cemâziyelevvel 440 (15 Ekim 1048) tarihinde vefat edince⁹⁸⁶ yerine oğlu Ebû Nasr Hüsrev geçti. O, halifeden Bağdâd'da hutbeyi kendi adına okutmasını ve kendisine "el-Melikü'r-Rahîm" lakabını vermesini istedi. Diğer taraftan Ebû Kalicâr'ın vefat etmesi üzerine orduda bulunan Türkler, malları yağmalayınca, Ebû Kalicâr'ın oğlu Ebû Nasr Hüsrev, Büveyhî veziri Ebû Mansûr'un yanına gitmek zorunda kaldı. Bunu haber alan Türkler Vezir Ebû Mansûr'un ordusuna saldırdı ise de ordudaki Deylemlilerin sayesinde Türkler başarı elde edemedi Şirâz'a gitti. Şirâz'da bulunan Deylemler'in Ebû Mansûr Fülâd'a yardım etmesi üzerine Fars bölgesi onun eline geçti. Fakat yukarıda söylediğimiz gibi babasının vefatından sonra hükümdar olan Ebû Nasr Hüsrev, Fars bölgesini kardeşinin elinden geri almak için buraya bir ordu sevk etti ve Şirâz'ı ele geçirdi. Hutbe Ebû Nasr Hüsrev adına okunurken, Ebû Mansûr Fülâd ile annesi yakalanarak İstâhr Kalesi'ne hapsedildi (Şevval 440/Mart-Nisan 1049)⁹⁸⁷.

Şirâz'ı ele geçirdikten bir yıl sonra, burada bulunan Türkler ile Ebû Nasr Hüsrev'in ordusunda bulunan Bağdât'lı Türkler arasında anlaşmazlık baş göstermişti. Aralarında çıkan çatışmaların neticesinde Şirâzlı Türklerin galip gelmesi üzerine, Bağdât'lı askerler Irak'a geri gitmek zorunda kalmış, Büveyhî emirî Ebû Nasr Hüsrev de onlarla gitmişti. Bu sırada Şirâz şehrinde bulunan Deylemler, İstâhr Kalesi'nde esir olarak tutulan ve Büveyhî hükümdarının kardeşi olan Ebû Mansûr Fülâd Sütûn'u destekliyorlardı. Böylece

---

⁹⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 408; Mirhând, *a.g.e.*, II, s. 624; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 1450; İbn Haldûn, *el-İber*, Neşr. Abdülmuhammed Ayetî, III, s. 820 ve IV, s. 11; Ayan, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hânedan Evlilikleri*, s. 27.

⁹⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 415; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XV, s. 317; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, II, s. 169; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVIII, s. 470 vd; Mirhând, *a.g.e.*, II, s. 176 vd.

⁹⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 416; İbn Haldûn, *el-İber*, Neşr. Halil Şehhâde-Süheyl Zekkâr, IV, s. 652; Mirhând, *a.g.e.*, II, s. 177.

Türkler ve Deylemler'in desteğini alan Ebû Mansûr Fülâd, hapisten kurtularak önce İstâhr Kalesi'ni ele geçirdi, ardından bütün Fars diyarının hakimi oldu⁹⁸⁸.

İki kardeş arasında Zilkâde 441 (Mart-Nisan 1050) yılında çetin bir savaş meydana geldi. Ebû Nasr Hüsrev bozguna uğradı⁹⁸⁹. Böylece Şîrâz hakimi olan Ebû Mansûr Fülâd, yanında Hezâresb b. Bengîr, Mansûr b. el-Hüseyn el-Esedî ve bu ikisinin maiyetinde bulunan Türkler ve Deylemler ile birlikte Tüster'e doğru yola çıktılar. Fakat Ebû Nasr Hüsrev onlardan hızlı davranarak, Tüster'e geldi. İki taraf arasında yeniden bir savaş gerçekleşti. Bu sırada Hezâresb'in ordusu arasında, Ebû Mansûr Fülâd'ın öldüğüne dair haberler yayıldı, bunun üzerine ordudakilerin bir çoğu Ebû Nasr Hüsrev'in tarafına geçti. Bu savaşın neticesinde Ebû Mansûr Fülâd'ın ordusunda bulunanlar, Tüster ve Râmhürmüz'ü ele geçiren Ebû Nasr Hüsrev'den korkuyorlardı. Bunun üzerine onlar Tuğrul Bey'den yardım istedi. Tuğrul Bey'in çok sayıda asker gönderdiğini haber alan Ebû Nasr'ın askerleri onun yanından ayrıldılar. Bunlar, el-Besasîrî, Nurdüdevle Dübeyb b. Mezyed ve ayrıca Arap ve Kürd askerler idi. Yanında az sayıda Deylemî ve Bağdâdlı Türk askerlerden kalmış olan Ebû Nasr, bir diğer kardeşi Ebû Sa'd'dan yardım istedi. Böylece Ağustos-Eylül 1051 yılında aralarında tekrar bir savaş oldu. Ahvâz'da gerçekleşen bu savaşı kazanan Ebû Mansûr, bu sırada Şîrâz'ı ele geçiren kardeşi Ebû Sa'd'ın üzerine yürüdü. 16 Şevvâl 443 (20 Şubat 1052) yılında savaşa tutuşan taraflardan Ebû Sa'd galip geldi. Ebû Mansûr Fülâd Behender Kalesi'ne kaçarak oraya kapandı ve 445 (1054) yılına kadar burda kaldı⁹⁹⁰.

Bu kez Ebû Sa'd'ın güçlenmesinden korkan Ebû Nasr Hüsrev, Ebû Mansûr Fülâd'ı Şîrâz'a davet etti. Bu davet üzerine şehre gelen Ebû Mansûr, Şîrâz'ı zapt ederek burada hutbeyi Tuğrul Bey adına okuttu (Şevval 445/1054)⁹⁹¹. Bu tarihten itibaren bölge iki yıl boyunca Selçuklular'ın hâkimiyetinde kaldı⁹⁹².

İstâhr Kalesi hakimi Fazlûye adındaki Kürd kumandan, Muharrem 447 (Nisan 1055) yılında Şîrâz'a yürüdü, şehre girerek Ebû Mansûr Fülâd'ı oradan çıkardı. Tuğrul Bey

---

⁹⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, Neşr. Muhammed Yusuf ed-Dakkâr, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987, s. 137; Türkçe Tercümesi İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 421; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 249.

⁹⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 425; Mîrhând, *a.g.e.*, II, s. 177; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XV, s. 331; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVIII, s. 480; Gençtürk, *a.g.e.*, s. 236.

⁹⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 451; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XV, s. 331; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVIII, s. 480; İbn Haldûn, *el-İber*, II, Neşr. Abdülmühammed Ayetî, s. 817.

⁹⁹¹ İbn Haldûn, *el-İber*, Neşr. Halil Şehhâde-Süheyl Zekkâr, IV, s. 657; Mîrhând, *a.g.e.*, II, s. 178; Gençtürk, *a.g.e.*, s. 241.

⁹⁹² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 408; Mîrhând, *a.g.e.*, II, s. 624 vd; Ayan, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hânedan Evlilikleri*, s. 27

adına okunan hutbeyi de kesti⁹⁹³. Böylece Deylemler'in buradaki hâkimiyeti sona erdi⁹⁹⁴. Olayların devamını şimdi aşağıda zikredeceğiz.

6.2.2. Fars Bölgesinde Kürdler

İbnü'l-Belhi, 1056 yılında Fars Bölgesi'ni eline geçiren Şebânkâreîler'den bahseder. Bahsi geçen Fazlûye onların reislerinden idi. Onlar aslen çoban, oduncu ve kalifiye işçiler olarak bilinen ve sadece kaba kuvvetten anlayan kimselerdi. Bu emirliğin başında Remânî kolunun reisi Fazlûye (Fazlaveyh) vardı, sayıları ve itibarları gittikçe artan Şebânkâreîler, Büveyhîler'in son zamanlarında ortaya çıktı ve bütün Fars'a hâkim oldu⁹⁹⁵. Kürd olduğu düşünülen Şebânkâreîler'in İran'ın kuzey kesimlerinde yaşadıkları tahmin edilmektedir⁹⁹⁶. İbn Belhî, genel mânâda Şebânkâreîler olarak bilinen bu Kürd togluluğunu beş kabileye ayırmıştır. İsmâîliler, Râmâniler, Karzuvîler, Mesûdîler ve Şekânîler adı ile kayıtlara geçen bu kabilelerin birbirleri ile akraba olduğu, Şebânkâreîler'in aslının da burada bahsi geçen İsmâîliler olduğu bilinmektedir⁹⁹⁷.

Bondarî'ye göre "Şebânkâreîler'in memleketleri sarp ve kaleleri yüksek idi. Sabık sultan (Tuğrul Bey) ihsanı ile bunların gönüllerini avlamış, silah gücü kullanmaksızın onları itaati altına almıştı. Zira, onlar yüzünden yollarda güvenlik kalmamış. Dergezini ve efendisi ayrıca onların yanında bulunanlar bu kavme fena muamele ile zulmettiler. Bunun üzerine ürken Şebânkâreî kavmi kalelerine dönerek gizli olan fenalığı ortaya vurdular, sakin olan fitneyi harekete geçirdiler"⁹⁹⁸. Müellif Şebânkâreî, bağımsız eski Şebânkâreî meliklerinden bahsederken, onların soylarını Erdeşîr-i Bâbek-i Sâsânî'ye kadar dayandırmakta ve onların hakkında Hz. Adem'e kadar dayanan uzun bir şecere vermektedir⁹⁹⁹.

Şebânkâre denilen kavmin topraklarını üçüncü iklim kuşağında veren Müstevfî, bu toprakları, İran'ın Germsîr olarak adlandırılan Fars ve Kirmân eyaletleri arasındaki Fars denizinin kenarları olarak tarif etmiştir. Ayrıca bu kavmin merkezi olarak da İğ Kalesi ve

⁹⁹³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 460; Zehebî, *a.g.e.*, Neşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, XXX, s. 20; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 325.

⁹⁹⁴ Şebânkâre-i, *Mecmâ'u'l-Ensâb*, Terc. Fahri Unan, s. 85.

⁹⁹⁵ İbn Belhî, *a.g.e.*, s. 164.

⁹⁹⁶ İbn Belhî, *a.g.e.*, s. 164, 167; Bondarî, *a.g.e.*, s. 118; Guy Le Strange'nin *Doğu Hilafetinin Memleketleri* adlı eserinde İbn Belhî'den nakledilerek Fazlûye Deylem kökenli bir aileye mensuptur denilmektedir. Fakat Farsnâme'yi incelediğimizde müellife göre Fazlûye'nin Deylemler'in (Büveyhî) son günlerinde ortaya çıktığı ve onun Şîî İsmailî fırkasından olduğu nakledilmektedir; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 358.

⁹⁹⁷ İbn Belhî, *a.g.e.*, s. 164, 167.

⁹⁹⁸ Bondarî, *a.g.e.*, s. 118.

⁹⁹⁹ Şebânkâre-i, *a.g.e.*, Terc. Fahri Unan, s. 136.

ona bağı olan Zerkân kasabasını göstermiştir. Kesin olarak belirtilmese de bu kavmin merkezi Dârabcîrd şehri idi¹⁰⁰⁰.

Sıbt İbnü'l-Cevzî tarafından Kavurd Bey'in Fars eyaletindeki Şirâz ve bütün Fars bölgesine hakim olduğu (Receb 454/Temmuz-Ağustos 1062) kaydedilmiştir. Şebânkâreî emîrlerinden Fazlûye ise bu bölgedeki Kefîre adlı bir yere sığınmak zorunda kaldı. Kavurd Bey, tabi olduğu Tuğrul Bey adına hutbe okuttu, ona armağanlarla birlikte bir de fetihnâme gönderdi. Böylece Fars bölgesinde gerçek Selçuklu hâkimiyeti Kavurd tarafından tesis edilmiş oldu¹⁰⁰¹.

Fazlûyeh, Tuğrul Bey'in ölümü ile Kavurd'un Şirâz'dan ayrılmasını fırsat bilerek Şirâz'a bağı yerleri yağmalamaya başladı. Aralarında gerçekleşen savaş neticesinde Kavurd galip gelmişti (456/1064). Adamlarından birçoğu öldürülen Fazlûye, Şirâz'ı geri almak için Alparslan'dan yardım istedi. Sultan Alparslan Fars bölgesine giderek şehri Kavurd'dan alarak Fazlûye'ye verdi¹⁰⁰².

Aynı yıl içinde Alparslan'a karşı isyan eden Melik Kavurd, daha sonra bağışlanmasını istemiş ve 1067 yılına geldiğinde ikinci kez isyan etmişti. Çavlı ve Altuntaş adında iki emirin idaresindeki öncü kuvvetlerini Kavurd üzerine gönderen Alparslan, kardeşinin af dilemesi üzerine onu tekrar affetti. Daha sonraki dönemde Kavurd, Fars hakimi Fazlûye ile ittifak kurarak onu Alparslan'a karşı isyana teşvik etti. Fazlûye'nin isyan etmesi üzerine Sultan Alparslan ile karşı karşıya geldiler. Bu nedenle o, kendisine ait kaleleri tahkim etti ve bizzat kendisi de Hurşeh denilen bir kaleye sığındı. Bunun üzerine sultan, Ekim 1068'de İsfâhân'dan ayrılarak kardeşi Kavurd ile savaşmak üzere Kirmân'a geldi ve bir süre sonra da Şirâz'a geçti. Alparslan'ın veziri Nizâmü'l-Mülk Fazlûyeh'e ait kaleleri bazen siyasi bazen de savaşla birer birer fethetti. Sultan Alparslan Kavurd'un içinde bulunduğu Berdesîr'e yöneldi, Nizâmü'l-Mülk ise uzun zamandır Fazlûyeh'in içinde bulunduğu Hurşeh Kalesi'ni kuşatmakta idi. Nihayetinde yakalanan Fazlûyeh beş yüz bin altınla kaleyi Nizâmü'l-Mülk'e teslim etti. Nizâmü'l-Mülk onu Alparslan'a götürdü ve sultan onu affetti¹⁰⁰³. 464 (1071) yılında tekrar isyana teşebbüs eden Fazlûye,

---

¹⁰⁰⁰ Muharrem Hamza, *a.g.t.*, s. 162 vd; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 359 vdd.

¹⁰⁰¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 133 vd; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 189; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 20; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 299 vd.

¹⁰⁰² Sıbt İbnü'l-Cevzi, *a.g.e.*, Terc. Ali Sevim, s.137; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 23; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 157; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara 1995, s. 302.

¹⁰⁰³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 63 vd; Hamdullah Müstevfi-i Kazvînî, *a.g.e.*, Terc. Mürsel Öztürk, s. 347; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Alparslan Zamanı*, s. 241; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 40 vd; Şebânkâre-i'nin Türkçe tercümesinde bu olayın 1063 yılında gerçekleştiği ve Alparslan'ın öncü

Nizâmü'l-Mülk'ün emri ile idam edildi. Ardından sayıları altmış kadar olan Şebânkâreîler'i de öldürttü¹⁰⁰⁴

Selçuklular, ilk dönemlerinden itibaren Fars bölgesi ile ilgilenmişlerdi. Bu babta Melikşâh'ın ölümünün ardından yerine geçen küçük yaştaki oğlu Mahmûd adına idareyi ele alan Terken Hatun Fars bölgesine hakim olmak istemiş ve bölgeye Emîr Üner'i göndermişti. Bu sırada bölge Kirman Selçuklularının elinde idi. Şebânkâreî emîrliği ise Zambaur'un kayıtlarına göre Fazlûye'nin yeğeni Nizameddîn Mahmûd'a geçmişti. Emîr Üner, 487 (1094) yılında Kirmân Meliki Turanşâh tarafından mağlup edildi. Turanşâh'ın 1095 yılında ölümünün ardından Şebânkâreî reisleri, bölgede yeniden hâkimiyet kurmaya çalıştılar¹⁰⁰⁵.

Bunun üzerine Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk, Emir Üner'i yeniden Fars bölgesine tayin etti 492(1098-1099). Emîr Çavlı bu sıralarda, Huzistân ve Fars sınır bölgesinde bulunan Râmhürmüz ve Errecân şehirleri valisi idi. Şebânkâreî'ler ile mücadele eden Berkyaruk, muhtemelen Çavlı'yı da bu sebeple buraya vali tayin etmişti¹⁰⁰⁶.

Kirmân meliki Turanşâh'tan sonra Fars bölgesinde tekrardan hâkimiyet kuran Şebânkâreîler, Emir Üner'in gelişini haber alınca Kirmân meliki İraşâh'tan yardım istediler. Onun Şebânkâreîler'e yardımı üzerine Emir Üner İsfâhân'a kaçmak zorunda kaldı ve Fars bölgesi Melik İraşâh (ö. 494/1100) zamanında Kirmân Selçuklu Devleti'ne tabi oldu (1098)¹⁰⁰⁷. İraşâh, Fars seferinin ardından İsmail adında bir emire bağlı ve İsmâiliyye diye anılan Türkler ile mücadeleye başladı, İraşâh Fars bölgesi ile fazla ilgilenmediğinden Şebânkâreîler bölgedeki nüfuzlarını hızla artırmaya başladılar¹⁰⁰⁸.

Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar zamanına geldiğimizde sultan iki yaşındaki oğlu Çağrı'ya atabeg olarak tayin ettiği Emîr Çavlı Sakavu'yu, Şebânkâreîler'in hüküm sürdüğü Fars bölgesine vali tayin etti (502/1108-1109). Bu sırada Fars'ta Şebânkâreî'ye

---

kuvvetleri arasında Mengübâr'sın olduğu nakledilmektedir. Bkz. Şebânkâre-î, *a.g.e.*, Terc. Fahri Unan, s. 136; Emîr Çavlı hakkında bkz. Cihan Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklu Devleti Emîri Atabeg Çavlı Sakavu", *Tarih Dergisi*, S. 38, İstanbul 2003, s. 39 vd; Türker Uygur, "a.g.m.", s. 212 vdd.

¹⁰⁰⁴ Türker Uygur, "a.g.m.", s. 214.

¹⁰⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 184,202; Gaffarî, *a.g.e.*, s. 117; Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *a.g.e.*, Terc. Mürsel Öztürk, s. 377; Münecimbaşı, *a.g.e.*, I, Terc. Ali Öngül, s. 205; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi*, I, s. 367; Zambaur, *a.g.e.*, s. 233; Melikşâh devrinde Fars bölgesi, asayişin sağlanmadığı, her yıl düzenli olarak yağmaların yapıldığı bölge haline gelmiştir. Bkz. Türker Uygur, "Şebânkâreîler ve Selçuklular Zamanında Fars Bölgesindeki Faaliyetleri", *USAD*, S. 14, Bahar 2021, s. 215.

¹⁰⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 263.

¹⁰⁰⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 234.

¹⁰⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 263 vd; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi I Büyük Selçuklular, Irak, Kirmân ve Suriye Selçukluları*, s. 368; Erdoğan Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 52.

mensup çok sayıda emîr vardı. Şebânkâre kavmi çok kalabalık bir kavim olup sayılarını tespit etmek mümkün değildi. Şebânkâre'nin reisi Hüsrev namıyla marûf el-Hasan b. Mübâriz idi. Fesâ ve diğer bazı yerler onun hâkimiyetinde bulunuyordu. Çavlı ona da haber gönderip Muhammed Tapar'ın oğlunun hizmetine girmesini istedi. Hüsrev ise: "Ben Sultanın kölesiyim ve ona itaatkârım, fakat Çağrı'nın huzuruna gelmem mümkün değil; çünkü senin Emîr Buldacı ve diğerlerine neler yaptığını öğrendim. Ancak Sultan'ın emirlerine âmâdeyim." cevabını verdi. Çavlı, Hüsrev'in cevabını öğrenince Fârs'ta onunla beraber kalmalarının ve onunla geçinmelerinin mümkün olmadığını anladı. Ağırılıklarını hayvanlara yükleyip Sultan Muhammed'in yanına dönüyormuş gibi yola çıktı. Elçi geri dönüp Hüsrev'e haber verdi. Hüsrev gurura kapılıp kendinden emin bir halde içki âlemine daldı, fakat Çavlı'nın üzerine geldiği haberini alınca İğ Kalesi'ne giderek buraya sığındı¹⁰⁰⁹. İğ Kalesi'ni muhasara altına alan Çavlı, muhasaranın uzun ve zahmetli olacağını anlayınca İğ Kalesi hakimi Hasûye ile bir antlaşma yaparak Fars'ın diğer şehirleri ile ilgilenmek üzere Şîrâz'a döndü¹⁰¹⁰.

Çavlı'nın bundan sonraki faaliyetleri, daha evvel isimlerinden bahsettiğimiz Fars bölgesinde Şebânkâreîler'i oluşturan kavimlerden olan Ramânîler, Karzûvîler, Mesûdîler ve Şekânîler üzerine olmuştur. Böylece Çavlı, Fars bölgesinde bir çok şehri ele geçirmişti (510/1116-1117)¹⁰¹¹.

Sultan Sancar döneminde Fars bölgesi, Irak Selçuklu hükümdarı Sultan Mahmûd'a bağlı kalmak şartı ile Muhammed Tapar'ın en küçük oğlu Selçukşâh'a iktâ edildi ve yanına atabeg olarak Karaca es-Sakî tayin edildi. Böylece Selçukşâh, Fars meliki ilan edildi¹⁰¹². Bondârî, Ali Bar ve Dergüzînî'nin Şebânkâreler üzerindeki baskısını şu sözlerle anlatmaktadır: "Mâzenderan ümerasından bir cemaatle, Fars diyarı cihetindeki Kürdler cinsinden bir kavim olan Şebânkâreî ümerasından bir taife, sultanın hizmetinde idiler. (Yahut: Mâzenderan ümerasası ile Şebânkâreîye ümerasından bir taife sultanın hizmetinde bulunuyorlardı. Bunlar Fars diyarı cihetindeki Kürdler cinsinden bir kavim idiler). Sabık sultan ihsanı ile bu kavimlerin gönüllerini almış ve silah kullanmadan bunları idaresi altına almıştı. Zira bunlar yüzünden vaktiyle yollarda emniyet kalmamıştı. Bunlar fenalık

---

¹⁰⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 410 vdd; Ebû'l-Hayr Zerkûb-i Şirâzî, *Şirâznâme*, Neşr. Behmen Kerimî, Tahrân 1357 hş., s. 40 vdd; Şebânkâre-i, *a.g.e.*, Terc. Fahri Unan, s. 139; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 92; Özeydın, *Muhammed Tapar*, s. 55.

¹⁰¹⁰ İbnü'l-Esîrî, *a.g.e.*, X, s. 411 vd; Zerkûb-i Şirâzî, *Şirâznâme*, s. 40 vdd; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 92; Özeydın, *Muhammed Tapar*, s. 55 vd.

¹⁰¹¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 412; Ayrıca bkz. İbn Belhî, *a.g.e.*, s. 167; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 56 vdd.

¹⁰¹² Bondarî, *a.g.e.*, s. 120; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 63.

yapmaya alışık bir kavimdi. Dergüzînî, efendisi Ali Bar ve onların yordakçıları (yardımcıları) bu cemaate fena muamele ve zulmettiler. Bunun üzerine bunlar, ürtküler ve kalelerine geri dönerek o zamana kadar gizledikleri fenalıklarını tekrar ortaya çıkardılar. Böylelikle sakin olan fitneliği tekrardan harekete geçti”¹⁰¹³.

Şebânkâreler hakkında bu tarihlerden itibaren detaylı bilgi olmayıp muhtemelen onların, Fars bölgesine Irak Selçuklu hükümdarı tarafından bölgeyi idare etmesi için gönderilen şehzade ve atabeglere itaat ettiği tahmin edilmektedir. Selçukluların Fars Atabeglerinin ordusuna destek kuvvet sağlamak amacıyla paralı askerlik yaptıkları zamanlar da olmuştur. Fars bölgesi, Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun 552 (1157) yılında yıkılmasının ardından Oğuzlar’ın Salur ya da Salgur adıyla bilinen boyunun hâkimiyetine geçti¹⁰¹⁴.

6.2.3. Fars Bölgesinde Salgurlular

Çavlı Saku’nun 516 (1116-1117) yılında ölümü¹⁰¹⁵ üzerine yeniden bölgede hâkimiyet sağlamak isteyen Şebânkâreîler bu amaçlarına ulaşamamıştı, hatta Salgurlular’dan Sungur b. Mevdûd’un 543’te (1148) bölgeye hakim olması ile Şebânkâreler yavaş yavaş yerleşik düzene geçmişlerdi¹⁰¹⁶.

Sultan Sancar’ın Katavan Savaşı’nın ardından mağlup olması ve merkezi otoritede meydana gelen zayıflık neticesinde, 539 (1144-1145) yılında Sirderya boylarından kopan ikinci bir Türkmen dalgası içinde Salgurlular’un Fars bölgesine geldiğini görmekteyiz¹⁰¹⁷. Salgurlular adını, 24 Oğuz boyundan Üç-oklara mensup biri olan Salur’dan almaktadır. Onlar, Genduman yaylağından Kûh-ı Gilûye’ye kadar olan bölgeye yerleştiler, Oğuz boy teşkilâtına uygun bir tarzda olarak bu havalide yaylak ve kışlak yapıyorlardı¹⁰¹⁸.

XII. yüzyılın ilk yarısında daha evvel isimlerinden bahsettiğimiz ve Şîrâz’ı yöneten Celâleddin Çavlı, Karaca es-Sâkî, Mengü Bars ve Boz-Aba gibi güçlü Selçuklu emîrleri Şîrâz’da önemli imar faaliyetlerinde bulundular¹⁰¹⁹. Bunlardan sonuncusu Oğuz Türkmenlerinden Boz-Aba 541 (1146-1147) yılında Fars atabegi olarak seçildi, fakat kısa

¹⁰¹³ Bondarî, *a.g.e.*, s. 118 vd.

¹⁰¹⁴ Erdoğan Merçil, “Salgurlular”, *DİA*, XXXVI, 2009, s. 29; Krş. Cihan Piyadeoğlu, “Büyük Selçuklu Devleti Emîri Atabeg Çavlı Sakavu”, s. 225.

¹⁰¹⁵ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 414.

¹⁰¹⁶ Lambton, “İlât”, XXII, 2000, s.76.

¹⁰¹⁷ Zerkûb-i Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 48;

¹⁰¹⁸ Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, TTK, Ankara 1975, s. 32 vd; Merçil, “Salgurlular”, s. 29.

¹⁰¹⁹ Osman Gazi Özgüdenli, “Şîrâz”, *DİA*, XXXIX, 2010, s. 182.

süre Rey valisi Abbâs ile bir araya gelerek Sultan Mesûd'a itaatten ayrılmaya karar verdiler ve onun ülkesindeki bir çok yeri ele geçirdiler. Bu sırada sultanın emîr hacibi ve devlete hakim adamı olan Emîr Abdurrahman Toga-yürek'te bu isyancıların yanında yer aldı. Aralarında bir savaşa gerçekleşmeden, Abdurrahman'ın hazırladığı anlaşma maddelerini kabul eden Sultan Mesûd, böylece onların himayesi altına girmiş oldu¹⁰²⁰. Bundan sonra meydana gelen olaylara baktığımızda İbnü'l-Esîr'in dediği gibi Sultan Mesûd'un gerçekte onların himayesine girmesi durumu şüphe içermektedir.

Sultan Mesûd, Atabeg Abdurrahman'ı bertaraf ettiği gibi, vezir Tâceddin'i affederek Fars'a göndermiş, onunla Boz-Aba'ya gönderdiği haberde, arkadaşlarının uğradığı âkıbetin kendisi için de bir uyarı niteliği taşıdığını bildirmişti. Bu olay üzerine Boz-Aba, derhal yanında Sultan Mahmûd'un oğulları Muhammed ve Melikşah olmak üzere ordusuyla harekete geçti. O, İsfâhân'a gelerek Şehzade Muhammed'i tahta çıkartıp, derhal Hemedan'a yürüdü. Sultan Mesûd'un sulh teklifini reddeden Boz-Aba, Hemedan'dan bir konak mesafedeki Karategin çayırında savaşa girdi. Bu savaş esnasında bir ok ile vurularak öldürülen Boz-Aba'nın kesik başı Bağdâd'a gönderilerek, Halife el-Muktefi'nin sarayının kapısına asıldı. Kaçan iki Selçuklu şehzadesi ise Fars'a gittiler (542/1147). Bunlardan Melik Melikşah b. Mahmûd Fars'a hâkim oldu¹⁰²¹.

543 (1148-1149) yılında Salgurlular'ın başından bulunan Sungur b. Mevdûd, Irak Selçuklu Sultanı Melikşah Fars bölgesi meliki olunca, ona atabeg olarak atanmıştı. Sungur, Melikşah b. Mahmûd'un onun kardeşini haksız yere öldürmesi üzerine isyan etti¹⁰²². Şîrâz'ı ele geçiren Sungur, Fars Atabegliği veya Salgurlular adıyla bilinen hânedanlığın temellerini atmış oldu (543/1148)¹⁰²³. Fars bölgesi üzerinde hâkimiyetini kaybeden Sultan Melikşâh, tekrar ele geçirmek için amcası Mesûd'dan yardım alarak birkaç kez şansını denemiş ise de başarısızlığa uğramıştır¹⁰²⁴.

Salgurlular'ın ilk Atabegi olan Sungur, bu sırada Fars'ı ele geçirmek isteyen, Kıpçak hudutlarından bir Türkmen dalgası ile Huzistan'a gelen Avşar reisi Yakub b. Aslan ile

---

¹⁰²⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 99; Bondarî, *a.g.e.*, s. 170; Zambaur, *a.g.e.*, s. 232; Bosworth, *Dynastice Tables*, s. 207.

¹⁰²¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, s. 111; Reşîdüddîn, *a.g.e.*, Terc. Ahmed Ateş, s. 128-131; Bondarî, *a.g.e.*, s. 171-175; Erdoğan Merçil, "Salgurlular", *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*, VIII, s. 27.

¹⁰²² Salgur soyundan olan bu kişi Boz-Aba'dır Bkz. Haigh T. W., "Salgurlular" Maddesi, *İA*, X, s. 125; Huzistân Avşarları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ergin Ayan, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Dağılma Sürecinde Huzistan Avşarları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IV/18, Yaz 2011, s. 186.

¹⁰²³ Erdoğan Merçil, "Salgurlular", s. 29.

¹⁰²⁴ Mîrhând, *a.g.e.*, II, s. 775; Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, s. 35.

mücadele etti¹⁰²⁵. Aralarında gerçekleşen birçok savaşın neticesinde Sungur galip gelmiş ve Yakub b. Aslan Huzistân'a dönmek mecburiyetinde kalmıştır¹⁰²⁶. Bu olaylardan sonra Yakub b. Arslan hakkında bilgiye rastlamamaktayız. Onun ardından Huzistan Avşarları, Şumla ile yeniden olaylara karışmaktadır. Atabeg Sungur, Safer 544 yılında (Haziran-Temmuz 1149) Selçuklu Şehzadesi Mahmud b. Melikşâh'ı Nevbecân'a getirerek buraya hapsetti. Bir müddet sonra Fars bölgesini kaybeden Melikşâh, Huzistan'a hakim olarak 553 (1158) yılında Fars'a doğru harekete geçti. Onun Fars'a hakim olup olmadığı bilinmemektedir. Melikşâh, Irak Selçuklu sultanı Muhammed b. Mahmud'un Zilhicce 555 (Aralık 1159-Ocak 1160) yılında ölümü üzerine taht mücadelesine girişmiş, bu mücadele sırasında muhtemelen Atabeg Sungur'dan yardım istemiştir. Bu durumu, Atabeg Sungur'un yeğeni Tekle b. Zengî'nin Melikşâh'ın yanında yer almasından anlamaktayız¹⁰²⁷.

Sungur, on üç yıl hüküm sürdükten sonra Mergzâr-ı Beyzâ'da 556 (1161) yılında henüz elli bir yaşındayken öldü¹⁰²⁸. Onun ölümünden sonra yerine kardeşi Zengi geçti (556/1161)¹⁰²⁹. Atabeg Zengi, Boz-Aba'nın oğulları Salgur Naşi ve Alparslan Salguri'nin muhalefeti ile karşılaştı. Aile içi bu muhalefeti hallettikten sonra Irak Selçuklularına tabi olmuştur (19 Şaban 560/1 Temmuz 1165)¹⁰³⁰.

Atabeg Zengî, halka kötü davranıyordu. Bunun üzerine halktan bir grup Hûzistan hâkimi Afşar Şumla (Aydoğdu) bölgeye davet etti. Askerlerini hazırlayıp Fars'a doğru harekete geçen Şumla'nın ordusu ile Atabeg Zengî'nin ordusu arasında savaş vuku buldu. Kötü tutumundan dolayı Zengî'den memnun olmayan askerleri, ona ihanet ettiler. Bunun üzerine mağlup olarak oradan kaçan Atabeg Zengî, küçük bir grupla birlikte kaçarak, Şebânkâre Kürdlerine sığındı. Kürdlerin reisi onu iyi karşılayarak ağırladı¹⁰³¹.

---

¹⁰²⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, Terc. Ali Sevim, s. 130; Ayan, "Selçuklu-Kıpçak İlişkileri", s. 112, 124 vd; Merçil, "Salgurlular", s. 29.

¹⁰²⁶ Zerkûb-i Şirâzî, *a.g.e.*, s. 49; Sümer, *Oğuzlar*, s. 270.

¹⁰²⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 208; Merçil, "Salgurlular", s. 30; Bosworth, *Iranian World*, s. 176 vd; Zehebî, Melikşâh'ı Fars ülkesinin hakimi olarak tanıtmaktadır. Bkz. Zehebî, *Siyer-ü Alâmi'n-nübelâ*, s. 65.

¹⁰²⁸ Zerkûb-i Şirâzî, *Şirâznâme*, s.50; Sümer, *Oğuzlar*, s. 334.

¹⁰²⁹ Erdoğan Merçil, "Salgurlular", s. 29; Zambaur, *a.g.e.*, s. 232; Bosworth, *Dynastice Tables*, s. 207.

¹⁰³⁰ Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 276; Erdoğan Merçil, "Salgurlular", s. 31.

¹⁰³¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 281 vd; Erdoğan Merçil, "Salgurlular", s. 32; Ayan, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Dağılıma Sürecinde Huzistan Avşarları", s. 189.

Bu sırada Fars'a hâkim olan Şumla da halka kötü davranınca Atabeg Zengî b. Deklâ daha önce sığındığı Kürdlerin de desteğini alarak Şumla'nın üzerine yürüdü ve Fars'ı tekrar ele geçirdi (564/1168-1169)¹⁰³².

Zengî'nin 574 (1178-79) yılında İstâhr yakınlarındaki Eşkenvâr'da ölümünün ardından hânedanın başına beş oğlundan biri olan Tekle (Tekele) geçti¹⁰³³. Hârezmşâh Sultânşâh'ın, Oğuzlar'ın elinde bulunan Merv ve Serâhs şehirlerini ele geçirmesi üzerine buradaki Oğuzların bir kısmı Fars bir kısmı ise Kirmân'a hareket etti. Göç eden bu Oğuzlar'ın Fars bölgesinde büyük bir etkisi olmazken, Kirmân'a gelen Oğuzlar, buradaki otorite zayıflığından istifade ederek bölgeye hakim oldular. Bu durum karşısında Kirmân ileri gelenleri, Fars bölgesi hakimi Tekle b. Zengî'den yardım istediler. Tekle b. Zengî, Salgurlu yardımcı kuvvetlerini Emîr Mücahîd Gürgânî komutasında Kirmân'a gönderdi. Oğuzlar'ın gücünü hafife alan komutan, aralarında gerçekleşen savaşın sonucunda mağlup oldu ve Fars'a geri döndü (575/1179-1180)¹⁰³⁴.

Salgurlu Atabeg Tekle devrinde Lûr-ı Büzürg sülâlesinden Nusretuddîn Hezâresb b. Ebû Tâhir gittikçe kuvvetlenmiş ve Şûlistan bölgesini istilâ etmişti. Tekle, onunla mücadelede başarılı olamayıp anlaşma yapmak zorunda kaldı. Hezâresb zamanında Lûristân atabegleri önemli bir yükselişe geçti. Salgurlu Atabeg Tekle'nin onu uzaklaştırmaya gücü yetmedi. Hezâresb, tarıma uygun gördüğü her yerde köyler kurarak bu yerlere insanlar yerleştirdi ve hiçbir yeri harap bırakmadı. Daha sonra Hezâresb, oğlu Tekle'yi Halife Nasr'a gönderdi ve Atabeglik istedi. Halife onun isteğini uygun buldu ve ona menşûr verdi¹⁰³⁵. Tekle, Fars Salgurlularının torunudur. Onun döneminde Salgurlular ve Lûrlar arasında birkaç kez savaş gerçekleşti. Salgurlular, on bin Lûr, Şul ve Türk piyadesi ile Tekle'ye saldırmış olsa da gerçekleşen her savaşta mağlup oldular. Fakat Lûrlu Atabeg Tekle bir süre sonra (655/1257) Hülagu Han ordusu ile Bağdâd'ı ele geçirmek üzere yola çıkınca, ona karşı güçlü duramayacağını düşünerek itaatini bildirdi¹⁰³⁶.

Lûrlar hakkında Kazvinî'nin eserinde şu sözler geçmektedir: “Bu kavme bu isim şöyle verilmiştir: Manrûd vilayetinde bir köy vardı. Oraya Kürd derlerdi. Orada Lori dilinde

¹⁰³² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 281 vd; Erdoğan Merçil, “Salgurlular”, s. 32; Ayan, “Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Dağılıma Sürecinde Huzistan Avşarları”, s. 189.

¹⁰³³ Efdâleddîn Kirmânî, *Bedâyiü'l-Ezmân*, s. 63; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 270b; Hamdullah Müstevfî-i Kazvinî, *a.g.e.*, Terc. Mürsel Öztürk, s. 405; Merçil, “Salgurlular”, s. 33.

¹⁰³⁴ Efdâleddîn Kirmânî, *Bedâyiü'l-Ezmân*, s. 87 vd; Efdâleddîn Kirmânî, *Selçûkiyân-i Gûz der Kirmân*, s. 127-129; Merçil, “Salgurlular”, s. 34.

¹⁰³⁵ Mîrhând, *a.g.e.*, II, s. 782; Hamdullah Müstevfî-i-i Kazvinî, *a.g.e.*, Terc. Mürsel Öztürk, s. 433 vd; Merçil, “Salgurlular”, s. 34.

¹⁰³⁶ Hamdullah Müstevfî-i Kazvinî, *a.g.e.*, Terc. Mürsel Öztürk, s. 435 vd; Zambaure, *a.g.e.*, s. 234.

“Kul” dedikleri bir geçit ve ayrıca o bentte Lor dedikleri bir yer vardı. Lorlar kavminin ortaya çıkışı hakkında şöyle derler: Süleyman peygamber kendisi için bakire ve güzel yüzlü birkaç cariye getirsin diye Türkistan’a bir mutemet gönderdi. Yolda şeytanların şerrinden emin olsun diye ona “herzi” büyüsünü öğretti. O adam, cariyeler ile dönüşü sırasında Kul-i Manrûd bölgesinde “herz” büyüsünü unuttu. O mutemet adamın kılığına girerek, şeytanlar cariyelerin aklını aldılar. Süleyman cariyeleri görünce o adamdan “herz’i nerede unuttun” diye sordu, “filan yerde” cevabını aldı. Süleyman bu işin şeytanların işi olduğunu anladı, o cariyeleri o yere gönderdi. Onlardan çocuklar doğdu onlara Lor’lu dediler. Bu rivayet zayıftır. Diğer bir husus ise: Araplar’dan bir topluluk Süleyman’a karşı isyan etti. O vilayete gittiler. Kadınlara zorla tecavüz ettiler. Süleyman o cariyeleri de o vilayete gönderdi. Onlardan çocuklar doğdu ve yüce Allah o vilayetin üzerine veba musallat etti. O çocuklardan başkaları öldüler. Bu söz “Lor’ların” indinde en doğrusudur. Çünkü Lori dilinde Arapça sözcükler çoktur. Fakat şu on harf Lori dilinde kullanılmaz: Ha, Hı, Şın, Sad, Zat, Tı, Zı, Ayın, Gayın, Kaf¹⁰³⁷.

Yerleşik hayatı benimsemiş olan Lûrlar, Hemedan, Burûcird ve Nihâvend civarında kuzey bölgelerde yaşarlar. Göçebe olanlar kabilelere bölünmüşlerdi. Bu kabilelere Keytûl adı, onların reislerine ise Tûşmâl veya Kâid adı verilirdi. Lûristan, Büyük Lûr ve Küçük Lûr olarak iki bölgeye ayrılıyordu. Küçük Lûr, Kûh-ı Kebîr (Büyük Dağ) tarafından Piş-i Kûh (Dağın Önü) ve Poşt-ı Kûh (Dağın Ardı) diye iki kısma ayrılır. Küçük Lûristan’da XII. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar atabeglerin hânedanı hüküm sürdü¹⁰³⁸. Barthold, yakın dönem çalışmalarında onların kökenine dair belirsizliğin halen devam ettiğini, fakat eldeki verilerden yola çıkarak onların dillerinin Kürdçe’ye daha yakın olduğunu söylemektedir. Ayrıca Tumanski’den naklederek Lûrlar’ın fiziksel özelliklerinin Aryan tipinin özelliklerini diğerlerine nazaran daha saf bir şekilde muhafaza ettiklerini söyler¹⁰³⁹. Bundan başka Mesûdî, Kürd kabilelerinin adını sayarken Lûriye diye bir kabileden bahsetmektedir¹⁰⁴⁰. Yakût el-Hamevî, İsfâhân ile Huzîstan arasındaki dağlık bölgede yaşayan Lur adlı bir Kürd kabilesinden bahseder¹⁰⁴¹.

¹⁰³⁷ Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *a.g.e.*, Terc. Mürsel Öztürk, s. 431 vd.

¹⁰³⁸ Barthold, *İran Tarihi Coğrafyası*, s. 192; Ayrıca bkz. Stanley Lane Poole, *The Mohammadan Dynasties, Chronological and Genealogical Tables with Historical Introductions*, London 1894, s. 174 vd; Zambaure, *a.g.e.*, s. 234.

¹⁰³⁹ Barthold, *İran Tarihi Coğrafyası*, s. 193; Lurlar hakkında ayrıca bkz. Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 260 vd; Osman Gazi Özgüdenli, “Lurlar”, *DİA*, 3. Basım Ek-2, 2019, s. 161 vd.

¹⁰⁴⁰ Mesûdî, *a.g.e.*, Terc. Ahsen Batur, s. 193.

¹⁰⁴¹ Yakût, *a.g.e.*, Neşr. F. Wüstenfeld, s. 455.

Tekrar Salgurlular bahsine geri dönelim. 594 (1197-1198) yılında Fesâ'nın Bîdek köyünde vefat eden Salgurlu Atabegi Tekle'nin cenazesi kardeşi Sa'd tarafından Şîraz'a getirilerek Sungur'un yanına defnedildi¹⁰⁴². Ardından yerine geçen kardeşi Sa'd b. Zengî dönemi (1198-1226) Salgurlular için parlak bir dönem oldu. Kirmân bölgesinde Oğuzlar'ın ardından Hârezmşâhlar'ın hâkimiyeti söz konusuydu. Oğuzların çıkarttıkları karışıklıklar ve nihayetinde Kirmân bölgesinin Acemşâh b. Melik Dinar'a verilmesinden daha evvel ayrıntılı olarak bahsetmiştik. Çıkan bu karışıklıkları bastırmak için Salgurlular'dan yardım istenmişti. Atabeg Sa'd, ilk önce Salgurlu kuvvetlerinin Kirmân'a ulaşması sebebiyle bu bölgenin kendisine ait olduğunu belirterek, Acemşâh'ın Kirman'dan çıkması gerektiğini ve İzzeddin Fazlûn'u beşyüz süvari ile yolladığını bildirmekteydi. Çok geçmeden İzzeddin Fazlûn Berdesîr civarında görüldü. Oğuzlar için Salgurlu üstünlüğünü kabulden başka çare yoklu. Halk da Salgurlulara meyletmişti. Berdesîr'i işgal eden Oğuzlar, Atabeg Sa'd'dan çekinerek şehri Salgurlu ordusuna teslim ettiler. Böylece Kirmân'da Salgurlu hâkimiyetinin temelleri atılmış oldu (600/1203-1204)¹⁰⁴³.

Kirmân'ı ele geçirdikten bir yıl sonra Berdesîr'e gidip Kavurd'un tahtına oturan Atabeg Sa'd, Kirmân'ı düzene soktu ve büyük bir kısmını itaat altına aldı, fakat bölge ilerleyen zamanlarda ihmal edilince Hârezmşâhlar'ın eline geçti (10 Safer 610/31 Haziran 1213)¹⁰⁴⁴.

Atabeg Sa'd 29 yıllık bir hükümet devresinden sonra 12 Zilkâde 623 yılında (5 Kasım 1226) Bihâtzâd'da öldü¹⁰⁴⁵. Yerine geçen oğlu Atabeg Ebû Bekir zamanında Moğollar'a karşı barışçıl bir siyaset izlendi. Diğer taraftan Basra Körfezi sahilleri hâkimiyetini Arabistan sahillerine kadar genişletti (627/1230). Uzun ve parlak bir hâkimiyet döneminin ardından 5 Cemâziyelâhîr 658 (18 Mayıs 1260) yılında vefat etti¹⁰⁴⁶. Yerine

---

¹⁰⁴² Kadı Nasıreddîn Beyzâvî, *Nizâmü't-Tevârîh*, Neşr. Mahmûd Afşar, Tahran 1382, s. 122; Hac Mirzâ Hasan Hüseyinî Fesâî, *Farsnâmei Nâsirî*, Neşr. Mansûr Restgâr Fesâî, I, Tahran 1378, s. 252; Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 270b; Mîrhând, *a.g.e.*, II, s. 775; Hândmîr, *a.g.e.*, II, s. 560; Kazvîni ve Gaffarî'de Tekle'nin ölüm tarihi 590 (1193-1194) yılı verilmektedir bkz. Hamdullah Müstevfî-i Kazvîni, *a.g.e.*, Terc. Mürsel Öztürk, s. 405; Gaffarî, *a.g.e.*, s. 126; Fasîhî, *Mücmel-i Fasîhî*, II, 1340, erişim: persianbooks2.blogspot.com, s. 272; Krş. Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, TTK, Ankara 1975, s. 62.

¹⁰⁴³ Efdâleddîn Kirmânî, *Selçûkiyân-i Gûz der Kirmân*, s. 213 vdd; Merçil, "Salgurlular", s. 37.

¹⁰⁴⁴ Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 270b; Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Tarihi*, s. 198; Merçil, "Salgurlular", s. 38.

¹⁰⁴⁵ Mîrhând, *a.g.e.*, II, s. 776 vd; Hândmîr, *a.g.e.*, II, s. 561; Hamdullah Müstevfî-i Kazvîni, *a.g.e.*, s. 406; Zerkûb-i Şîrazî, *a.g.e.*, s. 54; Vassâf, *Târîh-i Vassâf*, II, Bombay 1269, s. 155; Merçil, "Salgurlular", s. 41.

¹⁰⁴⁶ Hasan-ı Yezdî, *a.g.e.*, vr. 272b; Mîrhând, *a.g.e.*, II, s. 777; Hândmîr, *a.g.e.*, II, s. 564; s. Hamdullah Müstevfî-i Kazvîni, *a.g.e.*, s. 406; Benaketî, *Târîh-i Benaketî*, Neşr. Cafer Şîâr, Çaphâne-i Behmen, Tahran 1348, s. 408; Vassâf, s. 180; Merçil, "Salgurlular", s. 43,45.

geçen oğlu II. Sa'd'ın on iki gün sonra ölmesi üzerine, o vakit henüz çocuk yaşta olan diğer oğlu Adudüddin Muhammed hükümdar ilân edildi, nâibliğini annesi Terken Hatun üstlendi, fakat Terken Hatun onu sekiz ay sonra tahttan uzaklaştırdı ve İlhanlı hükümdarı Hülagû'nun yanına gönderdi. Onun ardından atabeglik tahtına oturtulan Aduddîn'in kardeşi Selçukşâh, babası Ebû Bekir'in aksine Moğollar ile savaşmayı tercih etti ve Hülagû'nun emri ile yakalanarak öldürüldü (662/1263-1264)¹⁰⁴⁷.

Selçukşâh'ın ardından tahta çıkarılan II. Sa'd'ın kızı Atabeg Âbiş Hatun Hülâgû'nun oğlu Mengü Timur ile evlendirildi (670/1271-72). Âbiş Hatun'un Tebriz yakınlarındaki Çerendâb'da 11 Zilkade 685'te (29 Aralık 1286) ölümüyle Salgurlu hâkimiyeti sona erdi ve bölge tamamen Moğol idaresi altına girdi¹⁰⁴⁸.

---

¹⁰⁴⁷ Mîrhând, *a.g.e.*, II, s. 778 vd; Rashiduddin Fazlullah's Jami'u't-Tawarikh, Trans. W. M. Thackston, II, Harvard University, 1999, s. 459; Gaffarî, *a.g.e.*, s. 127; Zerkûb Şirazî, *a.g.e.*, s. 64; Vassâf, *a.g.e.*, s. 194; Benaketî, *a.g.e.*, s. 408; Merçil, "Salgurlular", s. 46 vd.

¹⁰⁴⁸ Mîrhând, *a.g.e.*, II, s. 779 vd; Gaffarî, *a.g.e.*, s. 127; Vassâf, *a.g.e.*, s. 221 vd; Zerkûb Şirazî, *a.g.e.*, s. 71; Merçil, "Salgurlular", s. 49 vd.

YEDİNCİ BÖLÜM

7. EL-CEZİRE BÖLGESİ

7.1. Selçuklulardan Evvel El-Cezîre Bölgesinin Etnik Durumu

Dicle ve Fırat arasında bulunan El-Cezîre bölgesini, Araplar bu isimle adlandırırken, Eski Yunanlılar ve günümüzde Avrupalılar Mezopotamya olarak adlandırmışlardır¹⁰⁴⁹. Makdisî, bu bölgeden İklim-i Akûr bölgesi olarak bahsetmektedir¹⁰⁵⁰. XIII. yüzyıl İslâm coğrafyacılarından Yakût el-Hamevî, Makdisî'den nakletmiş olsa gerek bölgeyi Cezîret-i Akûr başlığı altında vermektedir¹⁰⁵¹. Guy Le Strange, bu ismin (Akûr) kökeninin belli olmadığını, fakat bir zamanlar Kuzey Mezopotamya ovasına verilen özel bir isim olduğunu söylemektedir¹⁰⁵².

Bölgenin sınırları, tarihi süreç içerisinde sürekli değişiklik göstermiştir. El-Cezîre'nin batıda Anadolu sınırı Fırat Nehri'dir. Söz konusu nehirden başlayan Cezîre sınırları güneye doğru Samsat, Rumkale, Birecik, Rakka, Rahbe ve Hille beldelerinden geçerek güneyde bulunan Divânîye'ye yaklaştıktan sonra doğuya yönelir. Bahsi geçen yerler Cezîre bölgesinin Fırat hududunu teşkil eder. Buradan itibaren Dicle hudut kabul edilerek bölgenin sınırları, Sin'e oradan Hadise'ye ve Musul boyunca Cezîret-i İbn Ömer (Cîzre)'e varır. Oradan kuzeye doğru Amid'e uzanır. Amid'den batıya döner, Ermenîye (Doğu Anadolu) nin güneyinden Samsat'a varır ve başlangıç yerimiz olan Fırat Nehri'ne doğru uzanır. Bölgenin doğusunda Doğu Anadolu, güneyinde Irak, batısında Suriye, kuzeybatısında Gaziantep, Maraş ve Malatya yer alır¹⁰⁵³.

---

¹⁰⁴⁹ İbn Fakîh, *a.g.e.*, s. 128; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 197; Mesûdî, *a.g.e.*, Terc. Ahsen Batur, s. 25; George Rawlinson, *Parthia*, Library of the University, New York 2007, s. 247; Ahmet Altungök, *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, Hikmetevi Yay., İstanbul 2015, s. 82; Adnan Çevik, "X-XIV. Yüzyıl İslâm Coğrafyacılarına Göre; el-Cezîre ve İdari Taksimatı", *Osmanlı Araştırmaları*, XXXIII, İstanbul 2009, s. 35-64

¹⁰⁵⁰ Makdisî, *a.g.e.*, Neşr. De Goeje, s. 138.

¹⁰⁵¹ Yakût, *a.g.e.*, Neşr. F. Wüstenfeld, II, s. 72.

¹⁰⁵² Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 125; Ayrıntılı bilgi için bkz. Adnan Çevik, "X-XIV. Yüzyıl İslâm Coğrafyacılarına Göre; el-Cezîre ve İdari Taksimatı", s. 35 vd.

¹⁰⁵³ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 197; İstahrî, *a.g.e.*, Neşr. De Goeje, s. 71; Makdisî, *a.g.e.*, Neşr. De Goeje, s. 138; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 231; Ramazan Şeşen, "Cezîre", *DİA*, VII, İstanbul 1993, s. 509 vd; Mevlüt Koyuncu, "İlk İslâm Fetihleri Döneminde el-Cezîr Bölgesi ve İslâmlaşma Süreci", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, X/1, 2008; Abdulgani Bulduk, *El-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*, Haz. Mustafa Öztürk-İbrahim Yılmazçelik, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2004, s. 1.

İslâmîyetten önce bölgeye sırası ile, Bâbilliler, Asurlular, Hititler, Persler, Büyük İskender, Selekiler, Romalılar, Bizans ve Sâsânîler sahip olmuşlardır¹⁰⁵⁴. Sâsânî Devleti'nin kurulmasıyla topraklarını genişletmeye çalışan Erdeşîr, Cezîre Bölgesi ile beraber Diyarbekir etrafını da ele geçirmişti. Bölge, II. Şapur döneminde (M.S. 359) Romalılar ve Sâsânîler arasındaki mücadelelere sahne olmuştur. Bu mücadeleden başarı elde eden II. Şapur, Romalılara ait bazı topraklara yaptığı akın ve tahrip ile meşgul idi¹⁰⁵⁵. Fakat Şapur bu seferden dönerken Rumlar ile ilişkisi olan Tedmûr Arapları tarafından yenilgiye uğratıldı. Fırat Nehri kenarında vuku bulan mücadele neticesinde El-Cezîre bölgesi Tedmûr Arapları'nın hâkimiyeti altına girdi. Bundan sonra yaklaşık yirmi üç sene Sâsânîler, Rum topraklarına geçemediler¹⁰⁵⁶.

Bölge, İslâm fetihleri başladığı döneme kadar, Sâsânî ve Bizans hâkimiyeti altında el değiştirmişti. Müslümanların fethettiği dönemde ise Tikrit'ten Nusaybin'e kadar olan yerler Bizans'ın elinde idi. Bu vakitten sonra bölgede Sâsânî ve Bizans etkisi azalmış, İslâmî fetihler ile Arap varlığı söz konusu olmuştur¹⁰⁵⁷.

Anadolu, Irak ve Suriye üçgeni arasında stratejik bir konuma sahip olan El-Cezîre bölgesinin toprakları da oldukça verimli idi. 969 yılında El-Cezîre'ye seyahat eden İbn Havkal bölgenin zenginliği ve verimli topraklarından şu şekilde bahsetmektedir: “El-Cezîre geniş, değerli bir iklimdir. Verimli olması dolayısıyla sakinleri refah içindeydi. Mallarının gelirinin çok olması, durumunun iyi olması dolayısıyla sultanına çok vergi toplanıyordu”. Müellifin bundan sonra söyledikleri ise konumuz çerçevesinde dikkatimizi çekmektedir. Bölgeyi ziyaret ettiği döneme dikkat çekerek Havkal şunları söylemektedir: “Şimdi durumu bozuldu, değişti. Malları başkasına geçti, adamları mahvoldu, kahramanları Hristiyan oldu. Bağdâd alimlerinin reislerinden birinin El-Cezîre için ‘Kahramanlar ocağı, adam, at, silah, hile, şiddet kaynağıydı’ dediğini duydum”¹⁰⁵⁸.

---

¹⁰⁵⁴ George Rawlinson, *Parthia*, Library of the University, New York 2007, s. 247; Ahmet Altungök, *a.g.e.*, s. 82; Abdulgani Bulduk, *a.g.e.*, s. 6.

¹⁰⁵⁵ Ahmet Altungök, *a.g.e.*, s. 58; Sir John Malcolm, *The History of Persia from the Most Early Period to Present Time*, V. I, London 1806, s. 76; Maria Brossius, *The Persians*, Routledge Published, New York 2006, s. 144; Gene R. Garthwaite, *The Persians*, Blackwell Publishing, 2005, s. 90.

¹⁰⁵⁶ Ahmet Altungök, *a.g.e.*, s. 61; Brossius, *a.g.e.*, s. 145.

¹⁰⁵⁷ Kudame İbn Cafer, *a.g.e.*, s. 43-48; Belazûrî, *a.g.e.*, s. 200 vd; Şeşen, “Cezîre”, s. 510; Thomas Ripper, *Diyarbakir Merwanileri*, Terc. Bahar Şahin Fırat, Avesta Basın Yayın, İstanbul 2000, s. 39-65; Abdulgani Bulduk, *a.g.e.*, s. 8,11.

¹⁰⁵⁸ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 198.

El-Cezîre bölgesi, İslâmî fetihlerin öncesi ve sonrasında bölgeye yerleşen Arap aşiretlerin isimleri ile anılan üç ayrı bölgeye ayrılmıştı. Bunlar: Râbî'a, Mûdar ve Bekr bölgeleri idi. Diyâr-ı Bekr (Mardin, Meyyâfârikîn, Hasankeyf) bölgesinin en büyük şehri Amîd iken, Fırat boyunda bulunan Rakka, Diyâr-ı Mudar'ın (diğer bazı şehirleri; Urfa, Harran, Samsat, Re'sül'ayn), Dicle boyunda bulunan Musul ise Diyâr-ı Râbî'a'nın (Nusaybin, Sincar (Irak), Dârâ, Cizre) merkeziydi¹⁰⁵⁹.

Diyâr-ı Rabî'a'nın en büyük şehirlerinden olan Musul, Emeviler zamanında önem kazanmıştı. Musul şehri hakkında İbn Havkal, "El-Cezîre bölgesinin hükümdarı burada oturur. Çiftlikleri çok, şehirleri büyük ve halkı ve çarşıları kalabalıktır. Binaları taştan, kireçten yapılmış olup, eğlenceli bir şehirdir. Halkı Arap olup çeşitli kabilelere ait mahalleler vardır. Halkının çoğu, Kûfe ve Basra'dan göçmüşlerdir. Musul, Azerbaycan, Doğu Anadolu (Ermeniye), Irak ve Şam bölgelerinin liman şehridir. Göçebe olan halkın yazlık ve kışık yerleri vardır. Bu yerlerde Râbia, Mudar, Yemenli Arap kabileleri, Hezbanîye, Humeydîye, Lârîye gibi Kürd kabileleri otururlar. Burada Rabiâ ve Mûdar kabilelerine mensup yarı göçebe kabileler otururlarmış. Sonradan bölgeye, Benû Kuşeyr, Benû Ukâyl, Benû Numeyr, Benû Kilab gibi Kays-i Aylân¹⁰⁶⁰ kabilelerine mensup çok sayıda Arap geldi"¹⁰⁶¹. *Hudûd'ul-Alem*, Râbia kalesine ait birçok insanın bulunduğundan ve onların çoğunun harici olduğundan bahsetmektedir¹⁰⁶². İbn Cafer, konu ile ilgili olarak "El-Cezîre'nin fethi ile Hz. Ömer (634-644), Muaviye'yi Şam'a vali tayin etti. Hz. Ömer, Arapların şehirlere ve köylere yerleştirilmesine ve sahipsiz topraklarda ekin yapmalarına izin verilmesini istedi" demektedir¹⁰⁶³. Bunun üzerine Muavîye, Temîm kabilesini Diyâr-ı Mûdar'da yerleştirdi. Rabiâ kabilesini ise Diyâr-ı Rabiâ'da yerleştirdi. Burasını Said b. Abdülmelik b. Mervan'a ikta verdi"¹⁰⁶⁴.

Emeviler döneminde El-Cezîre toprakları Suriyeli ve Iraklılar arasındaki mücadelelere sahne olmuştur. Bu dönemde, Diyarbekir, Ermenîye, Musul ve Azerbaycan vilayetleri

---

¹⁰⁵⁹ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 137; Ebû'l-Fidâ, *Ebû'l-Fidâ Coğrafyası*, s. 231; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 124 vd; Ramazan Şeşen, "Cezîre", s. 509-511; Yakut el- Hamevî eserinde el-Cezîre'de kabilelerin adlarına nispetle yerleşen üç bölgeden şu şekilde bahsetmektedir: Diyar-ı Rabia: Re's' Ayn cihetindeki Musul arazileri ile Nusaybin, Re's' Ayn, Dunesir, Habur ve bunlar arasında kalan şehir ve köylerden oluşmaktadır. Diyar-ı Mudar: Harran, Rakka, Şimşat, Suruç ve Tell Mevz'den oluşmaktadır. Diyar-ı Bekr: Sınırları Dicle'nin batısından Nusaybin'e nazır el-Cebel, Hıskeyfâ, Amid, Meyyâfârikîn, Siirt, Hizan, Hani ve bunların arasında kalan yerlerden oluşmaktadır. Bkz. Seyfettin Çetin, *a.g.e.*, s. 51; Yakût, *a.g.e.*, Neşr. F. Wüstenfeld, s. 72.

¹⁰⁶⁰ Ahmet Önkâl, "Kays Aylân", *DİA*, XXV, Ankara 2022, s. 91 vd.

¹⁰⁶¹ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 203,215.

¹⁰⁶² *Hudûd'ül-Alem*, *a.g.e.*, Terc. Minorsky, s. 99.

¹⁰⁶³ Belâzûrî, *a.g.e.*, Terc. Mustafa Fayda, s. 164 vd.

¹⁰⁶⁴ Kudame İbn Cafer, *a.g.e.*, s. 44.

bir emaret addedilerek el-Cezîre valilerine verildi. Hânedan mensupları buraya vali tayin edildi¹⁰⁶⁵.

Emeviler'e sadık bölgelerin başında gelen El-Cezîre, Abbâsîler devrinde de önemini korumuştur. Özellikle Bizans'a yapılan akınlarda üs vazifesi görmesinin yanı sıra bu dönemde bölge, yoğun bir nüfusa ve gelişmiş ticaret ve ziraate sahipti. Abbâsî devrinde, El-Cezîre valilerinin en önemlileri arasında Tâhir b. Hüseyin, Abdullah b. Tâhir ve Musa b. Boğa el-Kebîr zikredilebilir¹⁰⁶⁶.

El-Cezîre Bölgesi, IX. Asrın sonlarına doğru Mısır'daki Tolunoğulları idaresine girdi (273/886-887). Bu yıllarda El-Cezîre'de İbn Tulun adına hutbe okunmuştur¹⁰⁶⁷.

905 yılından sonra bölgede Hamdânîler'in varlığı görülmektedir¹⁰⁶⁸. Hamdânîler, Araplar'ın en büyük kabilelerinden Râbîa'nın Tağlib koluna mensuptur. İslâmîyet'ten önce Hristiyan olan Tağlibîler, Hz. Ömer döneminde cizye vergisine bağlanmıştır. Hamdânîler, Tihâme'den kuzeye göç etmiş, sonraları kendi adlarını alan Diyâr-ı Râbîa ve Musul bölgesine yerleşmişlerdi¹⁰⁶⁹.

Havkal, 942 yılında Hamdânîler'in Nusaybin şehrine yaptığı zulüm ve vergi mükellefiyetleri neticesinde şehrin büyük ailelerinden Benû Habib'in on bin kişilik süvari ile Rum ülkesine gittiklerinden ve yaptıkları tüm yağmalara rağmen Bizans İmparatoru'nun onları çok güzel karşıladığından bahsetmektedir. Bizans ülkesine gidip Hristiyan olanlar akrabalarına mektuplar yazarak imparatorun cömertliğinden bahsetmiş, onları tamaha düşürmüş ve Hristiyanlığın bölgede yayılmasına neden olmuştur. Bu insanlar Arap kökenli olup Hristiyanlaşan kişilerdi. İmparatorluğun uyguladığı siyaset, Mısırlılar'ın yayılma çabalarından korkan Haleblîler'in Bizans himayesine girmesi sonucunu doğurmuştur¹⁰⁷⁰. Hamdânî Devleti'nin yöneticileri arasında çıkan ihtilaflar nedeni ile Bizans İmparatoru Nikephoros Phokas Halebi 969 yılında istila etti, bu şehrin Hristiyan olmayan halkı devlete vergi ödüyordu¹⁰⁷¹, ancak Hamdaniler şehri 364 (975)'te

¹⁰⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, III, s. 389; Kudame İbn Cafer, *a.g.e.*, s. 45.

¹⁰⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VI, s. 258, 316, VII, s. 231; Kudame İbn Cafer, *a.g.e.*, s. 46.

¹⁰⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 354;

¹⁰⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 449; Abdulgani Bulduk, *a.g.e.*, s. 16,24; Şeşen, "Cezîre", s. 510.

¹⁰⁶⁹ Nasuhi Ünal Karaaslan, "Hamdânîler", *DİA*, XV, İstanbul 1997, s. 446 vd; M. Sobernheim, "Hamdânîler", *İA* (MEB), IV, İstanbul 1950, s. 179 vdd.

¹⁰⁷⁰ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 199 vd; Ripper, *a.g.e.*, s. 61; Şeşen, "Cezîre", s. 509.

¹⁰⁷¹ Yahya el-Antakî, *Târîh-i Antakya*, Trablus 1990, s. 135; Louis Brehier, *Le monde Byzantin: Vie et mort de Byzance*, Paris 1969, s. 197; Kemaleddîn İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târîh Haleb*, Tahk. Halil el-Mansûr, Darü'l-Kitabü'l-İlmiyye, Beyrut Lübnan 1996, s. 95; G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, trc., F. Işıltan, Ankara 1981, s.271.

geri alabildiler¹⁰⁷². Mısır Fatımileri'nin baskısı üzerine Halebliler, Bizans İmparatorundan yardım istediler. Bunun üzerine Bizans imparatoru II. Basileious (976-1025), 384 (995) yılında Haleb ve Hımıs'ı ele geçirdi¹⁰⁷³. 1014 yılında Hamdaniler'in yıkılması üzerine bölgede kısa süreliğine otorite boşluğu yaşandı. Bunu fırsat bilen Fatımi halifesi el-Hakîm, 407 (1017) yılında Haleb'i ele geçirdi¹⁰⁷⁴. Salih b. Mirdâs, 415 (1024) yılında Haleb'i ele geçirerek Mirdâsi yönetimini başlattı¹⁰⁷⁵. 1028 yılında Anuştegin adlı bir Türk emiri, Salih b. Mirdâs üzerine saldırıya geçti. Böylelikle taraflar Taberiyye gölü yakınlarındaki Ukhuwane denilen yerde karşı karşıya geldiler. Bu savaşta Salih b. Mirdâs öldürüldü¹⁰⁷⁶. Salih b. Mirdâs'ın ölümünün ardından idareyi ele alan Nasr b. Salih, hem Anuştegin hem de Bizans tehlikesi ile karşı karşıya kaldı. Az sayıdaki Haleb ordusunun Bizans ordusunu mağlup etmesinin ardından Nasr b. Salih, Şam bölgesine doğru yayılmaya başladı¹⁰⁷⁷. Bu durumda Anuştegin ile karşı karşıya kalan Nasr b. Salih, kendisine yardım etmesi için Arap kabilesi olan Tayy kabilesi liderinden yardım istedi, bu sırada Anuştegin de ordusunu hazırladı. Nihayet taraflar 22 Mayıs 1038 yılında karşı karşıya geldi. Savaş, Anuştegin'in üstünlüğü ile sonuçlandı. Böylelikle Haleb, Fatımi Devleti adına Türk komutan Anuştegin'in kontrolüne geçti¹⁰⁷⁸.

Anuştegin'in 1041 yılında hastalanarak vefat etmesi üzerine bölgede yaşanan otorite boşluğu ve Fatımi Devleti'ne olan bağlılığın azalması nedeniyle Arap kabileleri yeniden Mirdâsi Devleti çatısı altında toplandılar, böylece Haleb yeniden 1042 yılında Mirdâsi Devleti hâkimiyeti altına girdi¹⁰⁷⁹.

Haleb, 1057 yılına kadar Simâl b. Salih'in yönetimi altında kaldı. Sukûnet içinde geçen devir, bu yılda Arslan Besâsiri'nin, Rahbe şehrine gelmesiyle bozulmuştu. Simal b. Salih bu olaydan çok korktuğu ve endişelendiği için Haleb'ten gizlice çıkmıştır. Bu gelişme Mirdâsîler'in birbiri ile mücadeleye girmelerini zemin hazırlamış oldu. Türk asıllı Arslan

¹⁰⁷² İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târîh Haleb*, Tahk. Halil el-Mansûr, s. 99

¹⁰⁷³ Yahya el-Antakî, *a.g.e.*, s. 223 vdd; Makrızî, *İttîâzü'l-Hülefâ*, Cemaleddîn Aşşayyal, I, Kahîre 1996, s. 281 vd; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 74; G. Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 286, 535.

¹⁰⁷⁴ M. A. Abdülmevlâ, *Benû Mirdasi'l-Kilabîyyun fî Haleb ve Şimali'ş-Şam*, Darü'l-Marifetü'l Camiye, İskenderiye 1985, s. 23.

¹⁰⁷⁵ Yahya el-Antakî, *a.g.e.*, s. 395; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 53; İbnü'l-Kalanîsî, *a.g.e.*, s. 73; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târîh Haleb*, Tahk. Halil el-Mansûr, s. 129; Abdülmevlâ, *a.g.e.*, s. 25; Thierry Bianquis, "Mirdâs", *Encyclopedia of Islam (EI), New Edition, Volume VII*, Leiden 1993, s.115.

¹⁰⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 285; İbnü'l-Adîm, *a.g.e.*, Tahk. Halil el-Mansûr, s. 131 vd; Abdülmevlâ, *a.g.e.*, s. 64

¹⁰⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 312 vd; Yahya el-Antakî, *a.g.e.*, s. 413 vd.

¹⁰⁷⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVIII, s. 425 vd; Abdülmevlâ, *a.g.e.*, s. 74, 92 vd; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 383.

¹⁰⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 382 vd.

Besâsirî, Şii İslâm akidesini benimseyerek, Büveyhîler ile birlikte hareket ediyordu. Tuğrul Bey'in Bağdâd'dan ayrılmasını fırsat bilerek 1058 yılında Bağdâd'a giren Besâsirî, burada hutbeyi Fatimî halifesi adına okuttu¹⁰⁸⁰. Fakat Tuğrul Bey'in ordusu ile Bağdâd'a geldiği haberini alınca buradan kaçtı ve daha evvel el-Cezîre bölgesinin Fırat hududunda bulunduğunu söylediğimiz Hille'ye ve oradan da Rahbe'ye gitti. Fatimî halifesinin desteğini isteyen Besâsirî, yükle miktarda para desteği alarak ardından Musul'a saldırdı ve burada hutbeyi Fatimî halifesi adına okuttu. Bunun üzerine 25 Zilkâde 451 (2 Ocak 1060) yılında Bağdâd'a giren Tuğrul Bey, Emir Savtegin, Humartegin, Gümüştigin, Enuştegin ve Hâcib Erdem gibi önemli komutanlardan oluşan orduyu Besâsirî'nin üzerine gönderdi. Bunun sonucunda Besâsirî öldürüldü (18 Zilhicce 451/25 Ocak 1060)¹⁰⁸¹. Bu olaylar Haleb bölgesine de sirayet etmiş ve burada yaşanan otorite boşluğundan istifade etmek isteyen Kilaboğulları emirlerinden Mahmud b. Şiblüddevle 452 (1060) yılında Haleb'e gelerek burada Mirdâsî emirliğini kurdu¹⁰⁸². Haleb'de kurulan ve Fatimî hutbesi okutan bu emirlik, Sultan Alparslan döneminde, 1071 yılında Sünni hutbesi okutup Selçuklu tâbileri altına girmiştir¹⁰⁸³.

Tekrar Cezîre bölgesi şehirleri bahsine gelecek olursak, onlardan biri olan Amid (Diyarbakir) şehri, Dicle'nin batısında yaklaşık yüz metre yükseklikte bir tepe üzerindedir¹⁰⁸⁴. Ebû'l-Fidâ coğrafyacıların verdiği bilgileri naklederek Amid'in dördüncü iklimde olduğunu ağacı, ziraati bol eski bir şehir olduğunu söylemektedir¹⁰⁸⁵. İbn Havkal, Amid'e kadar uzanan Zagros ve Toros dağları mevkiindeki El-Cibâl ve Dicle bölgesindeki Kürd ve Arap nüfusunun bulunduğu bahseder¹⁰⁸⁶. Thomas Ripper, Osmanlı döneminde Diyâr-ı Rabiâ ülkesinin geri kalan nüfusun esasını Kürdler oluşturmakta demektir¹⁰⁸⁷. Kürdlerin Diyarbakir'e doğru yönelmesi ve yayılması 10.

---

¹⁰⁸⁰ Abdülmevlâ, *a.g.e.*, s. 104-107.

¹⁰⁸¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 95 vdd; İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 89 vd; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 491; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 192; Bondarî, *a.g.e.*, 17; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, I, s. 315; Azimî, *a.g.e.*, s. 15; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 108.

¹⁰⁸² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 30; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 106; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 64; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 195.

¹⁰⁸³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 70; Bondarî, *a.g.e.*, s. 36; Erdoğan Merçil, "Mirdâsîler", *TDV*, XXX, 2005, s. 149 vdd; Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 25; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 474.

¹⁰⁸⁴ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 209.

¹⁰⁸⁵ Ebû'l-Fidâ, *Ebû'l-Fidâ Coğrafyası*, s. 241.

¹⁰⁸⁶ İbn Havkal, *a.g.e.* s. 197-223, 275, 322.

¹⁰⁸⁷ Thomas Ripper, *a.g.e.*, s. 325.

yüzyılda hatta 9. yüzyılda Babek Hürremi önderliğindeki isyan sırasında gerçekleşmiş ve Kürdler bu bölgeye yerleşmeye başlamıştı¹⁰⁸⁸.

El-Cezîre ve Ermenistan'da 214 (830) yılında Kürd lideri el-Mehdi'nin önderliğinde Kürdlerin varlıklarına dair bilgiler mevcuttur¹⁰⁸⁹. Ayrıca kaynaklarda onların daha eski bir dönemde Bizans sınırına yakın bir yerde ikamet ettikleri kaydedilmektedir¹⁰⁹⁰. Daha batıda bulunan Sincar şehrinin ise XII. yüzyılda Kürdlere mesken olduğu bilinmektedir¹⁰⁹¹.

Daha önce belirttiğimiz gibi her ne kadar Kürdlerin ana yurdu olarak bu yerler görülmesi de buradaki Kürd nüfusu güçlendirilmeye çalışılmıştı. Onların Anadolu'ya gelişleri X. Yüzyıldan itibaren Mervânîler ile birlikte olmuştur¹⁰⁹². Mervânîler ile Kürd nüfusunun ve hatta Kürd Müslümanlığının güçlendirilmesi ve gelecek asırlara taşınması sağlanmıştır.

Eski tarihlerden beri doğuda Pers, batıda Roma ve güneybatıda Mısır gibi büyük imparatorlukların kesişme noktasında kalan el-Cezîre bölgesi başlarda Roma-Pers ardından Bizans-Sâsânî mücadelelerine sahne oldu. Bölge, VII. Yüzyılda gerçekleşen İslâm fetihleriyle başlayan, İslâm-Bizans-Sâsânî mücadelelerinden kısa bir süre sonra Müslümanların hâkimiyetine girmiştir. İslâmîyetin ilk yıllarında El-Cezîre bölgesinde Yahûdiler, Süryanîler ve bazı Hristiyan Araplar dışında kalan Arap ve Kürdler İslâmîyet'i tercih etmişti.

Bölgenin önemli şehirlerinden biri olan Diyarbekir halkının önemli bir bölümü eski dönemlerde Hristiyanlardan oluşmaktaydı. Havkal, Dicle'nin batısında ve yüksek bir dağa bakan Tikrit şehri için, halkının çoğunun Hristiyan olduğunu söylemektedir. Ayrıca Urfa şehri halkının büyük çoğunluğu Hristiyandı. Şehirde 300'den fazla kilise ve manastır olduğunu, şehirde rahiplerin bulunduğunu ve Hristiyanların en büyük ve güzel kiliselerinin burada olduğunu bilmekteyiz. Kent halkının Hristiyan nüfusu Nasturiler, Melkiler, Ermeniler ve Yakubiler'den oluşmaktaydı. Yakubiler en büyük grubu

---

¹⁰⁸⁸ J. Marquart, *Südermenien und die Tigrisquellen*, Wien 1930, s. 45 vd, 54, 485; Ayrıntılı bilgi için bkz. Taberî, *a.g.e.*, Farsça Terc., XIII, s. 212; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VI, s. 388 vd, 397-400; Mesûdî, *a.g.e.*, Terc. Ahsen Batur, s. 230.

¹⁰⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VI, s. 22; Anonim, *Chronicon ad annum Christi 1234 Pertinens*, I, Fransızcaya Terc. Albert Abouana, Louvain 1952, s. 18.

¹⁰⁹⁰ Thomas Ripper, *a.g.e.*, s. 327.

¹⁰⁹¹ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, I, Terc. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s. 338.

¹⁰⁹² Bekir Biçer, "Ortaçağda Kürdler ve Türkler", *The Journal of Academic Social Science*, Volume 6, Temmuz 2013, s. 235.

oluşturmaktaydı. Onların dışında Melkiler, Konstantinopolis'in desteğini alan gruptu¹⁰⁹³. Onuncu yüzyılın sonlarına doğru şehrin yakınındaki dağlarda on iki bin keşişin yaşadığı bilinmektedir¹⁰⁹⁴. 1031 yılında Urfa'da yaşayan Hristiyanların Bizans'a olan yakınlıkları dolayısı ile Müslümanlar tarafından mağlup edildiği zaman şehir halkının çoğunun Melki olabileceği düşünülmektedir¹⁰⁹⁵. Grousset, Bizans'ın egemenliği altındaki Urfa şehrine XI. Yüzyılda kitlesel olarak Ermeniler'in geldiğini söylemektedir¹⁰⁹⁶. Ayrıca 1071-1072 yıllarında şehir halkının Hristiyan nüfusunun yirmi bini Yakubi, sekiz bini Ermeni, altı bini Yunan ve bini de Latin idi¹⁰⁹⁷. Türkler'in şehre geldiği zamanda (1086-1087) halkın çoğu Ermeni idi¹⁰⁹⁸

Seyyah Nasır-i Hüsrev, Mervânîler döneminde Amid ve Harran arasındaki bölgede Hristiyan nüfusunun çok olduğundan bahseder, ayrıca Ahlat şehrinde Ermenice, Arapça ve Farsça konuşulduğunu söylemektedir¹⁰⁹⁹. Nusaybîn ise el-Cezîre bölgesinin en eski kilisesinin yer aldığı şehirdi¹¹⁰⁰. Ermeniler'in yaşadığı bir başka şehir ise coğrafyacı Yakuti'nin bildirdiğine göre Dicle'nin güneyindeki Harran ve Tur Abdin idi. Ayrıca Cur dağlık bölgesi ile Erciş'te yaşayanlar da Ermeni nüfusu oluşturmaktaydı¹¹⁰¹. Musul ve Cudi Dağı eteklerinde yaşayan Corkan Kürdleri'nin Hristiyan olduğu bilinmektedir¹¹⁰². Malazgirt halkının çoğu ise Ermeni ve Rumlar'dan oluşmaktaydı¹¹⁰³. Mervânîler'in ülkesinde köken olarak Ermeni olmasa da, Ermeniler ile birlikte Müslüman hacıların kervanına saldırıp ganimetleri Bizans'a getiren Sanasunklar vardı¹¹⁰⁴.

19 (640) yılında İyâd b. Ganm, savaşız bir şekilde Amîd'i fethetti¹¹⁰⁵. 984'ten itibaren Diyarbekir bölgesi Humeydiyye kabilesinin bir kolu olan Hârbuhtî oymağının işgaline

---

¹⁰⁹³ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 215; Cezîret bin Ömer şehrinde olan manastırlar için, Yakutî, *a.g.e.*, Neşr. Wüstenfeld, II, s. 641, 645 vd, 663 vd, 678,683,690,698.

¹⁰⁹⁴ *Matthaus von Edessa*, İng. Terc. Ara Edmond Dostourian, Londra 1993, s. 28; Segal, s. 189, 207-208.

¹⁰⁹⁵ J. B. Segal, *Edessa*, At The Clarendon Press, Oxford 1970, s. 218.

¹⁰⁹⁶ Rene Grousset, *Historie de l'Armenie des Origines a 1071*, Paris 1984, s. 564.

¹⁰⁹⁷ Jr. Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Londra 1971, s. 18, n.103; Jean Laurent, *Byzance et les Turcs Seldjucides dans l'Asie occidentale jusqu'en 1081*, Paris, Nancy 1913, s. 70, n. 3.

¹⁰⁹⁸ Groussets, *Historie de l'Armenie*, s. 564.

¹⁰⁹⁹ Nasır Hüsrev, *Sefername*, s. 8, 13.

¹¹⁰⁰ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 199 vd.

¹¹⁰¹ Yakutî, *a.g.e.*, Neşr. Wüstenfeld, III, s. 197, II, s. 20, 239, I, s. 196.

¹¹⁰² Mesûdî, *a.g.e.*, Terc. Ahsen Batur, s. 193

¹¹⁰³ Yakutî, *a.g.e.*, Neşr. Wüstenfeld, III, s. 648.

¹¹⁰⁴ Sanasunklar hakkında bkz. İbn Havkal, *a.g.e.*, s.340 vd; Marquart, *Südarmanien*, s. 222 vdd; Honigman, *a.g.e.*, s. 181 vd.

¹¹⁰⁵ Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 204.

uğradı. Bu oymağın reisi olan Bâd'ın öldürülmesinden sonra yeğeni Ebû Ali Hasan b. Mervân (ö. 387/997) burada Mervânîoğulları Emirliği'ni kurdu¹¹⁰⁶.

Kaynaklarda Mervânîler'in kökenlerinin Kürdlere dayandığı fikri ortaktır. İbnü'l-Ezrak Bâd'ın soyunu Harbûhti aşiretine bağlarken, Bâd hakkındaki bilgileri bir Hamidîye Kürdünden edinen İbnü'l-Esîr Bâd'ı Hamidîye Kürdlerine dayandırmaktadır¹¹⁰⁷. Bahsi geçen Hamidîye Kürdünün Mervânî hükümdarı Bâd'ı, kendi aşiretlerinden göstermek istemesi söz konusu olabilir. Ripper, bu konu hakkında şunları söylemektedir: “Harbûhtiler, Mervânî soyunun atası Mervan'ın memleketinin de bulunduğu Kurmas'ın da yer aldığı Şirvân bölgesinin kuzeyinde yaşayan Kürdlerdir. Humeydiler (Hamidîye) ise, birkaç günlük seyahat mesafesindeki Uqra el-Humeydiye dolaylarında, Musul'un kuzeydoğusunda yaşıyordu. Mervânîler'in atalarının Uqra el-Humeydiye'den Kurmas'a göç ettiklerine dair herhangi bir veri mevcut değildir. Dolayısıyla memleketlerinde yaşayan Harbûhtiler'e mensup oldukları varsayılmalıdır”¹¹⁰⁸.

Şeref Han, Mervânîler'i “Diyarbakir ve el-Cezîre” hükümdarları olarak tanıtır ve doksan bir yıl hüküm sürdüklerini bildirir¹¹⁰⁹. İbnü'l Esir, Bâd'ın taraftarları arasında çok sayıda el-Beşneviye Kürdünün yer aldığını belirtmektedir¹¹¹⁰. Onların merkezi Tall Fafan ve Cezîret bin Ömer arasında kalan Finik Kalesi idi¹¹¹¹. XII. ve XIII. Yüzyıllar arasında yaşamış olan Yakût'un naklettiğine göre, Mervânî ülkesinin yakınlarında bulunan Garzan'da Buhti Kürdleri¹¹¹², Hasankeyf'te ise Cubi Kürdleri yaşamakta idi¹¹¹³.

İbnü'l-Esîr, Bâd'ın Mervânî hânedanının reisi olmadan evvel çobanlık yaptığını aktarır. Yoksul olmasına rağmen koyunlarını keserek ihtiyacı olanlara dağıtmış ve adını cömerte çıkarmıştır. Onun çobanlık yaptığını dair bilgiyi sadece İbnü'l-Esîr vermektedir. İbnü'l-Esîr'den aldığı bilgileri nakleden İbn Haldûn, Bâd'ın çoban olduğu bilgisine yer vermemiştir¹¹¹⁴. Bâd oldukça saygı duyulan bir kimse idi. Bu şekilde saygınlık kazanan

¹¹⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 64 vd; İbnü'l-Ezrâk, *Tarihü'l Meyyâfârikîn ve Amed, Mervânî Kürdleri Tarihi*, Terc. Mehmet Emin Bozarlan, İstanbul 1975, s. 69; Abû Shuja Rudhrâwarî, *a.g.e.*, III, s. 84.

¹¹⁰⁷ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, IX, s. 36 vd; İbnü'l-Ezrâk, *a.g.e.*, s. 69.

¹¹⁰⁸ Thomas Ripper, *Diyarbakir Mervânîleri*, s. 22 vd.

¹¹⁰⁹ Şerefname, *a.g.e.*, s. 29 vdd.

¹¹¹⁰ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, IX, s. 64.

¹¹¹¹ Yakut, *a.g.e.*, III, Neşr. Wüstenfeld, s. 921.

¹¹¹² Yakut, *a.g.e.*, III, Neşr. Wüstenfeld, s. 714.

¹¹¹³ Yakut, *a.g.e.*, II, Neşr. Wüstenfeld, s. 227 vd.

¹¹¹⁴ İbn Haldûn, *el-İber*, Neşr. Halil Şehâde, III, s.537; Bazı tarihçiler aşiret reisinin çoban olmadığına dair kanaat etmiştir. Bu konu hakkında bkz. Mehmed Emin Zeki, *Târihu'd-düvel ve'l-imârâti'l-Kürdiyye fi'l-'ahdi'l-İslâmî*, Kahire 1367/1948, s. 95 vd.

Bâd, kızkardeşinin Mervân ile evlenmesi neticesinde Kurmas kasabasının ileri gelenlerinden, saygın bir Kürd ailesinin mensubu olmuştur¹¹¹⁵.

İbnü'l Ezrak'da ilk Kürd hükümdarı diye bahsi geçen Bâd'ın asıl memleketi (Bitlis) Hizan ile (Elazığ) Maden arasındaki Bahasme dağlık bölgesidir. Mervân ve oğullarının kökenleri de bu bölge, yani Siirt ve Maden arasında bulunan Kurmas isimli kenttir. Çevresine topladığı kalabalık ile önceleri yol kesmekle işe başlayan Bâd, Büveyhî hükümdarı Adûdüdevle'nin 372 (983)'de ölümü üzerine daha da güçlenerek çevresi genişledi ve gücü arttı¹¹¹⁶.

985 yılında Meyyâfârikin'e girerek şehri ele geçiren Bâd, kısa bir süre sonra Diyarbekir, Nusaybîn, Cezîre bölgelerini ele geçirmişti¹¹¹⁷.

Bâd'ın öldürülmesinin ardından yeğeni Ebû Ali Hasan b. Mervân Hısnıkeyfa'ya ele geçirdi. Meyyafarikin ve Diyarbekir'i zaptetti (380/991). Ayrıca Ebû Ali'nin diğer müslüman emirliklerle birlikte cihad harekâtına girişmesinden çekinen Bizanslılar 382'de (992) Mervânîler'le on yıllık bir antlaşma imzalamak zorunda kaldılar¹¹¹⁸.

Ebû Ali'nin 387 (997) yılında öldürülmesiyle yerine kardeşi Ebû Mansûr Mümehhidüdevle Saîd geçmiş, onun halefi olarak ise yerine Nasrüddevle Ahmed emirliğin başına geçmişti (401/1011). Büveyhî hükümdarı Sultanüdevle, Fâtımî Halifesi el-Hâkim ve Bizans İmparatoru IX. Konstantinos Monomakhos, Ahmed'e elçiler gönderip onu Diyarbekir emîri olarak tanıdılar, ayrıca Abbâsî Halifesi Kâdir-Billâh, Diyarbekir'in menşuru ile birlikte "Nasrüddevle" lakabını da vererek Ahmed'in emirliğini tanıdı (401/1010-1011)¹¹¹⁹.

Nasrüddevle'nin emirlik dönemi bahsine, Selçuklular devri el-Cezîre başlığı altında devam edeceğiz. Onun çağında Bağdâd'da Büveyhîler, Musul'da Ukaylîler, Harran'da Nümeyrîler, Haleb'de Mirdasîler, Hille'de Mezyedîler, Mısır ve Suriye'de Fatımîler gibi Şîî olan devletler sebebiyle Sünnî Müslümanların sığınağı olan Diyarbekir, özellikle Şâfîî merkezinin konumuna gelmişti¹¹²⁰

¹¹¹⁵ Ripper, *a.g.e.*, s. 23 vd; Bâd hakkında bkz. Stephanos von Taron, *Armenische Geschichte*, Heinr. Gelzer-Aug. Burckhardt, B. G. TeubnerVerlag, Leipzig 1907, s. 141.

¹¹¹⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 37; İbnü'l-Ezrâk, *a.g.e.*, s. 69; Thomas Ripper, *a.g.e.*, s. 327.

¹¹¹⁷ İbnü'l-Ezrâk, *a.g.e.*, s. 70.

¹¹¹⁸ Abû Shuja Rudhrâwarî, *a.g.e.*, III, s. 84 vd; İbnü'l-Ezrâk, *a.g.e.*, s. 77.

¹¹¹⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVIII, s. 212; İbnü'l-Ezrâk, *a.g.e.*, s. 77; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 66 vd; İbn Şeddâd, *el-Alâkû'l-Hatîre fî Zikri Ümerâ's-Şâm ve'l-Cezîre*, III, Tahk. Yahya Abbâre, Vezâretü's-Sekâfe ve İrşâdü'l-Kavmî, Dimaşk 1978, s. 352; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 121.

¹¹²⁰ Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 512.

Mervânîler'in Diyarbekir'de olan hâkimiyetlerinin temel iki unsuru vardı. Kürdler ve Hristiyan Yakûbiler. Yakûbiler'in askerî anlamda örgütlendiklerine dair kaynaklarda bilgiye rastlamasak dahi onların özellikle 11. Yüzyıla kadar el-Cezîre'nin önemli şehirlerinde (Tur Abdin, Urfa, Diyarbekir ve Harran arasında) nüfuslarının çok olduğunu bilmekteyiz. Özellikle Mervânî iktidarında siyasi olaylarda ve yönetimin üst kademelerinde rol aldılar¹¹²¹. Şimdi bu Kürd hânedanlığın Selçuklularla ilişkilerinden bahsedelim.

7.2. Selçuklular Devrinde El-Cezîre Bölgesi

7.2.1. El-Cezîre Bölgesinde Kürdler

Ortaçağda özellikle İslâm'ın ilk beş yüzyılında Kürdler'in aşiret toprakları Dvîn'den Musul'a ve Hemedân'dan Cezîre'ye kadar uzanıyordu. Bu bölgelerde güçlü Kürd hânedanlarının hüküm sürmesinin emirlik yapan güçlü aşiret reislerinin varlığından kaynaklandığı anlaşılmaktadır¹¹²². Bu hânedanlardan biri olan Mervânîler, Cezîre bölgesinin yerel unsurları olan Süryâniler ve Ermeniler'in yanı sıra İslâm fetihlerinin ardından buraya yerleşen Araplar'ın da etkisini kırarak, bölgenin Kürdleşmesine zemin hazırladılar¹¹²³.

Yâkût el Hamevî'nin eseri *Mü'cemü'l-Büldân*'da Kürdlerin yaşadığı şehirlerden bahsedilmektedir. Eserde El-Cezîre bölgesi şehirlerinden Diyarbekir, Düneysîr, Hanî, Harran, Hîzân, Meyyâfârikîn, Nusaybîn, Rakka, Resu'l-Ayn ve Şimşât'ta Kürd varlığından bahsedilmektedir. Ayrıca Fırat ve Dicle nehirleri, Bâ'arbâyâ ve Kefru Cedyâ köyleri ile Arabân, Dârâ, Hazze ve Tur Abdîn Beldelerini Kürdlerin yaşadığı yerler olarak göstermiştir¹¹²⁴.

Yukarıda zikredilen Mervânî Emîri Nasruddevle, Diyarbekir ve Musul üzerine akınlar yapan Arslan Yabgu Oğuzları hakkında Tuğrul Bey'e şikâyetinde bulundu¹¹²⁵. Mervânî Selçuklu ilişkileri de bu dönemde başladı. Daha sonra Türkler başlığı altında bahsedeceğimiz El-Cezîre bölgesine yapılan Oğuz akınları neticesinde (1041-1042)

¹¹²¹ Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism*, s. 18, n. 103; Ripper, *a.g.e.*, s. 404.

¹¹²² Ayrıntılı bilgi için bkz. Boris James, "The tribal territory of the Kurds through Arabic medieval historiography", *Middle East Studies Association (North America) Gathering Panel: "Before Nationalism : Land and Loyalty in the Middle East"*, Montreal : Canada 2007, ss.1-12.

¹¹²³ Mehmet Akbaş, "Kürdler", *DİA*, Ek-2, Ankara 2019, s. 115-118.

¹¹²⁴ Çetin, *a.g.e.*, s. 86,90,97,108,116,118,119,127,137,147,156,158,161,165,189,190.

¹¹²⁵ Sibt İbnü'l Cevzî, *a.g.e.*, XV, s. 92; İbn Kesir, *a.g.e.*, XI, s. 348; Mehmet Altay Köymen, "Anadolunun Fethi", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, II, Ankara 1962, s.91; Mervânî Emiri Nasrûddevle hakkında ayrıca bkz. Abû Shuja Rudhrâwarî, *a.g.e.*, III, s. 84 vd.

gerek Mervânî Emiri Nasrûddeve gerekse Bağdâd'da hüküm süren Büveyhî Celâlûddeve, Sultan Tuğrul Bey'e mektup yazarak Oğuzların yol açtığı yıkım ve vahşetinden bahsettiler. Nasrûddeve'ye yazdığı cevapta Tuğrul Bey “Bana ulaşan haberlere göre adamlarımız ülkenize girmiş ve siz de onlara mal verip güzel muamele etmişsiniz. Halbuki sen sınır boylarında oturuyorsun, asıl sana mal vermek lâzım ki kâfirlerle çarpışasın” demiştir. Tuğrul Bey, Mervânî emirinin bu yaptığının Bizans'ın işini kolaylaştırdığını düşünüyor olmalı ki verdiği bu cevapta onun din düşmanlarına karşı ortak hareket etmediğini vurgulamıştır. Buna rağmen Oğuzları ülkesinden çıkaracağına dair Mervânî emirine söz vermişti¹¹²⁶.

Cezîre bölgesi Oğuzlar'a karşı savunulmuş, bu askerî direniş Musul'un Ukayli emîri Karvaş b. Mukalled çevresinde örgütlenmişti. Oğuzlara karşı diplomatik olarak çözüm yolu arayan Kürd hânedan Mervânîler'in yanı sıra, askerî anlamda Ukâyîler'e yardım eden diğer Kürd kabileleri de vardı. El-Cibâl'deki Kürd emîri ile temas kuran Ukâyî lidere ayrıca Ebu'ş-Şevk ve İbn Verrâm komutasındaki Kürdler de yardım etmişti. 20 Ramazan 435 (21 Nisan 1044) yılında Oğuzlar ile vuku bulan savaşta her iki taraf da ağır kayıplar vermişti. Bundan sonra Diyarbekir'e doğru giden Oğuzlar şehri yağmaladılar. Oğuzların bu yaptıklarını haber alan Tuğrul Bey, onlara İslâm ülkelerine akın etmemelerini, Azerbaycan'a dönerek orada yaylak ve kışlak kurmalarını ve oradan Bizans'a gaza yapacak emîrlerin maiyetine girmelerini emretti. Bunun üzerine Tuğrul Bey'i dinleyen Türkmenler ile Selçuklular arasındaki güven arttı. Anasıoğlu ve Boğa adındaki Türkmen beyleri Tuğrul Bey'den tekrar Diyarbekir havalisine dönmek için izin aldılar ve böylece başta Amid olmak üzere nu bölgeye yerleştiler¹¹²⁷.

Yabgulu Oğuzları'nın faaliyetlerinden şikâyetçi olan Nasruddeve bu vesileyle haberleştiği Tuğrul Bey ile dostane münasebetler kurdu. Böylece Büveyhîler adına okutulan hutbeyi Tuğrul Bey adına okuttu (441/1049-1050)¹¹²⁸.

1049-1050 yılından itibaren Selçuklular'a tabi bir emirlik olarak varlıklarını sürdüren Mervânîler, Fatımîler tarafından desteklenen Arslan Besâsirî¹¹²⁹'nin, Selçuklu Sultanı

¹¹²⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 301; İbn Haldûn, *el-İber*, III, s. 522 vd; Ripper, *a.g.e.*, s. 387; Peacock, *a.g.e.*, s. 81; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 194.

¹¹²⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 301; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XV, s. 290; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVIII, s. 452; İbn Hallikan, *a.g.e.*, V, Neşr. İhsan Abbas, *a.g.e.*, s. 263; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, I, s. 301; Ripper, *a.g.e.*, s.387; Geniş bilgi için bkz. Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 196 vdd.

¹¹²⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 422; Abdurrahim Tufantoz, “Mervânîler”, *DİA*, XXIX, 2004, s. 230; Bu tarih Ebu'l Ferec'e göre 442 (1050-1051) yılında vuku bulmuştu bkz. Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s. 304; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 281.

¹¹²⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 492.

Tuğrul Bey'e karşı başlattığı hâkimiyet mücadelesinde (448 Rebiülevvel/Mayıs Haziran 1056) Tuğrul Bey'e bağlılığının bir göstergesi olarak ona çeşitli hediyeler gönderdiler. Bunların arasında paha biçilmez değerde kıyafetler, atlar ve pek çok şey bulunuyordu¹¹³⁰.

Diğer taraftan bu mücadelede, Selçuklu vassalı Musul emîri Kureyş'in kardeşi Mukbil, İbn Verrâm, Arap ve Kürd gruplarıyla birlikte Bağdâd'dan ayrılarak Habûr ve Rahbe'ye gitti ve Besâsirî'nin hizmetine girdi (1056-1057)¹¹³¹. Besâsirî ile hareket etmiş ve Tuğrul Bey tarafından affedilmiş bazı kimseler, Mervânî emiri Nasrüddevle İbn Mervân'ın da kendileri gibi affedilmesini isteyerek, sultandan onun için şefaatte bulundular. Bunun üzerine Tuğrul Bey, "Nasrüddevle İbn Mervân'ın bize itaatten çıkıp isyana başladığını ve bunda kararlı olup olmadığını kesin olarak bilmiyorum" deyince onlar, "Biz Nasrüddevle İbn Mervân'a gidip devlete karşı olan tutumunu göreceğiz" dediler ve sultanın katından ayrıldılar (Cumadelahir ortaları 499/17-18 Ağustos 1057). Sultan Tuğrul yine de önlemini almak istemiş olacakki Diyabekir topraklarının yakınına giderek karargah kurdu. Rebiülevvel ayında renkli giysiler, atlar, üç yiyecek taşıyan kayık ve daha birçok şeylerden oluşan armağanlarının Sultan Tuğrul Bey'e ulaştığı kaydedilmiştir. Ayrıca Sultan'ın eşi Altuncan Hatun'ı aracılıkla Tuğrul Bey'e değerli hediyeler göndermiş ve Tuğrul Bey'den af dilemiş, fakat Tuğrul Bey tarafından affı kabul edilmemişti¹¹³². Nasrüddevle, Besâsirî'ye yardımda bulunması nedeniyle ülkesini sıkı sıkıya kontrol ve denetim altında tutan Tuğrul Bey'e, güçlkle sağladığı yüz bin dinârı verip onunla barış yapmak zorunda kaldı ve aralarında barış gerçekleşti¹¹³³.

Tuğrul Bey son Bağdâd seferine (1062) çıkmadan evvel Anadolu gazalarını belirlemiş ve bazı kumandanları görevlendirmişti. Çağrı Bey'in oğlu Salar-ı Horâsân unvanlı Yakutî önderliğinde bir çok komutan Dicle ve Fırat arasındaki Rum topraklarını istila ettiler (5 Ekim 1062). Bu sırada Mervânî Emîri Nasrüddevle'nin oğlu Sâdüddevle, Amid (ö. 455/1063) şehrinin hakimi idi¹¹³⁴. Bu şahıs kaynaklarda Nasrüddevle'nin ikinci oğlu, Harran ile Urfa emirinin kızıyla evlenecek olan Said ile karıştırılmaktadır.

¹¹³⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, Terc. Ali Sevim, s. 5; Zehebî, *a.g.e.*, XXX, s. 26; Ripper, *a.g.e.*, s. 99.

¹¹³¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 507; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, I, s. 308; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 357.

¹¹³² Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 16; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IX, s. 477; Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, s. 51 vd; Ergin Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 375 vd.

¹¹³³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 18; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, I, s. 310.

¹¹³⁴ İbnül Ezrâk, *a.g.e.*, s. 167 vd; *Reportire Chorologique*, yay haz. Sauvaget/wiet, VII, s. 75 vd, No. 2522; Nasır Hüsrev, *Şefername*, s. 12.

Nasrüddevle'nin üçüncü oğlu ve veliahtı olarak gösterdiği kişi Ebu'l-Kasım Nasr (Emir Nizameddin) idi¹¹³⁵.

Sultan Tuğrul döneminde tâbilik ve metbûluk ilişkisi şeklinde sürdürülen Mervânî Emirliği ve Selçuklu Devleti ilişkileri Alparslan döneminde de aynı şekilde devam etmişti. Mervânî emîri Nasruddevle'nin vefatı¹¹³⁶ üzerine kardeşler arasında yaşanan hâkimiyet mücadelesine, Sultan Alparslan döneminde Selçuklular'ın müdahalesi devam etmişti. Mervânîler'in yeni emîri Nizâmeddîn, Alparslan'a ilk olarak 458 (1066) yılında tabiliğini sunmuştu. Konu ile ilgili olarak Mîrhând şunları nakletmektedir: "458 yılının Ramazan ayında (Temmuz 1066) Nişâbûr'a doğru yola çıkan Sultan Alparslan'ın yanına, aralarında Diyarbekir Mervânî Emiri Nizâmeddîn, Ukâyî Emîri Müslîm b. Kureş ve Haleb'in Mirdasî Emîri Reşidüdevle Mahmûd'un bulunduğu çok sayıda vassal beyler gelmişti. Sultan, huzuruna gelen on iki bin emîr ve diğer birçok önemli şahsiyeti kabul etti. Sultan, vassallarına hayırseverliliğini göstermek adına büyük servet bağışladı"¹¹³⁷. Yukarda bahsi geçen Mervânî emîrinin Nişâbûr'a olan seyahati hakkında diğer kaynaklarda bilgiye rastlamamaktayız. Konu ile ilgili olarak Ripper, Mervânî Emiri'nin kendisi adına yüksek rütbeli bir temsilcisini göndermiş olabileceğini söylemektedir¹¹³⁸.

Tuğrul Bey döneminde söz konusu tabî emirliğe karşı azalan güvenin Alparslan döneminde de çok kolay sağlanması beklenemezdi. Tabiyetlerini bildirmiş olsalar dahi bağımsızlıklarını da korumak adına temkinli olan Mervânîler, en önemli desteklerini Mısır hilâfet makamından alıyorlardı. Selçuklular'ın bu bölgede yaşayan siyasi birliklere duyduğu güvensizlik Nizâmü'l-Mülk'ün eserinde açık şekilde belli olmaktadır. Nizâmü'l-Mülk, döneminde saray görevlerini Irak'ın "kafirlerine" değil, sadece Sünnî Türkler'e vermiş olmalarından dolayı Sultan Tuğrul ve Sultan Alparslan'a övgülerde bulunur¹¹³⁹. Meyyâfârikîn'in Alparslan'ın emrindeki beş bin atlı tarafından talan edilmesi de (458/1065-1066) burada bulunan Kürdlerin tamamıyla Selçuklularının yanında yer almadıklarını göstermektedir¹¹⁴⁰.

---

¹¹³⁵ İbnül Ezrâk, *a.g.e.*, s. 166.

¹¹³⁶ Nasruddevle, 77 yaşında iken 29 Şevval 453 (10 Kasım 1061) yılında öldü bkz. Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 125 vdd; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 34; Tafsilat için bkz. Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 512.

¹¹³⁷ Mîrhând, *a.g.e.*, II, s. 670 vd; Ripper, *a.g.e.*, s. 237; Bu tarihte Mirdâsî emîri Mahmud'un sultanın hükümdarlığını kabul etmediği bilinmektedir. O, daha sonra Ekim 1069 yılında Sultan Alparslan adına hutbe okumuş ve sultana bağlılığını bildirmişti bkz. Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 164.

¹¹³⁸ Ripper, *a.g.e.*, s. 237.

¹¹³⁹ Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetname*, s. 136.

¹¹⁴⁰ H. F. Amedroz, "The Marwânid Dynasty at Mayyâfâriqân in the Tenth and Eleventh Century A.D.", *JRAS*, January 1902, XXXV/1, s. 143 vd.

Sultan Alparslan, Malazgirt Savaşı'nı yapmak üzere Suriye'den dönerken Diyarbekir'e ulaşmış ve üç yıl önce yanına sığınan Mervânî emîrinin kardeşi Said'i de yanında getirmişti. Sultanın amacı Diyarbekir'de iktidarı ele geçirmesi için ona yardım etmektir, böylece emirlik bağımsızlığından biraz daha yitirecekti¹¹⁴¹. Bu esnada Vezir Nüzamülmülk Meyyâfârikîn'e varmış ve Emir Nizameddin tarafından sarayında ağırlandı. Vezir, Nizameddin'e vasal olarak sultanın karşısına çıkması gerektiğini söyledi, böylece birlikte yola çıkan Nizâmü'l-Mülk ve Nizameddîn, Alparslan'ın karagahına vardılar. Her ne kadar Sultan Alparslan, Said'e muvafakat verdiğini söylese de son kararı vezirine bıraktı ve Emir Nizameddîn Meyyâfârikîn'e dönmeden önce "Sultanüddeve" unvanını aldı¹¹⁴².

Said, Hettah Kalesi'ne hapsedildi ve artık Amîd hakimi Nizameddîn oldu. Bundan sonra Mervânîler, Selçuklular ile ilişkilerinde tâbîlik şartlarına büyük bir titizlik ile uyacak ve bağımlılık hukukunun kendisine yüklediği bütün yükümlülükleri yerine getirecekti¹¹⁴³. Nitekim bunun en büyük göstergesi Nizameddîn, Malazgirt Muharebesi'ne (27 Zilkâde 473/26 Ağustos 1071) katılması için bölgedeki diğer tâbî devletlerin oluşturduğu on bin kişilik yardımcı kuvvet için askerî birlik göndermesidir¹¹⁴⁴. Selçuklu ordusu hakkında İbnü'l-Cevzî şunları kaydetmektedir: Alparslan tâbîleri Sultan'a "Ey Sultan, biz senin memlûklerin, sen ne yaparsan biz de sana uyarız" dediler ve biraz önce on bin Kürd Sultan'ın ordusuna katıldı¹¹⁴⁵.

Malazgirt Savaşı'nda Kürdlerin varlığı yadsınamaz bir gerçektir, fakat Selçuklu ordusuna katılan Kürd askerlerin sadece Mervânîler'e ait olduğu söylenmez. Muhtemelen bölgedeki diğer Kürd grupları da savaşa katılmıştır.

Müslümanlar, 639 yılının ikinci yarısında İyâd b. Ganem'in kumandanlığında el-Cezire'nin diğer şehirleri gibi Urfa'yı da ele geçirdiler¹¹⁴⁶. 361 yılının Muharrem ayında

¹¹⁴¹ İbnül Ezrâk, *a.g.e.*, s. 187 vd; *Matthaus von Edessa*, s. 130; Ripper, *a.g.e.*, s. 244.

¹¹⁴² İbnül Ezrâk, *a.g.e.*, s. 187 vd; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, s. 186 vd; Zehebî, *a.g.e.*, XXX, s. 10; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alparslan Zamanı*, III, s. 72, 161.

¹¹⁴³ İbnül Ezrâk, *a.g.e.*, s. 173-176. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan" Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II, Sultan Alp Arslan Dönemi," s. 259, 275-278; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 178; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1995, s. 55; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, TTK, Ankara 2007, s. 147; Tufantoz, *Ortaçağ'da Diyarbekir, Mervanoğulları / 990-1085*, Aça Yayınları, Ankara 2005, s. 109.

¹¹⁴⁴ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 178; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 55; Tufantoz, *Ortaçağ'da Diyarbekir, Mervanoğulları / 990-1085*, s. 110; Ripper, *a.g.e.*, s. 251.

¹¹⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVI, s. 123

¹¹⁴⁶ Belâzûri, *a.g.e.*, s. 200; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, II, s. 487; Abdullah Ekinci, "Tarihte Urfa", *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dinî Hayat*, Diyanet Vakfı Yayınları, Şanlıurfa 2011, s. 26

(971-972) Bizanslılar, Urfa ve civarını yağmaladılar¹¹⁴⁷. Cezîre bölgesine ait şehirlerden biri olan Urfa'daki Kürd varlığından da bahsedelim. Şehir, 416 (1025) yılına kadar Benî Numeyr kabilesinin reisi Uteyr'ın nâibi olan Ahmed b. Muhammed'in kontrolünde kaldı, ancak naibin Uteyr'ı öldürtmesine kızan halk idareyi Nasruddevle'ye teslim etti¹¹⁴⁸. Nasruddevle tarafından öldürtülen İbn Uteyr'in dul eşi, Arapları Mervânîler'e karşı savaşmak için kışkırtmıştı. Bunun üzerine Nasruddevle çok sayıda Kürd askerîni Bal er-Rais'e yardım etmesi için gönderdi, fakat Mervânî ordusu Araplar tarafından bozguna uğratıldı¹¹⁴⁹. Arapların karşısında çaresiz kalan Mervânî komutanı Süleyman, Samsat'ın¹¹⁵⁰ Bizanslı komutanı Maniakes'e haber göndererek, kaleyi ona teslim etmeyi önerdi. Bunun karşılığında Süleyman da imparator tarafından yüksek bir konuma getirecek, ayrıca arazi sahibi olacaktı. Böylece 1031 yılında Maniakes dört yüz Bizanslı asker ile şehirdeki kaleyi kuşattı, nihayetinde tüm Urfa'ya sahip oldu. Araplar ve Kürdler arasında başlayan mücadele, Bizans'ın da dâhil olması üzerine üçlü mücadeleye dönmüştür. Her ne kadar Bizans'ın Urfa'ya gelmesine sebep olan Mervânîler olsa da Hristiyanlara karşı mücadele edecek olanların başında da onlar gelmekteydi. Böylece Araplar, Farslar ve Kürdlerden oluşan orduların akınlarına rağmen şehir, 422 (1031) yılından, 479 (1086-1087) yılında Selçuklular tarafından fethedilene kadar Bizans'ın elinde kalmıştır¹¹⁵¹.

1080 yılına gelene dek Selçuklu-Mervânî ilişkileri belli tedbirler dâhilinde olsa da hoşgörü ve yakınlık politikası üzerine devam etti. Fakat bu dönemde Nizâmeddîn ölünce (Zilhicce 472/Mayıs-Haziran 1080) yerine üç oğlundan (Mansûr, Behram, Ahmed) Mansûr geçti¹¹⁵².

Nizâmeddîn zamanında vezir, Ebû Tâhir el-Enbârî idi. Mansûr, Meyyafarîkin'de attarlık yapmış biri olan Ebû Sâlim'e emir vererek Ebû Tâhir'i tutuklamasını söyledi, daha sonra

¹¹⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 530.

¹¹⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 268 vd; Ripper, *a.g.e.*, s. 368; Ahmet Nezihî Turan, "Şanlıurfa", *DİA*, XXXVIII, 2010, s. 336.

¹¹⁴⁹ Ripper, *a.g.e.*, s. 369 vd.

¹¹⁵⁰ Fırat kıyısında Urfa'nın kuzeydoğusunda yer alan Samsat, o dönemde Numeyrî toprakları ile Bizans arasındaki sınırı oluşturmaktaydı bkz. Ripper, *a.g.e.*, s. 371; Ayrıntılı bilgi için bkz. Nimet Özgüç, *Samsat. Sümeysat, Samosata, Kumaha, Hahha, Hahhum - Bir Başkent ve Kalenin Uzun Yaşamının 6000 Yıllık Döneminden Kesitler*, TTK, Ankara 2009.

¹¹⁵¹ Yahya İbn Said, *Târîh el-Antakî*, Haz. Umar Abdü's-Salam Tadmuri, Trablus 1990, s. 427 vd; Mervânîler ile Bizans arasındaki mücadele hakkında bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 317 vd; Krş. Ripper, *a.g.e.*, s. 371 vdd.

¹¹⁵² Zambaur, *a.g.e.*, s. 136; Tufantoz, "Mervânîler", s. 231.

ise Ebû Sâlim'i vezirliğe atadı¹¹⁵³. Ebû Sâlim'in halk arasında sevilmeyen biri ve Hristiyan olması nedeniyle Emir Mansûr'un da Hristiyanlığa meylettği hususunda dedikodular çıktı. Bu nedenle bölgede Selçukluların dikkatini çekecek ortam oluşmuştu. Diğer taraftan eski Mervânî veziri olan Fahrüdevle b. Cüheyr, halkın bu hoşnutsuzluğunu fırsata çevirmek istemiş, bunun üzerine Sultan Melikşah'a mektup yazmıştı. Fahrüdevle b. Cüheyr, bu mektupta, Diyarbekir'in zenginliklerinden bahsederek bölgenin derhal ilhak edilmesinin ve buraya bir ordu gönderilmesinin gerekli olduğunu belirtmişti. Bunun üzerine Sultan Melikşah 476 (1083) yılında Meyyâfârikîn ve Amid'e asker gönderdi. Sultan'ın ordusunun başında Fahrüdevle Cüheyr'in yanı sıra Artuk, Sanduk ve Dilmaçoğlu Mehmed gibi ileri gelen Selçuklu beyleri de vardı¹¹⁵⁴. Şehrin ilhak edileceğini anlayan Emîr Mansûr, İsfâhân'a giderek buradaki beylere sığındı. Onlar Emir Mansûr için sultan katında şefaatte bulundular. Sultan Melikşah, Mansûr'a Meyyâfârikîn ile yetinmesini, Amid ve hâkimiyetinde olduğu diğer yerlerin Selçuklu Devleti'ne ait olacağını söyledi. Emîr Mansûr ilk başta bunu kabul edecek olsa da Ebû Sâlim ve diğer emirler Emîr Mansûr'a mektup yazdı ve ona "Memleketlerinden asla vazgeçme, Selçuklu kuvvetleri on yıl daha bizimle savaşsalar bile bize güçleri yetip galip gelemeyeceklerdir" dediler. Mansûr bu destek üzerine hâkimiyeti altındaki toprakları Selçuklu Devleti'ne teslim etmekten vazgeçti¹¹⁵⁵.

Aralarında Kürdlerin de bulunduğu Fahrüdevle İbn Cüheyr komutasındaki Selçuklu ordusu ve Mervânîler arasında 1085 yılında başlayan ve aylarca süren mücadelelerin nihayetinde Selçuklular, Cezîre topraklarını tamamen ele geçirmiş, böylece Mervânîler siyasal anlamda tarih sahnesinden silinmişti. İbnü'l-Cevzî, Emîr Mansûr'un durumu hakkında "gülünç durumlara düştü, ayıp ve kusurları böylece ortaya çıkmış oldu.

---

¹¹⁵³ Amedroz, "The Marwānid Dynasty at Mayyâfâriqîn in the Tenth and Eleventh Century A.D.," s. 146; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 48; Sevim, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, s. 109 vd; Tufantoz, *Ortaçağ'da Diyarbekir, Mervanoğulları / 990-1085*, s. 113.

¹¹⁵⁴ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, Farsça Terc. Abdülmuhammed Ayeti, s. 32 vd; Bondârî, *a.g.e.*, s. 76 vd; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, I, s. 330; Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan" Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III, Sultan Melikşah Dönemi," s. 258 vd; Amedroz, "The Marwānid Dynasty at Mayyâfâriqîn in the Tenth and Eleventh Century A.D.," s. 146; Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, s. 138; a. mlf., "Diyarbekir," s. 612; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 202 vd; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 42; a. mlf., *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 49 vd; Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 60, 62; a. mlf., *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, s. 106.

¹¹⁵⁵ İbnü'l-Ezrâk, *a.g.e.*, s. 191 vd Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan" Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III, Sultan Melikşah Dönemi," s. 235. Amedroz, "The Marwānid Dynasty at Mayyâfâriqîn in the Tenth and Eleventh Century A.D.," s. 146-147; Abdurrahim Tufantoz, *Ortaçağ'da Diyarbekir, Mervanoğulları / 990-1085*, s. 115.

Sonunda o, çadırsız, yiyeceksiz ve tek bir dirhem dahi almadan Silvan'dan çıkarılmış oldu” demektedir¹¹⁵⁶.

Fahrûddevlle Cüheyr'in Safer 478 (Mayıs 1085) yılında el-Cezîre bölgesine gerçekleştirdiği bu seferden sonra, bölgede herhangi bir Kürd emîrinden bahsedilmemektedir¹¹⁵⁷. İbnü'l-Esîr bu konu hakkında şunları söylemektedir: “Fahrûddevlle bu sene Mervânoğulları'na ait olan Cezîret İbn Ömer'e bir ordu sevk etti ve bu ordu şehri kuşattı. Şehir halkının ileri gelenlerinden “Benû Vehbân” denilen bir aile ayaklanıp şehrin Bâbu'l-Büveybe adlı küçük kapısına yürüdü. Buradan ancak yaya geçilebilirdi, zira şehrin dışından buraya bir merdivenle çıkılıyordu. Benû Vehbân ailesi kapıyı kırıp askerleri içeri soktular, böylece İbn Cüheyr buraya da hakim oldu ve Mervânoğulları devleti sona erdi”¹¹⁵⁸.

7.2.2. El-Cezîre Bölgesinde Selçuklular

El-Cezîre bölgesine yapılan Selçuklu akınları Tuğrul Bey döneminde gerçekleşti. İbrahim Yinal'ın 1041/1042 yılında Rey'i ele geçirmesi üzerine burada bulunan Oğuzlar Anadolu'ya doğru yola çıktı. Daha önce bahsettiğimiz gibi Oğuzlar, Yinal'ın Rey şehrine gelişini kendilerine yapılmış bir saldırı olarak gördüklerinden dolayı batıya doğru hareket ettiler. İbrahim Yinal'dan çekinseler de onlar Tuğrul ve Çağrı beyler'e bağlı Oğuzlardı. Nitekim Tuğrul Bey 1043 yılında on bin atlıdan oluşan Oğuz grubunu Diyarbekir ve Musul'a gönderdi. Bu kalabalık Oğuz grubunun başında Boğa ve Anasioğlu adlı iki Oğuz beyi vardı¹¹⁵⁹. Onlar Karadâ, Bâzebâ, el-Hasanîye ve Habûr şehirlerini yağma ve talan ettiler. Boğa ve Anasioğlu komutasındaki Oğuzlar Diyarbekir içlerine doğru gitmeye devam etmişti. Nasruddevlle, Meyyafarikin önlerinde kamp kuran Oğuzlar'a elli bin dinar teklif etmiş fakat teklifi reddedilmişti. Bir ziyafet esnasında iki Türk komutanın kavga etmesi ve birbirlerini öldürmeleri sonucunda Oğuzlar arasında huzursuzluk baş gösterdi. İbnü'l Ezrak, Diyarbakır'da daha önce hiç Oğuzlar'a rastlanmadığını ve Nasruddevlle döneminde sadece bu iki Oğuz komutanın saldırısı olduğunu nakletmektedir.

---

¹¹⁵⁶ Sevim, “Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan“ Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III, Sultan Melikşah Dönemi,” s. 266.

¹¹⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 38, 132 vd; İbnü'l-Ezrâk bu tarihi Safer ayının başı olarak (28 Mayıs) vermektedir bkz. İbnü'l-Ezrâk, *a.g.e.*, s. 193.

¹¹⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 132 vd; Ayrıntılı bilgi için bkz. Tufantoz, *Ortaçağ'da Diyarbekir, Mervanoğulları / 990-1085*, s. 117 vdd.

¹¹⁵⁹ İbnü'l Ezrâk, *a.g.e.*, s. 152; Ali Sevim, *Suriye Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1989, s. 2; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 119,127; Ripper, *a.g.e.*, s. 234.

Nasruddevle, Oğuzlar arasında çıkan bu karışıklıktan faydalanarak ülkesine akın eden bu işgalcileri geri püsKürdmeyi başarmıştı¹¹⁶⁰.

Bahsi geçen Oğuz beylerinden Kızıl Bey'in oğlu Mansûr, el-Cezîre'nin doğusunda kaldı ve Mervânî Emiri Nasruddevle'nin oğlu Süleyman'ın (ö. 447/1055-1056) teklifi üzerine aralarında barış sağlandı¹¹⁶¹. Fakat daha sonra Mervânî Emiri'nin ihanetine uğrayan Mansûr yakalanıp tutuklanınca ona bağlı adamları dağıldı. Bu durumu haber alan Musul Ukâyîlî Emiri Karvaş, Oğuzların arkasından Fenek Kalesi hakimi el-Beşneviyye Kürdleri ile Mervânî Emiri Nasruddevle'nin ordusunun da aralarında olduğu büyük bir ordu gönderdi. Komutanları başlarında olmayan Oğuzlar ülke içinde yayılmaya devam ettiler. Onlar Nusaybin ve Sincar'ı talan ettikten sonra Cezîret İbn Ömer'e gelerek kenti kuşattı. Bahsini ettiğimiz Karvaş'ın ordusu kışı geçirmek üzere Irak'ta bulunurken, Diyarbakır şehri Oğuzlar karşısında savunmasız kaldı. Burada yine Nasruddevle devreye girdi ve ülkesini terk etmeleri karşılığında Oğuzlar'a çok miktarda mal vereceğini ve Mansûr'u serbest bırakacağını söyledi. İbnü'l-Esir konu hakkında bilgi verirken Oğuzlar'ın şehre geldiklerinde işgal ve yağmalarından bahsetmektedir¹¹⁶². Devedârî'nin nakline göre Oğuzlar ilk kez bu olayla Musul'a girmişti¹¹⁶³. El-Azimî ise verdiği bilgilerde Oğuzlar'ın Musul önlerine ilk geldiklerinde Ukâyîlî Emiri Karvaş tarafından mağlup edildiğinden buna rağmen Musul halkının emirlerine karşı ayaklandığından ve Türkler'e teslim olduklarından bahsetmektedir. Bundan sonra Oğuzlar ile başa çıkamayan Nasruddevle'nin Tuğrul Bey'e yazdığı mektuptan daha evvel bahsetmiştik¹¹⁶⁴. Anlıyoruz ki bölge sakinlerinin Oğuzlar'a karşı iki ayrı tutumu vardı. Nasruddevle olayları para ve diplomatik yolla çözmeye çalışmış, Ukâyîlî emiri Karvaş ise askerî mücadeleye girişmişti. Oğuzların Diyarbakır'de olan soydaşlarının yanlarına gelmeleri ile Telâfer yakınlarında Arap ve Kürd ittifakını başta savuşturmuş olsalar da nihayetinde mağlup oldular (1044). Bağdâd'a ve Nusaybin'e geri çekilmek zorunda kalan Oğuzlar, tekrardan Diyarbakır'e

---

¹¹⁶⁰ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, IX, s. 298 vd; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVIII, s. 449,452; Azîmî, *a.g.e.*, s. 6; İbnü'l Ezrâk, *a.g.e.*, s. 153; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s.82 vd; İbn Haldûn, *el-İber*, III, Farsça Terc. Abdülmuhammed Ayeti, s. 522 vd; Ahmed Kesrevî, *Şehriyar-ı Gunnam*, Müessesesi-i İntişârât-i Negâh, Tahran 1385, s. 203; Ripper, *a.g.e.*, s. 384.

¹¹⁶¹ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, IX, s. 298 vd.

¹¹⁶² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 299 vd; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVIII, s. 449,452; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 82 vd; İbn Haldûn, *el-İber*, Farsça Terc. Abdülmuhammed Ayeti, III, s. 522; Kesrevî, *Şehriyârân-i Gunnâm*, s. 203.

¹¹⁶³ İbnü'l-Esîr, *Kenzü'd-dürer*, VI, Neşr. Selâhaddin el-Müneccid, Wiesbaden-Kahîre 1380/1961, s. 355.

¹¹⁶⁴ Azimî, *a.g.e.*, Türkçe Terc. Ali Sevim, s. 6

saldırdılar. Buradan Ermenistan ve Bizans sınırlarını da yağmaladılar ve nihayetinde Azerbaycan'a döndüler¹¹⁶⁵.

1048 yılına gelindiğinde Tuğrul Bey, Musa Yabgu'nun oğlu Hasan'ı iki yüz bin Türk'ten oluşan kalabalık bir ordu ile Bizans üzerine gönderdi. İberya'nın Bizans valisi olan Katakalon Kekaumenos, Vaspurakan vestisi olan Bulgar Aoron'u yardıma çağırdı. Bizans ve Gürcü ordularının, Hasan'ın ordusunu geri püsKürdtüğü sırada sultanın taraftarları, henüz kendisine tabi olmayan Mervânîler'in şehri Amid'de toplanmıştı¹¹⁶⁶.

Yukarda bahsettiğimiz üzere Bizans ile mücadelesinin neticesinde savaşta şehit düşen şehzade Hasan ve ordusu için son derece üzülen Sultan Tuğrul, bunun intikamını almak üzere İbrahim Yinal'ı 440 (1048-1049) yılında Bizans üzerine bir sefere gönderdi¹¹⁶⁷.

Bu bölümde bizi ilgilendiren kısmı ile ilgili şunu söyleyebiliriz ki, Oğuzlar bu savaş neticesinde Musul ve Mezopotamya'ya kadar yayılma imkanı buldu. Mervânîler'in Selçuklular'a tabiyeti de bu savaştan sonra gerçekleşmişti. Mervânîler, Selçuklular'a metbu bir emirlik olsalar da Bizans ile olan dostane ilişkilerini devam ettirdiler. İyileşen Selçuklu Mervânî ilişkilerinden rahatsız olan Bizans, Şeddadi ve Mervânîler üzerine ceza niteliğinde seferler düzenlemişti. Bizans'ın Cezîre topraklarına gelişi ile Türkler, henüz ele geçiremedikleri Anadolu topraklarına ilerleme hususunda iyice heveslendiler. Bu sırada Sultan Tuğrul'a karşı olan Oğuzlar'dan bir grup Türkistan'dan gelerek Taron (Muş) bölgesinin Bizans valisi Teodoros ile ittifak kurdular. Bizans'a bağlılıklarını göstermek için Ahlat'tan yağmaladıkları birçok ganimeti Bizans valisine teslim ettiler (1055). Sultan Tuğrul bu asilerin kendisine iade edilmesini istediye de Bizans İmparatoriçesi Teodora tarafından kabul görmedi. Bunun üzerine Selçuklular'ın saldırısına uğradılar. Kaynaklardan öğreniyoruz ki, Selçuklu ordusu daha önce Bizans sınırına yapılan sefer de bölge de kalan Samuh'un komutasındaki 3 bin kişilik askerden

¹¹⁶⁵ Azimî, *Târîhu Hâleb*, thk. İbrahim Ze'rûr, Dımaşk 1984, s. 336; Krş. Ripper, *a.g.e.*, s. 388.

¹¹⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 412 vdd; Azimî, *a.g.e.*, Terc. Ali Sevim, s. 74; Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, Terc. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, s. 90; Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, Terc. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, s. 44; John Skylitzes, *A Snopsis of Byzantine History 811-1057*, Trans. John Wortley, Cambridge University, Cambridge 2008, s. 421 vd; Georgios Cedrenos, *Historiarum Compendium*, II, Neşr. Ve Lat. Terc. Immanuele Bekkerio, *Academiae Litterearum Regiae Borussicae*, Bonnae 1839, s. 573 vdd; Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, 1992, s. 10; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 223; Ripper, *a.g.e.*, s. 389.

¹¹⁶⁷ Chalandon, "Essai sur le regne d'Alexis ler Comnene (1081-1118)", *Publies par la Societe de l'ecole des Chartes*, Paris 1910, s. 10; Michael Attaleiates, *The History*, Trans. Anthony Kaldellis-Dimitris Krallis, Harvard University Press, London 1912, s. 77 vd; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 85 vd; Pasinler Savaşı hakkında geniş malûmat için bkz. Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 226-233.

oluşmaktaydı. Mangankom ve Hark yörelerini yıkıp tahrip eden ordu, buz tutmuş Murat Suyu Nehri'ni (Aracani) geçerken buzun kırılması üzerine esirler ile boğularak öldü¹¹⁶⁸.

1062 yılına gelindiğinde Anadolu'ya yapılacak olan bir akın için Salar-ı Horâsân kumandasında Cemcem (Mıçmıç) ve Yusu (Isuli) gibi komutanlar görevlendirildi. Sultan tarafından sefere memur edilen bu komutanlar Dicle ve Fırat arasındaki Anadolu topraklarını istila ettiler. Onlar Bagin, Argana, Tel Hûm eyaletlerine geldiler ve buradan birçok Hristiyan'ı esir aldılar¹¹⁶⁹. Mateos, 5 Ekim 1062 yılında gerçekleşen bu olayı Hristiyan dünyası açısından korkunç bir gün olarak kaydetmektedir¹¹⁷⁰. Bu sırada Amid emiri ve Nizameddîn'in kardeşi Sadüddeve, Salar-ı Horâsân'a mektup göndererek onunla ittifak kurmak istedi. Sadüddeve, Selçuklu birliklerinin aldığı Hristiyan esirlerin kendi eyaleti içinde satılmasını istedi (1062-1063). Bu yeni Selçuklu istilasını haberi, İstanbul'daki İmparator Kostantinos Dukas'a geç ulaştı. Bu sırada yukarıda bahsettiğimiz üzere Nizameddîn, Hristiyan esirlerin serbest bırakılmasını sağlayan Sadüddeve'yi zehirletmişti (455/1063). Selçuklu istilasını haberini alarak harekete geçen Kostantinos Dukas, Amid'deki bu istikrarsız ortamı fırsat bildi ve Salar-ı Horâsân'ın üzerine gönderdiği orduyu Amid'i kuşatması için Mervânîler üzerine gönderdi¹¹⁷¹. Bar Habreus, Türkler ile Araplar'ın Bizanslılar'a karşı müttefik olduklarından bahseder¹¹⁷².

İlerki yıllarda Bizans topraklarına yapılan akınlarda yine Salar-ı Horâsân'ın faaliyetlerini görmekteyiz. Sultanın emrine verdiği beş bin atlı ile (458/1065-1066) Tel-Hûm, Nusaybin, er-Rum ve Urfa'ya akınlar düzenleyen Salar-ı Horâsân Meyyâfârikîn ve çevresini talan etti. Bunun üzerine Vezir Fahrüddeve İbn Cüheyr, emir Sâ'id'in yanına gelerek onunla görüştü ve "Bu ailenin ortadan kalkması senin elinle olmasın" dedi. Ayrıca kendisini hem tehdit etti hem de ona pek çok para ve ikta vermeyi teklif etti. Sâ'id'de bu teklifi kabul edince kardeşi Nizameddîn ile bir anlaşma yaptı. Bu antlaşmaya göre Salar-ı Horâsân ise elli bin dinar verilerek kuşatmadan vazgeçilmesini sağladı¹¹⁷³.

---

¹¹⁶⁸ Aristakes von Lastivert, s. 90,93, 110 vd; Cedrenos, *a.g.e.*, s. 617-620; Grousset, *Histori de'l Armenia*, s. 587 vd; Krş. Ripper, *a.g.e.*, s. 269; Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, TTK, Ankara 2007, s. 25; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 269.

¹¹⁶⁹ Mateos, *a.g.e.*, s. 113,118; Grousset, *Histori de'l Armenia*, s. 595; Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, s. 17; Ergin Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 276 vd; Ripper, *a.g.e.*, s. 396.

¹¹⁷⁰ Mateos, *a.g.e.*, s. 110 vd.

¹¹⁷¹ Mateos, *a.g.e.*, s. 113-118; Grousset, *Histori de'l Armenia*, s. 595; Ripper, *a.g.e.*, s. 396; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 276 vd.

¹¹⁷² Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s. 151.

¹¹⁷³ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 127; Matthaus von Edessa, İng. Terc. Dostourian, s. 107 vdd; Amedroz, *The Merwanid Dynasty*, s. 143; Tufantoz, *a.g.e.*, s. 104 vd; Ripper, *a.g.e.*, s. 397.

Bu sırada Mervânîler'in veziri Ebu'l Fadl el-Enbari, Oğuzlar ile iyi ilişkiler kurmak istedi ve Selçuklu ordusunun geri çekilmesi için onlara üç yüz bin dinar ödemeyi teklif etti. Anlaşmanın imzalanması gerekiyordu, fakat Salar-ı Horâsân geçmiş olayları hatırlıyor olacak ki¹¹⁷⁴ Meyyafarikin'e gelmek hususunda kuşkuları vardı. Nizameddîn, Salar-ı Horâsân güvenini kazanmak için kardeşleri Fadlun ve Mamak'ı Oğuzlar'a rehin olarak gönderdi. Nizameddîn, Kardeşlerinin canı pahasına Diyarbekir toprakları için tehlike addeden Salar-ı Horâsân'a tuzak kurdu. Bu tuzağı farkedemeyen Salar-ı Horâsân emirin kardeşlerini öldürdü. Nihayetinde kendisi de Meyyafarikin askerleri tarafından Bab el-Hüva önündeki tepe de yoldaşları ile öldürüldü¹¹⁷⁵.

Melikşâh'ın kardeşi Melik Tutuş'un Suriye'ye hakim olması Musul emîri Şerefüddeve Müslîm b. Kureyş ile çatışmasına yol açtı. Müslîm, Tutuş'a karşı Fatımîler'den yardım alamayınca Arap kabilelerinden Ukâyîl, Kilâb, Numeyr, Tayy, Kelm, Uleym'lerden topladığı ordu ile Dımaşk'ı kuşattı ise de bundan bir sonuç alamadı¹¹⁷⁶.

Müslîm'in Fatımîler ile ittifadına tepki gösteren Harran'ın Sünnî kadısı isyan edip şehri Türkmen beyi Çubuk'a teslim etti, ancak daha önce buraya varan Müslîm, Sünnî kadı da dâhil olmak üzere pek çok insanı öldürttü (Eylül 1083)¹¹⁷⁷. Bu olaylar ve Diyarbekîr'den gelen şikayetler üzerine halifelik veziri Fahrüddeve İbn Cüheyr sultan Melikşâh'ı sefere teşvik etti. Bunun üzerine Sultan, Artuk, Çubuk ve Gevherâyin'i vezirin hizmetine vererek Cezîre topraklarına gönderdi. Bundan başka emîr Sanduk ve Hacib Altuntak'ta vezire iltihak ettiler¹¹⁷⁸. Fahrüddeve'nin hareketini haber alan Diyarbekîr Mervânî emîri Nasruddevle Mansûr ile Müslîm, Amîd üzerine yürüdüler. Bu ittifak dolayısı ile vezir Fahrüddeve onlarla barış yapmak istedi. Artuk Bey'in emrindeki Türkmenler ise bunu kabul etmeyerek, Müslîm'in ordugahına saldırıp pek çok ganimet ele geçirdiler. Ordusu dağılan Müslîm, önce Diyarbekîr'e saklandı sonra da Ağustos 1085'te Rakka'ya kaçtı. 4 Mayıs 1085'te Mardin Siirt, Erzen, Hasankeyf gibi merkezlerde Selçuklu idaresi

---

¹¹⁷⁴ Daha önce bahsettiğimiz üzere 1042-1043 yılında Oğuz Beylerinden Mansûr, Mervânîler tarafından tuzak kurularak verilen bir ziyafette bertaraf edilmişti.

¹¹⁷⁵ İbnü'l-Ezrâk, *a.g.e.*, s. 170 vdd; Ripper, *a.g.e.*, s. 401 vdd.

¹¹⁷⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 52 vd; İbnü'l-Adîm, *Zübdet*, s. 77-81; İbnü'l-Kalanîsî, *a.g.e.*, s. 114; Kafesoğlu, *Melikşâh*, s. 42 vd; Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 103-106.

¹¹⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 122 vd; İbn Haldûn, *el-İber*, Farsça Terc. IV, s. 30 vd.

¹¹⁷⁸ Bondârî, *a.g.e.*, s. 76 vd; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, I, s. 330; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 55; Amedroz, "The Marwânid Dynasty at Mayyâfâriqîn in the Tenth and Eleventh Century A.D.," s. 146; Sevim, "Artukluların Soy ve Artuk Bey'in Siyasî Faaliyetleri," s. 142; a. mlf., *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 60 vdd; a. mlf., *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, s. 106; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s. 78 vd.

kurulurken 4 Mayıs 1085'te ise Diyarbekir, Selçukluların eline geçti¹¹⁷⁹. Böylece Mervânîler hânedanına son verilerek bütün güneydoğu Anadolu toprakları Selçuklu egemenliği altına girmiş oldu. Harput, Çubuk Bey'e verildi¹¹⁸⁰. Melikşâh, Müslîm b. Kureys'in elinde bulunan Ukâyli topraklarının tamamını alıp Fahrüddeve'nin oğlu Amidüddeve'ye verdi¹¹⁸¹. Sultan Melikşâh Musul'a geldikten sonra Müslîm'in huzuruna getirilmesini istedi. Bunun üzerine sultanın huzuruna çıkan Müslîm ondan af dilemiş ve sultan onu affetmişti, hatta önceki haklarının kendisine tanınmasını emretmiş ve kardeşi Tutuş'a da mektup yazarak ona dokunmamasını bildirmiştir¹¹⁸².

Musul bölgesine hakim olan vali ve emîrler doğrudan El-Cezîre bölgesinde de söz sahibi oluyorlardı. Bu nedenle Musul'a hakim olmak önemli idi. Musul valileri hem Haçlılar ile olan mücadelelerde hem de Selçuklu Devleti taht kavgalarında önemli rol oynamaktaydı. Melikşah'ın vefatının ardından Selçuklu tahtında hak iddia edenlerden biri de Suriye Meliki Tacü'd-Devle Tutuş idi. Melikşâh'ın eşi Terken Hatun'un Berkryaruk'a karşı ittifak teklifi üzerine Tutuş, Haleb emîri Aksungur, Yağısayan (Antakya Emiri) ve Bozan'ı (Urfa Emiri) himayesine alan Tutuş, onlarla birlikte İsfâhân'a gitti¹¹⁸³. Fakat Terken Hatun Eylül-Ekim 1094 yılında hastalanarak ölünce¹¹⁸⁴ Tutuş, büyük bir hevesle geldiği İsfâhân'da müttefiki Terken Hatun'u göremeyince çok üzüldü. Bu arada Aksungur ve Bozan Berkryaruk'un tarafına geçtiler. Tutuş savaşa devam ettiyse de yenilmekten ve ölümden kurtulamadı (Şubat 1095)¹¹⁸⁵. Daha önce Tutuş tarafından zindana atılan Kürboğa ve kardeşi Altuntaş, Tutuş'un ölümüne kadar hapiste kaldı. Sultan Berkryaruk, onların serbest bırakılmasını emretti, bunun üzerine Kürboğa ve Altuntaş, Harran'a doğru yola çıktılar. O sırada cesur pek çok asker onlara katıldı. Onlar, Harran ve Nusaybin'i ele geçirdiler. Kürboğa 1096 yılında Musul'u zapt etti ve Musul'un doğu tarafını da kardeşi Altuntaş'a bıraktı¹¹⁸⁶.

Muhammed Tapar ve oğlu Mahmûd döneminde Musul valiliği yapan Kürboğa ismini Sümer'in Oğuzlar adlı eserinde Kür-Yavı olarak görmekteyiz. Ayrıca eserde Kürboğa'nın

---

¹¹⁷⁹ Bondârî, *a.g.e.*, s. 77; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 125 vd; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, s. 32 vd; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 49

¹¹⁸⁰ Agacanov, *Selçuklular*, s. 151; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 85

¹¹⁸¹ Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 56 vd.

¹¹⁸² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 126; İbnü'l-Esîr, *Tarihü'l-Bahir fi'd-Devletü'l-Atabekiyye*, Tahkik Abdülkadir Talimat, Kahîre 1963, s. 5; Ali Sevim, *Suriye Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 112 vd.

¹¹⁸³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 173.

¹¹⁸⁴ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 14; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 203-207; Bondârî, *a.g.e.*, s. 84

¹¹⁸⁵ Bondârî, *a.g.e.*, s. 86; Râvendî, *a.g.e.*, s. 140; Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 53; Kalanîsî, *a.g.e.*, s. 86 vd; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 15

¹¹⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 215 vd.

Musul bölgesinde dirliği olan bir Türkmen beyi olduğu zikredilmektedir¹¹⁸⁷. *Divani Lügati't Türk*'de "Kür" kelimesinin "yiğit, sarsılmaz, pek yürekli, kabadayı, aksi ve dikbaşlı anlamına geldiğinden bahsedilmektedir¹¹⁸⁸.

Bölgenin fethedilmesi ile burada yaşayan Türkmenler bilhassa Musul bölgesine yerleşmişti.

7.2.3. El-Cezîre Bölgesinde Araplar

El-Cezîre bölgesinde Araplar'ın varlığı hakkında seyyahların verdiği bilgilerden öğreniyoruz ki; Musul halkı Arap olup burada çeşitli kabileler vardı. Bunlar Rabia, Mudar, Yemenli Arap kabileleri idi¹¹⁸⁹. Diyâr-ı Râbiâ beldelerinden biri olan Sincâr'da ise Benû Kuşeyr, Benû Numeyr¹¹⁹⁰, Benû Akîl, Benû Kilab'a mensup Araplar oturmakta idi¹¹⁹¹. Ayrıca Benû Numeyr ve Benû Akil Araplar'ı Harran şehrine gelerek buraya saldırdılar¹¹⁹². Ra'sülayn beldesinde Araplar'ın ve Musul'dan göçenlerin oturdukları nakledilmiřtir¹¹⁹³. Doğu Anadolu'nun güneyinden çıkan Zab nehirleri arasında geniş otlaklar ve birçok beldeler vardır. Göçebelerin gelmesi ile yerli halkı bölgeyi terk etti. Kışın Hezbânîye Kürdlerinin kışlığı olan yerler, yazın Benû Şeybân Araplarının yaylağı olmuřtu¹¹⁹⁴

Amîd, daha ziyade Süryanilerin ve Arap Müslümanların yerleşim yeri idi¹¹⁹⁵. Bunların arasında Aramiler, Ermeniler, Araplar ve Kürdler de bulunuyordu. Hz. Osman devrinde bölge Bekrîlere verilmişti. Diyarbekir isminin bir Arap boyu olan Bekrîler'den geldiği bilinmektedir¹¹⁹⁶. Onların kökeni, Bedevi Arap olan Tağlib Kabilesine dayanmakta idi¹¹⁹⁷. Onlar 10. Yüzyılda Beled ve Nusaybin şehirleri arasında Berkaid adlı bir şehire

---

¹¹⁸⁷ Sümer, *Oğuzlar.*, s. 155 vd.

¹¹⁸⁸ Kaşgarlı Mahmûd, *a.g.e.*, Terc. Besim Atalay, I, s. 324. "Kür" Maddesi.

¹¹⁸⁹ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 203.

¹¹⁹⁰ Arap Amir b. Sa'sa'a'nın Kays koluna mensup olan ve Ukâyîliler ile birlikte el-Cezîre topraklarına gelen Numeyriler hakkında detaylı bilgi için bkz. C. Levi Della Vida, "Nümeyr", *DİA*, IX, Eskişehir 1997, s. 373; Rice, "Medieval Harran: Studies on Its Anatolian Studies I" *Anatolian Studies*, II, 1952, s. 74.

¹¹⁹¹ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 207.

¹¹⁹² İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 213.

¹¹⁹³ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 208.

¹¹⁹⁴ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 215.

¹¹⁹⁵ Thomas Ripper, *Diyarbakir Mervânîleri İslâmî Ortaçağda bir Kürd Hânedan*, Avesta Yay., İstanbul 2012, s. 323.

¹¹⁹⁶ Claude Cahen, "Diyarbakir", *EI2*, II, Leiden 1991, s. 343; Thomas Ripper, *a.g.e.*, s. 333.

¹¹⁹⁷ Canard, "Hamdanids", s. 126-131.

yerleştiler. Burada nüfusları artınca bölgenin esas unsurunu oluřturdular¹¹⁹⁸. Tağlibileri Kürd kökenli olduklarına dair bir görüşte bulunmaktadır¹¹⁹⁹.

El-Cezîre, Mervânî-Bizans ilişkilerinin iyi olduğu döneme dek Araplar'ın fethettiği topraklarından idi. Araplar bu bölgelerde şehrin valileri tarafından stratejik noktalara yerleştirilmiş idiler. Böylece bölgede Arap hâkimiyeti sağlanmıştı. Mervânîler zamanında Bizans ile iyi olan ilişkiler neticesinde Müslüman-Arap nüfusu bölgede artış sağlayamadı. Selçuklular'ın El-Cezîre topraklarına akınları olduğu dönemlerde bahsi geçen Arap nüfusu ağırlıklı olarak Diyarbekir'in epey güneyinde kalmaktadır¹²⁰⁰.

Ukâyoğulları 940-955 yıllarında El-Cezîre tarafına geçerek Musul ve Habûr'un yukarı bölgelerine yerleşip siyasi nüfuza sahip oldular¹²⁰¹. Musul'da kurulan emîrlik adını Benû Ukayl'ın atası el-Müseyyeb'e atfen Al-i Müseyyeb veya Benû'l-Müseyyeb diye adlandırılmaktadır. Benû Ukâyî'a intisab eden birçok Arap kabilesinin ismi geçmektedir. İbnü'l Adim, Caber Ukâyî Emiri Salim b. Malik b. Bedran'ın biyografisinden bahsederken onun soyunu "İbn Mukalled b. El-Müseyyeb b. Râfi' b. Mukâlled b. Ca'fer b. Amr b. El-Müheyyâ b. Zeyd b. Abdullah b. Zeyd b. Kays b. Cûse b. Tahne b. Rebi'â b. Hazn b. 'Ubâde b. Ukâyî b. Ka'b b. Rebi'â b. 'Amir b. Sa'sa'a b. Muaviye b. Bekr b. Hevâzin b. Mansûr b. Hasfe b. İkrime b. Kays b. İlyâs b. Mudar b. Nizâr b. Ma'add b. Adnân"¹²⁰² şeklinde vermektedir.

Irak Oğuzları'nın 1041 yılında El-Cezîre bölgesine doğru yaptıkları akınlardan Türkler başlığı altında bahsetmiştik. Bu dönemde Ukâyî emiri olan Karvaş b. Mukâlled (1001-1052), otuz bin kişilik ordusu ile (20 Ramazan 435 (22 Nisan 1044) Re'sü'l-Eyyil mevkiinde Oğuzlar ile karşılaşmıştı. Başlangıçta savaşı kazandığını zanneden Oğuzlar, ganimet toplama telaşına düşünce Karvaş ve emrindekiler geri dönerek onları bozguna uğrattı. Savaşta otuz bin kişinin öldürüldüğu ve Karvaş'ın Oğuz reisinin başını kesip Bağdâd'a gönderdiğini bilinmektedir¹²⁰³. Karvaş, Urmiye hakimi İbn Rebibüddevle'ye yazdığı mektupta Oğuzlar'dan üç bin kişiyi öldürdüğünü birdirmişti. İbn Rebibüddevle

¹¹⁹⁸ El-İdrisi, 1409/1989, s. 661.

¹¹⁹⁹ Ripper, *a.g.e.*, s. 334 dipnot 1192.

¹²⁰⁰ Canard/Cahen, "Diyar-ı Mudar", *EI2*, II, s. 357.

¹²⁰¹ Abdülhakim el-Ka'bî, *el-Cezîretü'l-Furâtiyye ve Diyâruha el-Arabiyye (Diyar-ı Bekr, Diyar-ı Rebia ve Diyar-ı Mudar)*, Dâru Safahât, Dimaşk 2009, s. 65; Mustafa Fayda, "Benî Amir b. Sa'saa", *DİA*, III, İstanbul 1991, s.67.

¹²⁰² İbnü'l-Adîm, *Bugyat at-Talab fi Târîh Halab Selçuklularla İlgili Haltercümeleri*, s. 200.

¹²⁰³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 302; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XV, s. 290; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVIII, s. 452; İbn Hallikan, *a.g.e.*, V, Neşr. İhsan Abbas, s. 263; Krş. Ömer Tokuş, *Ukayliler*, s. 130; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 196 vd.

ona cevaben “Tuhaf şey: Bunlar benim ülkemden geçerken üzerinden geçmek zorunda oldukları köprüye adam koydurup onları saydırdım. Maiyetleri ile sayıları otuz bin iken uğradıkları bozguna müteakip sayıları 5 bini bile bulmuyordu. Ya öldürüldüler ya da başka şekilde helak oldular.” Hatta bazı şairler başarısından ötürü Karvaş’a medhiyeler yazmıştı. İbnü’l-Esir, El-Cezîre’de kendilerinden bahsettiren bu akınların ani bir şekilde bittiğine ithafen onları kısa sürede dağılan yaz bulutuna benzetmektedir¹²⁰⁴. Oğuzlara karşı direnmeye çalışan Mervânîrî emîri Nasruddevle ve Musul Emîri Karvaş aslında hem birbirleriyle hem de kendi halklarıyla barışık değillerdi. Karvaş, el-Hamîdiyye ve el-Hezbâniyye Kürdleri ile anlaşmazlık içinde idi¹²⁰⁵

Ukâyîlî hânedanının kendi içinde çatışmaların geçtiği yıllarda (1048-1050)¹²⁰⁶ Musul ve el-Cezîre’de çekirge istilasını meydana geldi. Bu istila neticesinde kıtlık ve salgın hastalıklar (448-449/1056-1058)¹²⁰⁷ tüm Şark’ı etkisi altına aldı. Selçuklular ve Arapların bu bölge üzerinde yapılan paylaşım mücadelesi Besâsirî isyanı ile başlamıştır diyebiliriz. Büveyhîler’in son dönemlerinde önemli bir Türk kumandanı olan Besâsirî¹²⁰⁸, Büveyhî emîri el-Melikü’r-Rahîm Hüsrev Fîrûz (1048-1055) zamanında Bağdâd askerî valiliğine tayin edildi. Abbâsî veziri olan İbnü’l Müslîme’nin Sünnîlere, Besâsirî’nin ise Şîilere yakınlığı sebebi ile ikilinin ilişkileri bozuldu¹²⁰⁹.

Besâsirî’nin Fatımîler ile gizli görüşmeler yaptığı ve Halife el-Ka’im’i tutuklatacağı haberleri üzerine halife, Sultan Tuğrul’a mektup yazdı¹²¹⁰. Kureyş b. Bedrân, Enbaâr işgal ettikten sonra hakim olduğu yerlerde Sultan Tuğrul Bey adına hutbe okuttu¹²¹¹. Kureyş b. Bedrân, Besâsirî’nin el-Halis’teki obasını yağmalamış iki adamını da Bağdâd’a göndermişti. Kureyş’in elçileri halife tarafından güzel karşılandı. Tüm bunlardan rahatsız olan Besâsirî’nin baskıları iyice arttı. Duma ve Fellûce çevresini yağma edip Enbaâr’ı kontrolü altına aldı ve şehir halkından beş yüz kişiyi tutsak etti¹²¹². El-Besâsirî’nin faaliyetleri hakkında Irak başlığı altında detaylı bilgi vereceğiz. Burada bizi ilgilendiren

¹²⁰⁴ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 301 vd.

¹²⁰⁵ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 445; Karvaş, 444 Receb ayı başında (27 Ekim 1052) hapiste bulunduğu Musul’a bağlı el-Cerrâhiye Kalesi’nde vefat etti. Ebû’l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, s. 527.

¹²⁰⁶ Gesine Degener, *Das Emirat der Beni Ukeyl, Eine Untersuchung zum Zerfall des Abbâsîdischen Kalifats und zur Beduinisierung des Fruchtbaren Halbmonds*, Doktora Tezi, Göttingen 1987, s. 56 vd.

¹²⁰⁷ Degener, *a.g.t.*, s. 80 vd.

¹²⁰⁸ Hakkında bkz. İbnü’l-Adîm, *a.g.e.*, s. 62-65.

¹²⁰⁹ Zekkâr, *a.g.e.*, s. 92.

¹²¹⁰ Mevdudî, *a.g.e.*, s. 190; Erdoğan Merçil, “Besâsirî”, *DİA*, V, 1992, s. 528 vd.; Ömer Tokuş, *a.g.e.*, s. 153

¹²¹¹ İbnü’l-Cevzî, *a.g.e.*, XV, s. 344; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 454; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 165; İbn Haldûn, *el-İber*, III, s. 825; Cahen, “Türklerin Anadolu’ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İlk Yarısı)”, s. 1383

¹²¹² İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 457; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 165.

husus Bağdâd'da çıkan bu karışıklıklar neticesinde Arap emîrlerinin tutumu ve El-Cezîre topraklarındaki faaliyetlerdir. Ukâyî Emiri Kureyş b. Bedrân, 1055-1056 yılları arasında Bağdâd'daki olayları fırsat bilerek Cezîretü'l İbn Ömer'i ele geçirmek için Mervânîler'e karşı harekete geçmişti. Kureyş, Nasruddevle b. Mervan ile araları kötü olan Buhtîyye ve Beşnevîyye kabilelerinden destek istemiştir. Mervânîler'e karşı giriştiği bu savaşta mağlup olmuş ve geri çekilmek zorunda kalmıştı¹²¹³. Öte yandan sahip olduğu toprakları korumak niyeti ile Selçuklular'a tabiyetini bildiren Kureyş'in, kardeşi Mukbîl ile arası açıldı. Mukbîl her ne kadar Bağdâd'a gelen Tuğrul Bey'e bağlılığını bildirirse de muhalefetini gizliden yürütmüştü. Kureyş, Selçuklu tabiliğine girmesine rağmen topraklarını akın ve yağmalardan kurtaramamıştı. Ülkesini terk etmek zorunda kalsa da daha sonra Tuğrul Bey onun ülkesine dönmesine izin verdi. İkinci kez sultana bağlanan Kureyş ile kardeşi Mukbil'in arası iyice bozuldu. Mukbil, kardeşine yazdığı mektupta 1043-1044 yılında El-Cezîre topraklarına yapılan Irak Oğuzları'nın yağma ve talanlarından bahsederek şimdi onlarla birlikte olursak can, mal, aile ve nihayetinde tüm memleketimizi onlara teslim etmiş oluruz demektedir. Kureyş ise kardeşine, Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in son derece güçlü ve kuvvetli olduğundan, asıl onlara tabi olunmazsa ülkelerini yağma ve talandan kurtaramayacaklarından ve onlara karşı koyacak güçleri olmadığından bahsetmiştir. Tüm bunlardan sonra Mukbil'in uzaklaşması ile Araplar'ın çoğu el-Besâsirî'ye katıldı. Ayrıca Fatımîler, el-Besâsirî'ye para göndermişti. O bütün parayı Kureyş'in askerlerine dağıttı. Askerler arasında tereddütte olanlar da artık Kureyş'i yalnız bırakıp el-Besâsirî'ye katıldılar¹²¹⁴. Böylece Besâsirî'nin ordusu elli bin kişi oldu¹²¹⁵. Hille Emiri Dübeys b. Mezyed Besâsirî'ye yardıma geldi. Onların ittifakı ve Kutalmış ile Ukâyî Emîri Kureyş arasında, Sincâr hadisesi vuku buldu. Besâsirî ve müttetikleri Musul'a doğru harekete geçti. El-Müeyyed bu karşılaşma hakkında Kureyş'in Türkmenler ile beraber hareket ettiğinden, Fatımî ordusunun ise kiminin savaşıma gayesi varken kiminin kaçarak Habur'a gitmek istediklerinden bahsetmektedir. Ayrıca O, Fatımi ordusunda oluşan bu korkunun Kureyş'in yardımına gelen Türkmen askerlerinden dolayı kaynaklandığını söyler¹²¹⁶. Kureyş, Bağdâd'da bulunan Tuğrul Bey'den hem askerî destek hem de ordusuna dağıtmak için mal istemişti. Diğer taraftan el-Besâsirî, Mukbil, İbn Verrâm ve İbn Hafâce gibi müttetik emirlere mektup yazarak

---

¹²¹³ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 460.

¹²¹⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, Terc. Ali Sevim, s. 17; Tokuş, *a.g.e.*, s. 159.

¹²¹⁵ Zekkâr, *Medhal ila Tarihi'l-Hurûbi's-Salibiyye*, I, Dimaşk 1995, s. 98.

¹²¹⁶ El-Müeyyed fid-Dîn, *Divânü'l-Müeyyed*, Tahk. Muhammed Kamil Hüseyin, Dârü'l-Kitabü'l-Mısriyye, Kahîre 1949, s. 168.

anlaşma yolunu denemiş fakat istediği sonuca varamamıştır. Bu esnada Tuğrul Bey, Kutalmış'ın komutasında iki bin kişilik ordu ve Kureyş'in istediği gibi emrindekilere dağıtması için on bin altın, iki yüz giysi, hilat, altın işlemeli bir at ve bayrak göndermişti (448/1056)¹²¹⁷. Kutalmış'ın birliklerin Araplar'a ait obalara yaptıkları saldırı ve yağmalar neticesinde onların çoğu Besâsîrî'nin tarafına geçti. Diğer taraftan Araplar gönderdikleri elçiler ile Kureyş'i kendi saflarına çekmek istedi. Sonuç alamayınca Besâsîrî, Kureyş ve Kutalmış'ın üzerine yürüyerek onları hezimete uğrattı. Bu zorlu savaşın ardından Besâsîrî'nin Mısır'a 2.200 kesik baş gönderdiği rivayet edilmektedir¹²¹⁸. Bu karşılaşma Besâsîrî'yi ve Arap orduları için bir zaferken Selçuklular açısından hazin sonuçlar doğurmuştu. Kutalmış'ın 100 adamı ile birlikte kurtulabildiği rivayet edilmektedir¹²¹⁹. Besâsîrî ve müttelikleri Musul'a doğru ilerledi ve burda bazı Arap kabileleri (Kelb, Ukayl, Numeyr) sokaklarda dolaşarak "Türkmenlerin cesetlerini değirmenlerde öğüttük" nidaları ile zafer kutladılar¹²²⁰. Musul'un kaybedilmesi üzerine Kûfe, Vasıt başta olmak üzere Irak ve El-Cezîre'nin birçok şehrinde Fatimiler adına hutbe okutuldu¹²²¹.

Sincâr'da bulnan Kutalmış'ın halktan gördüğü kötü muamele, Fatimiler'in Musul'u işgali ve Bağdâd halkının Selçuklular'ın ihtiyaçlarını karşılayamadıklarına dair halifeye yaptıkları şikayetin etkisi ile Tuğrul Bey 6 Zilkade 448'de (15 Ocak 1057) Bağdâd'dan çıktı. Bir hafta içinde Avâna ve Ukberâ'yı alarak Tikrît önlerine geldi. Tikrît hakimi Ukâyli İsa b. Hamîs'in ona yiyecek ve gıda yardımında bulunmasını istedi. Tuğrul Bey, Tikrît topraklarının Besâsîrî'ye ait olduğu cevabını alınca şehri muhasara etti ve 16 Zilhicce 448'de (24 Şubat 1057) kontrol altına aldı. Buradan Bevâzîc'e giden Sultan Tuğrul, kardeşi Yakutî ile birlikte Musul'a doğru hareket etti. Bu sefer de Hûzistân, Basra, Vâsıt ve Ahvâz'ın yönetimini elinde bulunduran Hezâresb, bin atlısı ile Tuğrul Bey' katıldı¹²²². Musul'u ele geçiren Sultan Tuğrul şehri Hezâresb'e ikta etti. Hezâresb buradaki Arap kabilelerinden önemli ölçüde ganimet kazanmıştır¹²²³. Hezimete uğrayan Arap ittifakı, Tuğrul Bey'den af dilediler. Besâsîrî'nin ancak Halife el-Kaim'in isteği ile

¹²¹⁷ Sıbt İbnü'l Cevzî, *a.g.e.*, s. 24; Burada "Bayrak" olarak bahsettiğimiz kaynakta "boncuk" şeklinde geçmektedir. Bu kelimenin de aslında "moncuk" yani bayrak anlamına geldiğini bilmekteyiz bkz. Erdoğan Merçil, *Selçuklularda Hükümdarlık Alametleri*, Ankara 2007, s. 143.

¹²¹⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 26.

¹²¹⁹ Makrîzî, *a.g.e.*, II, s. 234.

¹²²⁰ El-Müeyyed, *a.g.e.*, s. 170 vdd.

¹²²¹ Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, s. 55.

¹²²² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 474 vd; Sıbt İbnü'l Cevzi, *a.g.e.*, Terc. Ali Sevim, s. 31; Ömer Tokuş, "Selçuklu Damadı Ebû Kalicâr Tacülmülûk Hezâresb ve Faaliyetleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XXII/1, İzmir 2020, s. 203.

¹²²³ Sıbt İbnü'l Cevzi, *a.g.e.*, Türkçe Terc. Ali Sevim, s. 34.

affedilebileceğini söyleyen Sultan Tuğrul, Kureyş ve Dübeys'i affetti. Sultan onlara Nehrü'l-Melik, Badûrya, Enbâr, Hît, Düceyl, Nehr-i Baytar, Ukberâ, Avânâ, Tikrît, Musul ve Nusaybin'i ikta olarak verdi¹²²⁴.

Daha önce bahsettiğimiz gibi Sincâr halkının çoğunu Araplar oluşturmaktaydı. Kutalmış'ın burada gördüğü kötü muamele üzerine Sultan Tuğrul Sincâr'a gitti. Halkın küfürlerine ve karşı durmalarına rağmen Sultan Tuğrul, kaleyi Mücellâ b. Müreccâ'dan aldı. Halktan dört binden fazla kişinin öldürüldüğü bilinmektedir¹²²⁵. Böylece Musul ve Sincâr şehirlerinin yönetimi İbrahim Yinal'a verildi (Zilkade 449/Aralık-Ocak 1057-1058)¹²²⁶.

Besâsirî'nin Musul işgalinin neticeye ulaşmadığını görmekteyiz. Musul'un ise Bağdâd'a ve El-Cezîre topraklarına hakim olmak için önemli bir konuma sahip olduğu söylenebilir. Cahen'e göre Selçuklular, Besâsirî isyanı ile Araplar'ın entrikalarına dâhil olmadan dışardan onları yönetebilme tecrübesini kazanmışlardır¹²²⁷.

Tuğrul Bey'in vefat ettiği sıralarda Ukâyîlîler'in emiri, Müslîm b. Kureyş idi (453-477/1061-1085). Sultanın vefatı ile bölgedeki bağlı emîrlükler ve siyasi yetkilerini geri almak isteyen halife harekete geçmişti. Halife el-Ka'im, Müslîm b. Kureyş, Hille Emiri Dübeys b. Mezyed, Ebû Ali İbnü'l-Melik Ebû Kâlicâr, Hezâresb ve İbn Verrâm'ın çocukları Ebû'l Feth ve Ebu'n-Necm ile Bedr b. Mühelhil'i Bağdâd'a davet etti¹²²⁸. İsimleri geçen bu emîrlar, yapılması gereken işler hakkında, kendi aralarında fikir alışverişlerinde bulundular. Bunun üzerine Bağdâd'a giden Musul Emîri Müslîm b. Kureyş, Bağdâd'a gitmek üzere Tekrît'e gelip buradaki Arapların kendisine tabi olmalarını sağlamıştı, daha sonra Erbîl ve çevresinde bulunan Ebû Ali b. Mûşek ve Ebû'l-Hasan b. İsekân b. Gaymî'yi de muhalefet etmelerine rağmen kendine bağladı¹²²⁹. Diğer taraftan Müslîm, kardeşi İbrahim'i Evânâ'ya gönderip buranın gelirlerini toplatmaya başladı. Onun bu hareketi üzerine, hilafet veziri İbn Cüheyr, Muhammed b. Mansûr ve Muhâriş b. Mücellâ'yı savaşmak üzere yanlarındaki elli atlı ile İbrahim üzerine gönderdi. Bunu haber alan İbrahim, Evânâ'dan kaçtı ve İbn Cüheyr'in gönderdiği adamlar Enbâr'ı teslim aldılar. Böylece bölgede bulunan Bedevî Araplar ise ülkenin her tarafına kaçıp, yol

¹²²⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, s. IX, s. 477;

¹²²⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 478; Bondarî, *a.g.e.*, s. 9 vd,189; Abû'l-Ferec, *a.g.e.*, I, s. 310.

¹²²⁶ Abû'l-Ferec, *a.g.e.*, I, s. 310; Tokuş, *Ukâyîlîler.*, s. 169.

¹²²⁷ Cahen, "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)", s. 1388.

¹²²⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 41; Köymen, *Sultan Alparslan ve Zamani*, s. 12 vd.

¹²²⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 41, Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 151.

kesmeye başladılar. Sıbt İbnü'l-Cevzî, Tuğrul Bey'in vefatının ardından Bağdâd ve çevresinde bir türlü asayişin sağlanamamasının nedeni olarak yerel emîrliri, Kürd ve Arap kabilelerini göstermektedir. Halife, Tuğrul Bey'in ardından, devleti tabi emîrlere vasıtasıyla idare etmek maksadına muvafık olarak, yukarıda ismi geçen emîrleri Bağdâd'a davet etmişti. Bunun üzerine halifenin emri ile harekete geçen Nûrüddevle Dübeys ve yakın adamları, yönetimleri altındaki memleketlere haber göndererek Arap, Deylemliler ve diğer topluluklardan olan halklara savaş hazırlıkları yapmalarını söylediler¹²³⁰.

Müslîm, Tuğrul Bey döneminde Ukâyililer'in bağımsızlıklarını yitirdiklerini, kendilerine iktâları ve hâkimiyetleri hususunda güvence verildiği takdirde halifeye itaatte bulunacaklarını bildirdi. Fakat onun bu isteği Nûrüddevle Dübeys ve yakın adamları tarafından iyi karşılanmadı ve bu sebeple onlar, Müslîm'i desteklemeyi uygun görmediler. Bu görüşlerini de halifeye bildirdiler. Bunun üzerine Halife, Müslîm'in bu ülkeden kovulması hususunda onlara emir verdi. Halîfenin emrini alan Nûrüddevle Dübeys ve yakın adamları, kendisine itaat ve hizmet edeceklerini bildiren bir cevap gönderdiler; ayrıca onlar, yönetimleri altındaki memleketlere haber gönderip Arap, Deylemliler ve diğer topluluklardan olan halklara savaş hazırlıkları yapmalarını bildirdiler¹²³¹.

Müslîm b. Kureş henüz Bağdâd'a gelmeden evvel, ona karşı hazırlanan askerlerin başında Hâcib İlermiş, Nûrüddevle Dübeys, Verrâmoğulları ve Bedr b. Mühelhil Bağdâd'ın batı kesimine geçip Necmî, Bâbü'ş-Şam ve Bâbü't-Tibn'de konakladılar. Bu sırada bazı yerlerin kendisine verilmesini isteyen Müslîm'in halife ile anlaşmazlığa düşmesi üzerine Nûrüddevle Dübeys'e, Müslîm'e karşı savaşması emredildi, fakat o, bunu kabul etmeyip 'Halîfenin benimle göndereceği ve beraberinde, gereken kimselere dağıtılacak yeterli para bulunan bir kumandana ihtiyacım olacaktır' dedi. Bu sırada, beraberinde, Esedoğulları'ndan bir grup, Deylem, Vâsıt ve Bağdâd Türkleri bulunan Nûrüddevle Dübeys'in oğlu, Vâsıt'tan Bağdâd'a gelmişti; ayrıca Receb b. Meni, Hafâceoğulları ve Bedr b. Mühelhil'in memleketinden bir cemaatle Bağdâd'a ulaştı. Bütün bu gelenlere hil'atlar ve masraflarını karşılamaları için paralar verilerek memnun edildiler. Bu gelenlerin Bağdâd'da huzursuzluklar çıkarttıkları sırada Müslîm, halîfeye

---

¹²³⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 42; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 154; Tafsilatlı bilgi için bkz. Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 539.

¹²³¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 155.

bir elçi gönderip özür diledi ve “Ben, suçlu bir kafirim, bana verilecek emirlere asla karşı çıkmaksızın uyacağım” demesi üzerine anlaşmazlık ortadan kalktı ve böylece Bağdâd’da huzur ve sükûnet sağlanmış oldu¹²³².

Daha sonra Alparslan’ın Selçuklu hükümdarı olması ile El-Cezîre’deki mahalli emirlikler halife tarafından sultan adına hutbe okutulmaya davet edilmişti. Bunun üzerine Selçuklular’a bağlılığını arz eden Müslîm, Sultan Alparslan’ın huzuruna gitti, yapılan görüşme sonucunda Sultan Alparslan Müslîm’e hil’at hediyeler ve Musul, Enbâr, Hit, Harbâ, Sinn ve Bevâzîc’in idaresini verdi (458/1066)¹²³³.

Fatımîler, 459 yılında Mirdâsi emîri Mahmûd’un itaatten çıkması üzerine Mirdâsîlerden Râhbe hakimi Atiyye ile ittifak kurarken, Mirdâsîler’de Fatımîler’e karşı İbn Han liderliğindeki Türkler’den yardım istediler. Bu sırada Atiyye’den memnun olmayan Râhbeliler, Müslîm b. Kureyş’i Râhbe’ye davet ettiler, böylece Râhbe önlerine gelen Müslîm, El-Cezîre bölgesinden olan Rahbe’yi 460 (1067/1068) yılında ele geçirmişti¹²³⁴.

Alp Arslan’ın ömrünün sonuna doğru Müslîm ile aralarının bozulmaya başladığını ve sultanın ona güvenmediğini görmekteyiz. Müslîm’in yönetimindeki birçok şehir elinden alındı. En önemlileri de elbette Musul idi. Müslîm, Alp Arslan’ın ölümü ile onun yerine geçen Melikşâh’a bağlılığını bildirmiştir¹²³⁵.

Melikşâh döneminde Kirmân Meliki Kavurd’un çıkardığı isyana karşı harekete geçen emirler arasında Müslîm b. Kureyş, Hille Emiri İbn Mezyed ve İbn Verrâm vardı. Daha evvel tafsilatlı şekilde anlattığımız bu isyanın bastırılmasında yardımcı olan Arap ve Kürdlerin başarılarını ödüllendirmek isteyen Melikşâh onlara iktâlar verdi. Fakat Melikşâh’ın ordusunda Kavurd’u destekleyenler, mağlubiyetten Arapları sorumlu

---

¹²³² Sibt İbnü’l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 155 vd.; İbn Hallikân, *a.g.e.*, V, s. 267-269; ez-Zehebî, *Siyeru Âlâmi’n-Nübelâ*, XVIII, s. 482-483; Ayan, *Tuğrul Bey*, s. 542; Gülay Öğün Bezer, “Müslîm b. Kureyş”, *DİA*, XXXVI, 2006, s. 94; Tuğrul Bey’in ölümünden sonra halifenin aldığı vaziyet hakkında bk. Yüksel Arslantaş, “Alp Arslan ve Melikşâh Dönemlerinde Selçuklu-Abbâsî Münasebetleri”, *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, Kasım 1999, Sayı 155, s. 17.

¹²³³ Sibt İbnü’l-Cevzî, “Sibt İbnü’l-Cevzî’nin Mir’atü’z-Zaman Fi Tarihi’l-Ayan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II Sultan Alp Arslan Dönemi”, *Belgeler*, 1998, XIX/23, s. 6 vd.; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 43 vd.; Mirhând, *a.g.e.*, II, Neşr. Abbas Zeryab, s. 667; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, Farsça Terc., s. 21; Ebû’l-Fidâ, *Tarihu Ebû’l-Fidâ*, I, s. 543; Mevdûdî, *a.g.e.*, I, s. 232; Köymen, *Sultan Alparslan ve Zamani*, s. 119.

¹²³⁴ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 65; Tokuş, *Ukâyililer*, s. 189.

¹²³⁵ Köymen, *Sultan Alp Arslan ve Zamani*, s. 120; Tokuş, *Uâyililer*, s. 190 vd.

tuttukları için onların obalarını yağmaladılar. Müslîm, yaşanan bu olumsuzluklardan dolayı Hemedân'ı terk ederek Irak'a gelmişti¹²³⁶.

Sultan Melikşâh, Müslîm'i Suriye Selçuklu Meliki Tutuş'un emrine verdi. Müslîm, Tutuş'un emrinde olmasına rağmen ona karşı faaliyetlerde bulunmaktan çekinmedi. Tutuş'un 470 (1078) yılında Haleb'i muhasara etmek istemesi üzerine Müslîm, Tutuş'a karşı Fatımîler ile ittifak etmek istese de onlardan gerekli olan yardımı temin edemedi. Bunun üzerine Arap kabilelerinden Ukâyîl, Kilâb, Nümeyr, Tayy, Kelb ve Uleymlerden topladığı orduyla Mayıs 1083'te Balis üzerinden Dimaşk'a hareket etti. İzlediği politika sayesinde Tutuş'a karşı Araplar'ın desteğini alan Müslîm, Tutuş'un Haleb'den çekilmesinin ardından şehre geldi ve buraya hakim oldu. Böylece Müslîm Haleb'i (1080), Şeyzer'i (475/Haziran 1082), Dimaşk'ı (476/1083), Harran'ı (476/1083) kendi egemenliği altına alarak topraklarını Suriye'nin kuzeyine doğru genişletti¹²³⁷.

Melikşah'ın ölümünün ardından Tutuş, on bin kişilik ordusu ile el-Cezîre bölgesine geldi (2 Rebiyülevvel 486/2 Nisan 1093). Bu dönemde Ukâyîl Emiri İbrahim b. Kureyş idi. Tutuş'un ordusunun komutanları arasında Aksungur ve Bozan vardı. Musul'a bağlı el-Mudayya mevkiinde taraflar karşı karşıya geldi ve İbrahim b. Kureyş'in otuz bin kişilik ordusu Tutuş'un ordusu karşısında mağlup oldu¹²³⁸. İbnü'l Adim savaşın Dara'a, İbn Hallikan el-Musanna'da, İbn Haldûn ise El-muğayyem'de gerçekleştiğini nakletmektedir¹²³⁹. Ayrıca savaşa katılan ordunun sayısı hakkında Mateos, Araplar'ın dört yüz bin kişiden oluştuğunu ve Tutuş'un emrindeki Ermeni askerlerin Araplar'dan on bin kişiyi öldürdüğünü nakletmektedir¹²⁴⁰.

Tutuş'un öldürülmesi üzerine, Berkyaruk'un Kürboğa'yı hapisten çıkarttığından daha evvel bahsetmiştik. Kürboğa serbest kalır kalmaz, Harran'ı Tutuş'un adamlarının elinden alarak Nûsaybîn'e doğru yola çıktı. Bu sırada Musul emîri Ali ile Nûsaybîn emîri Ebû Abdullah arasında rekabet vardı. Ebû Abdullah, Musul emîrine karşı, Kürboğa'dan yardım istedi. Bunun üzerine maiyeti ile birlikte Musul'a doğru ilerleyen Kürboğa, önce

---

¹²³⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 80 vdd; Bondarî, *a.g.e.*, s. 49; Mevdûdî, *a.g.e.*, I, s. 262; Muharrem Kesik, *Melikşah*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2021; s. 56 vdd; Tokuş, *Ukâyîliler*, s. 191; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 29; İbrahim Kafesoğlu, "Kavurd", *DİA*, VI, Eskişehir 1997, s. 456 vdd.

¹²³⁷ Sibt İbnü'l Cevzi, "Sibt İbnü'l-Cevzi'nin Mirâtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III, Sultan Melikşâh Dönemi", Terc. Ali Sevim, *Belgeler*, TTK, XX/24, 1999, s. 232 vd,240; Ali Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1989, s. 53 vdd; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, I, s. 136;

¹²³⁸ İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, Tahk. Cemâleddin eş-Şeyyâl, I, Kahire Tarihsiz, s. 24; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l Fidâ*, II, s. 19; İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 202; Tokuş, *Ukâyîliler*, s. 234 vd.

¹²³⁹ İbnü'l-Adim, *Zübdet*, s. 224; İbn Hallikan, *a.g.e.*, V, s. 268.

¹²⁴⁰ Mateos, *a.g.e.*, s. 181.

Nûsaybîn'i kuşattı, Musul'a geldiğinde dokuz ay süren kuşatmanın ardından 489 (1096) yılında şehri ele geçirdi. Bundan sonra Musul, Sincâr, El-Cezîre ve Mardîn Ukâyîliler'in elinden çıkmış oldu¹²⁴¹. Ukâyîliler'den sonra Türk beylerinin Musul'da yöneticilik yaptıkları bilinmektedir¹²⁴².

---

¹²⁴¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 216; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, s. 24; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 298; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, s. 423; Tokuş, *Ukâyîliler*, s. 239.

¹²⁴² İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, s. 28.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

8. IRAK BÖLGESİ

8.1. Selçuklulardan Evvel Irak Bölgesinin Etnik Durumu

Irak coğrafyası tarifi hakkında Ortaçağ kaynaklarının çoğu hemfikirdir. Irak'ın toprakları, kuzeyde Tekrît, batıda Kâdisiye, doğuda Bağdâd ve Hulvân'a, güneyde Abâdân'a kadar olan alanı kapsar. Irak toprakları verimli olup, gelirinin çok olması nedeniyle en çok vergi buradan alınırdı, ayrıca Irak halkı akıllı, sanatta iyi ve anlayışlı kimseler idi. Bölgenin eskiden beri yer yüzündeki en üstün bölge olduğu söylenmektedir. El-Cezîre bölgesinin aşağı yarısında bulunan bu yer İslâmîyet'in gelmesi ile Irak olarak adlandırılmıştı. Özellikle Müslümanların bölgeye gelişi ile kurulan Kûfe ve Basra için "İki Irak" anlamına gelen "İrakeyn" ismi kullanılmıştır¹²⁴³.

Verimliliği ile bilinen ve Fırat ile Dicle arasında bulunan Sevâd topraklarının Hz. Ömer döneminde ölçülmesi istenmiş, Dicle'den güney kısımlarına kadar genişliği seksen fersah bulunmuştur. Her tarafı ekili olan bu bölgedeki beş yüz bin kişiden cizye vergisi alındığı bilinmektedir¹²⁴⁴. Hurdâzbih, söz konusu ovanın on iki şehir altmış kasabadan oluştuğunu söylemektedir¹²⁴⁵. İbn Rüste ise bölgenin merkezi olarak Bağdâd'ı göstermektedir¹²⁴⁶.

Irak'ın coğrafyası üzerindeki görüş birliğinin aksine Irak adı hakkında farklı görüşlerin olduğunu görmekteyiz. Bunların birçoğu bölgenin bulunduğu konum itibari ile ileri sürülen görüşlerdi¹²⁴⁷. Bunlardan biri Kudâme'nin, Müslümanların İrânşehr diye adlandırdığını söylediği¹²⁴⁸ bölgeye sonradan Arapçalaştırılarak Irak adını verdikleri

---

¹²⁴³ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 217; Yakubî, *a.g.e.*, Neşr. Muhammed Emîn Zannari, Darü'l-Kitâbü'l-İlmiyye, Beyrut, s. 11; İstâhri, *a.g.e.*, s. 69 vd; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri.*, s. 244.

¹²⁴⁴ İbn Hurdâzbih, *a.g.e.*, Terc. Murat Ağarı, s. 22; İbn Hurdâzbih, *a.g.e.*, Farsça Terc. s. 7; Hüseyin Emîn, *Târîhu'l-'Irâk fi'l-'Asri's-Selcûkî*, el-Mektebetü'l-Ehliyye, Bağdâd 1965, s.10 vd; Ebu'l-Hasan Habib el-Maverdî, *el-Ahkâmü's-Sultaniye*, Terc. Ali Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul 2018, s.323; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s.52 vd; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 217 vd; Ebû'l-Fidâ, *Ebû'l-Fidâ Coğrafyası*, s.324, İstahri, *a.g.e.*, s. 70; el-Maverdî, *a.g.e.*, s.323.

¹²⁴⁵ İbn Hurdâzbih, *a.g.e.*, Terc. Murat Ağarı, s.22.

¹²⁴⁶ Ebû Alî Ahmed b. Ömer b. Rüste, *el-A'lâku'n-Nefîse*, Terc. Ali Fuat Eker, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017, s.126.

¹²⁴⁷ Enre Ömür, *IX. Ve XI. Yüzyılda Irak Türkleri*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2022, s. 118.

¹²⁴⁸ Kudâme İbn Cafer, *a.g.e.*, s.147.

yorumudur¹²⁴⁹. Bir diğeri ise eski bir Sümer şehri olan Uruk adının zamanla Irak adını aldığı görüşüdür¹²⁵⁰.

Irak şehirleri Basra, Vâsıt, Kûfe, Hîre, Kâdisiye, Bağdâd (Medînetü's-Selâm), Samarra, Nehrevân, Deskere, Hûlvân, Medâin, Hille, Câmîân, Tekrît, Ukberâ, Beredân, Nûmâniye, Bevâzic, el-Harîm (Harem), Bâkûbâ, Sâbât, Sîniyye, Mâderâyâ, Sîb, Abadân, Hît, Enbâr, Sarsar, el-Medâin, Kelvâzâ, Bâbil, Kasru İbn Hübeyre, Cerçerâyâ, Femü's-Sulh, Nehrü'l-Mülk, Celûlâ, Hânîkîn, Übülle'dir¹²⁵¹.

Havkal, Irak'ın büyük şehirlerden biri olan Basra hakkında, şehrin Sâsânîler döneminde mevcut olmadığını, Hz. Ömer devrinde Utbe b. Gazvân tarafından kurulduğunu, ayrıca şehrin kabilelere ait mahallelerden oluştuğunu ve Basra'da önemli âlim ve zahidlerin mezarlarının bulunduğunu nakletmektedir¹²⁵². Basra kanalları ile meşhur olup 10. Yüzyılda yüz yirmi binden fazla kanalın bulunduğu bilinmektedir¹²⁵³. Havkal, Basra'ya vardığında büyük ve verimli topraklara sahip olan bu şehrin, Nahhâsin (köle pazarı), Kasâmil, Hüzeyl, Mirbed mahalleleri hariç diğer mahallelerinin hepsinin harap olduğunu söyler. Bunun nedeni ise Benû Hafâce Araplarından olan bedevilerin, şehri yılda bir iki kez yağmalaması idi¹²⁵⁴. Birçok Arap kabilesine mensup gruplar olmakla beraber en nüfuzlu kabile Temîm ve Bekir b. Vâil'in çeşitli kollarıydı. Hicâz'dan gelen Kureyş, Kinâne ve Kays Aylân bunlara göre daha azdı. Doğu Arabistan ve Ummân'dan gelip buraya yerleşen Abdülkays ve Ezd sonraki yıllarda aktif rol oynamışlardır. Ayrıca İran, Hindistan ve Malezya'dan gelenlerle Zencîler de Basra'ya yerleşmeye başladılar. İranlı askerler Temîmliler'in müttefiki olarak buraya yerleştiler. Fakat İranlılar'ın büyük çoğunluğunu esir alınan ve müslüman olan mevâliler oluşturuyordu. Bunlar Arap kabilelerinin hizmetine giriyor veya onların müttefiki oluyordu¹²⁵⁵.

Bağdâd eski bir şehir idi. Dicle Nehri'nin batı kıyısında bulunan Bağdâd, Halife Ebû Cafer el-Mansûr tarafından 145 (762-763) yılında kurulmuştur. Kurulduğu tarihten itibaren Abbâsî Devleti'nin yıkılışına kadar (1258) halifeliğin merkezi olmuştur. Bağdâd şehri adının Farsça (Tanrı'nın ihsanı veya armağanı) ve Aramice (koyun ağılı) kökenli

¹²⁴⁹ Emre Ömür, "IX. Ve XI. Yüzyılda Irak Türkleri", s. 118 vd.

¹²⁵⁰ Emîn, *Târîhu'l-'Irâk fi'l-'Asri's-Selcûkî*, s. 10 vd

¹²⁵¹ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 217-230; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 244-257; Makdîsî, Irak'ın Kûfe, Basra, Vasıt, Bağdâd ve Hulvân'dan oluştuğunu nakleder bkz. Makdîsî, *a.g.e.*, Neşr. De. Goeje, s. 113.

¹²⁵² İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 219 vd; Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 497 vd.

¹²⁵³ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 219 vd; Krş. Strange, *a.g.e.*, s. 80.

¹²⁵⁴ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 219 vdd.

¹²⁵⁵ Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 410-427; Abdulhalik Bakır, "Basra", *DİA*, V, 1992, s. 108-111.

olduğuna dair görüşler vardır. Fakat milattan önceki bazı yazılı kayıtlarda Bağdâdu, Bağdâdi, adı geçmektedir¹²⁵⁶. Havkal, şehrin İslâm şehri olduğunu söylemektedir¹²⁵⁷. Bunun yanı sıra bazı tarihçiler Bağdâd'ın İslâm öncesi devire ait pek çok yere sahip olduğunu söyler. Bunlardan bazıları Aramîler'e ait Hattâbiyye, Şerefâniyye, Verdâniyye, Sünâye, Katuftâ ve Berâsa idi¹²⁵⁸.

Bağdâd'ı şehir haline getiren El-Mansûr, Abdullah b. Hasan b. Hasan'ın iki oğlu Muhammed ile İbrahim'in isyan ettiklerini öğrenince, Kûfe'ye geri döndü. Daha sonra, 146 (463-764) yılında, beytûmalları, hazineleri ve divanları Kûfe'den Bağdâd'a nakletti; buraya Medînetü's-Selâm adını verdi¹²⁵⁹. Şehirdeki Arap kabilelerinden bahseden Belâzûri şunları söylemektedir: “Bağdâd'daki el-Muharrim kabilesi, Muharrim b. Süreyh b. Hazn el-Hârisî buraya indiğinden bu adı almıştır. Kantarâtu'l-Beredân, Bağdâd'da, el-Hutaymiyye kabilesi diye bilinen es-Seriyy b. el-Hutaym'a aitti. Bağdâd halkı şeyhlerinin bana söylediklerine göre Bağdâd'daki es-Sâlihiyye kabilesi, Salih b. el-Mansur'a nispetle bu adı almıştır. Kavilerin dediklerine göre, el-Harbiyye kabilesi, Câfer b. Ebî Câfer'in Musul'daki polis teşkilatının başında bulunmuş olan Harb b. Abdillâh el-Belhî'ye nispetle bu adı almıştır. Bâbu't Tibn diye bilinen ez-Züheyrîyye kabilesi, Ebîverd halkından Züheyr b. Muhammed'e nispetle bu adı almıştır. İsâbâz kabilesi, el-Hayzûran'ın oğlu ve Münâzil et-Türkî'nin terbiyesinde yetişmiş olan İsa b. el-Mehdî'ye nispetle bu adı almıştır”¹²⁶⁰.

El-Mansûr, Bağdâd şehrini kurduktan sonra memlûklerine arazi tahsis ederek, Türkleri istihdam etmişti. Türkleri sadece askerlik için değil ayrıca Abbâsîler'de vezirlik ve hâciplik gibi önemli makamlara tayin etmek için getirtmişti¹²⁶¹. Harun Reşid dönemine geldiğinde halifenin, Arap olmayan askerleri suğur ve avâsım bölgelerine yerleştirdiği görülmektedir. Bu askerî gruplardan ilki 787 yılında Ferec el-Hadım et-Türkî liderliğinde Tarsus'a iskân olmuşken, 796 yılında Ayn ez-Zerbâ'ya Horâsân'dan insanlar yerleştirilmişti. Halifenin getirdiği bu kişilerin Tarsus'tan Erzurum'a kadar yayıldıkları

¹²⁵⁶ Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 335; Abdülaziz ed-Durî, “Bağdâd”, *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 425-429.

¹²⁵⁷ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 227.

¹²⁵⁸ Ed-Durî, “a.g.m.”, s. 425.

¹²⁵⁹ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 220; Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 422.

¹²⁶⁰ Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 423 vd.

¹²⁶¹ Abdülhalık Bakır, “Ortaçağ Irakında Türk Varlığı ve Kültürünün yaygınlaşması Kolaylaştıran Faktörler”, Ortadoğu'da Türkmenler (İran-İrak-Suriye) Sempozyumu, 8-10 Mayıs 2014, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları*, 2016, s. 1-32; Aydın Taneri, “Hâcib”, *DİA*, XIV, Ankara 1996, s. 508 vdd.

ve onların Selçuklular'dan evvel Anadolu'ya gelen Türkler olduğu görüşü vardır¹²⁶².

Haccâc tarafından 83 (702-703) yılında kurulan Vâsıt şehrinde Hicazlılar oturur. Ubeydullah b. Ziyâd, Buhâra halkından bir topluluğu esir almıştı. Bir rivayete göre ise onlar, Ubeydullah'ın vereceği karara razı olup teslim olmuşlardı. Ubeydullah, onları Basra'da iskan etti. el-Haccâc Vâsıt şehrini kurunca, onlardan pek çok kimseyi oraya nakletti. Bugün onların soyundan gelen bir topluluk orada yaşamaktadır; onlardan Hâlid eş-Şâtır, İbn Mârkulî diye bilinir¹²⁶³.

Kûfe 17 (638) yılında Sa'd b. Ebi Vakkas tarafından kurulmuştur¹²⁶⁴. Çok eski bir şehir olan Hîre'nin halkı, Kûfe şehrinin kurulması ile buraya göç etmişti. Ortaçağ'ın ilk zamanlarında kurulmuş olan Hîre şehrinde Hristiyan Arap olan Lahmîler başta olmak üzere çeşitli Arap kabileleri vardı¹²⁶⁵. Lahmîler'in başşehirlerinin Hire olması nedeni ile onlara Hîreliler, kurucuları Amr b. Adî'nin babasının adı Nasr'dan dolayı Nasrîler ve üç krallarının adının Münzir adını taşımasından ötürü Manâzire denmiştir. Sâsânîler'e bağlı olan Lahmîler, bir taraftan da Bizanslılar ile iyi ilişkiler halinde oldukları için, özellikle IV. ve VI. Yüzyıllarda siyasi ve askerî bakımdan önemli rol oynamışlardır¹²⁶⁶. Hîre halkının çoğunluğunu yukarıda bahsettiğimiz yerli unsurların yanı sıra Tenûh, Lahm, İbâd ve Ahlâf kabilelerine mensup olan Yemenli Araplar oluşturuyordu. Şehir, İran, Suriye ve Bizans üzerinden de çeşitli topluluklara ev sahipliği yapmıştır¹²⁶⁷. Hire'nin etnik açıdan önemi ise Hz. Ömer döneminde kurulan Ncef, Basra ve Kûfe gibi şehirlerin nüfusunu oluşturması idi.

Irak Türkmenleri tarihçilerinden Hüseyin Ali ed-Dakûkî şehrin adının kökeni hakkında şunları kaydetmektedir: "Hîre adının kökeni ve anlamı hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüşse de, bunların çoğu halk etimolojisinden ibarettir; genellikle Ârâmice Süryânice "hirtâ" (ordugâh) kelimesinden geldiği kabul edilmektedir. Arap tarihçilerinin Lahmî Kralı Nu'man'a nisbetle Hîretü'n-Nu'man ve Neysâbûr (Nişâpur) yakınlarındaki

¹²⁶² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VI, s. 140; Ekrem Pamukçu, *Bağdâd'da İlk Türkler*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1994, s. 53; Vladimir Aleksandroviç Gordlevsky, *Küçük Asya'da Selçuklular*, TTK Yay., Ankara 2019, s. 25.

¹²⁶³ Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 415, 545.

¹²⁶⁴ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 222.

¹²⁶⁵ el-Kalkaşandî, *Nihâyetu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, Beyrut 1984, s. 367; Abdülhalik Bakır, "Erken Ortaçağlarda Irak'ın Meşhur Şehri el-Hîre", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, VI, S. 2, Elazığ 2010, s. 117-143.

¹²⁶⁶ Mehmet Ali Kapar, "Lahmîler", *DİA*, XVII, İstanbul 2003, s. 54 vd.

¹²⁶⁷ el-Kalkaşandî, *a.g.e.*, s. 178 vd, 297 vd, 365; Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 208; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc ve Sinâ'atu'l-Kitâbe*, Thk. Muhammed Hüseyin ez-Zebidî, Bağdâd, 1981, s. 224; Hüseyin Ali ed-Dakûkî, "Hîre", *DİA*, XVIII, İstanbul 1998, s. 122 vdd

Hîre'den ayırmak için Hîretü'l-Kûfe adını verdikleri Hîre'den, Süryânî kaynaklarında "Arap şehri" olarak söz edilir. Hîreliler'e Hîrî veya Hârî denilmiştir¹²⁶⁸.

Aramice "Medînethâ" isminin Arapçaya uyarlaması ile "Medine" kelimesinin çoğulu olan "Medâin" çok eski bir şehir olup Sâsânîler'in baş şehridir. Şehirde Arami, Pers, Rum ve Suriyeli'lerden oluşan kozmopolit bir nüfus içerisinde Hristiyanlar, Yahudiler ve Mecûsîler çoğunlukta idi¹²⁶⁹. Farslar Kadisiye Savaşı'nda¹²⁷⁰ yenilince geride kalan halk Medâin'e geldi. Müslümanlar da onları takip edip Dicle'ye ulaştılar. Farslar, gemileri ve sandalları nehrin doğu tarafına naklettiler ve köprüyü yaktılar. Sa'd b. Ebî Vakkâs ve Müslümanlar ise nehri geçmek için yol bulamadıklarından dolayı üzüldüler. Müslümanlardan bir adam seçildi; atını yüzdürdü ve nehri geçti; onun arkasından da diğer Müslümanlar atlarını yüzdürüp nehri geçtiler, daha sonra gemi sahiplerine, Müslümanların eşyalarını nakletmelerini emrettiler. Bunun üzerine Farslar; "Allah'a yemin ederiz ki, sizler, insanlarla değil, yalnızca cinler ile savaşıyorsunuz" dediler. Bu sırada Farslar, Müslümanlara ok atmaya başladılar, Müslümanlar ise nehri salimen geçtiler, yalnızca Tayy kabilesinden Selîl b. Yezîd b. Mâlik es-Sinbisî öldü. Müslümanlar ile Farslar arasında gerçekleşen Medâin Savaşı'nın 16 (637-638) yılının Sâfer ayında tamamlandığı bilinmektedir. Bu savaşın sonunda mağlup olan Farslılar, mallarının yükte hafif pahada değerli olan eşyalarını alıp Hûlvân'a gittiler. Medâin'e ilk gidenler "Müthiş adamlar birliği" diye bilinen Âsım b. Amr'ın birliği olmuş, daha sonra arkasından "Sessizler birliği" diye bilinen Ka'kâ' b. Amr'ın birliği bu şehre girmişti. Birlikler kentin yollarında yol almaya başladılar ve şehir halkını teslim olmaya çağırdılar. Orada bulunanlar da cizye verip karşılığında zimmet altına girmek suretiyle teslim çağrısını kabul ettiler. Medâin halkı da aynı şartlar altında onların yanına geri geldiler. Bunlar arasında Kistrâ ailesinden kimse yoktu¹²⁷¹.

Müslümanlar Medâin şehrine girdiklerinde burada bazı Türk çadırları görmüşlerdi. Çadırların içerisi, kurşunla kapatılmış sepetlerle dolu idi. Müslümanlar bunları yiyecek zannettiler, fakat açıp baktıklarında altın ve gümüşten yapılmış kapacaklar olduklarını gördüler. Ka'kâ b. Amr, yakaladığı bir İranlı'nın heybesindeki on bir kılıç ile bazı zırhları ele geçirdi. Bu zırhlardan biri de Kistrâ'nındı. Ayrıca heybeden çıkanlar arasında onun

¹²⁶⁸ ed-Dakûkî, "a.g.m.", s. 122.

¹²⁶⁹ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 227; Casim Avcı, "Medâin", *DİA*, XXVIII, İstanbul 2003, s. 289 vdd; Casim Avcı, "Kistrâ", *DİA*, XVI, İstanbul 2002, s. 71 vd.

¹²⁷⁰ Kadisiye Savaşı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Belâzurî, *a.g.e.*, s. 291-298; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, II, s. 412-449.

¹²⁷¹ Belâzurî, *a.g.e.*, s. 299 vd; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, II, s. 465, 469 vdd.

miğferleri, Heraklius'un zırhı, Türklerin hükümdarı Hakan'ın zırhı, Hindistan kralı Daher'in zırhı, Behrâm Cûbînin, Siyavuş'un zırhları ile Nu'man'ın zırhı da vardı. Farslar bu zırhları Hakan, Heraklius ve Daher'den birbirleriyle savaştıkları sırada ganimet almışlardı. Dönemin Bizans'tan sonra en güçlü devleti olan Sâsânî İmparatorluğu'nun merkezinin fethedilmesi İslâm tarihinin en önemli olaylarından biridir ve tarihe "fethü'l-fütûh" diye geçen Nihâvend Savaşı ile birlikte (21/642) imparatorluğun yıkılışını temsil etmektedir. Bağdâd'ın kurulmasından sonra Medâin siyasi ve ekonomik açıdan önemini kaybetmeye başladı. Nüfusunun çoğu Bağdâd'a göç ettiği gibi Yahudi ve Nestûrî merkezleri de oraya taşındı¹²⁷².

Tekrît şehrini Marcellinus "Virte" olarak kaydeder. İbn Havkal eserinde Tekrît şehri, Irak bölgesine dâhil ederken Ebû'l-Fidâ'nın eserinde El-Cezîre bölgesinin Irak'a en yakın şehri olarak geçmektedir. İbn Hurdâzbih, Tekrît'i el-Cezîre bölgesine ait Musul'un şehirleri arasında göstermektedir. İbn Fakîh, Müslümanların Irak'ı fetihleri sırasında Nasranî olan Hasan kabilesi ile cizye karşılığında anlaşma yapıldığını ve alınan şehirlere yeni isimler verildiğini söyler. Tekrît'te bu şehirlerden biridir¹²⁷³. Tekrît, Irak Sevâdî'nin başlangıcıdır¹²⁷⁴. Irak ve El-Cezîre arasındaki sınır tarih boyunca değişiklik göstermiştir. Erken dönem Arap coğrafyacıları, Fırat sınırında bulunan Enbâr'dan Dicle kıyısındaki Tekrît'e doğru olan kısmın, bu şehirler de dâhil olmak üzere Irak'a ait olduğunu belirtmişlerdir. Sonraki müellifler ise Fırat Nehri kıyısındaki hemen hemen bütün kasabaları Irak'a dâhil etmekle beraber sınırı Tekrît'ten batıya doğru ilerletmişlerdir¹²⁷⁵.

Tarih boyunca Persler, Romalılar, Bizans ve Sâsânîler'in elinde olan Tekrît'te İslâm'ın ilk devirlerinde, Adnânîler'e mensup bir Arap kabilesi olan Becile Kabilesi bulunuyordu. Tekrît Müslümanlar tarafından 16 (637-638) yılında fethedildi¹²⁷⁶. reisi Cerir b. Abdullah devrinde Peygamberin huzuruna gelerek ona biat edeceğine dair söz verdi¹²⁷⁷. 9. Yüzyıl müelliflerinden Belâzûri, yaşadığı dönemde şehrin Tenûh ve bazı Arap kabilelerine ev sahipliği yaptığını nakleder¹²⁷⁸. Bu yüzyılın sonlarına doğru Hamdânîler, Abbâsîler ve

¹²⁷² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, II, s. 472 vdd; Casim Avcı, "Medâin", *DİA*, XVIII, 2003, s. 289 vdd.

¹²⁷³ Ammianus Marcellinus, *The Roman History*, Trans. C. D. Yonge, George Bell & Sons, New York 1894, s. 228; İbn Hurdâzbih, *a.g.e.*, s. 83; İbn Fakîh, *a.g.e.*, Neşr. De Goeje, s. 129; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 229; Krş. Mustafa Demirci, "Tikrît", *DİA*, II (3.Basım), Ankara 2019, s. 598 vdd.

¹²⁷⁴ Ebû'l-Fidâ, *Ebû'l-Fidâ Coğrafyası*, s. 243.

¹²⁷⁵ Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 53. Ayrıca eserde el-Cezîre bölgesine ait yolların Irak'takilerin devamı olduğu nakledilmektedir.

¹²⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, II, s. 479; Belâzûrî, *a.g.e.*, 379 vd; Becile Kabilesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Fayda, "Becile", *DİA*, V, İstanbul 1992, s. 287.

¹²⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, II, s. 361 vd.

¹²⁷⁸ Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 208.

Büveyhîler'in hâkimiyeti altında olan şehir 1036 yılında Ukâyîliler'in hâkimiyetine geçti¹²⁷⁹.

Tekrî'ten Deskere'ye sonra Vasıt'a kadar olan hudud üzerinde yerleşim fazla değildir. Az sayıda ve seyrek şekilde köyler mevcuttur. Geniş bir ova olan bu bölgede Kürdler ve göçebe Araplar hayvanlarını otlatırlar¹²⁸⁰.

Maverdî eserinde Arap kabilelerinden bahsederken onları altı gruba ayırmaktadır. En üst yapı *Şa'b* olarak adlandırılıp, onun Rebî'a ve Mudar gibi büyük kolları *kabîle* kelimesiyle nitelendirilmekteydi. Kureyş ve Kinâne gibi kollar ise *imâre* adı ile Abdumenâfoğulları ve Mahzûmoğulları gibi bir alt kategori *batın* kelimesiyle ifade edilmiştir. Hâşimoğulları ve Ümeyyeoğulları gibi topluluklar *fahiz*, Ebû Tâliboğulları ve Abbâsoğulları gibi topluluklar ise *fasîle* kelimesiyle ifade edilmiştir¹²⁸¹. İslâmî fetihler ile Arap kabileleri yerleşmiş olsa dahi kaynaklardan öğreniyoruz ki 9. Yüzyılın ilk yarısında Halife Mu'tasım ve oğlu Vasık döneminde baskın Arap soyu sona ermişti. Bu tarihten sonra Abbâsî Halifelerinin soyları Zenci, Deylemî, Türk ve Acemler'e dayanmakta idi¹²⁸². Yerleşik (Hadarî) ve göçebe (Bedevî) olmak üzere iki ayrı Arap topluluğu vardı. Siyasi olaylarda etkin rol oynayan kısım yerleşik Arap olan ve Kuraşî, Hâşimî, Şeybânî, Rebi'â, Mudar gibi kendi adları ile anılan Arap kabileleri idi. 10. Yüzyılda Büveyhi iktidar mücadelesinde Rebi'â ve Mudar kabilelerinin isimleri geçmektedir¹²⁸³. Arap olmayan cariyeler ile yapılan evlilikler neticesinde Arap Hânedan arasında kendi soydaşları dışında birçok etnik unsur ortaya çıkmıştır. Arap Hânedan arasında Tüklerin hatta zencilerin olması hânedanın etnik yapısını büyük ölçüde değiştirmişti¹²⁸⁴.

8.2. Selçuklular Devrinde Irak Bölgesi

8.2.1. Irak Bölgesinde Deylemîler

Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh ve halefleri döneminde Irak'taki siyasi olaylarda önemli rol oynayan Berîdîler, Basra ve Vasıt'ı ele geçirdi (2 Ramazan 329/31 Mayıs 941). Berîdîler'in Bağdâd'da fiili hâkimiyeti söz konusuydu. Bu sırada orduda bulunan Türk ve Deylemli askerlerin maaşlarının ödenmemesi nedeniyle Berîdîler'e isyan etmeleri, onların Basra'daki hâkimiyetlerinin de aynı ay içinde son bulmasına neden olmuştur.

¹²⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X., s. 419.

¹²⁸⁰ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 227,230.

¹²⁸¹ Maverdî, *a.g.e.*, s. 304.

¹²⁸² İbn Haldûn, *a.g.e.*, I, s. 375.

¹²⁸³ Miskeveyh, *a.g.e.*, Türkçe Terc. Kıvameddin Burslan, s. 415 vd.

¹²⁸⁴ Abbâsî şehzadesi İbrahim b. El-Mehdî, zenci bir anneden doğmuştu bkz. İbn Hallikân, *a.g.e.*, I, s. 39.

İbnü'l-Esîr, Berîdîler'in hizmetinde bulunan Deylemîler'in alalade kimseler olmadığını ve onların sayesinde bir hayli güç kazanmış olduklarını söylemektedir¹²⁸⁵. Bu olaydan sonra Bağdâd'dan kaçan Berîdî'nin yerine Gürtekin ed-Deylemî geldi ve Bağdâd'ın bütün işlerine el koydu. Gürtekin, 5 Şevval (3 Temmuz) günü Bağdâd'da bulunan Tekinek et-Türkî'yi tutuklatıp onu boğdurmuş ve Bağdâd yönetimini tek başına ele almıştır. Ertesi gün bir araya gelen Bağdâd halkı Deylemîler'in bu yaptıklarından bir hayli rahatsız olduklarını dile getirmişler ve iki taraf arasında çarpışmalar meydana gelmişti¹²⁸⁶.

Bu olaylardan bir yıl sonra Berîdî, kardeşi Ebû'l Hüseyin'i Türk ve Deylemîler'den oluşan bir ordu ile Bağdâd'a gönderdi. Bunun üzerine Halife el-Müttakî-Lillâh, emirü'l-ümera olarak tayin ettiği İbn Râik'i onlara karşı mücadele etmesi için gönderdiyse de İbn Râik, Bağdâd'a doğru gelen bu orduya karşı mukavemet gösteremeyip yenildi ve Musul'a kaçtı (20 Cemâziyelâhır 330/12 Mart 942)¹²⁸⁷.

Halife el-Müttakî Lillâh, Berîdîler'in bu yaptıklarından sonra Hamdânîler'den destek alarak İbn Râik'i öldürttü (21 Receb 330/11 Nisan 942). Bu destekleri üzerine el-Müttakî Lillâh, Nâsîrüddevle b. Hamdân'ı emirü'l-ümerâ olarak tayin etti¹²⁸⁸. Bu arada Türk komutan Ebû'l Vefa Tüzün öncülüğündeki Türk askerleri Hamdânîler'e karşı ayaklanarak onları Bağdâd'dan uzaklaştırdılar (29 Şaban 331/8 Mayıs 943)¹²⁸⁹. Bunun üzerine Tüzün 25 Ramazan 331 (2 Haziran 943) tarihinde Bağdâd'a girdi ve Halife el-Müttakî Lillâh tarafından kendisine hil'at ve sancak verilerek emirü'l-ümerâ olarak tayin edildi¹²⁹⁰, fakat daha sonra halife ile arası açıldı. Hilâfet sarayındakiler Tüzün'ün Berîdîler ile anlaşarak halifeye karşı geleceğini düşünüyordu. Bu düşünce doğrultusunda Bağdâd'dan ayrılan halife, Musul'a giderek Hamdânîler'e sığındı. Bunun üzerine Hamdânîler karşı sefere çıkan Tüzün ilk sefer de başarılı olamasa da Şaban 332 (Mart-Nisan 944) yılında Hamdânîler'e karşı üstünlük sağlayarak Musul'a kadar ilerledi¹²⁹¹.

---

¹²⁸⁵ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, Terc. Kıvameddin Burslan, s. 417 vdd; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 315 vd; el-Hemedânî, *Tekmilâtü Târîh-i Taberî*, Neşr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Beyrut ts., 327 vd.

¹²⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 317 vd.

¹²⁸⁷ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 427 vd; Mesûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*, Terc. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2018, s. 275; el-Antâkî, *a.g.e.*, s. 38; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXIV, s. 69

¹²⁸⁸ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 430 vd; el-Hemedânî, *a.g.e.*, s. 33; el-Antâkî, *a.g.e.*, s. 38.

¹²⁸⁹ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 767.

¹²⁹⁰ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 447; el-Antâkî, *a.g.e.*, s. 40; Mesûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf*, s. 251 vd.

¹²⁹¹ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 450 vdd; el-Hemedânî, *a.g.e.*, s. 341 vd; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXV, s. 9 vd.

Bu sırada Büveyhî emîri Ahmed b. Büveyh, Vasıt'tan Bağdâd'a doğru hareket etti. Bu haberi alan Tüzün, öncü birliklerini Medâin'e gönderdi, kendisi de Zilkade 332 (Temmuz 944) tarihinde onların peşinden harekete geçti¹²⁹². Büveyhîler'in Bağdâd'ı ele geçirme düşüncelerini haber alan Tüzün, Tegin eş-Şîrzâdî'yi beş yüz Türk ve içlerinde İbrahim b. el-Mutavvak, Kuteyne gibi önemli şahsiyetlerin yer aldığı bin kişilik bir Arap süvarisiyle birlikte Ahmed b. Büveyh'in üzerine gönderdi. Aralarında gerçekleşen savaşın sonucunda ağır bir yenilgi alan Ahmed b. Büveyh, 4 Zilhicce 332 (28 Temmuz 944) tarihinde savaş meydanından kaçarak Sûs'a gitti ve birkaç gün sonra da ordusundan etrafa dağılmış olan bir grup asker de gelerek ona katıldı¹²⁹³. Ahmed b. Büveyh'in yapabileceği olası saldırılara karşı karargahını terk etmeyen Tüzün, sara hastası olduğu ve bu hastalığı nüksettiği için Ahmed b. Büveyh ile uğraşmaktan vazgeçerek Bağdâd'a geri dönmek zorunda kaldı ve Muharrem 334 (Ağustos-Eylül 945) yılında vefat etti¹²⁹⁴. Tüzün'ün vefatı ile rahat bir nefes alan Ahmed b. Büveyh, Ahvâz'da bulunduğu süre zarfında 333 (944-945) yılında Tüster'de hâkimiyet alameti olarak gümüş bir sikke bastırılmış ve bu sikkenin ön yüzünde kendi ismini arka yüzünde ise ağabeyi Ali b. Büveyh'in ismi ile birlikte Halife el-Müttakî Lillâh'ın adını bastırılmıştır¹²⁹⁵.

Böylece Abbâsî hânedanlığının sahip oldukları Irak toprakları 334 yılının Safer ayında (12 Eylül 945) Deylem ve Şîî bir devlet olan Büveyhîler'in hâkimiyeti altına girdi. Bu zamanda Abbâsî halifesi, Müstekfî Billâh idi. Büveyhîler'in Bağdâd'ı ele geçirmesi ile Abbâsîler siyasi ve askerî otoritelerini kaybettiler. Buna karşın Büveyhîler, onları meşruiyet kaynağı ve dini lider olarak başta tuttular¹²⁹⁶.

Dört ayrı bölgeye (Fars-Huzistan, Cibâl, Kirmân ve Irak) hakim olan Büveyhîler'in Fars bölgesi hakimi Adüdüddeve, 976 yılında Irak hakimi olan Müizzüddeve'nin oğlu Bahtiyar'ı yenerek hânedanın başına geçti. Adüdüddeve'nin ölümü ile üç oğlu arasında yaşanan taht mücadelesi neticesinde, 989 yılında Bahaüddeve Bağdâd'a hakim oldu. Bahaüddeve Basra'yı işgal ettiğinde Deylemliler komutan Leşkertsân ve onun himayesindeki Deylemliler'den haberimiz olmaktadır¹²⁹⁷. Fakat amcası Fahrüddeve'nin

¹²⁹² İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 478.

¹²⁹³ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 453 vd; el-Hemedânî, *a.g.e.*, s. 344.

¹²⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 383.

¹²⁹⁵ İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, I, MEB, İstanbul 1970, s. 327; İsmâil Galip, *Müze-i Hümayûn Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmîyye Kataloğu: Sâsâniyân ve Bizantin Tarzındaki Sikkeler, Hulefây-ı Emeviyye ve Abbâsiyye Meskûkâtı, Fürû-ı Abbâsiyye'den Benî Tolun, Benî İhşîd, Âl-i Sâmân, Benî Hamdan, Âl-i Büveyh, Benî Mervân Meskûkâtı*, Mîhran Matbaası, Konstantiniye 1312 (1895), s. 337.

¹²⁹⁶ İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 483 vd; el-Hemedânî, *a.g.e.*, s. 352; ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXV, s. 24.

¹²⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 104 vd; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 619 vd.

İsfâhân, Hemedân ve Rey’de hâkimiyetini genişleterek İran coğrafyasında önemli bir nüfuza sahip olması ile Irak’taki Büveyhî nüfuzu azaldı¹²⁹⁸.

Şerefüddeve 376 (986-987) yılında Bağdâd’a hakim olmak üzere hareket etti. Onun Irak üzerinde karşılaştığı en büyük zorluk Deylemliler ve Türkler arasında yaşanan mücadele idi. İbnü’l-Esîr konu ile alakalı şunları nakletmektedir: “Şerefüddeve’nin hizmetinde bulunan Deylemliler’in sayısı giderek arttı ve on beş bine bulaştı. Türkler’in sayısı ise üç bin idi. Deylemliler, Türkler’e karşı üstünlük sağladılar. Bir kısım Deylemliler ve Türkler arasında sarayda ve tavlada münakaşalar oldu. Sonra bu münakaşalar savaşa dönüştü. Deylemliler sayıca çocuklarından ötürü galip geldiler ve Samsamüddeve’nin (Adüddeve’nin oğlu) hapisten çıkarılarak göreve iade edilmesini istediler. Şerefüddeve, Deylemliler’in Samsamüddeve’yi hapisten çıkarmaya kalkışmaları halinde onu derhal öldürmek üzere adam görevlendirdi. Sonra Deylemliler, Türkler’e karşı üstünlük sağlayınca düzenleri bozuldu. Bunun üzerine geri dönen Türkler, Deylemliler’e saldırdı. Onlardan üç bin kişiyi öldürdü”¹²⁹⁹. Bundan sonra Irak’ta gerçekleşen olaylarda Büveyhîler’in kendi aralarında yaşadıkları mücadeleleri görmekteyiz.

Türkler’in desteği ile Müşerrifüddeve b. Bahâüddeve, kardeşi Sultanüddeve’nin hâkimiyetine son vererek Irak’a hakim oldu (Zilhicce/Mart-Nisan 1021)¹³⁰⁰. Müşerrifüddeve’nin 1025 yılında ölümü üzerine Irak’ta yeniden taht mücadelesi başladı ve sonunda askerler onun yerine kardeşi Celâlüddeve’yi seçti¹³⁰¹. Celâlüddeve’nin de 1044’te ölmesi üzerine Bağdâd, Kirmân hakimi olan Ebu Kalicâr’ın eline geçti (Safer 436/Temmuz-Ağustos 1044)¹³⁰².

Böylelikle onun döneminde Büveyhîler’in Fars, Kirmân ve Irak kolları birleşmiş oldu. Bu sırada Selçuklular, Büveyhîler’in hakim olduğu Irak topraklarına ilerlemeye başlamıştı. Büveyhîler’in Irak kolunun son hükümdarı Ebu Kalicâr’ın büyük oğlu Hüsrev Firûz’du. O, el-Melikü’r-Rahim lakabı ile Bağdâd’da emirü’l-ümerâ oldu. 1052 yılının Kasım-Aralık ayında Basra’yı ele geçiren Hüsrev Firûz, Huzistan’dan gelen

¹²⁹⁸ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 58-63.

¹²⁹⁹ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 47; Samsamüddeve’nin ordusunun Basra’yı istila etmesi hakkında bkz. Aynı eser, s. 104-105, 117-118.

¹³⁰⁰ Müşerrifüddeve’nin ordusunda Türk ve Deylemliler’in olduğu, kardeşi Sultanüddeve arasındaki mücadeleler ve Irak’a hakim olması hakkında bkz. İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, c. IX, s. 246-247, 251, 254; Zettersten, “Sultan-üd-Devle”, XI, *IA* (MEB), İstanbul 1979, s. 36.

¹³⁰¹ 1028 yılında Basra’da bulunan Deylemliler ve Türkler arasındaki anlaşmazlık ve Ebu Kalicâr’ın Basra’yı ele geçirmesi hakkında bkz. İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 283 vd.

¹³⁰² İbnü’l-Cevzî, *a.g.e.*, XV, s. 291; Ebû’l Fidâ, *el-Muhtasar*, II, s. 167; Sibt İbnü’l-Cevzî, *a.g.e.*, XVIII, s. 453 vd; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, s. 647; ez-Zehbî, *Târihu’l-İslâm*, XXIX, s. 327 vd.

Deylemîler'in itaat arzlarını kabul etti. O gelmeden evvel Basra'nın hakimi kardeşi Ebû Ali b. Ebû Kâlicâr idi. Şehri ele geçirdikten sonra kardeşi Ebû Ali'nin ordusunda bulunan Deylemli askerleri Basra'dan uzaklaştıran Hüsrev Firûz onların yerine başkalarını görevlendirdi¹³⁰³.

Böylece Selçuklular'ın bölgeye gelmesi ile Deylem, Arap ve Türkler'in faaliyetlerini Selçuklular başlığı altında vereceğiz.

8.2.2. Irak Bölgesinde Selçuklular

Türkler, Abbâsî Halifesi Memûn (813-833) ve Mu'tasım (833-842) döneminde askerî kabiliyetleri nedeni ile onların ordularında yer almıştı. Memûn'un annesi Soğd asıllı Badgis yöresine ait Merâcîl adında bir cariye idi. Mu'tasım'ın annesi ise Türk asıllı Maride adında bir cariye idi¹³⁰⁴. Memûn döneminde Mısır ve Suriye valisi olan kardeşi Mu'tasım Türkler'den askerî birlikler oluşturdu. Mu'tasım, 221 (835-836) yılında Bağdâd'ın yüz kilometre kuzeyinde "Sâmerrâ"¹³⁰⁵ şehrini kurdu. Oğlu Harun'u Bağdâd'da vekil bırakarak halifeliğin merkezini Sâmerrâ'ya taşıdı. Buraya Türkleri yerleştiren halifenin destekçileri olan Türk kumandanları, zamanla yönetimde söz sahibi oldular. Bu kumandanlardan Afşin, Eşnâs-Türkî, İnâk et-Türkî ve Boğa el-Kebîr en meşhurlarındandır¹³⁰⁶.

Büveyhîler 'in Bağdâd'ı hâkimiyet altına alması ile ordudaki Deylemî nüfus artmıştı. Bu durum Bağdâd'ın nüfusunun diğer bir çoğunluğunu oluşturan Türkler ile kaçınılmaz

¹³⁰³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 445 vd.

¹³⁰⁴ Taberî, *a.g.e.*, Farsça Terc., XII, s. 219; İran halklarından oldukları bilinen Soğd, Divanü-Lügati't-Türk'te Balasagun, Buhara ve Semerkand arasında Türkleşmiş bulunan bir ulus" diye geçer bkz. Kaşgarlı Mahmûd, *a.g.e.*, I, Terc. Besim Atalay, s. 30,471; Nahide Bozkurt, "Memûn", *DİA*, XXIX, İstanbul 2004, s. 101,104.

¹³⁰⁵ Mu'tasım, yerli halk ile Türkler arasında artan gerilim ile her iki tarafta artan ölümler yüzünden Türkleri korumak için onları başka bir şehre (Sâmerrâ) taşıdı bkz. İbnü'l-Esîr, c. VI, s. 393; Sâmerrâ şehri hakkında bkz. İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 218,226-227; Osman Ciner, *a.g.t.*, s. 132; Mustafa Fayda, "Sâmerrâ", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 70 vd; Bahattin Kök, "Samerra'nın Kuruluşu", *Atatürk Üniversitesi İlahiat Fakültesi Dergisi*, 2003 S. 19, s. 1-42.

¹³⁰⁶ Yakubî, *Tarihü'l-Ya'kübî*, II, s. 457, 460, 473, 475, 478 vdd; Casim Avcı, "Mu'tasım-Billâh", *DİA*, XXXI, İstanbul 2020, s. 380-382; Hakkı Dursun Yıldız, "Eşnâs et-Türkî", *DİA*, XI, İstanbul 1995, s. 472; Hakkı Dursun Yıldız, "İnâk et-Türkî", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 256 vd; Abbâsî Devleti'nde Türk Komutanlar için bkz. Hakan Kılıç, *Kuruluşunda Sâmerrâ Dönemine Kadar Abbâsî Devletinde Türk Komutanlar*, Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kastamonu 2019; Hilafetin Sâmerrâ döneminde Türkler'in faaliyetleri için bkz. E. İhsanoğlu-Ramazan Şeşen, *İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap İlişkileri*, İslâm Tarih, Kültür ve Sanat Araştırma Merkezi, İstanbul 2000, s. 23-25; Hakkı Dursun Yıldız, "Bâbek", *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 376 vd.

mücadelelere sahne olmuştur. Türkler, 1028 yılında Bağdâd'da Büveyhî emîri Celalüddeve aleyhine karışıklıklar çıkardılar¹³⁰⁷.

Selçuklular'ın Bağdâd'a geldiği tarihe kadar Irak'ta Türkler'in varlığı devam etmişti. Selçuklular'ın bölgeye gelmesi ile buradaki Türkler'in bazıları soydaşlarına karşı cephe alımdı. Şiraz'da bulunan Türkler ile Hüsrev Firûz'un Bağdâd'dan gelen ordusundaki Türkler arasında anlaşmazlıklar çıktığından ve Hüsrev Firûz, el-Besâsiri komutasındaki ordu ile kardeşi Ebu Ali Keyhüsrev'in hâkimiyeti altındaki Basra'yı ele geçirdiğinden bahsetmiştik. Burada işleri yoluna koyan Hüsrev Firûz, Basra'yı ordusunun komutanı olan el-Besâsiri'ye teslim etti¹³⁰⁸.

Türkler, Muharrem 446 yılına geldiğinde (Nisan-Mayıs 1054) Bağdâd'da karışıklık çıkardılar. Bu karışıklık hakkında İbnü'l-Esir şunları nakleder: "Türkler'in el-Melikü'r-Rahim'in (Hüsrev Firûz) vezirinden büyük bir yekûn tutan alacakları kalmıştı. Haklarını ısrarla istediler, bunun üzerine vezir halifelik sarayına saklandı. Türkler divana baş vurup haklarını istediler ve alacaklarını geciktirdiği için de şikâyetçi oldular, fakat vezirin divana çıkması için yaptıkları teklifler kabul edilmedi, bunun üzerine de vezirden şikâyetçi olmaktan vaz geçip divandan şikâyetçi oldular ve: 'İdareciler sarayda oturup para alıyorlar, biz aradığımız zaman huzurumuza bile çıkmak istemiyorlar. Vezir ile halife de bizi onların yanından uzaklaştırmak için karşımıza dikiliyorlar. Biz mahvolduk.' dediler"¹³⁰⁹. Bunun üzerine isyan eden Türkler, halifenin sarayını, Rumlara ait ev, kilise ve manastırları hatta Besâsirî'nin veziri Ebû'l Hasan b. Ubeyd'in evini yağmaladılar. Nehru'l-mu'allâ, Bâbu'l-Ezc ve bazı yerlerin ahalişi Türkler'e mani olmak için harekete geçtiyse de Bağdâd'a gelenlerin malları Türkler tarafından yağmalandı¹³¹⁰.

Besâsirî'nin Arapların Bağdâd'da yaptığı fenalıklardan dolayı reisü'r-rüesa'yı sorumlu tuttuğundan bahsetmiştik. Rebiülâhir 447'de el-Besâsirî'nin Hristiyan adamı olan Ebû Sa'd'ın şarap yüklü bir gemiyi Vâsıt'ta bulunan Besâsirî'ye göndermek üzere yola çıkarması ve halifenin adamları tarafından şarap küplerinin kırılması üzerine çıkan çatışmalar neticesinde iki taraf birbirinden daha çok nefret etmişti. Reisü'r-rüesa'da Bağdâd'daki Türkleri el-Besâsirî'ye karşı harekete geçirmek niyetinde idi. Reisü'r-rüesa'nın Besâsirî'yi kötülemek ve ayıplamakla görevlendirdiği Türkler, onun istediğinden daha fazlasını yaparak Besâsirî'nin evine gelerek yağmalamak için halifeden

¹³⁰⁷ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IX, s. 282 vd, 289 vd.

¹³⁰⁸ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IX, s. 446; İbn Haldûn, *el-İber*, Farsça Terc., IV, 656.

¹³⁰⁹ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IX, s. 453 vd.

¹³¹⁰ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IX, s. 453 vd; ez-Zehebî, *a.g.e.*, XXX, s. 15; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 311 vd.

izin istediler. Halifenin iznini alan Bağdâd'lı Türkler, azad edilmiş eski askerler idi. Şimdilerde esnaflık yapan bu Türkler, Besâsîrî'nin Vâsît'ta olduğunu firsak bilerek evini yağmalayıp, ailesine ibret olacak cezalar verdiler. Hayvanlarını ve Bağdâd'da sahip oldukları herşeyi ele geçirdiler. Türkler bunları yaparken, reisü'r-rüesa'da Besâsîrî'nin Fatımiler ile gizli görüşmeler yaptığını ve Abbâsî Halifesine karşı gizli düşmanlık beslediğine dair propagandalar da bulundu¹³¹¹.

Abbâsîler ve Büveyhîler arasında çekişmeler olmaya başladı. Türk komutan el-Besâsîrî, Ahvaz ve Irak gibi yerlerde kontrolü sağlaması ile kendi adına hutbe de okutmaya başladı. Otoritesi zayıflayan Abbâsî halifesi, veziri İbnü'l-Müslîme'nin kışkırtmaları neticesinde Besâsîrî'ye karşı önlem almak istedi. Bu konu hakkında el-Cezîre bölgesinde Araplar başlığı altında ayrıntılı olarak bahsetmiştik..

Besâsîrî adına okunan hutbeler ve emrindeki askerlerin çokluğu nedeni ile onunla başa çıkamayacağını anlayan halife, Tuğrul Bey'den yardım istedi. Tuğrul Bey halifeye bir mektup göndererek hac vazifesi ile yola çıkacağını, hacıların geçtiği bu yolların güvenliğini sağlayacağını ve Suriyeli asiler ile Şîu Mısırlılar'a karşı Allah'ın izni ile harb edeceğini bildirdi. Halifenin davetini öğrenen Bağdâd'daki Deylemliler ve Türkler ona karşı çıktı. Oğuzlarının gelmesi halinde hepsine kılıç çekmeye hazırız dediler¹³¹².

Tüm bunlara rağmen öncelikle, Bağdâd'a gelirken Besâsîrî ile yollarını ayıran Irak Büveyhi hükümdarı el-Melikü'r-Rahim 15 Ramazan 447'de (8 Aralık 1055) halifeye bağlılığını arz etti ve Tuğrul Bey ile yapılacak anlaşmanın şartlarını yerine getirme işini halifeye bıraktı. Henüz Tuğrul Bey şehre girmeden 22 Ramazan 447 yılının Cuma gününde (15 Aralık 1055) önce Tuğrul Bey'in ardından Büveyhî Hükümdarı el-Melikü'r-Rahim'in adlarına hutbe okundu¹³¹³. Selçuklu sultanı Tuğrul Bey 15 Ramazan 447 (8 Aralık 1055) yılında 120 bin kişilik ordusu ile şehre geldi¹³¹⁴. İbnü'l-Adim'e göre bu ordu Türkler, Oğuzlar, Acem, Kürd, Deylem ve diğerlerinden müteşekkildi¹³¹⁵. İbnü'l-Ümrânî

---

¹³¹¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 461 vd; Ebu'l-Fida, *el-Muhtasar fi Ahbarü'l-Beşer*, I, s. 528; Hândmîr, *a.g.e.*, II, s. 485.

¹³¹² İbnü'l-Cevzi, *a.g.e.*, XV, s. 348; Abu'l-Farac, I, s. 306; Büyük Selçuklu İmparatorluğu Zamanında Hac hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Burak Gani Erol, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Zamanında Hac, Hac Emirliği ve Hac Menzilleri", I. Uluslararası Selçuklu Tarihi Coğrafyası Sempozyumu, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya 2020, ss. 373-396.

¹³¹³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 463; Makrîzî, *a.g.e.*, II, s. 233; İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, Terc. Ali Sevim, s. 2; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 104; Zâhreddîn Nişâbüri, *a.g.e.*, s. 18 vd.

¹³¹⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 462; Zekkâr, *a.g.e.*, I, s. 95.

¹³¹⁵ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, Neşr. Şehîl Zekâr, s. 1348.

bu sayıyı elli bin olarak vermektedir¹³¹⁶. Tuğrul Bey'in ordusu başlangıçta sayıca fazla olan göçebe Oğuzlar'dan oluşurken, ordunun çok farklı etnik unsurları barındırdığını bilmekteyiz. Bunlar Selçuklular'a bağlı yerel emirliklerin gönderdiği muhtelif etnik gruplar idi.

Tuğrul Bey'in Bağdâd'a gelmesinin ardından maiyesindeki askerleri yiyecek ve istedikleri şeyleri satın almak için şehre girdiler. Halktan bir kısmı, onlara iyi davranmayan Oğuzlar'a karşı tepki gösterdi ve tüm halkı Tuğrul Bey'in askerlerine karşı tahrik etti. Bunun üzerine halk, el-Melikü'r-Rahim ile askerlerinin Tuğrul Bey'e karşı savaşa girtiğini zannetti. Ancak Kerh ahalisi hem Oğuzlar'a saldırmamış hem de onları toplayarak müdafaa etmişti. Bağdâd halkı ise Tuğrul Bey'in ordusuna saldırmak niyetinde idi. Bağdâd halkının peşinden gitmeyen Melikü'r-Rahim'in önde gelen adamları halifelik sarayına girdiler ve töhmet altında kalmak istemediler. Tuğrul Bey'in askerleri ile Bağdâd halkı arasında çıkan çarpışmada çok sayıda insan öldü. Sonunda Bağdâd halkı mağlup oldu. Tuğrul Bey, halifeye haber göndererek el-Melikü'r-Rahim'in teslim olmasını şayet olmazsa halkın yaptıklarının arkasında onların olduğunu düşüneceğini bildirdi. Tuğrul Bey'in huzuruna gelen el-Melikü'r-Rahim ile ileri gelen adamları ve halifenin elçisi Oğuzlar tarafından yağmalandı ve Tuğrul Bey tarafından tevkif edilmeleri emredildi (Ramazan'ın son günü/23 Aralık 1055). Böylelikle Büveyhîler 'in son hükümdarının devri bitmiş oldu. Bağdâd'ın idaresi Tuğrul Bey'in veziri Amîdülmülk'ün eline geçti¹³¹⁷.

Bağdâd'da Büveyhi hâkimiyetine son verilmesinin ardında Abbâsî Devleti ile Selçuklu Devleti arasında yakınlıklarını perçinleştirecek olan hânedanlar arası evlilikler yapılmıştı. Bunlardan ilki Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun ile el-Ka'im bi-Emrillah arasındaki evlilik idi¹³¹⁸. Tuğrul Bey, Abbâsîler ile bağlarını kuvvetlendirmek hatta onun söylemi ile "... Halife vasıtasıyla Hz. Peygamber'in sülâlesiyle akrabalık tesis etmek ..." istediğini bildirdi. Sultan Tuğrul'un Halife'nin kızı Seyyide Fâtima el-Betûl Hâtûn ile evlenme isteği, halife tarafından bazı şartlar karşılığında kabul edilmişti. Bu şartlardan en dikkatimizi çeken ise İbnü'l-Esir ve Bundari'de olmayan *Sultan'ın hiç ayrılmamak üzere*

¹³¹⁶ İbnü'l-Ümrânî, *el-İnbâ fî Târîhü'l-Hulefâ*, Tahkik: Kâsım es-Sâmrâi, Dârü'l Mâfâk el-Arabiyyet, Kahîre 1419, s. 189.

¹³¹⁷ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IX, s. 464 vd; Abdülkerim Özeydin, "Kündürî", *DİA*, XXVI, İstanbul 2002, s. 554 vd; Ayrıntılı bilgi için bkz Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 331 vdd.

¹³¹⁸ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IX, s. 468; Bondârî, *a.g.e.*, s. 8; Sibte İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, Türkçe Terc., s. 15; Suat Kaymak, *Abbâsî Halifesi el-Kaim Biemrillah ve Dönemi (1031-1075)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 207.

Bağdâd'da oturması şeklindeki isteği idi¹³¹⁹. Hânedanlar arası gerçekleşen bir diğer evlilik ise Alparslan döneminde gerçekleşmişti. Abbâsî halifesi el-Kâ'im bi-Emrillâh'ın torunu 'Uddetu'd-dîn ile Alparslan'ın kızı evlendirilmişti¹³²⁰.

Tuğrul Bey ve Oğuzlar'ının Bağdâd'da olduğu süre boyunca halk mutsuzdu. Oğuzlar, halka baskı ve zulüm yapıp, gayri meşru her işi yapmışlardı. Bunun üzerine halife, Tuğrul Bey'in veziri Amidülmülk'e, Tuğrul Bey'e yapılan işleri anlatması ve nasihat etmesi hususunda söylemde bulundu ve "Tuğrul Bey ya bu zulüm ve haksızlıklara son verir ve Allah'ın emrini yerine getirir, ya da halife bu gayr-ı meşrû işlerden uzak durmak maksadıyla Bağdâd'dan ayrılmak için elinden geleni yapar" dedi. Başlangıçta emrindeki askerlerinin sayılarının çokluğu ve çaresiz kalması nedeni ile sadece bir özür göndermekle yetinen Tuğrul Bey, rüyasında Resulullah'ın onun selamını almadığından ve Resulullah'ın ona "Allah Teâlâ seni yer yüzüne ve kullarına hâkim kıldığı halde sen onları gözetip korumuyor, gerekli kontrolü yapmıyorsun, onlara kötü muamele etmekten dolayı da Aziz ve Celil olan Allah Teâlâ'dan hayâ etmiyorsun, halka zulüm ve haksızlık yapılırken vazifeni ihmal ederek başka şeylerle avunuyorsun" demesinden etkilenerek, halkın yükünü ve sıkıntılarını hafifletmek için Bağdâd'dan ayrılmaya karar verdi. Bağdâd'a girmesinden yaklaşık on üç ay sonra, 10 Zilkade (19 Ocak 1057) ayında emrindekiler ile silah ve mancınık depolarını alarak Bağdâd'dan ayrıldı. Daha önce bahsettiğimiz gibi Bağdâd'dan ayrılması ile yol boyunca Avânâ, Ukberâ gibi şehirleri yağma ve talan eden askerler Tekrît'e vardı. Şehri muhasara ettikten sonra Bevâzic'e oradan da kardeşi Yakûtî ile birlikte Musul'a doğru yola çıktı¹³²¹.

Tuğrul Bey, İbrahim Yinal'ın Cibâl bölgesinde giriştiği isyanı bastırmak ile meşgulken Bağdâd'daki boşluğu fırsat bilen el-Besâsîrî şehre doğru harekete geçti. Onun bu gelişini haber alan halife el-Kaim, bir beyanat vererek, "geri dönmek isteyenler dönsünler, kendisinin şehrin dışında olacağını" söyledi. Bu açıklama üzerine Bağdâd halkı korkuya kapılarak mal, kadın ve çocuklarını Dicle kıyısına çıkardı. Halifenin yakın adamlarından olan bazı Türkler tüm mallarını teknelere koymuşlardı. Mezyedi emiri Nurüddevle Dübey, Reisü'r-rüesa'ya "geride kalan Türkler'in Bağdâd'ı Besâsîrî'ye karşı koruma da yeterli olacağını, kendilerinin ve onlara bağlı olanların ise Bağdâd'dan ayrılarak Dicle

---

¹³¹⁹ İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVI, s. 65; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XV, s. 196. Diğer maddelerin geçtiğine dair bkz. İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 36 ; Bondârî, *a.g.e.*, s. 18; Evlilikler hakkında detaylı bilgi hakkında bkz. Ergin Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. ; Kaymak, *a.g.t.*, s. 207-232.

¹³²⁰ el-Bundârî, *a.g.e.*, s. 43.

¹³²¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 271; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 475; İbn Haldûn, *a.g.e.*, I, s. 1638.

yoluyla daha güvenilir aşığı memleketlere gitmesi gerektiğini” söyledi. Halife ilk olarak bu teklifi kabul etse de sonrasında sarayından ayrılmadı. Halife, malları ile teknelere yerleşmiş olan Türkler’in oradan çıkartılmalarını emretti. Onlardan biri olan Amidü’l-Irak Ebu Nasr Ahmed’de Bağdâd’dan ayrılmak üzereydi. O, Halifenin görüşme isteğini reddetti. Yanında yüz atlı ve bin yaya kalan halife, Bağdâd halkının doğu tarafa gitmesini, fitne fesat çıkaranların başları durumunda olan İbnü’l-Beden ve İbnü’l-Müzehheb’e şehrin doğu kesimine gitmesini emretti. Bu sırada Irak Amidi, reisü’r-rüeasa’ya savaştan uzak durulması gerektiğini söylüyordu. O, Şîiler’in mezhep yakınlığı, Sünnîler’in ise Türkler’in kendilerine yaptıkları zulümler sebebi ile el-Besâsîrî’ye bağlılık göstereceklerini söyledi. Besâsîrî’nin komutanlığında, başta Musul hakimi Kureyş b. Bedran ve Haleb hakimi Sumal b. Salih İbn Mirdas olmak üzere Arap, Kürd ve Türkler’den müteşekkil bir ordu vardı¹³²². Besâsîrî, Selçuklular ile savaşması için askerî ve mali desteği Fatımiler’den alıyordu. Bu dönemde Mısır ordusu da oldukça farklı etnik unsurlardan oluşmakta idi. Bu sebeple olacakki ordu içinde çatışmalar meydana geliyordu¹³²³. El-Besâsîrî’nin yanında olan on Bağdâdli gulam, 6-7 Zilkade 450 (25-26 Aralık 1058) yılında Kerh mahallesinden geçerek şehrin batı kesimine girdiler. Adamlarının Bağdâd’a gelmesiyle en büyük desteği Kerh halkından alan Besâsîrî nihayet 8 zilkade 450’de (27 Aralık 1058) son derece fakr u zaruret içinde dörtyüz gulam ve Vezir Ebû’l-Hasan Abdürrahim ile birlikte Bağdâd’a girdi. Savaş kabiliyeti olmamasına rağmen el-Besâsîrî’ye duydukları öfke nedeni ile savaşmak isteyen Reisü’r-rüesa, Hemedanlı kadının savaş isteğine izin verdi. Hemedanlı kadı maiyetinde bulunan hizmetçiler, Acemler, Haşimiler ve halk ile birlikte el-Halbe’ye gitti. Fakat Besâsîrî karşısında mağlup olunca ağır kayıplar vererek çekilmek zorunda kaldılar. Babu’l-Ezc yağmalandı. Savaş için acele edilmemesini söyleyen Amidülmülk çaresizlik içinde Kureyş b. Bedran’a sığınmak zorunda kaldı. Besâsîrî’nin yaptıkları karşısında Reisü’r-rüeasa, Kureyş’e, halife, ailesi, kendisi ve tüm maiyetindekiler için sığınma talebinde bulundu. Besâsîrî, bu teklifi kabul eden Ukâylî emiri Kureyş’in kendisine muhalif davrandığını düşündü. Bunun üzerine Kureyş: “Hayır, biz ikimiz başımıza gelecek olayları birlikte göğüslemeye ve hiçbir meselede birbirimizin görüşünü almadan tek başına hareket etmemeye and içmiştik” dedi. İkisi Kureyş’in Reisü’r-rüesâyı el-Besâsîrî’ye teslim etmesine karar

---

¹³²² M. Cemaluddin Surür, *Siyaset’l-Fatimiyye el-Hariciyye*, Kahîre 1976, s. 192 vdd.

¹³²³ Bu dönemde Mısır ordusu başlıca Türkler, Mağribiler ve Zencilerden oluşmakta idi. Mısır ordusunun etnik unsurları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nihat Yazılıtaş, “Fatımi Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 18, 2005, s. 189-210.

verdiler; çünkü O onun düşmanıydı, Halife ise Kureyş'in yanında kalacaktı. Bunun üzerine Kureyş Reîsü'r-rüesâ'yı el-Besâsîrî'ye gönderdi. el-Besâsîrî onu görünce: "Merhaba, ey devletleri yıkan, şehirleri tahrip eden zat.» dedi. Reîsü'r-rüesâ: "Affetmek kuvvetlinin şanındandır.» şeklinde karşılık verince el-Besâsîrî: «Sen de güçlü kuvvetli oldun, fakat affetmedin" cevabını verdi ve şunları ekledi: "Sen sarıklı olduğun hâlde gittin benim aileme ve çocuklarıma rezilce ve çirkin davranışlarda bulundun; ben ise kılıç ehlindenim; nasıl olur da seni affederim" dedi. Bağdâd'ın doğu yakasına giderek şehre giren Besâsîrî, namazgaha gitti başucunda Mısır sancakları vardı. O halka iyi davrandı. Reîsü'r-rüesâ ve Irak Amidi'ne gelince onlar Besâsîrî tarafından idam edildi. Besâsîrî, Bağdâd'ın ardından Basra ve Vasıt'a giderek oraları da zaptetti¹³²⁴.

Kardeşi Yinal'ın isyanını bastıran Tuğrul Bey, halifeyi kurtarmak için harekete geçti. Tuğrul Bey, Besâsîrî'ye haber göndererek Hilafet sarayının iade edilmesi halinde Irak'a girmeyeceğini, adına hutbe okunması ve sikke basılmasıyla iktifa edeceğini haber verdi. Besâsîrî onun bu teklifini kabul etmeyince Tuğrul Bey emrindeki Türkler ile Irak'a doğru harekete geçti. Öncü birlikleri Kasr-ı Şirin'e vardı. Tuğrul Bey'in geldiği haberi duyulunca Besâsîrî'nin ailesi oradan ayrıldı. Bağdâd'a girdiğinde en önemli taraftarları olan Kerh ahali de çocukları, Dicle'deki gemileri ve hayvanları ile oradan ayrıldılar. Böylece Bağdâd'a girişinden bir sene sonra 6 Zilkade 451 (14 Aralık 1059) yılında şehri terk etmek zorunda kaldılar¹³²⁵. Besâsîrî'yi yakalamak için halifeden izin alan Tuğrul Bey, onu Vasıt'ta yakalayarak esir aldı. Daha evvel bahsettiğimiz gibi Besâsîrî öldürüldü. Bağdâd'a hakim olan Tuğrul Bey, Vâsıt'ı iki yüz bin dinar karşılığında Ebû Ali b Fazlân'a, Basra'yı da yine belirli bir meblağ karşılığında el-Ağarr Ebû Sa'd Sâbûr b. el-Muzaffer'e iltizama verdi. Tuğrul Bey'in askerleri Vâsıt, Basra ve Ahvâz arasındaki tüm yerleri yağmaladılar. 452 yılı Rebiyülevvel ayında Cibâl bölgesine gitmek için hareket eden Tuğrul Bey, Emir Porsuk'u Bağdâd'a şahne tayin etti. Ayrıca Bağdâd'ı Ebû'l Feth el-Muzaffer b. El-Hüseyn'e dört yüz bin dinar karşılığında üç yıllığına iltizama verdi¹³²⁶.

Irak Selçuklu Devleti kurulana kadar, Irak bölgesi, Selçuklu sultanlarının atadıkları şahneler ile yönetildi. Şahneler, atandıkları yerlerde asayiş sağlamla birlikte devletin hükümdarını en iyi şekilde temsil etmekle görevlendirilen kimselerdi.

¹³²⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 485-488; Sıbt İbnü'l-Cevzi, *a.g.e.*, s. 64-71; İbnü'l-Cevzi, *a.g.e.*, XVI, s. 31-34; İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s. 134; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 418-429.

¹³²⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 489; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 453.

¹³²⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 27 vd.

1147 yılından Sultan Mesud'un ölümüne (1 Receb 547 (2 Ekim 1152) kadar geçen sürede güçlü bir hükümdar olarak hüküm sürdü. Sultan Mesud, Doğu Anadolu Beyliklerini, Musul'd kurulan Zengiler'i ve Irak'ta hüküm süren Mezyediler'i devlete yeniden bağlamıştı. Ayrıca Abbâsîler'in hangi hizmet için olursa olsun Türk memlûkü kullanmayacaklarını hükme bağlamıştı. Türkler'in askerî alanda rakipsiz olarak görülmeleri nedeni ile onları Abbâsîler'in hizmetinden uzak tutarak bir tehlike kaynağını ortadan kaldırmış oluyordu¹³²⁷.

Irak toprakları milattan önceki yüzyıllara, Sâsânîlere ve İslâmî fetihler ile yerleşen Arap kabilelerine ait bir bölgeydi. Selçuklular'ın Abbâsîler ile ilk teması zamanında, hânedanın Arap olduğunu söylemek tam olarak doğru olmayacaktır. Fakat dönem dönem siyasi olaylarda Arap kabilelerinin etkisi bilinmektedir. Arap milliyetçisi olan Emeviler'den farklı olarak Abbâsîler döneminde, siyasette etnik unsurun değişime uğradığı kanısına varmak mümkündür. Buna rağmen 1040 yılında Selçuklu Devleti'nin Tuğrul Bey önderliğinde başlattığı akınların yönlerinden biri de Arap ülkeleri idi. Irak bölgesinin Arap ülkesi olarak adlandırılması da daha önce bahsettiğimiz gibi birçok şehrinin İslâmî devirde kurulmasından ve buralarda Arap Kabilelerin ev sahibi olmasından kaynaklıdır. Irak bölgesi 11. Yüzyılda hem Seçuklu hem de Abbâsîler tarafından yönetilmişti. Abbâsîler'in İslâmîyeti temsil eden manevi bir otoriteden öteye gidememesi hatta Abbâsî ordusunun çoğunun Türkler'den oluşması onların Irak'ın tamamına hâkimiyet sağlayamadıklarının da birer kanıtıdır.

Arap, Fars, Türk, Deylem, Ermeni, Çerkez, Kürd, Kerc, Berberi ve Nebt gibi birçok farklı ırkın bulunduğu Bağdâd'da halkın Arapça konuşmasından dolayı onlar Arap sayılmakta idi. Farklı mezhepler olsa da halkın çoğu Müslüman idi. Ayrıca Bağdâd'ın başka yerlerinde kendilerine ait bölgeler de yaşayan Yahudi ve Hristiyanlar'da vardı.

8.2.3. Irak Bölgesinde Kürdler

Kürdlerin Râbi'a b. Nizâr'ın soyundan olduğunu söyleyen Mesûdî, onların bir kolunun Kûfe ve Basra'daki Mahey bölgesinde bulunan Şuhancanlar olduğunu zikreder¹³²⁸. Henüz Selçuklular Irak bölgesine gelmeden, 366 (976) yılında Irak Kürdleri'nden Berzeniyeye aşiretinin reisi Emîr Hasanveyh b. Hüseyin (Hasanveyh el-Kürdî) binlerce

¹³²⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 141-142; Sümer, "a.g.m", s. 350.

¹³²⁸ Mesûdî, *a.g.e.*, s. 192.

askerîyle birlikte Büveyhî Hükümdarı Adudüddavle'ye karşı oluşan muhalefetin içinde yer aldı¹³²⁹.

Hasanveyh'in Dînever, Hemedân, Samgan ve Azerbaycan'dan Şehrizûr'a kadar uzanan bölgeyi elli yıl boyunca hâkimiyeti altında tuttuğu bilinmektedir. Hasanveyh'in, Vendâd ve Gânim adında iki dayısı vardı, onlar Ayşaniyye adı ile bilinen Kürd aşiretinin emîri idiler¹³³⁰. Her ne kadar dayıları Kürd emîri Dînever, Hemedân, Nihâvend, es-Samagân ile Azerbaycan'da hüküm sürmüş olsalar da Hasanveyh'in Irak bölgesinde hâkimiyet sürdürdüğü bilinmektedir. Fakat Hasanveyh'in ölümü üzerine (369/979-980) Hakkâri ve çevresini ele geçiren Büveyhî Emîri Adudüddavle, önceden eman verdiği halde buradaki Kürdler'i kalelerinden alıp Musul'a götürdü. Bu esnada Kürdlerin pek çoğunu öldürdü. Bir yıl sonra ise Hakkâri Kalesi'nde bulunan Kürdler'i de kılıçtan geçirdi¹³³¹.

Melikşâh Haleb'i fethettiğinde Aksungur el-Porsukî'yi buraya vali tayin etmişti¹³³². Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd, Bağdâd şahneliği görevine İmâdeddîn Zengî b. Aksungur'u tayin etti (1127)¹³³³. Sultan Mahmûd oğlu Alparslan'ın atabegliğine ve Musul emîrliğine Zengî'yi tayin etti (Temmuz 1127)¹³³⁴. Zengî kısa zamanda Haleb, Harran, Hıms, Ba'belek gibi yerleri ele geçirerek, Kuzey Irak, Şam ve el-Cezîre bölgesinde kuvvetli bir devlet kurdu. Kuzey Irak'taki Kürdler'in onun hâkimiyetini kabul ettiği bilinmektedir. Maiyetinde bulunan Kürdleri askerî hizmetlere alan İmâdeddîn Zengî, onlara, İslâm'a ve devlete olan sadakatlerine göre muamele ediyordu¹³³⁵.

İmâdeddîn Zengî, Musul'a hakim olduktan sonra, 1134 yılında Hamidîyye Kürdlerinin elinde bulunan el-Akr, Şûş ve diğer bütün kaleleri ele geçirdi. Emîr İsâ'yı el-Hamidî'ye vilayeti ve buraya bağlı kasaba ve köylerin hakimi olarak bıraktı. Halife Müsterşid-Billâh Musul'u muhasara edince Emîr İsâ, halifenin yanına gitmiş ve Kürdleri onun yanında toplayarak kuvvetlerini çoğaltmıştı. Böylece aynı yıl içinde Tekrît üzerine asker sevk

---

¹³²⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, a. 378 vdd; Krş. Mehmet Akbaş, "Kürdler", *DİA*, (3.Basım), Ek-2, 2019, s. 116.

¹³³⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 610 vd.

¹³³¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 610 vdd.

¹³³² İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, Terc. Ali Sevim, s. 63,70; İbnü'l-Esîr, *Tarihü'l-Bahir fî Devleti'l-Atabekiyye*, Tah. Abdülkadir Talimat, Mektebet-i Müsennayi'l-Bâğdaâd, Kahire 1963, s. 15; Azimî, *a.g.e.*, s. 30; Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangi*, Atatürk University Press, Erzurum 1978, s. 19.

¹³³³ İbnü'l-Esîr, *Tarihü'l-Bahir fî Devleti'l-Atabekiyye*, s. 30; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 502 vd.

¹³³⁴ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, s. 404 vd; İbnü'l-Kalanisi, *a.g.e.*, s. 214 vdd; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, II, s. 61; Coşkun Alptekin, *Dimaşk Atabegliği*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1985, s. 88

¹³³⁵ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s. 172, n. 158; E. İhsanoğlu-Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 40

eden Halife el-Müsterşîd, Mücâhidüddin Bihrûz'u muhasara etti, daha sonra bir miktar para karşılığında muhasarayı kaldırdı¹³³⁶.

Abbâsî halifelerinin birçok defa Türkler'in ordudaki gücünü kırmak için Kürdler'den faydalanma yoluna giderek Kürd asıllı askerlerin sayısını arttırdığı görülmektedir. Humeydiyye Kürdleri'nin lideri Emîr İsa'nın hilâfet ordusuna katılması ve Halife Müsterşid-Billâh tarafından karşılanması bu siyasetin bir sonucudur¹³³⁷.

Zengî Musul'a geldiğinde Kürdler'den hizmetine girenler olmuştu. Bunlar arasında, Selçuklular'ın Tekrît Valisi Necmeddîn Eyyüb ve kardeşi Esedüddin Şirkûh'ta vardı. Onların en eski ataları, Revvâd b. el-Müsennâ el-Ezdî olan Eyyübîler, etnik bakımdan Türk, Kürd ve Arap karışımı olan bir aileydi. Bir rivayete göre ise onlar, Hezbâniyye Kürdlerinin Revvâdiye aşiretindedir. Eyyübîler, ilk zamanlarında, daha sonra ayrıntılı olarak bahsedeceğimiz Şeddâdiler'in hizmetinde iken, XII. asrın başında Irak'a gelip Selçuklu emîri ve Bağdâd şahnesi olan Bihrûz el-Hadîm'in hizmetine girdiler. Bihrûz'da, Necmeddîn Eyyüb'ü kendi iktâı olan Tekrît'e vali tayin etmişti. Yukarıda söylediğimiz üzere, Tekrît'e gelmelerinin ardından 532 (1138) yılında Musul'a gidip Zengî'nin hizmetine girdiler¹³³⁸.

Kürdler Zengîler tarafından askere alındıkları için bir süre sonra Zengî ordusunun ve devletinin bir unsuru haline geldiler. Böylece Esedüddin Şirkûh¹³³⁹'un oğlu Selâhaddîn-i Eyyübî, Selçuklular ve onların devamı olan Zengîler'den miras aldıkları idarî ve siyasî teşkilâtlanmayı devam ettiren Eyyübîler Devleti'ni kurdu. Onlar özellikle Kürdler'den ve Türkmenler'den oluşan ordularıyla Haçlılar'a karşı büyük başarı kazanmıştı¹³⁴⁰.

Özellikle Cibâl ve El-Cezîre bölgesinde yoğun olarak gördüğümüz Kürd nüfusun, Irak bölgesindeki varlıklarını da yukarıda bahsettiğimiz aşiretlerden dolayı bilmekteyiz. Fakat Araplar'ın, ileride bahsedeceğimiz üzere, bu aşiretleri farklı bölgelere gönderdikleri görülmektedir. Bu yüzden, Kürdler'in daha ziyade askerî birliklerin içinde bulunduğunu

---

¹³³⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 24, 27; Amin Maalouf, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, Terc. M. A. Kılıçbay, Telos Yayınları, İstanbul 1998, s. 158 vdd.

¹³³⁷ Mehmet Akbaş, "a.g.m.", s. 116.

¹³³⁸ Bondarî, *a.g.e.*, s. 156; İhsanoğlu-Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 40; Ramazan Şeşen, "Eyyübîler", *DİA*, XII, 1995, s. 20-31.

¹³³⁹ "Eyyüb 1132 yılında halife tarafından mağlup edildiği sırada Zengî'nin hayatını kurtarmış olan Kürd Şirkûh tarafından Haleb'de kendisini hükümdar ilan ettirdi". Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, Terc. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 1992, s. 197.

¹³⁴⁰ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, II, s. 296 vdd; Maalouf, *a.g.e.*, s. 160.

söyleyebiliriz. Bu durum, Zengîler'in ve akabinde Eyyübîler'in zamanında askerî güç olmanın yanı sıra siyasi bir kimliğe sahip olmalarıyla değişmiştir.

DOKUZUNCU BÖLÜM

9. AZERBAYCAN BÖLGESİ

9.1. Selçuklulardan Evvel Azerbaycan Bölgesinin Etnik Durumu

Azerbaycan adının, milattan önceki yüzyıllara dayandığı bilinmektedir. Bir rivayete göre bölgenin adı, Büyük İskender'in hizmetine giren ve Medya'ya satrap olarak gönderilen İran'lı Atropates'in adından gelmektedir (M.Ö. 328). Atropates, bu topraklarda kendi adını taşıyan küçük bir krallık kurmuştu¹³⁴¹. Başka bir rivayete göre, Azerbaycan adı, Hz. Nuh'un çocuklarından Sam'ın oğlu Asud'un oğlu Azerbâz'a atfedilir¹³⁴². Azerbaycan adı, Yunanlılar tarafından Atropatene, Ermeniler tarafından Atrpatakan olarak adlandırıldı ve bu isim zamanla Azerbaycan'a dönüştü¹³⁴³.

Azerbaycan'ın doğusunda Cibâl ve Deylem, batısında bu bölgeyi batı yönünden kuşatan Hazar denizi, Ermen sınırları, Lân ve el-Cezîre sınırının bir bölümü, kuzeyinde Lân ve Kabk dağları, güneyinde Irak sınırı ve El-Cezîre'nin bir bölümü vardır. *Hudûdü'l-Alem*'de Azerbaycan'ın kuzeyi Serîr ve Hazarların sınırlarıdır denilmektedir. Bu eyaletler, İslâm ülkeleri arasında nimeti bol olan en güzel yerlerdendir¹³⁴⁴. Coğrafyacılar Azerbaycan'ın şehirlerini şu şekilde vermektedir: Erdebîl, Esna, Berzend, Versan, Berze'ai Şîz, Serât, Merend, Tebriz, Merâga, Mukân, Meyânic, Urmiye, Huvey ve Selames¹³⁴⁵.

Azerbaycan'ın en büyük şehri Erdebîl'dir. Bereketli toprakları olan bu şehirde irili ufaklı yerleşim yerleri vardır. Burada şehrin merzûbanı oturur ve vergiler ona verilirdi. Arap coğrafyacıların zamanında şehir, Azerbaycan'ın idari ve askerî merkezi idi¹³⁴⁶.

Ömer b. el-Hattâb, Huzeyfe b. el-Yaman'ı Erdebîl'e vali tayin etti. Bunun üzerine yola çıkan Huzeyfe, Erdebîl'e geldi fakat bu sırada şehrin merzûbanı, Bâcervân, Meymez, en-

---

¹³⁴¹ Barthold, *İran Tarihi Coğrafyası*, s. 225; Barthold, *An Historical Geography of Iran*, Terc. Svat Soucek, Princeton Ünşversit Press, New Jersey 1984, s. 214.

¹³⁴² İbn Fakîh, *a.g.e.*, s. 286; Makdisî, *a.g.e.*, s. 375.

¹³⁴³ Barthold, *An Historical Geography of Iran*, s. 214.

¹³⁴⁴ İstahrî, *a.g.e.*, s. 180 vd; Anonim, *Hudûdü'l-Alem*, Terc. Minorsky, s. 101; Ebû'l-Fidâ, *Ebû'l-Fidâ Coğrafyası*, s. 308.

¹³⁴⁵ Yakûbî, *a.g.e.*, Terc. Murat Ağarı, s. 53 vd; Hurdâzbîh, *a.g.e.*, Farsça Terc., s. 120; Anonim, *Hudûdü'l-Alem*, Terc. Minorsky, s. 101.

¹³⁴⁶ Makdisî, *a.g.e.*, s. 377; Anonim, *Hudûdü'l-Alem*, Terc. Minorsky, s. 101; İstahrî, *a.g.e.*, s. 181; Barthold, *İran Tarihi Coğrafyası*, s. 227.

Nerîr, Serât, eş-Sîz, el-Meyânîc halkı ve başkalarından müteşekkil savaşçıları ona karşı toplandı. Aralarında günlerce süren çetin savaşlar sonucunda anlaşmaya vardılar, bu anlaşmaya göre: Merzûbân, bütün Azerbaycan halkı adına, sekiz miskal ağırlığında sekiz yüz bin dirhem vergi ödemeleri; onlardan kimsenin öldürülmemesi, esir alınmaması, ateşgede mabetlerinin yakılmaması, Belâsecân, Sebelân ve Sâcârân, Meyâbezudân Kürdlerine dokunulmaması, bilhassa eş-Şîz halkının bayramlarında oynamalarına ve ortaya çıkartmakta oldukları şeyleri göstermelerine mani olunmaması şartıyla Huzeyfe ile andlaştı¹³⁴⁷. Şîz halkı hakkında verilen bu ayrıcalıklı isteğin sebebinin Hûrdâzbîh'in eserinden anlamaktayız. Eserde bu şehrin içerisinde bir ateşevi bulunduğu ve Azercüşnes ve Bâcervân şehirleri gibi buranın da Mecûsîler için önemli bir yer olduğu belirtilmektedir¹³⁴⁸. Daha sonra Hz. Ömer, Huzeyfe'yi valilikten azlederek yerine Utbe b. Ferkad'ı tayin etmiş ve bütün Azerbaycan onun emrine verilmişti. Behrâm b. Ferrûhzâd, Utbe'nin yolunu keserek onun üzerine saldırıya geçti. Aralarında vuku bulan çarpışmada Behrâm ağır bir yenilgi almış ve ardından barış sağlamak mecburiyetinde kalmıştı. Böylece Azerbaycan tümüyle İslâm hâkimiyeti altına girdi (22/642-643)¹³⁴⁹.

Yukarıda bahsettiğimiz olaylardan bir yıl sonra, Nuaym b. Mukarrin yanında bulunan on iki bin kişi ile Hemedân'da bulunduğu sırada Deylemîler, Rey ve Azerbaycan halkı ile mektuplaşarak Nuaym b. Mukarrin'e karşı savaşmayı kararlaştırdılar (24/644-645)¹³⁵⁰. Azerbaycan, İslâm hâkimiyetine girmiş olsa dahi, Arapların bölgeye gelişlerine tepki olarak dışarıdan gelen ittifak çağrılarına olumlu dönüş yapmışlardı.

Osman b. Affan halife olunca Utbe, Azerbaycan valiliğinden azledilerek yerine el-Velîd b. Ukbe b. Ebû Muayt vali tayin edildi. Bunun üzerine 25 (645-646) yılında Azerbaycan üzerine yürüyen el-Velîd, Mukân, el-Beber ve et-Taylesân'ı ele geçirdi. El-Velîd Azerbaycan'a el-Eş'as ile birlikte gelmişti. El-Velîd Azerbaycan'dan ayrılınca yerine halife, el-Eş'as'ı vali tayin etti. Buranın halkı anlaşmayı bozunca el-Eş'as, el-Velîd'e mektup yazarak yardım istedi. Bunun üzerine Kûfeliler'den oluşan büyük bir ordu el-Eş'as b. Kays'a yardım için geldi ve burada meskun yerleri fethetti. Araplar'dan bir zümreyi de buraya yerleştirdi. Onlara halkı İslâmîyet'e çağırmayı emretti. Araplar Azerbaycan'a indiklerinde, Küfe ile Basra'dan (Mısreyn) ve Şamdan kendi kabilelerini

¹³⁴⁷ Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 372; Kudame İbn Cafer, *a.g.e.*, s. 80.

¹³⁴⁸ İbn Hurdâzbîh, *a.g.e.*, Farsça Terc., s. 120.

¹³⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, III, s. 27, 33; Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 373.

¹³⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, III, s. 27, İbnü'l-Esîr bu olayları anlatırken Azerbaycan'ın fethedilmiş olduğunu, fakat bir rivayete göre ise Azerbaycan'ın Hemedân, Rey ve Cürcân illerinden sonra 18 (639) yılında fethedildiğini nakledecektir.

buraya naklettiler; bunlardan her kabile, kendileri için toprak edindiler; bazıları Acemlerden toprak satın aldı. Köyler de, korumaları için Müslümanlara verildi; buraların halkı da, Müslümanların çiftçileri oldu¹³⁵¹.

Kudame İbn Cafer, Araplar'ın Azerbaycan'a yerleşmeleri ile Mudarlılar ve Şamlılar'ın buraya rağbet gösterdiklerini zikreder. Ayrıca bölgeye yerleşen Araplar'ın bir kısmı Acemlerden toprak aldı ve köyler onların koruması altına verildi. Azerbaycan halkı da Araplar'a uydular¹³⁵².

Halife el-Mutâsım billâh zamanında, Cibâl, Azerbaycan ve Ermenîyye valisi olan Türk asıllı Afşin, Babek el-Hürremî ile savaştığı sırada ordugâhını, Azerbaycan bölgesinde bir köy olan Berzend'de kurdu. Bundan başka Azerbaycan şehirlerinden olan Urmiye eski bir şehirdir. Mecûsîler, kurucuları Zerdüş'tün bu şehirden olduğunu söylemekteydiler. El-Ezd kabilesinin azadlısı Sadaka b. Ali Sadaka tarafından bu şehir ele geçirildi, o ve kardeşleri burada saraylar yaptırdı¹³⁵³. İslâm coğrafyacıları tarafından havası suyu ve meyveleri ile övülen Urmiye, Erdebîl ve Merâga'dan sonra üçüncü büyük şehirdi. X. yüzyılın ortalarından itibaren şehre hakim olan Cüstân b. Şermezen 349 (960) yılında şehrin surlarını güçlendirerek Deylemîler' karşı mücadeleye girdiyse de neticede yenilip Urmiye'ye çekilmek zorunda kaldı¹³⁵⁴.

Şehir, XI. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Hezbâni Kürdlerinden Ebû'l Heycâ b. Rebibüddevle'nin egemenliğine girdi¹³⁵⁵. Şehir hakkındaki bundan sonraki mevzulardan ileride bahsedeceğiz.

Azerbaycan şehirlerinden biri olan Merâgâ, bölgenin büyük şehirlerinden biri idi. İslâm coğrafyacıları bu şehrin, büyük Sehend Dağı'nın güneyinde ve bu dağdan doğup Urmiye Gölü'ne dökülen bir derenin kenarında yer aldığını söylerler. Yakût bu şehrin adının eski Farsça'da "Efrâzeh Rûd" olduğunu zikreder¹³⁵⁶. Emevi halifelerinin sonuncusu olan Mervân b. Muhammed (127-132/744-750)¹³⁵⁷, Ermenîyye ve Azerbaycan valisiyken, Mûkan ve Cilân savaşından dönerken, Meragâ'ya yakın bir yerde ordugâh kurdu. Orada pek çok gübre vardı. Mervan ile adamlarının hayvanları, orada ağnanıyordu. Bunun

---

¹³⁵¹ Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 375 vd; Kudame İbn Cafer, *a.g.e.*, s. 81.

¹³⁵² Kudame İbn Cafer, *a.g.e.*, s. 81; Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 376.

¹³⁵³ Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 376 vd; Kudame İbn Cafer, *a.g.e.*, s. 82.

¹³⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, VIII, s. 457; İstahrî, *a.g.e.*, s. 181.

¹³⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 297 vd.

¹³⁵⁶ Yakût, *a.g.e.*, IV, s. 476; İbn Fakîh, *a.g.e.*, s. 284; Belâzûrî, *a.g.e.*, s. 376; Kudame İbn Cafer, *a.g.e.*, s. 81; Barthold, *İran Tarihi Coğrafyası*, s. 226.

¹³⁵⁷ İmam Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, Terc. Abdullah Gündüz, Asalet Yayınları, İstanbul 2018, s. 307 vd.

üzerine onlar: “el-Merâğa köyüne geliniz” demeye başladılar; daha sonra da halk, “köy” kelimesini terkedip buraya yalnızca “el-Merâğa” (hayvanların ağnadığı yer) dediler. Daha sonra buranın halkı, topraklarını Mervân’a verdiler. O, halka iyi davrandı ve şehri imar etti. Sonradan Emevilerin diğer çiftlikleriyle birlikte buraya da el konuldu ve Harun er-Reşîd (170-193) zamanında bu şehir, onun kızlarının oldu. Ayrıca Babek el-Hürremî, el-Bezz’de ortaya çıkınca, korkup kaçan halkın Merâğa’ya sığındığı bilinmektedir¹³⁵⁸.

Yakûbî, Azerbaycan şehir ve kasabalarının Azerî ve Cavîdânîler’den olduğunu ve bunların ise Babek’in bulunduğu el-Bezz’e şehrinin halkı olduklarını zikreder. el-Bezz’in Osman b. Affan zamanında Muğire b. Şu’be Sakafî tarafından 22 (642-643)’de fethedildiği ve daha sonra Arapların buraya yerleştirildiği bilinmektedir¹³⁵⁹. Bu Arap fetihlerinin yapıldığı sırada Azerbaycan özellikle de Arran’da ciddi bir Hazar nüfusunun yaşadığı kaydedilmektedir¹³⁶⁰.

Babek isyanının patlak vermesinin ardından Azerbaycan’da peş peşe bir çok hânedan ortaya çıktı. Şeki çevresinde Sunbatîler ki onlar, eski Alban Devleti’nin devamı idiler¹³⁶¹.

Derbend bölgesinde Sülâmîler vardı. Bütün Azerbaycan bölgesinde kurulmuş olan Sacoğulları (822-929) ve onların ardından bölgeyi ele geçiren Müsafirîler (942-981) ve onların ardından Azerbaycan bölgesinde Revvâdiler’in yer aldıklarını görmekteyiz.

9.2. Selçuklular Devrinde Azerbaycan Bölgesi

9.2.1. Azerbaycan Bölgesinde Kürdler

Kazvinî’nin dördüncü iklimde vermiş olduğu Tebriz şehrini Halife Harun Reşid’in karısı Zübeyde Hanım inşa ettirmiştir. Fakat erken dönem kronikler bu görüşe destek vermezler¹³⁶². Arapların Ezd kabilesine mensup olan ve 141 (758) yılında Halife Mansûr (753-774) tarafından Azerbaycan’a yerleştirilen ve Kürd asıllı oldukları belirtilen Ravvâdîler, Tebriz civarının güvenliğini sağlamakla görevlendirilmişti¹³⁶³. Daha sonraki yıllarda Halife Mütevekkel’in iktidarı (847-861) sırasında İbn Ravvâd adlı biri Tebriz’e yerleşip, kardeşi ve oğlu ile birlikte kendilerine saraylar inşa ettirmiş ve sonradan bunların

¹³⁵⁸ Belâzurî, *a.g.e.*, s. 376.

¹³⁵⁹ Yakûbî, *a.g.e.*, Terc. Murat Ağarı, s. 54.

¹³⁶⁰ Mehmetov, *a.g.e.*, s. 168.

¹³⁶¹ Mehmetov, *a.g.e.*, s. 201.

¹³⁶² Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 215.

¹³⁶³ Kudame İbn Cafer, *a.g.e.*, s. 82; Belazûrî, *a.g.e.*, s. 377.

etrafında gelişen kasabayı bir surla çevreletmiştir¹³⁶⁴. Bundan sonra Ebû'l-Heycâ Muhammed b. Hüseyin er-Râvvâdî, 373 (983-984) yılında Azerbaycan'ın tamamını ele geçirerek Arap menşeyli Ravvâdiler Devleti'ni kurmuştur¹³⁶⁵.

Râvvâdî Devleti'nin merkezi Tebriz idi. Devletin kurucusu olan Ebû'l-Heycâ'nın varislerinden Ebû Mansûr Vâhsûdân kendi idaresi zamanında merkezi hâkimiyeti bir hayli güçlendirdi. Zambaure, Râvvâdîler'i Müsâfirîler'in bir kolu olarak kabul eder¹³⁶⁶.

Müsâfirîler'in kurucusu Muhammed b. Müsâfir'in evlilik yoluyla Deylemli hânedanlık ile akrabalık kurduklarından bahsetmiştik. Bu durumda Revvâdiler'in etnik menşei hususundaki görüşler daha karmaşık bir hal almaktadır. Daha evvel bahsettiğimiz üzere Irak bölgesinde bulunan Kürd nüfusun özellikle Azerbaycan bölgesine yerleştirilmeye başlanmasıyla bölgedeki Kürd nüfus baskın hale gelmişti. Böylece Kürd olan Hezbânîler ile karışan Râvvâdîler giderek Kürdleşmiş idi. Muhammed ve Ahmed gibi bazı Arapça isimlerin bozulmuş şekli olan Memlân ve Ahmedîl gibi isimlerin bulunması da bunun bir delili olarak gösterilmektedir¹³⁶⁷.

Kürd olduğu düşünülen hânedanlık ise Şeddâdîler idi. Her ne kadar onların menşei hakkında kesin bilgiye sahip olmasak da E. Denison Ross, "Bunlar muhtemelen Kürd asıllı idiler" demektedir¹³⁶⁸. Müsâfirîler'in hükümdarı olan Sâlâr Merzûban Muhammed döneminde devlet erkanı olarak görev yapan Muhammed b. Şeddâd b. Kurtak, Merzûban'ın Büveyhîler'e karşı yaptığı mücadelede esir olması üzerine, 951 yılında kendi devletini kurdu¹³⁶⁹.

Muhammed'in dedesi olan Kurtak'ın kim olduğu bilinmemektedir. Fakat bu kelimenin Farsça Kurte kelimesinin Arapçalaşmış hali olduğu ve "kaftan, kısa ceket, gömlek" manasına geldiği ifade edilmektedir. Nevzat Keleş Şeddâdîler hakkında yazdığı eserinde,

---

¹³⁶⁴ İbnü'l-Fakîh, *a.g.e.*, s. 286; İbn Hurdâzbîh, *a.g.e.*, Farsça Terc., s. 119 vd; Belazûrî, *a.g.e.*, s. 377; Kudame İbn Cafer, *a.g.e.*, s. 82; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 215; İbn Cafer, Şehirde Râvvâdîler'den başka bulunan kişilerin Kinde Kabilesi'den olduğunu nakleder.

¹³⁶⁵ Yaşar Bedirhan, *a.g.e.*, s. 47; Mehmetov, *a.g.e.*, s. 240.

¹³⁶⁶ Zambaure, *a.g.e.*, s. 180.

¹³⁶⁷ Biçer, "Selçuklular ve Kürdler", s. 180; Cengiz Tomar, "Ravvâdîler", *DİA*, XXXV, 2008, s. 36 vd; Hekim Ahmed Huşnâv, *El-Kürd ve bilâduhum inde'l-buldâniyin ve'r-rihâlatü'l-Müslimin h. 232-626/846-1229*, Dımaşk 2009, s. 108-116.

¹³⁶⁸ E. Denison Ross, "Şeddad", *İA*, XI, s. 381 vd; Ayrıca bkz. Kesrevî, *Şehrîyârân-i Gumnâm*, s. 260; Halil Edhem, *Düvel-i İslâmîyye*, s. 234; Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan Etnografisine Dair I", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, XIV, İstanbul 1933, s. 56; V. Minorsky-CI. Cahen, "Le Recueil Transcaucasien de Mas'ûd b. Namdâr" *Journal Asiatique*, CCXXXVII, Paris 1949, s. 127; Nevzat Keleş, *Şeddâdîler*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2016, s. 84 vd.

¹³⁶⁹

Kurtak isminin İran ve Kürd bölgesinde kullanılmış olduğuna dair bazı örnekler vermektedir¹³⁷⁰.

Bunların yanı sıra onların Kürd olduklarına dair önemli bir diğer delil ise İbnü'l-Esîr'in daha sonraki olayları anlatırken Şeddâdî Emîri Fazlûn'dan Fazlûn el-Kürdî şeklinde bahsetmesidir¹³⁷¹.

Şeddâdî hânedanlığının kurucusu Muhammed, Nahçıvan, Gence, Tiflis, Demir Kapı ve Karabağ'ı ele geçirerek Güney Kafkasya'nın en güçlü hükümdarı oldu. Onun 343 (955) yılında ölmesi üzerine ülkesinde çıkan karışıklarda topraklarının büyük bir kısmı hânedanlığın elinden çıkmış oldu¹³⁷². On beş yıl süren karışıklık döneminin ardından hânedanlığın başına Muhammed'in oğlu, Ebû'l Hasan Ali b. Cafer Leşkeri geçti (359/970)¹³⁷³. Ebû'l-Hasan Ali yalnızca Arran ve çevresinde hâkimiyet kurabilmişti, hânedanlığın asıl merkezi olan Gence'de ise Muhammed b. Şeddâd'ın kardeşi olduğu tahmin edilen Fazlun hüküm sürüyordu¹³⁷⁴. Arran'da 8 yıl hâkimiyet süren Ebû'l Hasan Ali b. Cafer Leşkeri'nin 368 (979) yılında ölmesi üzerine yerine kardeşi Merzûbân geçti¹³⁷⁵.

Merzûbân'ın da yedi yıllık hâkimiyetinden sonra, Fazl b. Muhammed bir av sırasında kardeşini öldürerek Şeddâdî hânedanlığının başına geçti (985-1031). Onun zamanında hânedanlığın gücünün yükseldiği ve yaptığı imar faaliyetleri nedeniyle adından söz ettiren bir hükümdar olduğu bilinmektedir. 383 (993-994) yılında Berdea üzerine yürüyerek şehri ele geçiren Fazl b. Muhammed, Şeddâdîler'in ilk parasını burada bastırmıştır¹³⁷⁶. Onun döneminde Şeddâdîler'in, çevredeki yerel Müslüman emîrlükler ile ittifak içinde buldukları görülmektedir. Bu ilişkilerini de özellikle sıhrî hısımlık kurarak güçlendirmişlerdir. Bu minval üzere sınırlarını güvenceye almak için sıhrî

---

¹³⁷⁰ Bu konu hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Keleş, *a.g.e.*, s. 85; Kurte kelimesinin anlamı için bkz. Mehmet Kanar, *Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2010, s. 1209.

¹³⁷¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 237.

¹³⁷² Müneccimbaşı, *a.g.e.*, II, Neşr. Ahmed Nedim, s. 506; Keleş, *a.g.e.*, s. 98.

¹³⁷³ Müneccimbaşı, *a.g.e.*, II, Neşr. Ahmed Nedim, s. 506; Keleş, *a.g.e.*, s. 109; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s. 12 vd.

¹³⁷⁴ Keleş, *a.g.e.*, s. 109; Minorsky, *History Shirvan an Derbend in the 10th-11th Centuries*, Cambridge 1958, s. 29.

¹³⁷⁵ Kesrevî, *a.g.e.*, s. 263; Zeki Beg, *Kürdler ve Kürdistan Tarihi*, İstanbul 2011, s. 476; Keleş, *a.g.e.*, s. 111.

¹³⁷⁶ Müneccimbaşı, *a.g.e.*, II, Neşr. Ahmed Nedim, s. 507; Ross, "a.g.m", s. 381; Bedirhan, *a.g.e.*, s. 50; Minorsky, *Studies in Caucasian History, I. New Light on the Shaddâdids of Ganja, II. The Shaddâdis of Ani, III. Prehistory of Saladin*, London 1953, s. 16; Şeddâdîler'in bastırıldığı para hakkında bkz. V. P. Lebedev-D. B. Markov-A. A. Koyfman, *Monetnoe Delo i Monetnoe Obraşçenie Gandjiyskogo Emirata Şaddadidov (cer. X-X vvr.)*, 2006, s. 19.

hısımlık kurduğu devletlerden ilki Şirvânşâhlar'dı¹³⁷⁷. Şirvânşâh Menuçehr'in eşi olan es-Sitt Fazl'ın kızı idi. Bir diğer evlilik akdi ise Emîr Fazl'ın kızı Fazlûniyye ile Mervanî Emîri Nasrûddeve arasında gerçekleşendir¹³⁷⁸. Bu evlilik muhtemelen Kürd hânedanları arasındaki ilişkilere işaret etmekte idi.

Muhtemelen Kürd oldukları düşünülen bu iki hânedanlıktan bahsettikten sonra onların ilerleyen zamanlardaki faaliyetlerini Selçuklular başlığı altında vereceğiz.

9.2.2. Azerbaycan Bölgesinde Selçuklular

Selçuklu Türkleri'nin Kafkasya'ya ilk ciddi akını bir keşif mahiyetinde olmak üzere Çağrı Bey tarafından yapılmıştı (1015-1021)¹³⁷⁹. Arslan Yabgu'ya bağlı Oğuzlar'ın iki bin çadırlık bir grup ile önce İsfâhân'a, orada Büveyhî emîri Alâüddeve'nin onlara saldırması üzerine ise Azerbaycan'a geldiklerinden bahsetmiştik. Bahsi geçen Oğuzlar, Azerbaycan'a geldiklerinde buranın hakimi olan Kürd Ravvâdî Emîri Vehsûdan b. Memlân, onları iyi karşıladı ve ihtiyaçlarını giderdi (419/1029)¹³⁸⁰. Başlarında Boğa, Göktaş, Mansûr ve Dana'nın bulunduğu bu Oğuz kitlesi geldikleri bu yerde fitne fesat çıkarmaya başladılar, bunu müteakiben 429 (1037-1038) yılında Merâgâ üzerine yürüdüler. Burada yağma ve talan edip halkı öldüren Oğuzlar'ın yaptıklarına, Hezbâniye Kürdleri de maruz kaldı. Hezbânî lideri Ebû'l-Heyca b. Rebibüddeve ile dayısı Ravvâdî Hakimi Vehsûdân aralarında bulunan husumeti sonlandırıp, Oğuzların bu yaptıklarına karşı işbirliği yaptılar. Bölge halkının da onlara katılması üzerine, bu ülkede duramayacaklarını anlayan Oğuzlar, Azerbaycan'ı terk etmek zorunda kaldılar. Bunlardan Boğa ve maiyetindekiler Rey'e, Mansûr ve Göktaş komutasındakiler Hemedân'a gittiler, Dana ve beraberindekiler ise Urmiye'de kaldılar¹³⁸¹.

¹³⁷⁷ Sara Aşurbeyli, *Şirvahşahlar Devleti*, Bakü 2006, s. 46; Keleş, *a.g.e.*, s. 117 vd; Minorsky, *A History of Sharvan and Darband in the 10th-11th Centuries*, W. Heffer & Sons Ltd., Cambridge 1958, s. 32; VI. Yüzyılda Azerbaycan'da bulunan dört büyük hânedan arasında adı geçen Şirvahşâhlar'ın etnik kökeni hakkında yerel bir kimliğe sahip olmaları dışında fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Mehmetov, *a.g.e.*, s. 207.

¹³⁷⁸ İbnü'l-Ezrâk, *a.g.e.*, s. 126; Ripper, *a.g.e.*, s. 210; Keleş, *a.g.e.*, s. 118 vd.

¹³⁷⁹ İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını ve Tarihi Ehemmiyeti", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s. 268; M. Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, I. Anadolu'nun Fethi*, s. 36; Daha evvel Horâsân Gönüllüleri denilen Türkmenlerin beş bin veya yirmi bin kişilik birlikler halinde Kafkaslar'dan Anadolu'nun içlerine kadar uzanan uçlarda Bizans'a karşı cihat yaptıkları bilinmektedir. Adûdüddeve zamanında (949-983) ve 1006 yılında bile Yabgulu Oğuzlar'ın bu gazalara katıldıkları bilinmektedir bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 90 vd; Ayan, *Tuğrul Bey*, s. 200.

¹³⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 292; Turan, *Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 119; Keleş, *a.g.e.*, s. 136.

¹³⁸¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 296; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, I, s. 295 vd; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 256.

Urmiye’de kalan bu Oğuzlar ise Ermeni ülkesi üzerine yürüyüp, Ermeniler’e ağır bir darbe indirdiler ve buradan pek çok ganimet elde ettiler. Sonra tekrar Ebû’l-Heycâ el-Hezbânî’nin hâkimiyetindeki Urmiye’ye geri döndüler. Onların daha evvel yaptıklarından haberdar olan Kürdler, Oğuzlar ile savaşa tutuştular, bu savaş esnasında Kürdler’den pek çok kişi öldürüldü ve onların köyleri yağmalandı¹³⁸². Azerbaycan’da kalan Oğuzlar’ın fitne ve fesadının önüne geçmek isteyen Vahsûdân, 432 (1040-1041) yılında düzenlediği bir ziyafette otuz Oğuz beyini tevkif etti ve onlardan pek çok kişiyi öldürdü. Bunun üzerine cesaretleri kırılan Oğuzlar, Ermenistan ve Hakkari bölgesine dağıldılar¹³⁸³. Faruk Sümer bu Oğuz beylerinin asıl gayelerinin “Selçukluların idaresinden kurtulmak; fırsat buldukça yağmacılık yapmak olduğunu, nitekim de öyle yaptıklarını” söyler ve devamında “Arslan Yabgu Oğuz Türkmenlerinin İslâm aleminde ilk defa varlık gösterip kendilerini tanıtmalarında mühim rol oynamasına rağmen, Oğuz beylerinin bu başı bozuk hareketleri neticesinde, tarihte pek çok misalleri olduğu gibi varlıklarını kaybettiklerini” belirterek, kısa zamanda tarih sahnesinden çekilmek zorunda kaldıklarının altını çizmektedir¹³⁸⁴.

1040 yılından sonra devletin kuruluşunu müteakip, Selçuklu Devleti hânedan üyeleri arasında taksim edilmişti. Kafkasya ve batı memleketlerinin fethi görevini bizzat yeni başkent Rey’den yürütmeye başlayan Tuğrul Bey, bu görev için yanına kardeşi İbrahim Yinal, yeğenleri Kutalmış, Yakuti, Hasan ve Ertaş’ı aldı. Tuğrul Bey, Hazar bölgesinin fethi için Kutalmış ve Resultekin’i, Azerbaycan’ın fethi için ise Musa Yabgu’nun oğlu Hasan ile Çağrı Bey’in oğlu Yakuti’yi görevlendirmişti¹³⁸⁵. Bu sırada bu bölgelerde yöresel egemenler olarak Ermeni ve Gürcü prenslerin yanında Müslüman Şirvânşâhlar, Şeddâdoğulları ve Câferoğulları emîrlikleri vardı¹³⁸⁶.

Urfalı Mateos ve el-Azimî, Selçuklu düzenli ordusunun Ermenistan bölgesine ilk akınının 437 (1045-1046) yılında olduğunu zikrederler¹³⁸⁷. İmparator Konstantin Monamokhas, Dovin’e Gürcü asıllı kumandanı Liparit kumandasındaki bir orduyu sevk etti. Bunu haber alan Tuğrul Bey, Kutalmış’ı Dovin’e yardım için gönderdi. Bizans ordusunu yenilgiye

¹³⁸² İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 295 vd; Minorsky, “Merâga”, *İA* (MEB), VII, İstanbul 1993, s. 734; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 256.

¹³⁸³ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 296 vdd, 388; Kesrevî, *Şehrîyârân-i Gumnâm*, s. 200; Sevim, Anadolu’nun Fethi, s. 45; Ayan, Tuğrul Bey, s. 241; İbrahim Tellioglu, XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, Trabzon 2009, s. 39 vd.

¹³⁸⁴ Sümer, *Oğuzlar*, s. 96.

¹³⁸⁵ Râvendî, *a.g.e.*, 102 vd; Reşîdüddîn, *a.g.e.*, Neşr. Ahmed Ateş, II/5, s. 20; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 36; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 87 vd; Keleş, *a.g.e.*, s. 145.

¹³⁸⁶ Ayan, *Tuğrul Bey*, s. 193; Bedirhan, *a.g.e.*, s. 95.

¹³⁸⁷ Mateos, *a.g.e.*, s. 82; Azimî, *a.g.e.*, s. 8; Kesrevî, *Şehrîyârân-i Gumnâm*, s. 287.

uğratan Kutalmış, birçok Hristiyan askerini de rehin aldı¹³⁸⁸. Dovin’de bulunan Şeddâdî Emîri Abdullah b. Ebû’l-Esvâr, Selçuklular sayesinde Bizans ordusunu mağlup etmişti. Böylece Selçuklular ile Şeddâdîler arasındaki ilk münasebetler dostluk ilişkileri çerçevesinde gerçekleşmiş oldu¹³⁸⁹.

Kutalmış’ın bir yıl sonra 439 (1047-1048) yılında Gence’ye hücum ettiği bilinmektedir. Kutalmış, Ebû’l-Esvâr’ın kardeşi Leşkerî b. Fazlûn’un bulunduğu Gence şehrini bir buçuk yıl kuşattıktan sonra oradan çekildi¹³⁹⁰. Fakat bu kuşatmanın tarihi konusunda bazı ihtilaflar söz konusudur¹³⁹¹.

Tuğrul Bey’in yanına giden Kutalmış, Media’ya karşı yapılan savaşın ayrıntılarını anlattı ve verimli olan bu ülkenin topraklarının fethinin kolay olacağını söylemişti¹³⁹². Kutalmış’ın bu raporunu alan Tuğrul Bey, Musa Yabgu’nun oğlu Hasan’ı savaş gücü yüksek bir ordu ile Bizans ordusu üzerine gönderdi¹³⁹³. Tebriz’i geçip Tiflis üzerinden Vapurakan’a gelen Şehzade Hasan, geçtiği tüm yerleri yakıp yıkmış önüne çıkanları ise öldürmüştü. Bölgenin valisi vestis Bulgar Araon, Selçuklu ordusu ile başa çıkamayacağını düşünerek Ani’nin ve İberyâ’nın (Gürcistan) valisi Katakalon Kekaumenos’tan yardım istedi. Böylece 1048 yılında kurulan Hristiyan ittifakı, Zap Suyu kıyılarında Selçuklu ordusu ile karşılaştı. Bizans kumandanları savaş taktiği olarak sahte ricat yaptılar ve bütün ağırlıklarını oldukları yerde bırakarak geri çekildiler. Türkler, Bizans ordusunun bozulduğunu düşünerek yağmaya başladığı sırada pusuya yatmış olan Bizanslılar çıkararak dağınık halde bulunan Selçuklu ordusuna saldırdılar. Selçuklu ordusunun büyük bir çoğunluğu Bizans ordusu karşısında yok olurken kaçmayı başaranlar ise Azerbaycan hududundaki Hoy diyarı yönüne doğru dağlara kaçtılar. Bu savaşın sonucunda Hasan ile arkadaşları şehit oldu¹³⁹⁴. Fakat Hasan’ın intikamını almak isteyen Tuğrul Bey, Bizans’ın elinde bulunan Kafkasya bölgesine yeniden ordu gönderdi (440/1048-1049). Tuğrul Bey tarafından, İbrahim Yinal’a Azerbaycan umum valiliği verilerek Kafkasya seferine gönderildi. Ayrıca Arran kıtasının bir kısmını fethetmiş olan Kutalmış da, onunla birleşmesi ve Bizans üzerine birlikte sefer yapması için memur

¹³⁸⁸ Azimî, *a.g.e.*, s. 8; Mateos, *a.g.e.*, s. 82; Skylitzes, *a.g.e.*, s. 411 vd.

¹³⁸⁹ Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 218 vd.

¹³⁹⁰ Azimî, *a.g.e.*, s. 9; Savaşın tarihi hakkında görüşler için bkz. Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 221.

¹³⁹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 233; Keleş, *a.g.e.*, s. 146 vd.

¹³⁹² Zonaros, *a.g.e.*, s. 89; Nikephoros Bryennios, *a.g.e.*, s. 44; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 223.

¹³⁹³ Zonaros, *a.g.e.*, s. 90; Nikephoros Bryennios, *a.g.e.*, s. 44; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 414; Azimî, *a.g.e.*, s. 74.

¹³⁹⁴ Cahen, *Türklerin Anadolu’ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, Terc. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediöldüz, TTK, Ankara 1992, s. 10; Bondarî, *a.g.e.*, s. 6; Cedrenos, *a.g.e.*, s. 573 vdd.

edildi. Selçuklu ordusunun galip geldiği bu savaş sonucunda Gürcü prensi Liparit esir alındı ve Sultan Tuğrul'un yanına götürüldü (18 Eylül 1048)¹³⁹⁵. Aralarında yapılan savaşın ardından Türkmenler, Azerbaycan, Musul ve Mezopotamya'ya kadar yayılma imkanı bulmuşlar, bu sefer esnasında Türkmenlerin Trabzon'a kadar ilerledikleri bilinmektedir¹³⁹⁶. Böylece Azerbaycan İran'ın ilk Türkleşen bölgesi idi. Burası Rum, Ermeni ve Gürcü ülkelerine yapılan gaza akınları için bir üs halini almıştı¹³⁹⁷

Daha evvel Tuğrul Bey'in İran'da otoritesini tesis ettiğinden bahsetmiştik. Abû'l-Farac'ın söylediği üzere, artık Tuğrul Bey yüzünü Bizans ülkesine döndü¹³⁹⁸. Tuğrul Bey, 446 (1054-1055) yılında Azerbaycan'a doğru harekete geçti ve ilk olarak Tebriz'e geldi. Şehrin hakimi olan Ravvâdî emîri Ebû Mansûr Vehsûdan b. Memlân, Tuğrul Bey'e itaat arz ederek, ona ve emîrlere çok değerli hediyeler takdim etti, ayrıca oğlunu da sultana rehine vererek, sahip olduğu topraklar üzerindeki iktidarını korumayı başardı¹³⁹⁹.

Bundan sonra Tuğrul Bey, Gence Şeddâdî Hakimi Ebû'l-Esvâr Şâvur'un üzerine yürüdü, o da aynı şekilde Tuğrul Bey'e itaatini bildirdi ve onun adına hutbe okumayı kabul etti¹⁴⁰⁰. İbrahim Yinal'ın ikinci defa isyan edip (23 Temmuz 1059) öldürülmesinin¹⁴⁰¹ ardından onunla birlikte hareket eden Türkmenleri, İbrahim 1061 senesinde etrafında toplamayı başaran Kutalmış saltanat davasına kalkıştı. Bu durum Tuğrul Bey'i dış düşmanlar ile uğraşmaktan ve Kafkasya'nın fethini tamamlamaktan alıkoymuştur. Nitekim Tuğrul Bey vefat ettiğinde Kutalmış hala Girdkûh Kalesi'nde isyankar durumda idi¹⁴⁰².

Sultan Tuğrul Bey'in ölümünün ardından yönetimi devralan Alparslan, 1 Rebiyülevvel 456 (22 Şubat 1064)'da Rey'den hareketle Azerbaycan üzerine yürüdü¹⁴⁰³. Burada kendisini Kafkaslara ve Anadolu içlerine sık sık akın yapan Tuğtekin adında bir Türk beyi karşıladı. Tuğtekin Alparslan'ı bölgenin fethi için teşvik etmişse de bu hemen gerçekleşmemişti. Zira bu sırada Hoy ve Salmas ahalisi Selçuklular'a karşı

---

¹³⁹⁵ Skylitzes, *a.g.e.*, s. 425; Zonaras, *a.g.e.*, s. 90 vd; Mateos, *a.g.e.*, 87 vdd; Honigmann, *a.g.e.*, s. 178; Grouset, *a.g.e.*, s. 575; Pasinler Savaşı hakkında ayrıntılı malûmat hakkında bkz. Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 226-233; Bedirhan, *a.g.e.*, s. 101.

¹³⁹⁶ Chalandon, "a.g.m.", s. 10; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVIII, s. 463.

¹³⁹⁷ Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 268.

¹³⁹⁸ Abu'l-Farac, *a.g.e.*, I, s. 306.

¹³⁹⁹ Azimî, *a.g.e.*, s. 15; Mirhând, *a.g.e.*, Terc. Erkan Göksu, s. 77; Keleş, *a.g.e.*, s. 163; Bedirhan, *a.g.e.*, s. 111.

¹⁴⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 454; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, I, s. 528; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, I, s. 306.

¹⁴⁰¹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 72,82; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVI, s. 45; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 489; İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 87 vdd; Azimî, *a.g.e.*, Terc. Ali Sevim, s. 15; Bondarî, *a.g.e.*, s. 13; Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 14; Reşidüddîn Fazlullah, *a.g.e.*, Neşr. Ahmed Ateş, s. 22, 27.

¹⁴⁰² Azimî, *a.g.e.*, s. 15; Bedirhan, *a.g.e.*, s. 114.

¹⁴⁰³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 49

ayaklanmışlardı. Bu isyanı bastırdıktan sonra büyük bir ordu ile Ermeniyeye üzerine yürüyen Alparslan, Aras Nehri'ni geçti ve burayı üs yaparak ordusunun toplanmasını bekledi¹⁴⁰⁴. Ordusunun bir kısmını oğlu Melikşâh'ın emrine verdi ve böylece yakındaki kalelerin fethedilmesini buyuran Sultan Alparslan, Gürcistan üzerine yürüdü. Evvela Melikşâh ve Nizamü'l-Mülk, Anberd, Sürmari ve Hagios Georgio adlı kaleleri kuşatıp fethettiler¹⁴⁰⁵.

Büyük ordusu ile Ermenistan'a giren Sultan Alparslan'ın ilk Kafkasya seferi sırasında buralarda, Bizans'ın Anı Theması (Askerî Valiliği), İber (Gürcistan) Bagratlıları'na tabi Cavaket Bölgesi ve merkezi Kars şehri olan Vanand-Bagratlı Krallığı gibi üç ayrı bölge ve siyasi idare bulunmakta idi¹⁴⁰⁶. Böyle bir siyasi, dini ve etnik durumda olan bölgeye gelen Alparslan, Lori'ye geldiğinde burada Taşir-Dzoraget Kral Kurige'nin kızı ile evlenerek barış yaptı ve böylece onu itaat altına almış oldu¹⁴⁰⁷. Şavşat'ı ele geçiren sultan, nihayetinde dört ay gibi kısa bir sürede yedi şehir, yirmiden fazla kale ele geçirerek İslâma mâl etti¹⁴⁰⁸

Sultan Alparslan ve Melikşâh'ın orduları tekrar birleşince Arapların Sübizşehr dedikleri şehri kuşattılar (Haziran-Temmuz 1064). Bu şehrin halkı ile Müslüman halk arasında çetin savaşlar gerçekleşti ve nihayet şehrin fethedilmesi üzerine sultan, Allaverdi şehrine yürüdü. Buradaki halk Gürcü idi. Bu şehri de ele geçiren Sultan Alparslan, Kuirike'nin gönderdiği hediyeler ile bulunduğu barış isteğine karşılık, "barış için ya Müslümanlığı, ya da cizyeyi kabul etmekten başka çare olmadığını bildirdi". Bunun üzerine cizyeyi kabul eden Melik Kuirike, Selçuklu Devleti'ne tabi oldu¹⁴⁰⁹.

22-23 Temmuz 1064 senesinde büyük bir ordu ile Ani şehrine gelen Sultan Alparslan, çetin savaşların ardından Ani halkının teslim olmak istemesi üzerine onlarla barış imzaladı fakat bundan vazgeçen Ani halkı tekrar savaşa başladılar. Nihayetinde kale

---

¹⁴⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 13, 49 vd; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 24; İbn Haldûn, *a.g.e.*, Farsça Terc., s. 21; Köymen, *Alparslan ve Zamani*, s. 14; Ayan, "Sultan Alp Arslan'ın Ermeni-Gürcü Siyaseti", s. 16; Keleş, *a.g.e.*, 175; Bedirhan, *a.g.e.*, s. 119 vd; M. Şeker, *Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması*, İstanbul 1973, s. 24 vd.

¹⁴⁰⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, Terc., Ali Sevim, s. 117; Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 24 vd; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 50; Köymen, *Alparslan ve Zamani*, s. 15 vd; Bedirhan, *a.g.e.*, s. 120.

¹⁴⁰⁶ Ross, "a.g.m.", s. 381 vd; Bedirhan, *a.g.e.*, s. 121 vd; Fahrettin Kırzıoğlu, "Selçuklular'ın Ani'yi Fethi", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, II, TTK, Ankara 1970, s. 121.

¹⁴⁰⁷ Mateos, *a.g.e.*, s. 121; Bondarî, *a.g.e.*, s. 31; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s. 316; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 140; N. N. Şengeliya, "XI-XIII. Yüzyıl Gürcü Tarihçilerine Göre Selçuklular", Terc. Mehmet Mürselov, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/2, İzmir 2007, s. 230.

¹⁴⁰⁸ Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Terc. Fikret Işıltan, İstanbul 1970, s. 184.

¹⁴⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, 49 vd; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 24 vd; Köymen, *Alparslan ve Zamani*, s. 14; Bedirhan, *a.g.e.*, s. 128 vd.

surlarının yıkılması ile Bizans İmparatorluğunun doğudaki en müstahkem şehri olan Ani ele geçirilmiş oldu. Bu sonuç, Bizans ve Hristiyanlar için ağır bir kayıp, Müslümanlar için büyük bir sevinç yaratmıştır¹⁴¹⁰.

Ani fethedilip yeniden imar edilmesinin ardından Dvin ve Gence'nin Şeddâdîler sülalesinden Ebû'l-Esvâr'ın oğlu Fazlûn'a verildi¹⁴¹¹. Ani ve Kars gibi önemli hudut kentlerini fetheden Sultan Alparslan, Anadolu'da genişleme yoluna gitmeyip İran'a döndü. Fethettiği yerleri de vasalları olan yerel hakimlere bıraktı. Mesela Anî kenti ile Çıldır Gölü çevresi, Arpaçay boyları, Meryemnişin, Sepid-şehr, Tuzluca, Iğdır Ebû'l Esvar'a ikta olarak verildi. Böylece Ani Şeddâdîler'i kolu (1064-1200) Selçuklular'a bağlı olarak kurulmuş oldu¹⁴¹².

Alparslan ilk Kafkasya seferinin sonucunda, 1066 yılında Harizm üzerinden Cazığ ve Kafşit Türkleri'ni Hazar Denizi ile Aral Gölü arasındaki mıntıkada takip etti. Bu sefer dolayısı ile üç bin Kıpçak ailesinin Derbend'i geçerek, Selçuklu hâkimiyeti altına girdikleri bilinmektedir¹⁴¹³.

1067 yılında Sultan Alparslan ikinci kez Kafkasya seferine çıkmaya karar verdi¹⁴¹⁴. Sultan Alparslan'ın ordusunun başında Emîr Savtegin bulunmakta idi¹⁴¹⁵. Alparslan'ın ordusu derhal Şeki ve Kıpçaklar üzerine akınlar yaptılar, ardından Gürcü ve Abhazlar üzerine gitti. Alparslan gerek IV. Bagrat'ın terkettiği ve gerekse esasen kendisine ait olan bütün kaleleri Gagik'in oğlu Müslüman olan Ağsartan'a verdi. Alparslan Tiflis ve Rustav'ı zapt etti ve Gence emîri II. Fazlûn'a verdi¹⁴¹⁶. El-Hüseynî, Alparslan'ın Gürcistan'da beş ay kaldıktan sonra Karahanlı hükümdarının ölümü üzerine geri döndüğünü nakleder¹⁴¹⁷.

Sultan Melikşâh'ın tahta geçtiği dönemde, Gürcistan'ın Kralı Bagrat ölmüş ve yerine oğlu II. Giorgi geçmişti (1072-1089). Onun zamanında bölge de bir takım karışıklıklar meydana geldi. II. Giorgi, Kartli'nin ikinci büyük hânedanı sayılan Orbelyanlar'a kendi

---

¹⁴¹⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, s. 52; Bondarî, *a.g.e.*, s. 31; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 167; Mateos, *a.g.e.*, s. 121; Honigman, *a.g.e.*, s. 186; İbnü'l-Adim, *a.g.e.*, Terc. Ali Sevim, s. 11; Bedirhan, *a.g.e.*, s. 130 vd.

¹⁴¹¹ Kesrevî, *Şehrîyârân-i Gumnâm*, s. 299.

¹⁴¹² *Gürcistan Tarihi*, s. 288, n. 474; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 28; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, I, s. 31; Fahrettin Kırzioğlu, "Selçuklular'ın Ani'yi Fethi", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, II, TTK, Ankara 1970, s. 134; Ayan, "Ermeni-Gürcü Siyaseti", s. 18.

¹⁴¹³ Bedirhan, *a.g.e.*, s. 133.

¹⁴¹⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XIX, s. 198; Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 141; F. Kırzioğlu, *Yukarı Küir ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, TTK, Ankara 1992, s. 70.

¹⁴¹⁵ El-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 30; Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 71 vd.

¹⁴¹⁶ *Gürcistan Tarihi*, s. 291 vd; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 30 vd; Ayan, "Ermeni-Gürcü Siyaseti", s. 20.

¹⁴¹⁷ El-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 31 vd; *Gürcistan Tarihi*, Haz. Erdoğan Merçil, TTK, Ankara 2003, s. 291.

krallığını kabul ettiremedi, Orbelli Yuane, Gak Kalesi'ni II. Giorgi'nin muhafızlarının elinden alıp, Emîr Fazlûn'a sattı, sonra oğlu Liparit'i alarak adamları ile birlikte Sultan Melikşâh'ın hizmetine girdi. Böylece Melikşâh, bu bölge üzerine bir sefere çıkmaya karar verdi¹⁴¹⁸. 1075 yılında Arran'a gelmiş olan Sultan Melikşâh, Orbelyalı Liparit ile Taşır ülkesine girerek, kuşatıp aldığı Şamşolde'yi Liparit'e bağışladı. Gence'yi Emîr Fazlûn'dan alıp Savtekin'e, Tunais'i de başka bir Türk emîri olan Yağısıyan oğlu Mehmed'e ikta etmişti¹⁴¹⁹. Fazlûn'un 1091 yılında bir mescit köşesinde ölmesi üzerine başkenti Gence olan Arran Şeddâdîler Hânedanlığına son verildi¹⁴²⁰.

Sultan daha sonra bir kez daha 1086 yılında Gürcistan üzerine sefere çıkmış ve Somkheh bölgesini yağmaladıktan sonra Emîr Savtegin ile birlikte yardımcı kuvvetler bırakarak geriye dönmüştür¹⁴²¹. Sultan Melikşâh'a bağlılıklarından vazgeçen Gürcüler, Kars'ı işgal ettiler, ancak Ahmed isimli bir Türk beyi Kars'ı geri aldı¹⁴²². Bu Türk komutanın Buharalı Danişmend ailesinden geldiği ve daha sonra Tokat ve civarında kurulmuş olan Danişmendliler Devleti'nin kurucusu olan Ahmed Gazi ile aynı kişi olduğu rivayet edilmektedir¹⁴²³.

Kafkasya'ya yapılan seferlerin ardından Türkmenler sadece Arran'ın ovaları, yaylaları ve kışlaklarını değil ayrıca şehirlerini de ele geçirdiler. Anonim *Gürcü Vekayinamesi*'nde geçen "Dünyanın her tarafından gelen Türkler burada" sözü, bölgedeki Türk nüfusunun fetihlerle birlikte bu dönemde ne kadar arttığını göstermesi açısından son derece önemlidir¹⁴²⁴.

Sultan Melikşâh'ın ölümünden sonra meydana gelen taht mücadelelerinde Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında beş savaş yapılmıştı. Sultan Berkyaruk 19 Şubat 1103'de Hoy'da yapılan son savaşta galip gelmesine rağmen kardeşi Muhammed Tapar'a barış teklif etti. Bu barışa göre, kardeşler hakim oldukları bölgelerde hutbeyi kendi adlarına okutacaklardı. Buna göre, Azerbaycan Arran, Diyarbekir, El-Cezîre,

---

¹⁴¹⁸ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devri*, s. 111 vdd; Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 76; Bedirhan, *a.g.e.*, s. 144.

¹⁴¹⁹ Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 110; Yunis Nesibli, "Orta Çağ Gürcü Kaynaklarında Türkler", *Türkler*, IV, Ankara 2002, s. 723; Tellioglu, *a.g.e.*, s. 59 vd.

¹⁴²⁰ Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, s. 110; Bedirhan, *a.g.e.*, s. 144 vd.

¹⁴²¹ Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 107.

¹⁴²² Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 197 vd; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh*, s. 108.

¹⁴²³ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.197; Bedirhan, *a.g.e.*, s. 146.

¹⁴²⁴ Kartlis Tskhovreba, *A History of Georgia*, Ed. Roin Metreveli-Stephen Jones, Tbilisi 2014, s. 176; Ronald Grigor Suny, *The Making of Georgian Nation*, London 1989, s. 42.

Musul ve Suriye Muhammed Tapar'ın idaresine geçiyordu. 1104 yılında Azerbaycan'da sadece Muhammed Tapar adına hutbe okutulmaktaydı¹⁴²⁵.

Muhammed Tapar, Selçuklu tabiliğinden çıkmak ve eski topraklarını geri almak isteyen Ortodoks Abhaz Bagratlı Kralı II. David (1089-1125) ile mücadeleye girişmişti. Kral David, bu amacı doğrultusunda Kıpçaklar'ı ülkesine davet etti, bunun üzerine Kafkaslar'dan inen Kıpçaklar aileleri ile birlikte Gürcistan ve civar bölgelere yerleştirildiler. Kral David, bu Kıpçaklar'dan kırk bin kişilik bir ordu hazırlamış ve sarayında özel olarak yetiştirdiği beş bin Kıpçak gencini de merkezde görevlendirmiştir. Bu hazırlığın ardından Kral David'in ordusu, Kafkasya'da yaşayan Türkmenler'i kitleler halinde Anadolu'ya doğru sürmüş ve Gence'ye kadar ilerlemişti. Bu olaylar üzerine Muhammed Tapar, 503 (1110) yılında güçlü bir Selçuklu ordusunu onlar üzerine gönderdi, Selçuklular bu Kıpçak-Gürcü ordusunu mağlup ettiler¹⁴²⁶. Muhammed Tapar'ın 18 Nisan 1118'de ölümüne¹⁴²⁷ kadar Azerbaycan, İran ve Irak'ı kendisine bağlı olarak yönetti

Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd devrinde Azerbaycan ve Arran'ın yönetimi kardeşi Mesûd'a verilmişti. Fakat Rebiyülevvel 514 (Haziran 1120) yılında Sultan Mahmûd ve kardeşi Mesûd arasında bir savaş gerçekleşti. Mesûd'un kuvvetleri Astarabad yakınlarında gerçekleşen savaşın sonucunda mağlup oldu, fakat Sultan Mahmûd, kardeşinin gönlünü almak için Azerbaycan, Musul ve el-Cezîre'de onun adına hutbe okuttu¹⁴²⁸.

XII. yüzyılda Kafkasların en güçlü devletlerinden biri olan Bagratuni Krallığı'nın bünyesinde Kartli, Abhaz ve Kıpçak askerleri bulunmaktaydı. Kıpçaklarla evlilik yolu ile akrabalık kuran Gürcüler ayrıca siyasi ilişkilerini de geliştirmiş, sık sık Arran, Azerbaycan ve Ermeniyye topraklarını rahatsız etmişlerdi. Nitekim, doğudan büyük kitleler halinde gelen Kıpçaklar, Kafkaslar'da Müslüman ırkdaşlarına karşı Gürcüler ile birlikte akınlar yapıyor ve bölgede bulunan Türkmenleri yerlerinden ediyorlardı.

---

¹⁴²⁵ Bondarî, *a.g.e.*, s. 91; Râvendî, *a.g.e.*, s. 139-151; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 300; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, II, s. 343; Mîrhând, *a.g.e.*, Terc. Erkan Göksu, s. 165; İbn Kalanîsî, *a.g.e.*, s. 147; Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 54; Azimî, *a.g.e.*, s. 143; Özeydîn, *Sultan Muhammed Tapar*, s. 35; Özeydîn, *Sultan Berkyaruk*, s. 78 vdd; Coşkun Alptekin, "Büyük Selçuklular", *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*, Çağ Yayınları, VII, İstanbul 1992, s. 153.

¹⁴²⁶ El-Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 57; İbnü'l-Kalanîsî, *a.g.e.*, s. 168; Ayan, "Selçuklu-Kıpçak İlişkileri", s. 113; Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 111;

¹⁴²⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 418; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 159; Turan, *Selçuklular ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 184 vd.

¹⁴²⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 446 vd; Bondarî, *a.g.e.*, s. 128 vd; Mehmetov, *a.g.e.*, s. 250.

Gürcüler ve Kıpçaklar, kısa sürede (1122-1124) Tiflis'i, Azerbaycan ve Güney Azerbaycan'ın bir çok bölgelerini istila ettiler¹⁴²⁹. Bundan sonraki dönemde Kafkasya'da Azerbaycan Atabegleri'nin mücadeleleri görülecektir.

Mesûd, Hicri 524 (1130) yılında ağabeyi Sultan Mahmûd'a karşı tekrar baş kaldırdı, fakat taraflar arasında bir savaş yaşanmadı. Kirmân'da bir araya gelen iki kardeş anlaşmaya vardı. Bu anlaşma neticesinde, Mesûd Gence'yi ve çevresindeki yerleri iktâ olarak aldıktan sonra yüz elli bin dinarlık hediye ile geri döndü. Bu dönemde Arran'ın gerçek hakimi, Melik Mesûd ve Tuğrul'a atabeglik yapan Kara Sungur idi¹⁴³⁰.

Sultan Mahmûd, sağlığında oğlu Davûd'u veliyet tayin etmişti. Davûd'un atabegi ve aynı zamanda Azerbaycan'ın Merâgâ bölgesinde hakim olan Ak Sungur el-Ahmedîlî, Sultan Mahmûd'un ölümünden sonra Davûd'un tahta çıkmasını sağlamıştı¹⁴³¹. Fakat Davûd ile amcaları Mesûd, Tuğrul ve Selçukşâh arasında bir yıl süren mücadeleler yaşandı¹⁴³². Bu mücadelelerin ardından Mesûd sultan ilan edilip Bağdâd'da önce onun, ardından Davûd'un adına hutbe okundu (Safer 527/Aralık 1132-Ocak 1133)¹⁴³³. Mesûd ile Dâvud'un Azerbaycan üzerine yürümelerine karar verildi (6 Rebiülevvel/27 Ocak 1133). Halife de onlarla birlikte asker gönderecekti. Bunlar yola çıkıp Merâgâ'ya varınca Aksungur el-Ahmedîlî onlara pek çok mal ve bol miktarda erzak gönderdi. Mesûd Azerbaycan'ın diğer şehirlerini de ele geçirdi¹⁴³⁴.

Meraga Atabeglerinin ne zaman kurulduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır. Onların Ravvâdîler'in soyundan geldiğine ve Merâgâ ve çevresinde hüküm sürdüklerine (1108-1227) dair görüş bulunmaktadır¹⁴³⁵. Başka bir görüşe göre ise Ak Sungur'un bir Selçuklu emîri olduğu ve dolayısı ile Merâgâ Atabeglerinin de Türk olduğu hakkındadır. Bu konu hakkında bazı görüşler şu şekildedir: Kaynaklarda Emîr Ahmedîlî'den sonra Merâgâ valisi olarak Atabeg Aksungur el-Ahmedîlî'yi görüyoruz. Aksungur'un Ahmedîlî'in yerine geçmesine rağmen, onun oğlu olmadığı, bilâkis Türk kökenli bir adamı veya kölesi olduğu kaynakların ifadesinden anlaşılmaktadır. Meselâ İbnü'l-Esîr ondan: "Ahmedîlî'in

¹⁴²⁹ Mateos, *a.g.e.*, s. 275 vd; Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 117.

¹⁴³⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 540 vd; Mehmetov, *a.g.e.*, s. 251.

¹⁴³¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 528; İbn Tagrıberdî, *en-Nücûmü 'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kahire*, V, Kahire 1935, s. 271.

¹⁴³² Bu konu hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Ergin Ayan, "Merâgâ Atabegi Aksungur (I.) El-Ahmedîlî", *History Studies*, I/1, 2009, ss. 161-178, s. 169 vdd.

¹⁴³³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 540; Bondârî, *a.g.e.*, s. 160; Ayan, "Merâgâ Atabegi Aksungur (I.) El-Ahmedîlî", s. 172.

¹⁴³⁴ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, X, s. 29; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 541; Bondârî, *a.g.e.*, s. 154 vd

¹⁴³⁵ Mehmetov, *a.g.e.*, s. 264.

adamlarından Aksungur”; Reşîdüddîn: “Ahmedîl’in kölesi Aksungur”; elBundârî: “Aksungur el-Ahmedîlî” şekillerinde bahsetmektedirler¹⁴³⁶. Selçuklu kaynaklarından Ahmed b. Mahmûd, Aksungur ve oğullarının Selçukluların kullarından ve Merâgâ atabegleri olduklarını, ölünceye kadar devlet hizmetinde kaldıklarını yazmaktadır¹⁴³⁷. Faruk Sümer de Aksungur’u, Ahmedîl’in oğlu olarak gösteren Ahmed Kesrevî ve Zeki Velidi Togan gibi araştırmacıları tenkit etmiştir¹⁴³⁸. Ayrıca Oğuzlar arasından çıkan Kara ve Ak Sungur denilen iki önemli ailenin ikincisinden geldiklerine dair görüş vardır¹⁴³⁹.

Daha evvel Kara Sungur’un, Mesûd’un atabegi olduğundan bahsetmiştik. Mesûd, Azerbaycan ile Gence’nin idaresini büsbütün Kara Sungur’a bırakmıştı. Atabeg Kara Sungur, taht kavgalarına karışarak Fars ve Huzistân ülkelerinde bulunduğu sırada Gence’de büyük bir deprem meydana gelmiş ve bir çok kimse bu afet sonrası ölmüştü. Onların arasında Kara Sungur’un ailesinin de olduğu bilinmektedir (534/1139-1140)¹⁴⁴⁰.

Kara Sungur, Azerbaycan’a döndükten kısa süre sonra Erdebil’de vefat etti (535/1140-1141)¹⁴⁴¹. Sultan Mesûd, Kara Sungur ölünce Azerbaycan ve Erran hükümetinin işlerini Atabeg İldeniz’e verdi¹⁴⁴².

III. Tuğrul’un ölümü ardından Irak Selçuklu tahtına oturan Mesûd, Şemseddîn İldeniz’i III. Tuğrul’un eşi Mümine Hatun’la evlendirdi. III. Tuğrul, henüz sağ iken İldeniz’i küçük oğlu Arslanşâh’a atabeg tayin etmişti (1136). Bu olay, Azerbaycan Atabegleri İldenizliler’in kuruluş tarihi olarak verilmektedir¹⁴⁴³.

---

¹⁴³⁶ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 472; Reşîdüddîn Fazlullâh, *a.g.e.*, II, Neşr. A. Ateş, s. 161; Bundârî, *a.g.e.*, s. 151.

¹⁴³⁷ Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, II, Haz. E. Merçil, s. 143; Aksungur’un Türk asıllı bir köle olduğuna dair ayrıca bk. C.E. Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, Terc. E. Merçil-M. İpşirli, İstanbul 1980, s. 113.

¹⁴³⁸ F. Sümer, “Aksungur el-Ahmedîlî”, *DİA*, II, s. 296.

¹⁴³⁹ Râvendî, *a.g.e.*, s. 42 vd; Mehmetov, *a.g.e.*, s. 264.

¹⁴⁴⁰ El-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 78; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 69 vd, 75; Mîrhând, *a.g.e.*, Terc. Erkan Göksu, s. 209; Bondarî, *a.g.e.*, s. 171; Bünyadov, *a.g.e.*, s. 48; Yaşar Bedirhan bu konu hakkında, Kara Sunkur’un Fars ve Huzistân’da olduğu sırada onun yokluğunu fırsat bilen Gürcü ve Kıpçak orduları 1138 yılında Gence sancaklarına hücum ettiler. Bunun üzerine Kara Sunkur tekrar Azerbaycan’a dönüp ordusu ile düşman üzerine gitti. Karısı ve çocukları da bu savaşta şehit düşen Kara Sunkur, Abhaz-Gürcü ve Kıpçak ordularına yetişerek onları bozguna uğrattı demektedir bkz. Bedirhan, *a.g.e.*, s. 182.

¹⁴⁴¹ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 78; Bondarî, *a.g.e.*, s. 175; Mîrhând, *a.g.e.*, Terc. Erkan Göksu, s. 209; Hamdullah Müstevfi-i Kazvinî, *a.g.e.*, Türkçe Terc. Mürsel Öztürk, s. 365.

¹⁴⁴² Mîrhând, *a.g.e.*, Terc. Erkan Göksu, s. 210.

¹⁴⁴³ Mîrhând, *a.g.e.*, Terc. Erkan Göksu, s. 210; Reşîdüddîn, *a.g.e.*, Terc. Erkan Göksu-Hüseyn Güneş, s. 200 vd; Ergin Ayan, “Irak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri”, *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, X/1, 2008, s. 154.

Şemseddîn İldeniz, Kıpçak asıllı bir memlûktür. Irak Selçuklu Devleti'nin veziri Kemaleddin es-Sümeiremi tarafından satın alındıktan sonra sarayda hizmete başladı¹⁴⁴⁴. İldeniz, özellikle Mümine Hatun'un akıllı ve zeki tavsiyeleri ile kısa sürede Azerbaycan, Arran'ın ve ardından da bütün Irak Selçuklu topraklarının tek yetkilisi konumuna gelmiştir¹⁴⁴⁵.

İldeniz döneminde Azerbaycan'da gerçekleşen en büyük olay, Gürcü ve Kıpçakların Arran'a tekrar saldırmasıdır (Şaban 556/Ağustos 1161). Gürcüler, müttefikleri Kıpçaklar ile Ani şehrini ele geçirdiler, burada çok sayıda insanı öldürdüler¹⁴⁴⁶. Ardından otuz bin kişilik Gürcü askerî birliği Dvin'e girdi, böylece Gence şehri de onlar tarafından ele geçirildi. Bunu haber alan Şemseddîn İldeniz elli bin kişilik bir ordu hazırlayıp Ocak 1163 yılında Gürcüler ile savaşmak üzere harekete geçti. Dvin şehrini ele geçiren İldeniz, ardından Gürcü Kralı III. Georgi'yi (1156-1184) ağır bir mağlubiyete uğrattı¹⁴⁴⁷. Gürcüler aldıkları yenilgilere rağmen dört kez daha (1164/1166/1174/1175) Azerbaycan'a saldırıda bulundular ve her defasında Atabeg İldeniz'in ordusu karşısında mağlup oldular¹⁴⁴⁸.

Atabeg İldeniz'in 571 (19 Ekim-16 Kasım 1175) yılında ölümünün ardından yerine oğlu Cihan Pehlivan geçti¹⁴⁴⁹. O, III. Tuğrul'u tahta çıkartıp kendisini de büyük atabeg ilan etti. Cihan Pehlivan, Azerbaycan ve Arran'ın idaresine de kardeşi Kızıl Aslan'ı atadı¹⁴⁵⁰. Onun Hûzistan hakimi Şumla ile mücadelesinden daha evvel bahsetmiştik. Onun yönetim kabiliyeti ve ciddiyeti sayesinde itaat altına girmeyen emîrlere, özellikle de Irak-ı Acem emîrleri yola getirilmiş, başarısız komutanlar görevinden azledilerek yerine sadık yöneticiler atanmıştı¹⁴⁵¹.

---

¹⁴⁴⁴ Mîrhând, *a.g.e.*, II, s. 700; Hândmîr, *a.g.e.*, s. 577; Bünyadov, *a.g.e.*, s. 61 vd; Erdoğan Merçil, "İldenizliler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VIII, İstanbul 1992, s. 81.

¹⁴⁴⁵ Mehmetov, *a.g.e.*, s. 254.

¹⁴⁴⁶ Vardan, *Vseobşaya istoriya*, Per. S Ddrevnearmyansk, N. Emina, 1862, s. 155.

¹⁴⁴⁷ Vardan, *Vseobşaya istoriya*, s. 156; Mehmetov, *a.g.e.*, s. 257.

¹⁴⁴⁸ Mateos, *a.g.e.*, s. 331; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 334; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 114 vd; Münecimbaşı, *a.g.e.*, I, Haz. Ali öngül s. 192; Râvendî, *a.g.e.*, II, s. 274 vd, Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, II, s. 112-116; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s. 96; Kesrevî, *Şehrîyârân-i Gumnâm*, s. 238; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2001, s. 29-34; Ayan, "Merâgâ Atabegi Arslan Aba Has Beg", *Karadeniz Araştırmaları*, Omeljan Pritsak Armağanı, Bahar 2007, S. 13, s. 145; Keleş, *a.g.e.*, s. 297-304; Vardan, *Vseobşaya istoriya*, s. 259.

¹⁴⁴⁹ Hüseynî, *a.g.e.*, s. 118; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 312; Râvendî, *a.g.e.*, II, s. 286; el-Hüseynî el-Yezdî, *a.g.e.*, Türkçe Terc. Mehmet Çalışkan, s. 162; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, II, s. 120; Reşîdüddîn Fazlullah, *a.g.e.*, II/5, Neşr. Ahmed Ateş, s. 175; İbn Hallikan, *Bibographical Dictionary*, II, Trans. D. Slane, Paris 1843, s. 3161; Bünyadov, *a.g.e.*, s. 86.

¹⁴⁵⁰ Hüseynî, *a.g.e.*, s. 118 vd; Mîrhând, *a.g.e.*, Terc. Erkan Göksu, s. 251.

¹⁴⁵¹ Râvendî, *a.g.e.*, II, s. 309 vd; Bünyadov, *a.g.e.*, s. 93; Mehmetov, *a.g.e.*, s. 257.

Atabeg Cihan Pehlivan'ın Mart 1186 yılında ölümü¹⁴⁵² üzerine yerine kardeşi Kızıl Arslan Osman geçmiştir¹⁴⁵³. Irak Selçuklu Sultanı III. Tuğrul, atabeglerin baskısından bıkmıştı. Bu nedenle III. Tuğrul, Kızıl Arslan'ın atabeg olmasını istemedi ve Pehlivan ölünce, Kızıl Arslan'ın hükmünden çıkmak istedi. Çok sayıda asker ve emîr de III. Tuğrul' katıldı. Böylece III. Tuğrul ve Kızıl Arslan arasında bazı savaşlar meydana geldi¹⁴⁵⁴. Aralarında gerçekleşen bu savaşlar esnasında yanında bulunan emirlere güvenmeyen III. Tuğrul, Atabeg Kızıl Arslan'a karşı duramayacağını düşünerek Azerbaycan'a gitti ve burada Emir Hasan b. Kıpçak ile dostluk kurdu. Ayrıca III. Tuğrul, Emir Hasan'ın kaynaklarda adı verilmeyen kızkardeşi ile evlendi. Bu evlilikten bir çocuğu oldu¹⁴⁵⁵.

Azerbaycan'da Türkmenlerden müteşekkil elli bin kişilik ordu ile III. Tuğrul, sırasıyla Uşnu, Urmiye, Hoy ve Selmas şehirlerini işgal ederek Hemedan'a yaklaşmıştı. Bu sırada Kutluğ İnanç ile Emir Emiran Ömer, Rey'den Hemedan'a gelerek amcaları Kızıl Arslan'ın hizmetine girdiler. Cihan Pehlivan'ın dul eşi İnanç Hatun da Kızıl Arslan ile evlendi. Böylece Kızıl Arslan, yeğeni Ebu Bekr'i III. Tuğrul üzerine gönderdi. Ekim 1190 yılında yağılan savaşta III. Tuğrul ve İzzeddin Hasan İbn Kıpçak'n ordusu bozguna uğradı¹⁴⁵⁶. Böylece Hemedan'da III. Tuğrul'u bertaraf eden Kızıl Arslan, buradan Azerbaycan'a doğru harekete geçti. Gence ve Dvin civarında faaliyette bulunan Kıpçak-Gürcü hücumlarına mani olmak istedi. Bu sıralarda Kıpçaklar'ın büyük bir kısmı Hristiyanlığı kabul ederek Gürcüleşmişlerdi. Kartli, Kahetya ve Abhazya'da bütün hakimiyeti ellerinde bulunduran Kıpçaklar zaman zaman Doğu Anadolu istikametinde hücumlar yapıyorlardı. Ayrıca Kıpçaklar, Kartli-Abhazya tahtına oturan Kraliçe Tamara ile birinci kocası Giorgi Rus'un arasının açılmasına sebep olmuşlardı. Bunun üzerine ülkeden kaçan Giorgi Rus, Kızıl Arslan'ın yanına geldi ve ondan yardım istedi. Böylece Kahetya üzerine hücum eden Kızıl Arslan ülkenin bir kısmını yağmalayıp pek çok esir ve ganimetle Arran'a geri döndü¹⁴⁵⁷.

---

¹⁴⁵² Râvendî, *a.g.e.*, II, s. 312; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 121; Bondarî, *a.g.e.*, s. 268; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 415; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, II, s. 439.

¹⁴⁵³ El-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 121; Bondarî, *a.g.e.*, s. 268; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 415

¹⁴⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 415; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 120 vd; Bondarî, *a.g.e.*, s. 268.

¹⁴⁵⁵ El-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 126; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, II, s. 129.

¹⁴⁵⁶ Bondarî, *a.g.e.*, s. 269; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 126; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, II, s. 129 vd; Râvendî, *a.g.e.*, II, s. 331 vd; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XXI, s. 376; Hamdullah Müstevfi Kazvîni, *a.g.e.*, Terc. Mürsel Öztürk, s. 374.

¹⁴⁵⁷ Bünyadov, *a.g.e.*, s. 111; Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s. 133.

Bu yıllarda Kıpçakların Karadeniz'in kuzeyinde Güney Rusya steplerinde parlak bir tarihlerinin olduğu Rus yıllıklarının verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Buna göre, 1174'de Kıpçaklar Kobyak ve Konçak adlı başbuğların idaresinde Preyeslav'a hücum ettiler ve 1177'de Berendîlerin altı şehrini alarak, Rostovtsev yakınlarında Rus alaylarını mağlup ederek, pek çok esir aldılar. Rus yıllığı, Konçak'ın yanında ateşli silah atan bir asker ile kendi kendine atılan otomatik okların bulunduğunu, bir okun elli askere karşılık geldiğini belirtiyor. Bu ateşli silahın mahiyeti tam olarak bilinmiyor. Buna rağmen 1186'dan itibaren Ruslar Kıpçakları püskürtmeye başlamış ve bundan dolayı Kıpçakların Kafkaslara ve Gürcistan'a ikinci büyük göçü gerçekleşmiştir¹⁴⁵⁸

Atabeg Kızıl Arslan'ın 24 Ağustos-21 Eylül 1191 yılında bir suikast sonucu öldürülmesinin¹⁴⁵⁹ ardından Azerbaycan atabegleri iki kısma ayrıldı. Irak Selçuklularının atabeglik makamı Kutluğ İnanç'ın elindeyken, Arran, Azerbaycan ve bunlara bağlı eyaletler Atabeg Ebu Bekr'in hakimiyeti altında kaldı¹⁴⁶⁰.

Daha evvel Kızıl Arslan tarafından Tebriz'e yakın bir kalede hapsedilmiş bulunan III. Tuğrul, iki yıl esaretinin ardından tekrar Irak Selçukluları tahtına oturdu¹⁴⁶¹, fakat bu sefer Kutluğ İnanç'ın muhalefeti ile karşılaştı. Kazvin civarında aralarında gerçekleşen savaşın neticesinde mağlup olan Kutluğ İnanç Rey'e çekildi (Haziran 1192). Oğlunun mağlup olduğu haberini alan İnanç Hatun, III. Tuğrul'a bir mektup göndererek evlilik teklifinde bulundu. Bu teklifi kabul eden III. Tuğrul, Eylül-Ekim 1192 yılında İnanç Hatun ile evlendi, fakat bundan kısa bir süre sonra İnanç Hatun vefat etti¹⁴⁶². Annesinin ölümünden III. Tuğrul'u sorumlu tutan Kutluğ İnanç, sultanın yanına gitmekten vazgeçerek Azerbaycan'a gitti. Burada kardeşi Emir Emiran Ömer ile birleşti. İki kardeş daha sonra Nahçıvan'da bulunan Ebu Bekr üzerine yürüdüler. Ebu Bekr'in onları mağlup etmesi üzerine, Kutluğ İnanç Irak'a, Emiran'da Şirvan'a gitti¹⁴⁶³. Ebu Bekr ise elde ettiği büyük ganimetle Nahçıvan'a döndü. Kartli-Abhazya sarayının yolunu tutan Emir Emiran Ömer,

¹⁴⁵⁸ M. Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. 412-448; ; Ayan, "Selçuklu-Kıpçak İlişkileri", s. 121.

¹⁴⁵⁹ Onun ölümü hakkında üç farklı rivayet bulunmaktadır. Bunlardan ilki onun kendi muhafızları tarafından öldürüldüğüne dair olan idi. Bir diğeri ise İnanç Hatun'un emri ile on beş bıçak darbesi vurularak öldürülmüş olması idi. Üçüncü rivayete göre ise, onun İsmâilîler tarafından öldürüldüğüne dairdir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XII, s. 73; Bondarî, *a.g.e.*, s. 269; Râvendî, *a.g.e.*, II, s. 333; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 127 vd; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XXI, s. 382; Bünyadov, *a.g.e.*, s. 113 vd.

¹⁴⁶⁰ Râvendî, *a.g.e.*, II, s. 333; Bondarî, *a.g.e.*, s. 268 vd; el-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 127.

¹⁴⁶¹ Râvendî, *a.g.e.*, II, s. 334; Bondarî, *a.g.e.*, s. 269; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XII, s. 86.

¹⁴⁶² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, s. 96; Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 128; Reşîdüddîn, *a.g.e.*, II/5, Neşr. Ahmed Ateş, s. 191.

¹⁴⁶³ El-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 130; Mirhând, *a.g.e.*, II, s. 773; Bünyadov, *a.g.e.*, s. 118.

burada Kraliçe Tamara ve Kıpçak kumandanlar tarafından törenle karşılandı¹⁴⁶⁴. Böylece Tamara'nın askeri desteğini ve buradaki Türkmenleri de yanına alan Emir Emiran Ömer ile Ebu Bekr arasında Şamhor yakınlarında bir savaş gerçekleşti. Ebu Bekr savaşta yenilmiş, Emir Emiran Ömer ise Gence'ye gelerek buradakiler ile anlaşıp şehri teslim almıştı. Burada Muhammed Tapar'ın tahtına oturan Emir Emiran Ömer'in yirmi iki gün sonra ölümü üzerine derhal Gence'ye gelen Ebu Bekr şehri ele geçirdi¹⁴⁶⁵. Emir Emiran Ömer'in ölümünü ve Gence'nin Ebu Bekr tarafından kuşatıldığını haber alan Gürcü orduları komutanı Kıpçak asıllı İvane Mhargdzel (Koluuzunoğlu) Gence'yi yirmi beş gün muhasar ettiyse de bir sonuç alamadı ve buradan Nahçıvan'a hareket etti. Gürcüler, 20 Ekim 1202-9 Ekim 1203'te Dvin'i kuşattılar ve burada büyük bir katliam yaptılar. Zamanının çoğunu eğlence ile geçiren Atabeg Ebu Bekr ise bu olaylara kayıtsız kalmıştır¹⁴⁶⁶.

Gürcülerin Nahçıvan'a yaptıkları bu saldırılardan korkan Atabeg Ebu Bekr, Tebriz'e çekildi. Burada Hârezmşâh Tekiş'ten Irak ve Azerbaycan'ın idaresinin kendisine verildiğine dair bir menşur aldı. Ancak Tekiş'in huzuruna kendisi gitmeyip kardeşi Özbek'i gönderdi. Böylece Tekiş, Irak-ı Arab ve Irak-ı Acem'in idaresini Özbek'e verdi¹⁴⁶⁷.

Diğer taraftan Atabeg Ebu Bekr'in idaresi altında bulunan Arran ve Azerbaycan'da istikrar bozuldu. Arran toprakları Gürcülerin saldırısına maruz kaldı. Azerbaycan'da ise Merâgâ hakimi Körpe Aslan, Erbil Atabegi Gökbörü ile anlaşıp Tebriz'i ele geçirmeye hazırlanıyordu. Bu ittifakın karşısında Aydoğmuş ile birlikte hareket eden Atabeg Ebu Bekr, Merâgâ'yı kuşattı. Fakat Körpe Arslan'ın barış teklifi üzerine kuşatma kaldırıldı. Aralarında gerçekleşen anlaşma neticesinde Merâgâ Kaleleri'nden biri Ebu Bekr'e, Üstüva ile Urmiye de Körpe Aslan'a verildi (1205-1206)¹⁴⁶⁸. Bu tarihlerde Gürcüler Azerbaycan topraklarına sık sık yağma yapmaya başladılar. Bu akınlar diğerlerinden farklı olarak Gürcistan'a yeni gelen Yeni Kıpçaklar tarafından icra ediliyordu¹⁴⁶⁹.

Gürcü ve Kıpçaklar'ın 1210-1211 yılında Azerbaycan'a düzenledikleri sefer ise ozamana dek olanların en büyüğü idi. Kıpçak ordusu komutanı Zakare Koluuzunoğlu, evvela

---

¹⁴⁶⁴ El-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 130; M. Brosset, *Historie*, I, s. 435.

¹⁴⁶⁵ El-Hüseynî, *a.g.e.*, s. 131 vdd; Brosset, *Historie*, I, s. 446.

¹⁴⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XII, s. 156; Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar*, s. 139; Bünyadov, *a.g.e.*, s. 126 vd.

¹⁴⁶⁷ Râvendî, *a.g.e.*, II, s. 357 vd; Bünyadov, *a.g.e.*, s. 128 vd.

¹⁴⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XII, s. 197 vd.

¹⁴⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XII, s. 172,200; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, II, s. 487 vd; Bünyadov, *a.g.e.*, s. 133.

Yukarı Murad boylarını istila etti. Burada Eyyübî Melik Eşref Musa tarafından mağlup edilince Azerbaycan'ın merkezine kadar ilerledi ve Merend ve Erdebîl gibi şehirleri zapt ederek yağma etti. Bu seferler neticesinde sadece Erdebil'de on iki bin insanın ölümüne sebep olan Kıpçak-Gürcü ordusunun karşısına Azerbaycan'da çıkacak bir gücün olmaması onların talanlarını daha da artırmalarına sebep oldu¹⁴⁷⁰.

İldenizli Atabegi Nusreteddin Ebu Bekr, yirmi yıl Arran ve Azerbaycan'ı idaresinin ardından 1210-1211'de vefat etti¹⁴⁷¹. Onun vefatının ardından yerine kardeşi Özbek geçti. Hârezmşâh Alaaddin Muhammed, veziri Nasıreddin Devletyar'ı Atabeg Özbek'in yanına göndererek ona teslim olmasını ve Hârezmşâh adına hutbe okutturup, sikke kestirmesini teklif etti. Bu teklifi kabul eden Özbek, Arran ve Azerbaycan'daki hakimiyetini korusa da Hârezmşâhlar'ın vasalı durumuna geldi¹⁴⁷². Atabeg Özbek, Gürcülerin saldırılarının artması üzerine Hârezmşâh Alaaddin Muhammed'ten yardım istedi. Hârezmşâh Alaaddin, Gürcistan Seferi için elli bin süvari hazırlayınca Gürcüler saldırılarına son verdiler¹⁴⁷³.

Atabeg Özbek'in hakimiyetinin son zamanlarında Moğolların Orta Doğu ve Kafkasya'ya ilk seferi gerçekleşmişti. Cengiz Han'ın 1220 yılında gönderdiği Moğol orduları, bütün Kuzey İran'ı tahrip ettikten sonra Kafkasya'ya gelerek bir çok şehri ele geçirdi¹⁴⁷⁴.

1225 yılının ikinci yarısında öldüğü düşünülen Atabeg Özbek ile İldenizliler Atabegliğinin sonu gelmiş oldu. Onun ardından yerine oğlu Hamuş çıkmışsa da onun hakimiyetinin Nahçıvan dışına çıkmadığı bilinmektedir. Onun hakkında kaynaklarda çok az malûmat olmakla birlikte, o, 1230 yılında İsmâîlîler'in yanına gitmiş ve İldenizliler sülalesi de sona ermiştir¹⁴⁷⁵.

İldenizliler'in elindeki bütün toprakları ele geçiren Hârezmşâh Celâleddin Mengübirni faaliyetlerini 1231 yılına kadar devam ettirmişti. Hârezmşâh Celâleddin Mengübirni, 10 Ağustos 1230'da meydana gelen Yassıçimen Savaşı'nda Türkiye Selçukluları ve Eyyübi müttefik orduları tarafından mağlup edilerek bütün ordusunu kaybettikten sonra

---

¹⁴⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XII, s. 212; Brosset, *Historie*, s. 468, 473; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, II, s. 490; Bünyadov, *a.g.e.*, s. 137.

¹⁴⁷¹ Mirhând, *a.g.e.*, Terc. Erkan Göksu, s. 261; Hândmîr, *a.g.e.*, II, s. 558.

¹⁴⁷² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XII, s. 273; Cüveynî, *a.g.e.*, Terc. Mürsel Öztürk, s. 316; Bünyadov, *a.g.e.*, s. 143.

¹⁴⁷³ Nesevî, *a.g.e.*, s. 26 vd.

¹⁴⁷⁴ A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Terc. Eren Hasan, Ankara 1992, s. 24.

¹⁴⁷⁵ Nesevî, *a.g.e.*, s. 161 vd.

Moğolların ikinci seferi karşısında duramayıp Doğu Anadolu dağlarına kaçmış, 1231 yılının Ağustos ayında bir Kürd tarafından öldürülmüştür¹⁴⁷⁶.

Azerbaycan 1232 yılında Moğol çatisı altındaydı. Moğol komutanı Cormagun'un karargâhını Gence'de kurmuştu¹⁴⁷⁷. Modern tarihçiler de lojistik amaçlar için, Aras Nehri boyunca Mugan steplerinde bulunduğunu tespit etmişlerdir. İkisi de mantıklı görünüyor. Gence, Transkafkasya üzerinde hâkim ve merkezi bir konumda olduğundan ilk konak yerleridir. Bu arada, Mogol süvarileri Arran ve Mugan çayırlarında serbestçe dolaşabiliyorlardı. Gürcistan'da Moğollar nüfusu sekiz tümene bölmüşlerdi. Bunlar, Moğollara bağlılık yemini eden Gürcü feodal beylerinin komutasındaydı. Ama belirtilmeyen nedenlerden dolayı, bu bölünme sürekli olmadı. Bu arada İran'ın güney kısmında, Gevaşir ve Kirman hâkimleri olan Fars atabegleri Ebû Bekr ve Barak Hâcib de Cormagun'a teslim olmuşlardı. Teslim olmaları, İran'ın istilâsı sırasında, Moğolların Rey'den, Kum'a ve Kaşan'ın çevresine kadar güneye doğru gitmeleriyle gerçekleşmişti. Bu Moğol birliklerinden bazıları Fars ve Kirman şehirlerine gittiler. Bu eyaletlerden bir miktar vergi verilmesi karşılığında bir anlaşma imzalandı. Cüzcânî'nin yazdığına göre, bundan sonra, bu bölgelerdeki tahribat başlatılmıştır¹⁴⁷⁸. Bundan sonraki olaylar konumuzun sınırları dışında kaldığı için burada son veriyoruz.

---

¹⁴⁷⁶ Nesevî, *a.g.e.*, s. 275-280; Cüveynî, *a.g.e.*, Terc. Mürsel Öztürk, s. 370-377; Benâkefî, *a.g.e.*, s. 384.

¹⁴⁷⁷ Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s. 12.

¹⁴⁷⁸ Cüzcânî, *a.g.e.*, II, s. 1118 vd; Ergin Ayan, "Moğolların Ortadoğu'daki İlk Noyanı Cormagun", *Sosyal Bilimler Araştırmalar Dergisi*, XIII/2, Kış 2018, s. 193.

SONUÇ

Aynı ırk, dil ve kültürden olan bir topluluğa ait, kavmi, irki anlamlarına gelen etnik kelimesinin bu tanımının, tezimizi yazarken Ortaçağ İnan coğrafyasında tespiti hususunda her araştırma da olduğu gibi tabiatıyla zorluklarla karşılaştık. Bunun en önemli sebebi mevcut ortaçağ kaynaklarının bu konu hakkında özel bir ayrıma gitmemiş olmasıdır.

Tarihçilikte bir bölgenin ana hatlarıyla tarihini yazmanın oldukça iddialı ve zahmetli bir girişim olduğu malumdur. Tezimizi yazarken ilk olarak coğrafi sınırları belirlemede bu zorluğu yaşadık. Çünkü ele aldığımız Selçukluların hakim bulunduğu coğrafya asırlar boyunca bir çok medeniyete ev sahipliği yapmış ve tarih boyunca değişken sınırlara sahip olmuştur. Bu nedenle belli bir dönemin -Erken İslâm Dönemi- sınırları üzerinden, araştırma bölgelerimizi Müslüman coğrafyacıların eserlerinden yola çıkarak bölgelere ayırdık. Bunu yapmamızın sebebi ise, coğrafyaya dayalı bir kimlik anlayışının olduğunun farkına varmamız olmuştur. Horâsânlı, Gilânlı, Deylemli gibi coğrafyaya dayalı fakat etnik bir unsuru belirttiğini düşündüğümüz ifadeleri buna örnek gösterebiliriz. Böylece hem bölgelerin tarihsel sürecini incelemiş olduk hem de bu süreç içinde değişen bölge sakinlerinin etnik kimliklerini belirlemeye çalıştık.

Klasik Ortadoğu literatüründe etniklik tartışmaları genellikle aşiret veya kavimler bağlamındadır. Adı geçen bir çok komutan, vezir, şahne, dihkan gibi askerî ve siyasi şahısların çalışmamız boyunca etnik kimlikleri ile yani içinden çıktıkları aşiret veya kavim ile anıldıklarını görmekteyiz. Buna örnek olmak üzere, devlet kuran gulâm kökenli devlet adamları görülmektedir.

İslâm fetihlerinden evvel İnan coğrafyasında bulunan yerleşik unsurların neredeyse hepsinin Farslı olarak adlandırılması, tıpkı Selçuklu sınırları içinde yaşayan halkın hepsi için Selçuklu tebası denilmesi gibi siyasal bir tanımlamayı işaret etmektedir. Çalışmamızda görüyoruz ki bu tanımlamanın içinde bölgede çok eski zamanlardan bu yana Türkler ve daha pek çok unsur bulunmuştur. Bu nedenle Selçuklu devrinden evvel bölgelerin etnik durumlarından bahsedilirken, bilhassa İslâmî fetihlerin ilk yıllarına kadar daha spesifik bilgilere ulaşılması mümkündür. İslâmîyetin bölgede yayılması ile buradaki yerel unsurların Müslüman kimliği çatısı altında toplandığı görülmektedir. Ayrıca İslâmî fetihlerin yapılmasıyla birlikte ilk on yıl içinde fethedilen bölgelere Arap kabilelerin yerleştirildiği görülmektedir. Horâsân'a yerleştirilen Arap nüfusun bir hayli çok olmasına

karşın aktif savaşıcı olmayı bırakıp kırsala çekildikleri ve İranlı nüfus arasında etkisiz hale geldikleri anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan özellikle Emeviler döneminde Yemen, Küfe ve Suriye'den İran coğrafyasına gelip yerleşen birçok Arap kabilesinin varlığı bazı bölgeleri Araplaştıracak kadar fazla idi. Fakat bugün İran coğrafyasının bazı bölgelerinin etnik nüfusu içinde, yoğun şekilde Arap varlığını görmüyorsak bunun en önemli nedeni Selçukluların ve Oğuzların bölgeye gelmiş olmalarıdır diyebiliriz. Türkler'in sözünü etmiş olduğumuz Müslüman çatısı altında yer almış olmalarına rağmen etnik kimliklerini kaybetmedikleri, tarih boyunca Türk kimliklerini korudukları görülmektedir. Nitekim tarihi kaynaklarda Türkler için bazen Selçuklu bazen Oğuz bazen de Türkmen ibareleri bilhassa vurgulanmıştır.

Bu durumun Kürd toplumu için de gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Onlar hakkında edindiğimiz bilgiler de oldukça önem arz etmektedir. Kürdler'in etnik menşei hususu karmaşık olsa da İran'ın yerli unsurlarının aksine onların her devirde etnik olarak varlıklarını korudukları görülmektedir. Bu duruma örnek olarak, onların isimlerinin yanı sıra "Kürd aşireti reisi", "Kürd hânedanlığı emîri" "el-Kürdî" gibi etnik isimleriyle anılmaları verilebilir. Türkler ve Kürdler'in bu benzerliklerine Ortaçağ kaynakları tarafından da dikkat çekilmektedir. Özellikle İstahrî, İran coğrafyasında yüze yakın bölgede yaşayan Kürdler'in yaşam tarzı olarak Türkler'e benzediklerini vurgulamaktadır. Ayrıca İbn Haldûn'un dediği gibi "konar-göçerlerin yabanıl ve ele geçirilmez yönleri" belki de yukarıda bahsetmiş olduğumuz üzere etnik kimliğini korumuş olmalarının en önemli sebebi idi. Kürd ve Türk nüfusun etnik kimliklerini koruduklarının en büyük delili aslında günümüz İran coğrafyasının nüfusunda saklıdır diyebiliriz.

Genel olarak baktığımızda ise Ortaçağ dünyasında bizim günümüzde bildiğimiz gibi bir etnik ayrımın söz konusu olmadığını görmekteyiz. Özellikle Farslar gibi yerleşik olan toplumların bu kimliklerinin zamanla eridiği, dönemin dini inanışına göre topyekûn inanç çevresinde şekillendiği görülmektedir. Oysa onların aksine konar-göçer toplumların kimliklerini daha iyi koruyabildiklerini görmekteyiz. Bu onların bilinçli koruması olabileceği gibi geldikleri yerli unsurların arasında kabul görmemeleri ile de alakalı olabilir.

Yerli İran halkları ya bölgelerine göre coğrafi tanımlamalar ile etnik olarak anılmışlar ya da devletlerinin kurucularına nisbeyle anılmışlardır. Büveyhîler, Bavendîler, Cüstânîler,

Badüspanîler, Tâhirîler, Sâffârîler, Deylemîler vs. buna örnek olarak verilebilir. Buna mukabil, Arapların yoğunluklu olarak yaşadığı bölgelerdeki insanlar mensup oldukları kabileler ile tanımlanmışlardır. Buna örnek olarak Mirdâsîler, Kilâboğulları, Ukâyîler, Numeyrîler vs. gösterilebilir. Kürdlerin ise ekseriyetle emîrlüklerinin kurucuları ile anıldıkları görülmektedir. Mesela Mervanîler, Şeddâdiler, Ravvadîler, Şebankâreîler vs. bunlardandır. Selçukluların hakimiyetine girdikten sonra ortadan kalkan yerel emîrlüklerin halklarının ise Selçuklu tebası olarak kaldıkları ama bir kısmının etnik kimliklerini muhafaza ettikleri de görülmüştür.

Horâsân'da Türkler, Araplar ve Farslar ağırlıklı olarak ele alınırken, halkın etnik köken olarak homojen olmadığı görülmüştür. Ayrıca söz konusu etnik unsurlar hariç Horâsân bölgesinin tarih boyunca birçok farklı inanç unsurlarını bünyesinde barındırdığı anlaşılmaktadır. İslâm kaynaklarında, özellikle bölge halkı için, belirli bir etnik isimden ziyade Horâsânlı tabirinin kullanıldığı görülmektedir.

Selçuklu hakimiyetiyle birlikte Taberistan bölgesinde vasal yerel hânedanlıkların söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde El-Cezîre bölgesinde bulunan yerel hânedanlıklar Selçuklu devletinin batı politikası için önemli bir askerî unsurdu.

Sultan Tuğrul Bey ile Selçukluların bölgedeki hâkimiyetinin başlamasıyla Irak Selçuklu Devleti kurulana kadar, Irak bölgesi, Büyük Selçuklu sultanlarının atadıkları Türk asıllı şahneler tarafından yönetildi. Bu keyfiyet yani vilayetlerin Türk asıllı askeri valiler tarafından yönetilmesi diğer Selçuklu hakimiyet alanlarında da görülmektedir.

XIII. yüzyılda başlayan Moğol akınları Doğu Anadolu, Azerbaycan, Aran, Irak-ı Acem ve Irak-ı Arap bölgelerinde yeni bir nüfus hareketlenmesine sebep olmuştur. Moğol istilasının etnik yapıya ne derece tesir edip etmediği tam olarak bilinmemektedir. Bu konu zaten bizim araştırma alanımızın dışında kalmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdullah b. Müslîm b. Kuteybe, (1981). *el-Ma'ârif*, Neşr. Servet Ukkâşe, Kahîre.
- Abdülaziz ed-Durî, (1991). “Bağdâd”, *DİA*, IV, İstanbul, ss. 425-429.
- Abdülhakim el-Ka'bi, (2009), *el-Cezîretü'l-Furâtiyye ve Diyâruha el-Arabiyye (Diyar-ı Bekr, Diyar-ı Rebia ve Diyar-ı Mudar)*, Dâru Safahât, Dımaşk.
- Abdülhamid Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l Fırak*, thk. Muhammed Osman el-Hişt, Mektebetü İbn Sinâ, Kahire.
- Abdülkadir İbn Mülûkşâh Badâonî, (1986), *Müntehâbü't-Tevârîh*, I, İngilizce trc. ve ed. G. S. A. Ranking, Delhi.
- Abdülmevlâ M. A., (1985), *Benû Mirdasi'l-Kilabîyyun fi Haleb ve Şimali'ş-Şam*, Darü'l-Marifetü'l Camiye, İskenderiye.
- Agacanov Sergey Grigoreviç, (2006), *Selçuklular*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Agacanov, (2010), *Oğuzlar*, Terc. E. N. Necef-A. Annaberdiyev, 5. Baskı, Selenge Yayınları İstanbul.
- Agacanov, (1991), *Selçuklular Devleti ve XI-XII asırlarda Orta Asya*, Moskova Nauka.
- Ağarı Murat, (2015), “İstahrî ve Mesâlikü'l-Memâlik'i”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, Vol. 4, No. 1, ss. 80-104
- Ağarı Murat, (2013), “Yakûbî”, *DİA*, XXXXIII, ss. 287-288.
- Ahmad K.M., (1989), “Annâzîds”, *EIr*, Vol.II, New York, Routledge.
- Ahmed Ali Hân-i Vezîrî, (1353), *Târîhî Kirmân*, Neşr. M. İbrâhim Bâstânî-yi Pârîzî, Tahran.
- Ahmed b. Hüseyin, (1386), *Tarih-i Cedid'i Yezd*, neşr. İrec Efşâr, Emir-i Kebir, Tahran.
- Ahmed b. İshak b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el Ya'kubî, (1376), *Kitab el-Buldân*, Farsça'ya Terc. Muhammed İbrahim Ayeti, II, İntişarat İlmi ve Ferhengi.
- Ahmed b. Mahmûd, (1977), *Selçuk-Nâme*, II, Haz. Erdoğan Merçil, İstanbul.
- Ahmed b. Muhammed Fasîh-i Hâfî, *Mücmel-i Fasîhî*, II, Neşr. Muhsin Nâcî Nasırâbâd, *İntişârât-i Esâfir*, Tahran.

- Ahmed-i Zerkûb-ı Şîrâzî, (1386 hş.), *Şîrâznâme*, Neşr. Behmen Kerîmî, Matbaa-i Rûşînâî, Tahran 1310-50 hş.
- Akbaş Mehmet, (2019), “Kürdler”, *DİA*, (3.Basım), Ek-2, ss. 115-118.
- Akbulut Dursun Ali, (2002), “Akhunlar (Kionit/Hyon) ve Eftalitler Çağında Mâverâünnehir ve Horâsân’da Türkler”, *Türkler*, I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 1318-1348.
- Akoğlu Muharrem, (2009), “Büveyhîlerin Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine”, *Bilimname*, XVII, S. 2, Konya, ss. 123-138.
- Akyürek Yunus, (2013), “Emeviler Dönemi Fetih Politikası ve Mâverâünnehir’in Fethi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXII/1, ss. 85-115.
- Akyürek Yunus, (2018), “Horâsân Valisi Kuteybe b. Müslîm el-Bâhilî ile İlişkilendirilen Katliam ve Zulüm İddiaları”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, S.22, Haziran, s. 522-539.
- Alanoğlu Ali, (2020), *İbn İsfendiyâr’ın Tarîh-i Taberistan Eseri Bağlamında Bâvendî Hânedanı (İnceleme Çeviri Yazısı)*, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bingöl.
- Alanoğlu Murat, (2016), “Zazalar”, *DİA*, 3. Basım Ek-2, İstanbul, ss. 698-699.
- Al-Berunî, (1878), *Chronologie Orientalischer Völker von Al-Berunî*, Neşr.Eduard Sachau, in Comission Beu F. A. Brockhaus, Leipzig.
- Algül Hüseyin, (1998), “Himyerîler”, *DİA*, XVIII, ss. 62-63.
- Ali b. Hibetillâh b. Ca’fer İbn Mâkûlâ, (1962), *el-İkmâl fî Refi’l-irtiyâb Ani’l-mü’telif ve’l-Muhtelif fi el-Esmâ ve’l-Künâ ve’l-Ensâb*, I, Neşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, Dâiretü’l Maârifî’l Osmâniyye, Haydarâbâd.
- Al-Moqaddasi, (1906), *Descriptio Imperii Moslemici*, Ed. M. J. De Goeje, Lugduni Batavorum, Brill.
- Alptekin Coşkun, (1971), “Selçuklu Paraları”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, Ankara, ss. 554-560.
- Alptekin Coşkun, (1985), *Dimaşk Atabegliği*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Alptekin Coşkun, (1978), *The Reign of Zangi*, Ataturk University Press, Erzurum.
- Alptekin Coşkun, (1992), “Büyük Selçuklular”, *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*, Çağ Yayınları, VII, İstanbul.

- Altungök Ahmet, (2014), “Sâsânî Kültür ve Medeniyetinin İslâm Kültür ve Medeniyetine Etkileri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX, S. 2, ss. 445-487.
- Altungök Ahmet, (2015), *İslâm Öncesi İnan’da Devlet ve Ekonomi*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul.
- Al-Utbi, (MDCCCLVIII), *The Kitabi Yamini*, Trans. James Reynolds, London.
- al-Yaqûbî, (MDCCCLXI), *Kitâb al-Buldân*, Abrahamus Wilhelmus Theodorus Juyboll, Lugdini Batavorum, E. J. Brill.
- Amedroz H. F., (1909), “Notes On Two Articles on Mayyafariqin”, *Journal of The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, January, ss. 170-176.
- Amedroz H. F., (1902), “The Marwânid Dynasty at Mayyâfâriqân in the Tenth and Eleventh Century A.D., *JRAS*, January, XXXV/1, ss. 123-154.
- Anonim, *Chronicon ad annum Christi 1234 Pertinens*, I, Fransızca’ya Terc. Albert Abouna, Louvain.
- Anonim, (1952), *el-Uyûn ve’l-hadâik fi’l Ahbârî’l-Hakâik*, III, Ed. De Goeje, Academiae Typographum, Brill 1869.
- Anonim, (1937), *Hudud al-Âlam*, Trans. V. Minorsky, Gibb Memorial, London.
- Anonim, (2008), *Hudûdü’l-Alem*, Türkçe Terc. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Arnold Thomas Walker, (2007), *İslâm’ın Tebliğ Tarihi*, Terc. Bekir Yıldırım-Cenker İlhan Polat, İnkılab Yayınları, İstanbul.
- Arslantaş Nuh, (2005), *Emeviler Döneminde Yahudiler*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul.
- Arslantaş Nuh, Yüksel, (1999), “Alp Arslan ve Melikşah Dönemlerinde Selçuklu-Abbasî Münasebetleri”, *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, Kasım, Sayı 155.
- Aşurbeyli Sara, (2006), *Şirvahşahlar Devleti*, Bakü.
- Ata Melik Cüveynî, (2013), *Târîh-i Cihân Güşâ*, Terc. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara.
- Atalay Besim, (1985), *Dîvânü lugâti’t-Türk Tercümesi*, I, Ankara.
- Ateş Ahmed, “Deylem”, *İA*, III, ss. 568-570.
- Ateş Ahmed, (1965), “Yabgulular Meselesi”, *Belleten*, XXIX/15, Ankara, ss. 517-525.

- Athamina Khalil, "Arab Settlement During The Umayyad Period", *JSAI*, vol. 2, Jerussalem, pp. 185-189.
- At-Tabari, (1883), *Annales*, Trans. M. J. De Goeje, II-VIII-IX, Lughdunum Batavorum, Brill.
- Attaleiates Michael, (1912), *The History*, Trans. Anthony Kaldellis-Dimitris Krallis, Harvard University Press, London.
- Attar Aygün, (2006), *İran'ın Etnik Yapısı*, Divan Yayıncılık, Ankara.
- Avcı Casım, "İbn Şeddâd, İzzeddin", *DİA*, XX, ss. 374-375.
- Avcı, _____, (2002), "Kisrâ", *DİA*, XVI, İstanbul, ss. 71-72.
- Avcı, _____, (2003), "Medâin", *DİA*, XXVIII, İstanbul, ss. 289-291.
- Avcı, _____, (2020), "Mu'tasım-Billâh", *DİA*, XXXI, İstanbul, ss. 380-382.
- Avcı, _____, "Takvîmü'l-Büldân", *DİA*, XXXIX, ss. 492-493.
- Avcı, _____, "Yakût el-Hamevî", *DİA*, XLIII, s. 289.
- Ayan, Ergin, (2011), "Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Dağılma Sürecinde Huzistan Avşarları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IV/18, Yaz, ss. 183-195.
- Ayan, _____, (2015), "Karahanlılar'ın Selçuklu Egemenliğine Girme Süreci", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IV/3, ss. 1-29.
- Ayan, _____, (2009), "Selçuklu-Kıpçak İlişkileri", *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2, Sakarya, ss. 105-127.
- Ayan, _____, (2008), "Irak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, X/1, ss. 151-165.
- Ayan, _____, (2000), "İslâm Kaynaklarına Göre Oğuzların Tarih Sahnesine Çıkışları", *Doç. Dr. Mahmut Pehlivan Armağanı*, Sakarya, ss. 200-228.
- Ayan, _____, (2007), "Merâgâ Atabegi Arslan Aba Has Beg", *Karadeniz Araştırmaları*, Omeljan Pritsak Armağanı", Bahar, S. 13, ss. 133-146.
- Ayan, _____, (2017), "Nişâbûr Melikliği", *Bozkırdan Batıya Prof. Dr. Hüseyin Salman 'a Armağan*, Epsilon Yayınevi, İstanbul, ss. 121-139.

- Ayan, _____, (2012), “Selçuklu Bünyesinde ve Dağılıma Döneminde Oğuzların Yazır Boyu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, V/XX, ss. 143-156
- Ayan, _____, (2006), “Selçukluların Oğuz-Türkmen Siyaseti”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Kasım-Aralık, ss.23-33.
- Ayan, _____, (2014), “Selçukluların Şâhmelik ile Macerası ve Hârezm’i Fethi”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I/ 2, Sonbahar, ss. 13-38
- Ayan, _____, (2020), “Sultan Sancar ve Gurlular”, *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri*, Konya.
- Ayan, _____, (2020), “Tuğrul Bey’in Saltanatı Döneminde Mezhep Çatışmaları”, *Prof. Dr. Abdülkerim Özeydin’a Armağan*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul.
- Ayan, _____, (2007), *Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Oğuz İsyanı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Ayan, _____, (2011), “Gurluların Menşei Meselesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IV/16, ss. 38-45
- Ayan, _____, (2000), “İslâm Kaynaklarına Göre Oğuzların Tarih Sahnesine Çıkışları”, Doç. Dr. Mahmut Pehlevan Armağanı, *Sakarya Üniversitesi Yayını*, Sakarya, ss. 200-228.
- Ergin, _____, (2009), “Merâgâ Atabegi Aksungur (I.) El-Ahmedîlî”, *History Studies*, I/1, ss. 161-178.
- Ayan, _____, (2017), *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hânedan Evlilikleri*, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara.
- Ayan, _____, (2020), *Sultan Tuğrul Bey*, Kronik Yayınları, İstanbul.
- Aycan İrfan, (1996), “Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî”, *DİA*, XIV, ss. 427-428.
- Aycan _____, (2020), “Mühelleb b. Ebû Sufre”, *DİA*, XXXI, ss. 510-511
- Aynakulova Gülnisa, (2001), “IX-XII. Yüzyıllarda Fergan’da Yerleşmiş Türk Boyları”, *Belleten*, LXV/244, ss. 834-844.
- Azamat Nihat, “Nâsır-ı Hüsrev”, *DİA*, XXXII, ss. 395-396.
- Azimli Mehmet, (2005), “Sünnî Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîi Hânedanı: Büveyhîler ”, *DÜİFD*, VII/2, ss. 19-32.

- Azzavî Abbas, (1994), “İbn Hassül’ün Türkler Hakkında Bir Eseri” Terc., Şerafettin Yaltkaya, *Belleten*, IV/14-15 (Nisan-Temmuz), Ankara, ss. 235-266.
- Badian Ernst, “Gaugamela”, *EIr*, X/3, pp. 332-333.
- Bakır Abdulhalik, (1992), “Basra”, *DİA*, V, ss. 108-111.
- Bakır, _____, (2010), “Erken Ortaçağlarda Irak’ın Meşhur Şehri el-Hîre”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, VI/2, Elazığ, ss. 117-143.
- Bakır, _____, (2016), “Ortaçağ Irakında Türk Varlığı ve Kültürünün yaygınlaşması Kolaylaştıran Faktörler”, *Orta Doğu’da Türkmenler (İran-İrak-Suriye) Sempozyumu*, 8-10 Mayıs 2014, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları*, ss. 1-32
- Bala Mirza, “İsfâhân”, *İA*, V/II, 1968.
- Balcıoğlu Tâhir H., *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul.
- Barbier de Maynard C., (1857), “Description historique de la ville de Kazvin, extrait du Tarikhe guzideh de Hamd Allah Mostofi Kazvinî”, *Journal Asiatique*, V/10, ss. 257-308.
- Barthold, Wilhelm, (1979), “Bürhan Ailesi”, II, *İA* (MEB), s. 839-840.
- Barthold, _____, (1962), “The Oghuz (Turkmans) Before the Formation of the Seljuq Empire”, *Four Studies on the History of Central Asia*, İng Trc. T. Minorsky, III, E. J. Brill, Leiden, ss. 91-108.
- Barthold, _____, (1984), *An Historical Geography of Iran*, Terc. Svat Soucek, Princeton University Press, New Jersey.
- Barthold, _____, (2022), *İran Tarihi Coğrafyası*, Terc. Ömer Alkaç, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Barthold, _____, (1984), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Terc. Fuad Köprülü, Arısan Matbaacılık, Ankara.
- Barthold, _____, (1990), *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990.
- Barthold, _____, (2004), *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Çağlar Yayınları, Ankara.
- Barthold-Fuad Köprülü, (1984), *İslâm Medeniyeti Tarihi*, DİB Yayınları, Ankara.
- Bathold, _____, (1979), “Buhârâ”, *İA* (MEB), II, s. 867.
- Bâstânî-i Pârîzî, (1362 hş.), *Seng-i Haft Kalem*, Tahran.

- Bayur Yusuf Hikmet, (1987), *Hindistan Tarihi*, I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- Bazın, Marcel, (2022), “Kazvîn”, *DİA*, XXV, ss. 154-155.
- Bazın, _____, (2002), “Kum”, *DİA*, XXVI, ss. 361-362.
- Bazin, Louis, (1953), “Notes sur les mots “Oguz” et “Türk””, VI/2, *Oriens*, Brill, ss. 315-322.
- Beckwith, Christopher, (2011), *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*, Princeton University Press.
- Bedirhan Yaşar, (2015), *Selçuklular ve Kafkasya*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Benaketî, (1348/1969), *Târîh-i Benaketî*, Neşr. Cafer Şîâr, Çaphâne-i Behmen, Tahran.
- Berkeley, Jonathan, (2002), *Formation of İslâm: Religion and Society in the Near East*, Cambridge University Press.
- Beyhakî, (2019), *Târîh-i Beyhakî*, Terc. Necati Lügal, TTK Yay., Ankara.
- Bezer, Gülay Öğün, (2020), “İldenizliler”, *DİA*, XXII, ss. 82-84.
- Bezer, _____, (2006), “Müslîm b. Kureş”, *DİA*, XXXVI, s. 94.
- Bianquis, Thierry, (1993), “Mirdâs”, *Encyclopedia of Islam (EI), New Edition, Volume VII*, Leiden, ss. 115-123.
- Biçer, Bekir, (2013), “Ortaçağda Kürdler ve Türkler”, *The Journal of Academic Social Science*, Volume 6, Temmuz, ss. 231-261
- Bilgin, Orhan, (1996), “Gerdîzî”, *DİA*, XIV, İstanbul, s. 29-30.
- Bîrûnî, (1923), *el-Âsârü 'l-bâkiye 'ani 'l-kurûni 'l-hâliye*, Neşr. C. E. Sachau, Leipzig.
- Bleek, Arthur Henry, (1864), *Avesta*, III, Printed for Muncherjee Hormuşjee Cama.
- Bloch, (1910), “One the Iranisation of Nomadic Elements”, *ntroduction a l'histoire des Mongols*, Leyden.
- Blockley, R. C., (1983), *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire Eunapius Olympiodorus, Priscus and Malchus*, Redwood Burn Ltd., Liverpool.
- Bondarî, (1999), *Irak ve Horâsân Selçukluları Tarihi*, Terc. Kivameddin Burslan, TTK Yay., Ankara.

- Bosworth, C. E., (1970), "Dailamis in Central Iran: The Kâkûyîds of Jibâl and Yazd", *Journal of the British Institute of Persian Studies*, Vol. 8, ss. 73-95.
- Bosworth, _____, "Ilek-Khans ou Karakhanides, *EI* (Fr.), III, s. 1142.
- Bosworth, _____, (1964), "On The Chronology of Ziyârîds In Gurgan and Tabaristan", *Der Islam: Journal of The History and Culture of the Middle East*, 40/1, ss. 25-34.
- Bosworth, _____, (1971), "The Banû İlyâs of Kirman (320-357/932-968)", *Iran and Islam*, In Memory of The Late Vladimir Minorsky, Edinburg.
- Bosworth, _____, (1976), "The Kûfichîs or Qufs in Persian History", *IRAN, Journal of The British Institute of Persian Studies*, XIV, London-Tehran.
- Bosworth, _____, (1968), "The Political and Dynastic History of Iranian World (A. D. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran*, V, Cambridge University Press, ss. 202-211.
- Bosworth, _____, (1975), "The Tâhirîds and Saffârîds", *The Cambridge History of Iran*, IV, Cambridge.
- Bosworth, _____, (1980), *The Islamic Dynasties*, Edinburg.
- Bosworth, _____, (1970), "Dailamis In Central Iran: Kâkûyîds of Jibal And Yazd", *Iran Journal of The British Institute of Persian Studies*, Vol.VIII, British Institute of Persian Studies Published, London.
- Bosworth, _____, (2005), *Doğuştan Günümüze İslâm Devletleri Devletler, Prenslıklar, Hânedanlıklar Kronolojik Soy Kütüğü*, Terc. Hande Canlı, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Bosworth, _____, (2007), "The Tâhirids and Saffarids", *The Cambridge History of Iran*, IV, Ed. R. N. Frye, Cambridge University Press, Cambridge.
- Bosworth, _____, (1977), "The Banû İlyâs of Kirman (320-357/932-968), *The Medieval History of Iran, Afghanistan and Central Asia*, Variorum Reprints, London.
- Bosworth, _____, (1969), "The Iranian World (A.D. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran*, V, Cambridge.
- Bosworth, _____, (1996), *New Islamic Dynasties A Chronological and Genealogical Manual*, Edinburg.
- Bowen, Harold, (2010), "Bazı Erken Dönem Selçuklu Vezirleri Hakkında Notlar", Terc. Mustafa Alican, *Journal of History School*, S. 8, ss. 141-149.

- Boyle, J. A., (1968), "The Saljuq and Mongol Periods", *The Cambridge History of Iran*, S. 5, Cambridge University Press.
- Bozkurt, Nahide, (2004), "Memûn", *DİA*, XXIX, İstanbul, ss. 101,104.
- Brehier, Louis, (1969), *Le monde Byzantin: Vie et mort de Byzance*, Paris.
- Bretschneider, E., (1888), *Mediaeval researches from Eastern Asiatic Sources*, I, London.
- Brossius, Maria, (2006), *The Persians*, Routledge Published, New York.
- Bryennios, Nikephoros, (2008), *Tarihin Özü*, Terc. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Bulduk, Abdülğani, (2004), *El-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*, Haz. Mustafa Öztürk-İbrahim Yılmazçelik, Fırat Üniversitesi Orta doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ.
- Bulliet, Richard, (1972), *The Patricians of Nishapur: A Study in Medieval Islamic Social History*, Cambridge.
- Bulut, Faik, (2014), *Horâsân Kimin Yurdu?*, Berfin Yay., İstanbul.
- Busse, Heribert, (1988), "Büveyhiler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, V, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul.
- Busse, _____, (1975), "Iran Under The Bûyids", *The Cambridge History of Iran: The Period From The Arab Invasion to The Saljuqs*, IV, Cambridge University Press.
- Bünyadov, Ziya, (2017), *Azerbaycan Atabegleri Devleti*, Teas Yayıncılık, İstanbul.
- C. Levi Della Vida, (1997), "Nümeyr", *DİA*, IX, Eskişehir, s. 373.
- Caferoğlu, Ahmet, (1968), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul.
- Cahen, Claude, (1991), "Diyarbakir", *EI2*, II, Leiden, s. 343
- Cahen, _____, (1992), *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, Terc. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, TTK Yay., Ankara.
- Calmard J., "Kum", *EI²* (Fr.), V, ss. 369-373.
- Canard Marius, *Historie de la Dynastie des H'amdanides de Jazira et de Syrie*, Paris 1953.
- Canard/Cahen, "Diyar-ı Mudar", *EI2*, II, s. 357.

- Cedrenos, Georgios, (1839), *Historiarum Compendium*, II, Neşr. Ve Lat. Terc. Immanuele Bekkero, Academiae Litterearum Regiae Borussicae, Bonnae.
- Celal, Vahit,(2014), “Mâverâünnehir’de IX-XII Yüzyıllarda Felsefî Düşüncenin Yaygınlaşması”, *International Journal of Science Culture and Sport*, July, ss. 798-804
- Cengiz, Osman, (2010), *Makrîzî’nin İmtâu’l-Esmâ İsimli Eseri*, , Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Chalandon, (1910), “Essai sur le regne d’Alexis ler Comnene (1081-1118)”, *Publies par la Societe de l’ecole des Chartes*, Paris.
- Chavannes, Edouard, (1903), *Document sur Les Tou-Kiue Turcs Occidentaux*, Paris.
- Christensen Arthur, (1958), *İran der Zeman-ı Sâsânîyan*, Terc. Reşid Yasemi, Tehran.
- Ciner, Osman, (2018), *El-Makdisî’nin Ahsenü’t-Tekâsîm Fî Ma’rifeti’l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercümesi*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Cöhce, Salim, (2002), “Hindistan’da Kurulan Türk Devletleri”, *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Cunningham, A., (1894), *Later Indo-Scythians -Ephthalites or White Huns-*, Vol. XIV, seri III, London, ss.70-78.
- Cüzcânî, (1970), *Tabakât-ı Nâsirî*, I, Terc. H. G. Raverty, New Delhi.
- Çakır, Memet Saki, (2020), “Horâsân Tasavvufu’nun Averaünnehir’e Yayılışı Hâtem el-Esam ve Ebu Turâb en-Nahşebî’nin Mâverâünnehir’e Tesirleri”, *Uluslararası İlim Membaı Mâverâünnehir Sempozyumu Bildirileri*, Aralık, ss. 113-120.
- Çamyar, Selahattin, (1988), *Ya’kubi ve Tarihçiliği*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Çelebi, İlyas, (2020), “Mu’tezile”, *DİA*, XXXI, ss. 391-401.
- Çelik, Aydın, (2010), “Deylem’de İslâmîyetin Yayılması ve Zeydîler”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, VII, S. I, Elazığ, ss. 19-37.
- Çetin, Osman, (1998), “Horâsân”, *DİA*, XVIII, İstanbul, ss. 234-241.

- Çetin, Seyfettin, (2014), *Yâkût el-Hamevi'nin Mü'cemü'l-Büldân'ında Kürdler*, Pak Ajans Yayıncılık, İstanbul.
- Çevik, Adnan, (2009), "X-XIV. Yüzyıl İslâm Coğrafyacılarına Göre; el-Cezîre ve İdari Taksimatı", *Osmanlı Araştırmaları*, XXXIII, İstanbul, ss. 35-64.
- Çubukçu, İbrahim Agâh, (1986), "Bîrunî", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, XXVIII/1, ss. 89-95.
- Daftary, Farhad, (2007), *The Ismailis Their History and Doctrines*, Cambridge University Press, Cambridge 2007.
- Dalkılıç, Mehmet, (2012), "Buhara'nın İslâmlaşmasında Kuteybe b. Müslîm'in Rolü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, V/23, ss. 149-156.
- De Lacy O'leary, (1959), *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, trc. Yaşar Kutluay-Hüseyin Yurdaydın, Ankara.
- Defremery M., (1848), *Memoire Sur La Famille Des Sadjides*, Imprimerie Royale, Paris.
- Degener, Gesine, (1987), *Das Emirat der Beni Ukeyl, Eine Untersuchung zum Zerfall des Abbâsîdischen Kalifats und zur Beduinisierung des Fruchtbaren Halbmonds*, Doktora Tezi, Göttingen.
- Demirci, Mustafa, (2019), "Tikrît", *DİA*, II (3.Basım), Ankara, s. 598-600.
- Dihhudâ, Ali Ekber, (1377 hş.), "Deylem", *Lugatnâme-yi Dihhudâ*, Haz. Muhammed Mu'in-Seyyid Ca'fer Şehîdî, Müessesesi-i İntişârât ve Çap-i Dânişgâh-i Tahran, VIII.
- Divitçioğlu, Sencer, (2000), *Oğuz'dan Selçuklu'ya (Boy, Konat ve Devlet)*, İstanbul.
- Doğan, Hakan, (2011), *Siyasetname Özelliği Taşınması Yönüyle Ravendî'nin Râhatü's-Südûr ve Ayetü's-Sürûr'u*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- Doğan, İsa, (1997), "Hasan el-Utrûş", *DİA*, İstanbul, XVI, s. 356.
- Donaldson, Dwight M., (1933), *The Shi'ite Religion a History of İslâm in Persia and Irak*, Luzac Company, London.
- Dursun Ali, Akbulut, (1984), "Arap Fütûhatına Kadar Mâverâünnehir ve Horâsân'da Türkler", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi*, Erzurum.

- Eberhard, W., (1942), “Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti”, *Türkiyat Mecmuası*, Terc. Mecdut Mansûroğlu, VII-VIII/1, ss 125-191
- Eberhard, _____, (1996), *Çin'in Şimal Komşuları*, Terc. Nimet Uluğtuğ, TTK Yay., Ankara.
- Ebi Sa'd Abdü'l Kerim Sem'ânî, (1980), *el-Ensâb*, Neşr. M. E. Demec, VIII, Beyrut.
- Ebied R. Y.-Wickham L. R., (1970), “Al-Ya'kûbî's Account of the Israelite Prophets and Kings”, *Journal of Near Eastern Studies*, XXIX/2, s. 80-98.
- Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Miskeveyh, (1920), *Kitâbü Teccâribü'l-Umem: The Eclipse of the Abbâsîd Caliphate*, II, Neşr. Ve Terc. H. F. Amedroz, Oxford.
- Ebû Alî Ahmed b. Ömer b. Rüste, (2017), *el-A'lâku'n-Nefîse*, Terc. Ali Fuat Eker, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî, (2014), Tarih-i Buhara, Tanıtım: Cüneyt Güneş, *History Studies International Journal of History*, VI/1, ss. 199-202.
- Ebû Mansûr Se'âlebî, (1956), *Yetîmetü'd-Dehr fî Mehâsini Ehli'l-Asr*, IV, Neşr. M. Muhyü'd-Dîn Abdü'l-Hamîd, Mektebetü't-Ticâriyye el-Kübrâ, Kahîre.
- Ebu Ubeydullah b. Abdilaziz b. Muhammed el-Endelusî el-Bekrî, (1992), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, I, Daru'l-Garbi'l-İslâmî.
- Ebu'l-Hasan Habib el-Maverdi, (2018), *el-Ahkâmü's-Sultaniye*, Çev. Ali Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul.
- Ebu'l A'lâ Mevdudî, (1971), *Selçuklular Tarihi*, Terc. Ali Genceli, Ankara.
- Ebu'l Farac, (1999), *Abû'l-Farac Tarihi*, I, Terc. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yay., Ankara.
- Ebu'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdulkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, (1997), *es-Sülûk liMa'rifeti Düveli'l-Mülûk*, I, Neşr. Muhammed Abdülkadir Ata, Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, Beyrut.
- Ebu'l-Fidâ İsmail b. Muhammed b. Ömer, (1840), *Takvim el-Buldân*, Neşr. M. Le Baron Mac Guckin De Slane, A L'imprimerie Royale, Paris.
- Ebû'l-Fidâ, (1317), *el-Muhtasâr fî Ahbarü'l-Beşer*, I, Neşr. Mahmûd Deyyûb, Dârü'l-Kütübi'l- İlmîyye, Beyrut Lübnan.

- Ebû'l-Fidâ, (2017), *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, Terc. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul.
- Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime Türklerin Soy Kütüğü*, Haz. Muharrem Ergin, Tercüman Yayınları
- Ebû'l-Hayr Zerkûb-i Şirazî, (1357 hş.), *Şirâznâme*, Neşr. Behmen Kerimî, Tahran.
- Ebu'l-Hüseyin el-Malatî, (1388/1968), *et-Tenbih ve'r-red*, Neşr. M. Zâhid Kevserî, Bağdâd-Beyrut.
- Ebu'l-Qasem Furuzanî, (1394 hş.), *Selcuqiyan az Aqaz te Fercam*, Tahran.
- Efdâleddîn Ebû Hamîd Kirmânî, (1373), *Selcûkîyân-i Guz der Kirmân*, İntişârât-ı Kureş, Tahran.
- Efdâleddîn Kirmânî, (1326 hş.), *Bedâyü'l-Ezmân*, Neşr. Mehdi Beyânî, İntişârât-ı Dânişgâh-i Tahran, Tahran.
- Efdâleddîn Kirmânî, (1311 hş.), *Kitâb-i İkdü'l-ülâ Li'l-mevkifi'l-'alâ*, tashih ve ihtimâm Alimuhammed 'Âmirî-i Nâ'imî, Tahran.
- Eker, Süer, (2012), "Orta Asya'nın Gizemli Halkı': Soğdlular Soğd ve Soğdca", *Türkbilig*, S. 24, ss.77-92.
- el-Azimi, (2006), *Azîmî Tarihi*, Terc. Ali Sevim, TTK Yay., Ankara.
- _____, (1984), *Târîhu Hâleb*, thk. İbrahim Ze'rûr, Dimaşk.
- el-Belâzurî, (1987), *Fütuhu'l-Büldan*, Terc. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîh-i Taberî*, Neşr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Beyrut ts.
- el-Hüseyinî, (1943), *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Terc. Necati Lügal, TTK Yay., Ankara.
- el-Kalkaşandî, (1984), *Nihâyetu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, Beyrut.
- el-Khowarezmî, (1895), *Mafâtîh al-olum*, Neşr. G. van Vloten, E.J. Brill, Leiden.
- el-Mesûdî, (2018), *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*, Terc. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- el-Müeyyed fid-Dîn, (1949), *Divânü'l-Müeyyed*, Tahk. Muhammed Kamil Hüseyin, Dârü'l-Kitabü'l-Mısriyye, Kahîre.

- Enoki, Kazuo, (1959), “On the Nationality of the Ephthalites”, Ed. Sei Wada, *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, No. 18, Tokyo.
- Erol, Burak Gani, (2020), “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Zamanında Hac, Hac Emirliği ve Hac Menzilleri”, *I. Uluslararası Selçuklu Tarihi Coğrafyası Sempozyumu*, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya, ss. 373-396.
- Eraslan, Kemal, (1989), “Ahmet Yesevi’nin Hayatı”, *Türk Edebiyatı*, Ekim.
- Ergin, Muharrem, (2003), *Orhun Âbideleri*, Hisar Yayınları, İstanbul.
- Erkoç, Hayrettin İhsan, (2021), *Yenisey’den Seyhun’a Türkler*, Kültür Bakanlığı Yayıncılık, İstanbul.
- Ersan, Mehmet, (2007), *Selçuklular Zamanında Anadolu’da Ermeniler*, TTK Yay., Ankara.
- Esin, Emel, (1979), “Şûliler: İslâm ile karşılaşan ilk Türkler”, *İTE Dergisi*, VII/3-4, İstanbul, ss. 31-84.
- Es-Seâlibî, (1900), *Ğurer ahhâr Mülûk’ül-Fars ve Sîrehum*, Neşr. H. Zotenberg, University of Toronto Libraries,.
- Eş-Şeyhü’l-Mekin Circis b. el-Amîd, (2009), *Tarihü’l-Mekîn Tarihü’l- Müslîmîn min Sâhibi Şeri’âti’l-İslâm Ebî’l-Kâsım Muhammed hatte ed-Devleti’l-Atabekiyye*, thk. Ali Bekr Hasan, Kahîre.
- Etheredge Laura, (2010), *Islamic History*, Britannica Educational Publishing, New York.
- Evliyâ Çelebi, (2010), *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, IV/2, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Fakîhî Ali Asgar, (1357 hş.), *Âl-i Büveyh ve Ovvâ-yi Zamân-i İşân bâ Numûdrâzî ez Zindegî-yi Merdom-i der Ân Asr, İntişârât-i Sebâ*.
- _____, (1350 hş.), *Târîh-i Câmî’i Kum*, I, Kum.
- Farmer H. G., (1928), “İbn Hurdadbih on Musical Instruments”, *Journal of the Royal Asiatic*, III, , ss. 508-518.
- Fasîhî, (1340), *Mücmel-i Fasîhî*, II, erişim: persianbooks2.blogspot.com
- Fayda, Mustafa, (1992), “Becîle”, *DİA*, V, İstanbul, s. 287.
- Fayda, _____, (1991), “Benî Âmir b. Sa’saa”, *DİA*, III, İstanbul, s. 67.
- Fayda, _____, (2009), “Sâmerrâ”, *DİA*, XXXVI, İstanbul, s. 70-71.

- Fidan, Ayşe Gül, (2016), “Zahîru’ d-din Nîşâbüri’nin Selçuknâmesi ve Dil ve Üslup Özellikleri Üzerine Bir İnceleme”, *Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Dergisi*, LVI/2, Ankara, ss. 465-474.
- Firdevsi, (1994), *Şehnâme*, Terc. Necati Lügal-Kenan Akyüz, II, MEB Yayınları, Ankara.
- Frye R. N., (1986), “Bawand”, *EI*, I, Leiden, ss. 11-10.
- Frye, _____, (1975), “The Sâmanîds”, *The Cambridge History of Iran*, IV, London, ss. 136-161.
- Frye, _____, (2009), *Orta Asya Mirası*, Terc. Füsün Tayanç-Tunç Tayanç, Arkadaş Yay.
- Gaffâri, *Târîh-i Cihân Ara*, Kitab Furûşî-i Hafız, Tahran ty.
- Galip, İsmâil, (1895), *Müze-i Hümayûn Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmîyye Kataloğu: Sâsâniyân ve Bizantin Tarzındaki Sikkeler, Hulefây-ı Emeviyye ve Abbâsiyye Meskûkâtı, Fûrû-ı Abbâsiyye’den Benî Tolun, Benî İhşîd, Âl-i Sâmân, Benî Hamdan, Âl-i Büveyh, Benî Mervân Meskûkâtı*, Mihran Matbaası, Konstantiniye (1312).
- Garthwaite, Gene R., (2005), *The Persians*, Blackwell Publishing.
- Genç, Reşat, (1973-1975), “Kaşgarlı Mahmûd’a Göre XI. Yüzyılda Türk İllerinin Siyasi ve Etnik Durumu”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Ankara, ss. 176-213.
- Gençtürk, Cihan, (2021), *İran Büveyhîleri (322-448/934-1056)*, Fenomen Yayınları, Ankara.
- Gerdizi, (1363 hş.), *Zeynü’l-Ahbâr*, Neşr. Abdülhay Habîbî, Dünya Kitap, Tahran.
- Gerdîzî, (2022), *Zeynü’l-Ahbâr, Tâhirîler, Saffârîler, Sâmanîler ve Gazneliler*, Terc. Filiz Akçay, Gece Kitaplığı, Ankara.
- Ghirshman R., (1948), “Les Chionites- Hephthalites”, *Institut Français d’Archéologie Orientale*, Cairo.
- Gibb H. A. R., (1923), *The Arab Conquests in Central Asia*, The Royal Asiatic Society, London.
- Gibb, Hamilton Alexander Roskeen, (2005), *Orta Asya’da Arap Fetihleri*, Terc. Hasan Kurt, Çağlar Yayınları, Ankara.
- Gibbon, Edward, (2013), *The Decline and Fall of the Roman Empire*, Vol. II, Chapter XXVI, Philadelphia.
- Gilliot Cl., (2002), “Yakût al-Rûmî”, *EI²*, XI, E.J. Brill, Leiden, ss. 264-266
- Goeje, Michael Jan de, (1870), *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, Leiden.

- Golden, Peter B., (2006), *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Terc. Osman Karatay, Karam, Çorum.
- Govern Montgomery Mc, (1939), “The Early Empire of Central Asia, Chapter 18, Chapelhill.
- Gömeç, Saadettin, (2010), “Terken Unvanı Hakkında”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, II/17, ss. 107-114.
- Gömeç, _____, (2013), “Türk Tarihinde Kıpçaklar”, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Ankara, ss. 1-29.
- Guedy David Durand, (2010), *Iranian Elites and Turkish Rulers a History of İsfâhân in the Saljuq Period*, New York.
- Gumilev L. V., (2003), *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, Türkçe Terc. Ahsen Batur, İstanbul.
- Gümüş, Ercan, (2012), “İbnü'l-Ezrâk ve Eseri ‘Meyyâfarıkîn ve Âmid Tarihi’ Üzerine Türkiye’de Yapılan Çalışmalar Işığında Bir Değerlendirme, *e-Şarkiyât İlmi Araştırmalar Dergisi*, S. VII, Diyarbakır.
- Günaltay, M. Şemseddin, (1991), *İslâm Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihleri*, Endülüs Yayınları, İstanbul.
- Gündüz, Ahmet, (2010), “Şehrizûr”, *DİA*, XXXVIII, ss. 473-475.
- Güner, Ahmet, (1992), *Büveyhîler’den Adudüddeve ve Dönemi (338-372/949-983)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir.
- Güner, _____, (2004), “Hamza el-İsfâhânî ve Büveyhîler ”, *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. XX, İzmir, ss. 3-27.
- Güner, _____, (2001), “Karîniler”, *İA*, XXIV, ss. 493-495
- Gürcistan Tarihi*, (2003), Haz. Erdoğan Merçil, TTK Yay., Ankara.
- Gürgânî Fahreddin, (2013), *Vis u ramin*, Terc. Mehmet Kanar, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Hac Mirzâ Hasan Hüseyinî Fesâî, (1378), *Farsnâmeî Nâsirî*, Neşr. Mansûr Restgâr Fesâî, I, Tahran.
- Haigh T. W., “Salgurlular”, *İA*, X, s. 125.
- Hâkim en-Nişâbüri, *Tarih-i Nişâbüri*, trc. Muhammed b. Hüseyin Halife-i Nişâbüri, İbn-i Sina Kütaphanesi, Tahran.

- Hamdullah Mustawfi-i Qazwini, (1913), *The Tarikh-ı Guzida*, Trans. Edward G. Browne, Brill, London.
- Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, (1364), *Târîh-i Güzîde*, Neşr. Abdülhüseyin Nevâyî, İntişârât-ı Emîr-i Kebir, Tahran.
- Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, (2018), *Târîh-i Güzîde*, Terc. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara.
- Hamilton J., (1962), “Toquz-Oguz et on-Oygur”, *Journal Asiatique*, MDCCCCXLII, Paris, ss. 23-63
- Hamza b. el-Hasan el-İsfahânî *Târîhu Sinî Mülûki'l-arz ve'l Enbiyâ*, Dârü'l-Mektebetü'l-Hayât, Beyrut.
- Hamza, Muharrem, (2008), *Hamdullah Müstevfî-i ve Eseri “Nüzhet'ül-Kulûb”*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van.
- Hândmîr, *Hûlasatü'l-Ahbâr*, Ayasofya K 3190.
- Hândmîr, (1380), *Târîh-i Habîbi's-Siyer*, II, Muhammed Debîr Siyâki.
- Hartmann R., (1970), “Belh”, *İA* (MEB), II, İstanbul, s. 485.
- Hasan b. Ahmed Mühellebî, (2006), *Kitâb el-Azîzî el Mesâlik-i Memâlik*, Camîyü'l-Hukuk Mahfûze, Dımaşk.
- Hasan b. Muhammed Qummî, (1934), *Ta'rih-i Qumm*, ed. Jalâl al-dîn Tihriânî, Tahran.
- Hasan Hasan İbrahim, (1981), *Tarihu'd-Devleti'l-Fâtûmiyye*, Kahîre, s. 378-379.
- Hasan-ı Yezdî, *Camîü't-Tevârîh-i Hasenî*, Fatih 4307.
- Hatiboğlu İbrahim, “İbnü'l-Cevzî Ebü'l-Ferec”, *DİA*, XX, s. 543.
- Hekim Ahmed Huşnâv, (2009), *El-Kürd ve bilâduhum inde'l-buldâniyin ve'r-rihâlatü'l-Müslimin h. 232-626/846-1229*, Dımaşk.
- Heredotos, (1973), *Heredot Tarihi*, Terc. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Hindüşâh b. Sancar Nahcûvânî, (1357), *Tecârîbü's-Selef der Tevârîh-i Hulefâ ve Vüzerâ-i İşân*, Neşr. Abbas İkbâl, Kitâbhâne-i Tahûrî, Tahran.
- Hizmetli, Sabri, (2000), “İbnü't-Tıktaka”, *DİA*, XXI, İstanbul, ss. 232-233.
- Honigman, (1970), *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Terc. Fikret Işıltan, İstanbul.

- Horne Charles F., (1917), *The Karnamak-e Ardeshir-e Papakan, Chapter V, The Sacred Books and Early Literature of the East*, New York.
- Hourani Albert, (2010), *A History of the Arab Peoples*, Faber and Faber, Oxford.
- Houtsma M. TH., (1889), *Recueil de Textes Relatifs a L'Histoire des Seljoucides*, II, Lugdini Batavorum, E. J. Brill.
- Houtsma, (1885), “Zur Geschichte der Selgugen von Kermân”, *ZDMG*, XXXIX, Leipzig.
- Huart CI., (1922), “Les Mosâfirides de L'Adherbaidjân”, *A Volume of Oriental Studie Presented To Edward G. Browne*, Cambridge University Press,.
- Huart, _____, (1922), *Les Mosafirides de l'Adherbaidjan*, Jubilee de E. G. Browne, Cambridge.
- Huart, _____, “İbnü't-Tiktaka”, *İA*, V, ss. 874-875.
- Huncan, Ömer Soner, (2010), “Tamgaç Han”, *DİA*, XXXIX, ss. 556-557.
- Huncan, _____, (2011), *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Hurdâzbîh, (1889), *Mesâlik'ül- Memâlik*, Neşr. M. J. De Goeje, E. J. Brill Leyden.
- Hüseyin Ali ed-Dakûkî, (1998), “Hîre”, *DİA*, XVIII, İstanbul, ss. 122-124.
- Hüseyin Emîn, (1965), *Târîhu'l- 'Irâk fi'l- 'Asri's-Selcûkî*, el-Mektebetü'l-Ehliyye, Bağdâd.
- Hüseyinkulî Sotûde, (1346), *Târîh-i Âlî Muzaffer*, II, İntişarât-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahran.
- İbn Battûta, (2000), *İbn Battûta Seyahatnamesi*, I, Terc. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- İbn Haldûn, (2001), *el-İber*, III, Neşr. Halil Şehhade-Süheyl Zekkar, Darü'l-Fikr, Beyrut.
- İbn Haldûn, (1383), *el-İber*, IV, Terc. Abdülmuhammed Ayetî, Pejûheşgâh Ulûm-i İnsanî u Mütâlât-i Ferhengî, Tahran.
- İbn Hallikan, (1843), *Bibographical Dictionary*, II, Trans. D. Slane, Paris.
- İbn Havkal, (1800), *Mesâlik ve'l Memâlik, The Oriental Geography*, Trans. William Ouseley, Oriental Press, London.

- İbn Havkal, (2017), *Sûrat el-Arz 10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Terc. Ramazan Şeşen, Yediyepe Yayınları, İstanbul.
- İbn Hawqal, (1873), *Kitab Sûrat al-ard*, Ed. M. J. De Goeje, II, BGA, Leiden.
- İbn Hawqal, (1989), *Sharq al-Andalus*, VI, Alicante, s. 23-32.
- İbn Hazm, (1938), *Cemheretü Ensâbu'l-Arab*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.
- İbn Hurdâzbîh, (1371), *Mesâlik-i Memâlik*, Farsça Terc. Saîd Khakirend, Mirâs Milel, Tahran.
- İbn Hurdâzbîh, (2008), *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Terc. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- İbn İsfendiyâr, (2004), *Târîh-i Taberistân*, I, Terc. Ahmed Muhammed Nadî, Meclîs-i Ali's-Sekâfet, Kahîre.
- İbn İsfendiyâr, (1905), *Tarih-i Tabaristan: An Abridged Translation of History of Tabaristan*, Trans. Edward Browne, II, Brill, Leiden.
- İbn Kesîr, (1994), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Terc. Mehmet Keskin, I-XV, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- İbn Mâkûlâ, (1962), *el-İkmâl fî Refi'l-irtiyâb Ani'l-mü'telif ve'l-Muhtelif fî el-Esmâ ve'l-Künâ ve'l-Ensâb*, I, Neşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, Dâiretü'l Maârifî'l Osmâniyye, Haydarâbâd
- İbn Miskeveyh, (1424), *Tecâribü'l-Ümem ve Teâkübü'l-Hümem*, Tahk. Said Kesrevî Hasan, IV, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut Lübnan.
- İbn Şeddâd, (1978), *el-Alâkü'l-Hatîre fî Zikri Ümerâ's-Şâm ve'l-Cezîre*, III, Tahk. Yahya Abbâre, Vezâretü's-Sekâfe ve İrşâdü'l-Kavmî, Dimaşk.
- İbn Tağrıberdî, (2013), *en-Nücümü'z-Zahire*, Terc. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, s. 10.
- _____, (1935), *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kahire*, V, Kahire.
- İbn Vâsıl, (1953), *Müferricü'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, Tahk. Cemâleddîn eş-Şeyyâl, I, Kahîre.
- İbnü'd-Devâdârî, (1380/1961), *Kenzü'd-dürer*, VI, Neşr. Selâhaddin el-Müneccid, Wiesbaden-Kahîre.
- İbnü'l Fakîh, (1966), *Kitâbü'l-Buldân*, Neşr. Y. El-Hâdî, Dârü Âlemi'l-Kütüb, Beyrut.
- _____, (1885), *Muhtasar Kitâbü'l-Büldan*, Edit: M. J. De Goeje, Leiden.

- İbnü'l-Adîm, (2011), *Zübdetü'l-Haleb min Târîh Haleb'de Selçuklular*, Terc. Ali Sevim, TTK Yay., Ankara.
- _____, (1996), *Zübdetü'l-Haleb min Târîh Haleb*, Tahk. Halil el-Mansûr, Darü'l-Kitabü'l-İlmiyye, Beyrut Lübnan.
- İbnü'l-Cevzî, (1992), *El Muntazam Fi Tarihil Müluk Vel Ümem*, XV, Tahkik: Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan 1412.
- _____, (2005), *el-Muntazam fî tarihi'l-mülûk ve'l-ümem*, Terc. Ali Sevim, Makaleler, Berikan Yayınevi, Ankara.
- İbnü'l-Esîr, (1995), *El-Kâmil fi't-Târîh*, Arapça Neşr. A. El-Kâdî, VIII, Beyrut.
- _____, (1987), *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Tarih*, Terc. Ahmet Ağrakça-Abdülkerim Özeydın, I-XII, Bahar Yayınları, İstanbul.
- _____, (1963), *Târîhü'l-Bahîr fî Devletü'l-Atabekiyye*, Abdülkadir Ahmed Tâlimât, Darü'l Kütübe'l Medineti'l Kahîre, Kahîre.
- İbnü'l-Ezrâk, (1975), *Tarihü'l Meyyâfârikîn ve Amed, Mervânî Kürdleri Tarihi*, Terc. Mehmet Emin Bozarslan, İstanbul.
- İbnü'l-Kalânîsî, (1908), *Zeyl'ü-Tarîh-i Dimaşk*, Neşr. H. F. Amedroz, Catholic Press, Beyrut.
- İbnü'l-Ümrânî, (1419), *el-İnbâ fî Târîhü'l-Hulefâ*, Tahkik: Kâsım es-Sâmraî, Dârü'l-Mâfâk el-Arabiyyet, Kahîre.
- İbnü't Tiktaka, (2006), *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258)*, Terc. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, (1970), *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, I, MEB, İstanbul.
- İbrahim b. Muhammed el-İstahrî, (1927), *Mesâlikü'l-memâlik*, Neşr. M. J. De Goeje, E. J. Brill, Leiden.
- İhsanoğlu E.-Şeşen Ramazan, (2000), *İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap İlişkileri*, İslâm Tarih, Kültür ve Sanat Araştırma Merkezi, İstanbul, s. 23-25.
- İkbal, Abbas, (1347), *Tarih-i Mufassal İran ez Sadr-ı İslâm ta İnkıraz-ı Kaçariyye*, Tahran.

- İkbâl, _____-Âştîyanî Pîrnîya, (1385), *Târîh-i Kâmil-i İran (ez Guzeşte ta be İmrûz)*, be ihtimâm-i Saîd Kâânî, II, İntişârât-ı Gülisân-ı Şâiran, Tahran, s. 579.
- İmam Zahîru'd-din Nîşâbûrî, (1332), *Selçukname*, Haz. Ebû Hamid Muhammed b. İbrahim, Çâphâne-i Hâver, Tahran.
- İnâyetullâh Mecîdî, (1392 hş.), “Cestânîyân”, *DMBİ*, Tahran, XVIII, s. 122.
- İpek, Ali, (2008), “Sacoğulları”, *DİA*, XXXV, İstanbul, ss. 364-366.
- İskender b. Keykâvus, (1335), *Kâbûsnâme*, I, Tashih ve Mukaddime: Emin Abdülmecid Bedevi, Çâphâne-i Ateşgede, Tahran.
- İzgi Cevat, “İbnü'd-Devâdâri”, *DİA*, XXI, s. 11-12.
- İzgi, _____ “Kazvîni Zekeriyâ b. Muhammed”, *DİA*, XXV, s. 160.
- İzgi, Özkan, (1977), “Kuruluş Devrinde Uygurlar'ın Kitanlar'a Tesirleri ve Uygur, Gazne, Kitanlar Arasındaki Münasebetler”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 7-8, İstanbul, ss. 7-16.
- Jacut's Geographisches Wörterbuch*, (1866-1873-1924), Neşr. F. Wüstenfeld, I-VI, Leipzig.
- James, Boris, (2007), “The tribal territory of the Kurds through Arabic medieval historiography”, *Middle East Studies Association (North America) Gathering Panel: “Before Nationalism: Land and Loyalty in the Middle East”*, Montreal : Canada, ss.1-12.
- Kadı Nasireddîn Beyzâvî, (1382), *Nizâmü't-Tevârîh*, Neşr. Mahmûd Afşar, Tahran.
- Kafesoğlu, İbrahim, (1977), “Kavurd”, *İA MEB*, VI, İstanbul, s. 456
- Kafesoğlu, _____, (1997), “Nizâm'ül-Mülk”, *İA*, IX.
- Kafesoğlu, _____, (1958), “Selçuk'un Oğulları ve Torunları”, *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, S. 13
- Kafesoğlu, _____, (2000), *Hârezmşahlar Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 2000.
- Kafesoğlu, _____, (1953), *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul.
- Kafesoğlu, _____, (2007), *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yay., İstanbul.
- Kamalova, Zebiniso, (2020), “Orta Asya'nın ‘Bin Şehir Ülkesi’: Baktria”, *JOTS*, I/4.

- Kanar, Mehmet, (2010), *Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul.
- Kapar, Mehmet Ali, (2020), “Abbâsî Halifelerinin Seçimi ve Türk Komutanların Rolü (750-892)”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S. 5, ss. 148-155
- Kapar, _____, (2003), “Lahmîler”, *DİA*, XVII, İstanbul.
- Kara, Adnan, (2022), “Maveraünnehr’in İslâmlaşma Süreci”, *ULUM Dini Tetkikler Dergisi*, S. 1, V, ss. 107-122
- Karaaslan, Nasuhi Ünal, (1997), “Hamdânîler”, *DİA*, XV, İstanbul, s. 446-447.
- Karaismailoğlu, Adnan, (1988), “Acem”, *DİA*, I.
- Kâşgarlı Mahmûd, (2005), *Divânû Lügâti't-Türk*, Terc. Seçkin Erdi-Serap Tuğba Yurteser, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Kaşgarlı Mahmûd, (1939), *Divânû Lügâti't-Türk*, Terc. Besim Atalay, I, Ankara.
- Kavakçı, Yusuf Ziya, (1976), *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâverâünnehir İslâm Hukukçuları*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Kaymak, Suat, (2014), *Abbâsî Halifesi el-Kaim Biemrillah ve Dönemi (1031-1075)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Kazvînî, (1919), *Nüzhetü'l-Kulûb*, İng Terc. G. L. Strange, E. J. Brill, Leyden.
- Keleş, Bahattin, (2016), “Talas Savaşı'nın Türklerin İslâmîyet'i Kabul Etmelerindeki Yeri ve Önemi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 225, Aralık, ss. 83-96.
- Keleş, Nevzat, (2016), *Şeddâdîler*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Kencetay, Dosay, (2012), “Hoca Ahmet Yesevi'nin Türk İslâm Anlayışındaki Yeri”, *Orta Asya'da İslâm*, I, Ankara-Türkistan, ss. 773-806
- Keykâvus b. İskender, *Kâbusname*, I, Terc. İlyasoğlu Mercimek Ahmed, Tercüman Yayınları.
- Kılıç, Hakan, (2019), *Kuruluşunda Sâmerâ Dönemine Kadar Abbâsî Devletinde Türk Komutanlar*, *Yüksek Lisans Tezi*, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kastamonu.
- Kırzioğlu, Fahrettin, (1970), “Selçuklular'ın Ani'yi Fethi”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, II, TTK, Ankara.

- Kırzioğlu, _____, (1992), *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, TTK, Ankara.
- Kırzioğlu, _____, (1970), “Selçuklular’ın Ani’yi Fethi”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, II, TTK, Ankara, ss. 111-139.
- Kirmânî, (1318 hş.), *Târîh-i Dûdmân-i Büveyh*, İntişârât-i Rûznâme-yi İrâdis, Kirmân.
- Kitapçı, Zekeriya, (1994), *Orta Asya’da İslâmîyetin Yayılışı ve Türkler*, Konya.
- Kitapçı, _____, (1988), *Türkistan’da İslâmîyet ve Türkler*, Nur Basımevi, Konya.
- Klengel H., (1966), “Lullubum. Ein Beitrag zur Geschchte der Altborderasiatischen Gebirgsvolker”, *Mitteilungen des Institute für Orientforschung*, XI, S. 3, ss. 349-371
- Koca, Salim, (2012), “Türk İslâm Devletleri”, *DİA*, XXXXI, ss. 480-482.
- Koca, _____, (1977), *Dandanakan’dan Malazgirt’e*, Giresun.
- Koçnev, B. D., (1985), “Nümizmatičeskie Materiali Dlya Harakteristiki Vzaimootnořeniy karahanidov i Buharskih Sadrov”, *Duhovenstvo i Političeskaya Jizni na Blijnem i Srednem Vostoke v Period Feodalizma*, Moskova, ss. 104-112
- Koçnev, _____, (2006), *Nümizmatičeskaya İstoriya Karachanidskogo Kaganata (991-1209)*, İzdatelsky Dom, Sofya.
- Konukçu, Enver, (1996), “Gazne”, *DİA*, XIII, İstanbul, ss. 479-480.
- Konukçu, _____, (1973), *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Yay. Sevinç Matbaası, Ankara.
- Konuş, Fazlı, (2006), *Selçuklular Bibliyografyası*, Çizgi Kitapevi, Konya, s. 16.
- Koyuncu, Mevlüt, (2008), “İlk İslâm Fetihleri Döneminde el-Cezîr Bölgesi ve İslâmlaşma Süreci”, *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, Vol 10, S. 1.
- Kök, Bahattin, (2003), “Samerra’nın Kuruluşu”, *Atatürk Üniversitesi İlahiat Fakültesi Dergisi*, S. 19, ss. 1-42.
- Köprülü, Fuad, (1987), “Halaç”, *DİA*, V/1, İstanbul.
- Köprülü, _____, (1925), “Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar”, *Türkiyat Mecmuası*, I, İstanbul.
- Köprülü, _____, (1981), *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara.

- Köymen, Mehmet Altay, (1992), *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, TTK, Ankara.
- Köymen, _____, (1989), *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, TTK, Ankara.
- Köymen, _____, (1962), “Anadolunun Fethi”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, II, Ankara.
- Köymen, _____, (1957), “Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Kuruluşu”, *DTCF*, XV, S. 1-3, Ankara.
- Köymen, _____, (1991), *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri.*, V, TTK, Ankara.
- Kramer, Joel L., (1986), *Humanism in the Renaissance of Islam*, Leiden.
- Kucur, Sadi S., (2005), “A Study On The Coins of Tughril Beg, The Sultan Of The Great Seljuqs”, *XIII. Congreso Internacional De Numismatica Madrid 2003 Actas-Proceedings-Actes*, Madrid.
- Kudâme b. Ca’fer, (1981), *el-Harâc ve Sinâ’atu’l-Kitâbe*, Thk. Muhammed Hüseyin ez-Zebidî, Bağdâd.
- Kudâme İbn Cafer, (2018), *Kitabü’l-Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, Terc. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Kurt, Hasan, (2010), “Tâhir b. Hüseyin”, *DİA*, XXXIX, İstanbul, ss. 399-400
- Kurt, _____, (2010), “Tâhiriler”, *DİA*, XXXIX, Ankara, ss.403-404
- Kurtuluş, Rıza, “İbn İsfendiyar”, *DİA*, XX, s. 93
- Kurtuluş, _____, (2022), “Keykâvus b. İskender”, *DİA*, XXV, ss. 356-357.
- Kuşçu, Ayşe Dudu, (2017), *Selçuklu Tarihçiliği’ne Başlarken*, Nemettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları, Konya.
- Kutlu, Sönmez, (2002), “Kerrâmiye”, *DİA*, XXV, İstanbul, s. 294-296
- Lambton, (2000), “İlât”, XXII, ss.76.
- Laszio, F., (1950), “Dokuz Oğuzlar ve Gök Türkler”, Trc. Hasan Eren, *Belleten*, XIV/53, Ocak, ss. 37-43
- Laurent Jean, (1913), *Byzance et les Turcs Seldjucides dans l’Asie occidentale jusqu’en 1081*, Paris, Nancy.

- Lebedev V. P.- D. B. Markov-A. A. Koyfman, (2006), *Monetnoe Delo i Monetnoe Obraşçenie Gandjiyskogo Emirata Şaddadidov (cer. X-X vvr.)*.
- Lendering, (2009), *Büyük İskender*, Terc. Burak Sengir, Kronik Kitap, İstanbul.
- Lewis, Bernard, (2005), *Haşîşiler*, Terc. Kemal Sarısözen, İstanbul.
- Litvinsky B. A., (1996), “The Hephthalite Empire”, *History of the Civilizations of Central Asia*, III, Paris, s. 135.
- Lowick N. M., (1970), “Seljuq Coins”, *Numismatic Chronicle*, Sevent Series, Vol. 10.
- Lütfullah, Hünerfer, (1994), *Râhniümâ-yi İsfâhân, Sâzmân-ı Celb-i Seyyâhân, İsfâhân*.
- Maalouf, Amin, (1998), *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, Terc. M. A. Kılıçbay, Telos Yayınları, İstanbul.
- Macoudi, (1877), *Les Prairies D’or*, I-IX, ed. C. Barbier de Meynard-Pavet De Courteille, Paris.
- Madelung, Wilferd, (1987), *Arabic Texts Concerning the History of the Zaydi İmams of Tabaristan, Daylaman ve Gilan*, Beyrut.
- Madelung, _____, (1987), *el-Âsârü’l-bâkiye ‘ani’l-kurûni’l-hâliye Taberistan ve Deylemân ve Cîlân*, Beyrut.
- Madelung, _____, “Dabuyids”, *Encyclopaedica Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/dabuyids-the-dynasty-of-espahbads-ruling-tabarestan-until-its-conquest-by-the-muslims-in-144-761>, 08.03.2019
- Madelung, _____, (1975), “The Minör Dynasties of Northern Iran”, *Cambridge History of Iran*, London, IV
- Mâferruhi, (1312/1933), *Kitâbu Mehâsin-i İsfâhân*, Terc. Hüseyin b. Muhammed b. Ebi’r-Rıza Âvî, Tahran.
- Makrızî, (1996), *İttiâzü’l Hülefâ*, Cemaleddîn Aşşayyal, I, Kahîre.
- Malamud, Margaret, (2015), “Ortaçağ Horâsânında Sapkın Bir Politika: Nişâbur Kerrâmiyyesi”, Terc. Hüseyin Doğan, *Kelam Araştırmaları Degisi*, S. 13/1, ss 533-552.
- Manuçeher, Sütûde, (1349), *ez Âstara tâ Astarâbâd*, III, Encomin-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahran.

- Marcais Georges, (1974), "Ribat", *İA*, s. 734-737; Fuad Köprülü, "Ribat", *Vakıflar Dergisi*, S. 2, İstanbul, ss. 253-264.
- Marcellinus, Ammianus, (1935), *The Roman History*, Eng. Trans. John Carew Rolfe, University of Toronto.
- Marcellinus, _____, (1894), *The Roman History*, Trans. C. D. Yonge, George Bell & Sons, New York.
- Marin E., "Dulafids", *EP* (İng.), II, 623.
- Marquart J., (1901), *Eranşahr*, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin.
- Marquart J., (1930), *Südermenien und die Tigrisquellen*, Wien.
- Marquart, Joseph, (1915), *Festschrift für E. Sachau*, Toronto Library, Berlin.
- Marquart, _____, (190), *Erânşâhr*, Berlin.
- Marshall G. S. Hodgson, (1955), *The Order of Assassins*, y.y.
- Matthaus von Edessa*, (1993), İng. Terc. Ara Edmond Dostourian, Londra.
- Mazahari Ali, (1972), *Ortaçağ'da Müslümanlar'ın Yaşayışları*, Terc. Bahriye Uçok, Varlık Yayınları, Ankara.
- Mcdonald D. B., (1903), *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, New York.
- Mehmetov, İsmail, (2009), *Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Merçil, Erdoğan, (1995), "Büveyhîler ", *DİA*, İstanbul.
- Merçil, _____, (1992), "Bânûcîriler", *DİA*, V, s. 59.
- Merçil, _____, (1992), "Bâvendîler", *DİA*, V, İstanbul.
- Merçil, _____, (1992), "Büveyhîler", *DİA*, VI, Ankara.
- Merçil, _____, (2012), "Ebû Nasr Muhammed b. Abdilcebbâr el-Utbî", *DİA*, XXXXII, ss. 236 vd
- Merçil, _____, (1996), "Gazneliler", *DİA*, XIII, İstanbul, ss. 480-484.
- Merçil, _____, (1970), "Gaznelilerin Kirmân Hâkimiyeti (1031-1034)", *Tarih Dergisi*, 24, İstanbul.

- Merçil, _____, (1992), “İldenizliler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VIII, İstanbul, s. 81.
- Merçil, _____, (2005), “Mirdâsîler”, *DİA*, XXX, s. 149 vdd
- Merçil, _____, (2008), “Saffârîler”, *DİA*, XXXV, ss. 64-65.
- Merçil, _____, (2009), “Salgurlular”, *DİA*, XXXVI, ss. 29-31
- Merçil, _____, “Selçuknâme”, *DİA*, XXXVI, s. 397 vd
- Merçil, _____, (2011), “Sultan Tuğrul Bey Zamanında İran”, *Makaleler (Selçuklular)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Merçil, _____, (1988) “Tâhiriler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, V, Çağ Yayınları, İstanbul.
- Merçil, _____, “Türkler”, *Türkler Ansiklopedisi*, IV, s. 498
- Merçil, _____, (2013) “Yezd”, *DİA*, XXIV, İstanbul, s. 510.
- Merçil, _____, (2013), “Ziyârilere”, *DİA*, XLIV, İstanbul, s. 498.
- Merçil, _____, (1991), *Fars Atabegleri Salgurlular*, TTK, Ankara.
- Merçil, _____, (1989), *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK, Ankara.
- Merçil, _____, (1989), *Kirmân Selçukluları*, TTK, Ankara.
- Merçil, _____, (2007), *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, TTK, Ankara.
- Mesudî, (2004), *Mûruc ez-Zheb (Altın Bozkırlar)*, Arapçadan Çeviren ve Notlar: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Meynard K Charles Barbier de, (1861), *Dictionnaire Geographique, Historique et Litteraire de la Perse et des Contrees Adjacentes, Extrait de Mo'dijem el-Bouldan de Yaqout*, Paris.
- Miguel Andre, (1991), *İslâm ve Medeniyeti*, I, Terc. A. Fidan-H. Menteş, İstanbul.
- Miles, George C., (1972), “Another Kakwayhid Note”, *Amerikan Numismatic Society Muesum Notes*, Vol. I
- Miles, _____, (1938), “The Coinage of the Kâkwayhid Dynasty”, *Irak Journal of The British Institute of Persian Studies*, Vol. V, British Institute of Persian Studies Published, London, s s. 89-104

- Miles, _____, (1938), *The Numismatic History of Rayy*, The American Numismatic Society, New York, 191 vd.
- Miles, _____, (1971), “The Coinage of the Bawandids of Tabaristan”, *Iran and Islam*, Ed. C. E. Bosworth, Edinburg, s. 443-458
- Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcâni, (2015), *Tabakât-ı Nâsiri*, Terc. Erkan Göksu, TTK, Ankara, s. 1-18.
- Minorsky V., (1972), “La Domination des Dailamites”, Trans. Paul J. White, *Iranica*, Tahran University Publications, ss. 12-30
- _____, (1972), “Mazyar”, *İA (MEB)*, VII, İstanbul, s. 429.
- _____, (1993), “Merâga”, *İA (MEB)*, VII, İstanbul.
- _____, “Şehrizûr”, *İA*, XI, ss. 396-399.
- _____, (1958), *History Shirvan an Derbend in the 10th-11th Centuries*, Cambridge.
- _____, (1970), *Hudud al-Alam, The Region of the World*, Edit: C.E. Bosworth, London, 1970.
- _____, (1953), *Studies in Caucasion History, I. New Light on the Shaddâdids of Ganja, II. The Shaddâdis of Ani, III. Prehistory of Saladin*, London.
- Minorsky-CI. Cahen, (1949), “Le Recueil Transcaucasien de Mas’ûd b. Namdâr” *Journal Asiatique*, CCXXXVII, Paris.
- Mirhond, (1358), *Ravzatu’s-safâ*, Neşr. Abbâs Zeryâb, Tahran.
- Miskawaihi, (1921), *The Experiences of The Nations*, Terc. D. S. Margoliouths, II, London.
- Miskeveyh, (2016), *Tecâribü’l-Ümem*, Terc. Kivameddin Burslan, TTK Yay., Ankara.
- Mookerji Radhkumud, (1947), *The Gupta Empire*, Bombay.
- Mu’inü’l Fukarâ, (1339), *Târîh-i Mollâzâde der Zikrî Mezârât-ı Buhârâ*, Neşr. A. G. Me’ânî, İntişârât-ı Kitâbhane-i İbn Sinâ, Tahran.
- Mu’izzi, Emîru’ş-Şuarâ Muhammed b. Abdulmelik Nîsâbûrî, (1318 hş.), *Dîvân, Kitâbfurûşî-i İslâmîyye*, ed. Abbâs İkbâl.
- Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî, (1968), *Mefâtîhu’l-’ulûm*, Neşr. G. van Vloten, Leiden.

- Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî, (1360), *Mecma'ül-Ensâb*, Neşr. Mir Haşim Muhaddis, Müessesesi İntişârât-ı Emir-i Kebir, Tahran.
- Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, (1999), *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, I, Terc. Ahmed Ateş, TTK, 2.Baskı, Ankara.
- Muhammed b. Cerîr et-Taberî, (1879), *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, Neşr. M. J. de Goeje, I, Leiden.
- Muhammed b. Hasan-ı Ca'ferî, (1338), *Târîh-i Yezd*, Neşr. İrec Efşâr, Tahran.
- Muhammed b. Necib Bekrân, (1342), *Cihân-Nâme*, Neşr. Muhammed Emin Riyahi, Tahran.
- Muhammed el-Hüseynî el-Yezdî, (2020), *Selçukluların Hikayesi el-Urâza fi'l-Hikâyeti's Selcûkiyye*, Terc. Mehmet Çalışkan, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Muhammed Hasan Han İtimâd-ı Saltana, *Târîh-i Taberistan*, Ed. Mitrâ Mehrâbâdî, Dünya Kitab, Tahran.
- Muhammed Hasan Han İtimadü's-Saltana, (1373), *et-Tedvîn fi Ahval-i Cibâl-i Şervin*, tsh. Mustafa Ahmedzade, İntişarat-i Fikr-i Rûz, Tahran.
- Muhammed Hüdâverdi Tâcâbâdî, (1386 hş.), *Târîh-i Sîyâsî ve İçtimâî-yi Kirman: Ez Vurûd-i İslâm tâ Pâyân-i Âl-i Büveyh*, İntişârât-ı Merkezî Kirman Şînâsî, Kirman.
- Muhammed Kasım Feriştâ, (2016), *History of the Rise of the Mohamedan Power in India*, I, Trans. John Briggs, Low Price Publications, Delhi.
- Muhammed Müfid Müstevfî-i-i Bâfkî, (1385 hş/2007), *Câmi-i Müfîdî*, Tash. İrec Efşâr, İntişarat-ı Esatir, Tahran.
- Muhammed Takî Hân, (1366), *Coğrafya'yı Târîh-i Şehirhâ-i İzân*, İntişârât-ı Zerîn, Tahran.
- Muhsin el-Emîn, (1342), *Ayânüş-Şia*, Neşr. Hasan el-Emîn, V, Darü't-Taarif el-Matbuat, Beyrut.
- Muir William, (1984), *The Caliphate its Rise Decline and Fall*.
- Mukaddesi, *Kitâb el-bed ve'Tarih*, VI, Mektebet'üs Sekâfeti'd-Diniyye, Kahîre tarihsiz.
- Mübarekşâh Fahreddin, (1927), *Tarih-i Fakhru'd-din Mubarakshah*, Edit. E. Denison Ross, London.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, (1868), *Sahâ'ifü'l-Ahbâr*, Neşr. Ahmed Nedîm, İstanbul.
- Müneccimbaşı, (1940), *Câmiü'd-Düvel (Karahanlılar Fasikülü)*, Terc. Necati Lügâl, İstanbul.

- Nallino C. A., (1980), “*Buhûs fi'l-Mu'tezile*” et-Türâsü'l-Yunânî Fi'l-hadâreti'l-İslâmîyye, trc. Abdurrahman Bedevi, Beyrut.
- Narşahî, (2013), *Târîh-i Buhârâ*, , Terc. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Narşahi, (1954), *The History of Bukhara*, Terc. Richard N. Frye, The Mediaeval Academy of America, Cambridge.
- Nâsireddîn Münşî-i Kirmânî, (1328 hş.), *Sımtü'l-ulâli'l-Hazreti'l-ulyâ der Târîh-i Karâhutâiyân-i Kirmân*, Neşr. Âştîyânî Abbâs İkbâl, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran.
- Nâsır-ı Hüsrev, (1967), *Sefername*, Terc. Abdülvehap Tarzi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Nassem Ahmad Shah, (2007), “Early Muslim Settlements in Central Asia: A Study of Interaction, Assimilation And Co-Existence”, *Proceedings of International Conference: Islamic Civilization in Central Asia*, 4-7 September Astana.
- Nazım M., (1995), “Mâkân b. Kâkî”, VII, *İA* (MEB), İstanbul.
- Nazım, Muhammad, (1931), *The Life And Times of Mahmûd of Ghazna*, Cambridge at the University Press, Cambridge.
- Necef Ekber N., (2005), *Karahanlılar*, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Nemeth G., (1982), *Attila ve Hunları*, Terc. Şerif Baştav.
- Nesevî, (1384 hş.), *Sîret-i Celâleddîn Münkebereni*, Neşr. Müştevâ Minovî, Kitâbnâneî Millî-i İrân, Tahran.
- Nesibli, Yunis, (2002), “Orta Çağ Gürcü Kaynaklarında Türkler”, *Türkler*, IV, Ankara.
- Nicholson, Reynold A., (1907), *A Literary History of the Arabs*, London.
- Nizâmü'l-Mülk, (1999), *Siyaset-Nâme*, Terc. M. Altay Köymen, TTK, Ankara.
- Nûrullah, Kassârî, (1343), *Medâris-i Nizâmiyye-u Tâsirât-i İlmîyi İçtimâ-i ân*, Müessesesi İntişarat-ı Emir-i Kebir, Tahran.
- Ocak, Ahmet Yaşar, (1998), *Zındıklar ve Mülhidler*.
- Ocak, _____, (2017), *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, İstanbul.
- Ocak, _____, (2002), *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)*, Tatav Yayınları, İstanbul.

- Onat Hasan, (1999), “İbâhiyye”, *DİA*, XIX, İstanbul.
- Orkun Hüseyin Namık, (1994), *Eski Türk Yazıtları*, TTK, Ankara.
- Ortakçı Halil, (2017), “Himyerîler (M.Ö. 115-M.S. 525)”, *İslâm Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 2, ss. 92-124
- Ostrogorsky G., (1981), *Bizans Devleti Tarihi*, trc., F. Işıltan, Ankara.
- Otto J. Maenchen Helfen, (1944), “Huns and Hsiung-Nu”, *Byzantion*, XVII, ss. 222-251
- Ögel, Bahaeddin, (1991), *İslâmîyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK, Ankara.
- Kenhâle, Ömer Rıza, (1994), *Mu'cemu Kabâili'l-arab*, Beyrut, II.
- Ömür, Emre, (2022), *IX. Ve XI. Yüzyılda Irak Türkleri, Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Öngül, Ali, (1992), “Burhan Ailesi”, *DİA*, VI, ss. 430-432.
- Öngül, Ali, (2014), *Selçuklular Tarihi I, Büyük Selçuklular, Irak, Kirmân ve Suriye Selçukluları*, Çamlıca Yayıncılık, İstanbul.
- Öngül, Ali, (2007), *Selçuklular Tarihi*, Manisa.
- Önkal, Ahmet, (1998), “Huzâa (Benî Huzâa)”, *DİA*, XVIII, İstanbul, ss. 431-433.
- Öntürk, Vural, (2020), *Gurlular*, Selenge Yayınevi, İstanbul.
- Öz, Mustafa, (2020), “Mukanna el-Horasânî”, XXXI, Ankara, ss. 124-125.
- Öz, _____, (2007), “Nizâriyye”, *DİA*, XXXIII, ss. 200-201.
- Özaydın, Abülkerim, (1992), “Bündârî”, *DİA*, VI, Ankara, s. 489 vd
- Özaydın, _____, “Ebû'l-Fida”, *DİA*, X, s. 320.
- Özaydın, _____, (1995), “Esfâr b. Şîreveyh”, *DİA*, XI Ankara, s. 373.
- Özaydın, _____, (1996), “Gürhan”, *DİA*, XIV, s. 323
- Özaydın, _____, “Hamdullah el-Müstevfî”, *DİA*, XV, s. 454 vd.
- Özaydın, _____, (1997), “Hasan Sabbâh”, *İA*, XVI, ss. 347-350, s. 347.

- Özaydın, _____, “İbn Kesir”, *DİA*, XX, s. 132 vd
- Özaydın, _____, “İbnü’l-Esîr”, *DİA*, XXI, s. 26
- Özaydın, _____, “İbnü’l-Kalânîsî”, *DİA*, XXI, s. 99
- Özaydın, _____, (2002), “Kündürî”, *DİA*, XXVI, İstanbul, s. 554 vd
- Özaydın, _____, “Nesevi, Muhammed b. Ahmed”, *DİA*, XXXII, s. 577 vd
- Özaydın, _____, (2013), “Vezir”, *İA*, XXXXIII, ss. 82-87.
- Özaydın, _____, (1991), “Annâziler”, *DİA*, III, İstanbul, s.215.
- Özaydın, _____, (1992), “Barak Hâcib”, *DİA*, V, s. 62 vd.
- Özgüç, Nimet, (2009), *Samsat. Sümeysat, Samosata, Kumaha, Hahha, Hahhum - Bir Başkent ve Kalenin Uzun Yaşamının 6000 Yıllık Döneminden Kesitler*, TTK Yay., Ankara.
- Özgüdenli, Osman G., (2006), *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları.
- Özgüdenli, _____, (2006), “İlhanlı Tarihine Ait Yeni Bir Kaynak: Târîh-i Vassâf’ın Müellif Nüshası”, *Belleten*, LXX/258, Ankara.
- Özgüdenli, _____, “İsfahan”, *DİA*, XXII, s. 499.
- Özgüdenli, _____, (2019), “Lurlar”, *DİA*, 3. Basım Ek-2, ss. 161 vd.
- Özgüdenli, _____, (2003), “Mâverâünnehir”, *DİA*, XXVIII, Ankara, s. 177-180.
- Özgüdenli, _____, (2008), “Rey”, *DİA*, XXXV, İstanbul, s. 152.
- Özgüdenli, _____, *Sultan Sencer Kara-Hitaylar-Katavan Savaşı*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi
- Özgüdenli, _____, (2010), “Şîrâz”, *DİA*, XXXIX, ss.182-184
- Özgüdenli, _____, (2010), “Taberistan”, *DİA*, XXXIX, İstanbul, s. 322-323
- Özgüdenli, _____, “Târîh-i Cihâmgüşâ”, *DİA*, XL, s. 77 vd
- Özgüdenli, _____, (2013), *Selçuklular: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, I, İsam Yayınları, İstanbul, s.91.

- Özgüdenli, _____, (2006), *Türk- İran Tarihi*, Kaknüs Yayınevi, s. 12.
- Özkuzugüdenli Osman G., (2000), *Gâzân Hân ve Reformları (694/1295-703-1304)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul.
- Öztekten, Özkan, (2008), “Tatar Başkurt Meselesi ve Başkurtça”, *Tarihten Bugüne Başkurtlar: Tarih, Dil ve Kültürleri Üzerine İncelemeler*, Ötüken Neşriyat, Ankara, ss. 69-91
- Paksoy, Kadir, (1999), İbn Kesir’in Hayatı, Eserleri ve Hadis İlmindeki Yeri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa.
- Peacock A. C. S., (2016), *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*, Terc. Zeynep Rona, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Perviz, Abbas, (1346), “Beramike”, *Mecelle-i Berresiha-yı Tarihi*, II/5, Tahran, ss. 111-131.
- Pervîz, _____, (1336 hş.), *Târîh-i Deyâlîme ve Gaznevîyân*, Müessesesi-i Matbûât-i Ali Ekber İlmî.
- Pervîz, _____, (1351 hş.), *Tarih-i Selâcuke ve Hârizmşâhân*, Tahran.
- Pırlanta, İsmail, (2010), “Fethinden Sâ mânîler Dönemi Sonuna Kadar Nişâbur”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Doktora Tezi*, Ankara.
- Piyadeoğlu, Cihan, (2003), “Büyük Selçuklu Devleti Emîri Atabeg Çavlı Sakavu”, *Tarih Dergisi*, S. 38, İstanbul.
- Piyadeoğlu, _____, (2018), “Nizamiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi”, *USAD*, S. 8, ss.124-135
- Poole Stanley Laane, (1925), *The Muhammadan Dynasties*, Libraire Orientaliste, Paris.
- Poole Stanley Lane, (1894), *The Mohammadan Dynasties*, Chronological and Genealogical Tables with Historical Introductions, London.
- Pourshariati Parvaneh, (2008), *Decline and Fall of The Sâsânîan Empire*, New York.
- Pritsak Omeljan, “Die Karachanidın”, *Der Islam*, Vol. XXXI, 1954
- Pritsak, _____, (1951), “Von den Karluk zu den Karachaniden”, *ZDMG*, ss. 270-300
- Pritsak, _____, “Karahanlılar”, *İA*, VI, s. 268
- Procopius de Bell Persico, (1833), *Guilielmi Dindorfil*, I, Newyork.

- Quintus Curtius Rufus, (1860), *Life and Exploits of Alexander The Great*, İng. Trans. W. M. Henry Crosby, New York: D. Appleton and Company, London.
- Rabino H. L., (1822), “Les Dynasties Locales du Gilan et du Daylam”, *Journal Asiatique*, CCXXXVII, Paris, ss. 301-350.
- Rabino, _____, (1920), “Rulers of Gilan”, *JRAS*, Cambridge University Press, ss. 277-296
- Rashiduddin Fazlullah’s *Jami’u’t-Tawarikh*, (1999), Trans. W. M. Thackston, II, Harvard University.
- Rawlinson, George, (2007), *Parthia*, Library of the University, New York.
- Rawlinson, _____, (1912), *Bactria The History of a Forgotten Empire*, London.
- Rekaya M., (1997), “Kārinids”, *The Encyclopedia of Islam*, IV, Leiden, s. 435.
- Rençber, Akif, “Bâvendîlerin Selçuklularla Münasebetleri”, *İran Çalışmaları Dergisi*, 3/1, ss. 67-90.
- Rene, Grousset, (1984), *Historie de l’Armenie des Origines a 1071*, Paris.
- Reportire Chorologique*, yay haz. Sauvaget/wiet, VII.
- Reşidüddin Fazlullah, (1960), *Cami’ü’t-Tevarih (II. Cild, 5. Cüz, Selçuklular Tarihi)*, Terc. Ahmed Ateş, TTK, Ankara.
- Reşidüddin Fazlullâh, (1373 hş.), *Câmi’ü’t-Tevârîh*, I, Neşr. Muhammed Rûşen-Mustafa Mûsevî, Tahran.
- Reşidüddin Fazlullah, (2010), *Camiü’t-Tevarih Selçuklu Devleti*, Terc. Erkan Göksü-Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Rice, (1952), “Medieval Harran: Studies on Its Anatolian Studies I” *Anatolian Studies*, II.
- Ripper, Thomas, (2000), *Diyarbakir Merwanileri*, Terc. Bahar Şahin Fırat, Avesta Basın Yayın, İstanbul.
- Ross E. Denison, (1926), “Prester John and the Empire of Ethiopia”, *Travel and Travellers of the Middel Ages*, London, ss. 174-178
- Ross, _____, “Şeddad”, *İA*, XI, ss. 381 vd
- Roux Jean Paul, (2004), *Türklerin Tarihi*, Terc. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan Özcan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Runciman, Steven, (1992), *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, Terc. Fikret Işıltan, TTK, Ankara.

- Ruzraverî, (1921), *The Eclipse Of The 'Abbâsîd Caliphate*, Trans. H. F. Amedroz-D. S. Margoliouth, VI, Basil Blackwell, London.
- Sachau Ed., (1873), *Zur Geschichte und Cronologie Von Khwarizm*, Wien.
- Safâ Zebihullah, (2005), *İran Edebiyatı Tarihi*, II, Haz. Hasan Almaz, Nüsha Yayınları, Ankara.
- Sağlık, Muzaffer, (2007), “Türkiye Selçukluları Devleti’nin Kuruluşuna Dair Meseleler”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Salman, Hüseyin, (2014), “Katavân Savaşı’nda Karlukların Rolü”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I/2, Sonbahar, ss. 69-77
- Salman, _____, (2002), “Türgişler”, *Türkler Ansiklopedisi*, II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Sâmih es-Saîd Ali Davud, (2012), *eş-Şi’ri’l-Arabî Fi’d Devletit Târihî Fil Karni’s-sâlisi’l-hicrî*, Câmîiatu Demenhûr, Kulliyetu’l-âdâb.
- Sarıçam, İbrahim, (2007), “Nihâvend”, *DİA*, XXXIII, ss. 98-99
- Sayyed Abol-Ghasem Forouzani, (2021), “Samanogulları Devleti’nin Yükselişi ve Düşüşü Hakkında Düşünceler”, Terc. Yasemin Ellik, *USAD*, ss. 61-80.
- Sayyid Maqbul Ahmad, (1999), “İbn Hurdâzbih”, *DİA*, XX, s. 78 vd.
- Schech Ebu Ishak el-Farsi el-İshtachri, (1845), *Das Buch Der Laender*, Almanca Terc. A. D. Mordtmann, Hamburg.
- Schwarz Paul, (1896), *Iran Im Mittelalter Nach Den Arabischen Geographen*, I, Otto Harrosowitz Verlag, Leipzig.
- Seccâdi Sâdik, “Gaffârî”, *DİA*, XIII, ss. 280 vd.
- Segal J. B., (1970), *Edessa*, At The Clarendon Press, Oxford.
- Sehir-eddin’s Marşahî, (1850), *Geschichte von Taberistan, Ruyan und Masanderan*, Neşr. Bernhard Dorn, Petersburg.
- Serinsu Ahmed Nedim, (1994), “Dülefilir”, *DİA*, X, s. 21
- Sevim, Ali, (1993), “Çağrı Bey”, *DİA*, VIII, ss. 183-186

- Sevim, _____, (2008), “İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeyl-ü Tarih-i Dımaşk adlı eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (436- 500=1044/1045-1106/1107)”, *Belgeler*, Ankara.
- Sevim, _____, (1965), “Sıb't İbnü'l-Cevzî'ye Göre Navekiyye Türkmenleri”, *Prof. Dr. Necati Lügal Hatıra Kitabı*, Ankara, ss. 563-569.
- Sevim, _____, Erdoğan Merçil, (1995), *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara.
- Sevim, _____, (1989), *Suriye Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK, Ankara.
- Sevim, _____, (2000), *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK, Ankara.
- Seyyid Ahmed-i Kesrevî-yi Tebrîzî, (1387 hş.), *Şehriyârân-i Gumnâm*, İntişârât-i Âydîn, Tebrîz.
- Seyyid Ali Mîrniyâ, (1369 hş.), *İlhâ ve Tâyifehâ-yı 'Aşâyîr-i Horâsân Ve Nakş-ı Siyâsî Rûesâ-yi İlhâ-Yi Bozorg*, Tahran.
- Seyyid Eymen Fuad, “Makrîzi”, *DİA*, XXVII, s. 448.
- Shahbazî A., (1989), “Bahram VI Çobin”, *Iranica*, III, ed. Ershan Yarshater, Londra.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, (2011), *Mir'âtu'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyan*, Neşr. Ali Sevim, Ankara.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, (1434), *Mirâtu'z-Zamân fî Târîhi'l-Ayân*, XVIII, Neşr. Müslîm Bârûdî, Şirketü'l-Risâletü'l-âlemiyet, Beyrut Lübnan.
- Sıddıqu İqtıdar Husam, (1996), “Gurlular”, *İA*, XIV, Ankara, ss. 207-211.
- Simpson Curtis John, (2010), *The World of Achaemenid Persia: The Diversity of Ancient Iran*, I. B. Tauris.
- Sinor Denis, (2019), *Erken İç Asya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Sir John Malcolm, (1806), *The History of Persia from the Most Early Period to Present Time*, V. I, London.
- Skylitzes John, (2008), *A Snopsis of Byzantine History 811-1057*, Trans. John Wortley, Cambridge University, Cambridge.
- Sobernheim M., (1950), “Hamdâniler”, *İA* (MEB), IV, İstanbul, s. 179-181.
- Solmaz, Sefer, “Selçuklu Tarihini Derinden Etkileyen Bir Olay: Selçuklu-Yabgulu Mücadelesi”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 546-575

- Soyupek, Hasan, (2015), “Tâhiri Devleti’nin Kurucusu Tâhir b. Hüseyin’in Şiirleri ve Vasiyeti”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 35.
- Söylemez M. Mahfuz, (2008), “Bağdâd ile Merv Arasındaki Kültürel İlişkiler”, *İslâm Medeniyetinde Bağdâd (Medinetü’s-Selam) Uluslararası Sempozyum*, 7-8-9 Kasım İstanbul, ss. 221-229
- Spuler, Berthold, (1952), *Iran in Früh-Islâmischer Zeit*, Frans Steiner Verlag GMBH, Weisbaden.
- Stickler, Timo, (2007), *Die Hunnen*, Verlag C. H. Beck, München.
- Storey, C. A., (1935), *Persian Literature: A Bio-Bibliographical Survey*, II/1, Luzac & Co. Ltd., London.
- Strange Guy Le, (2015), *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, Terc. Cengiz Tomar- Adnan Eskikurt, Yeditepe Yay., İstanbul.
- Strange Guy Le, (1930), *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge.
- Sûbki, (1918), *Tabakatü’ş-Şafiyyetü’l-Kübra*, IV, Tahkik Mahmud Muhammed el-Tenahî-Abdulfettâh Muhammed, Kahîre.
- Sukra Heykel Âbâdi Ekber Behçet, (1383/2004), *Selçukiyan, Ez Togrul Ta Sancar, Homazar Publication*, Tebriz.
- Suny Ronald Grigor, (1989), *The Making of Georgian Nation*, London.
- Surür M. Cemaluddin, (1976), *Siyaset’l-Fatimiyye el-Hariciyye*, Kahîre.
- Sülü, Mehmet, (2015), “Bekrî’nin el-Mesâlik ve’l-Memâlik Adlı Eserinin I. Cildinin Tercümesi ve Değerlendirmesi”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep.
- Sümer, Faruk, “Dihkan”, *DİA*, IX, s. 289
- Sümer, _____, (2009), “Kirman Selçukluları”, *DİA*, XXXVI, ss. 377 vdd.
- Sümer, _____, (2006), “Müeyyed Ay-Aba”, *DİA*, XXXI, İstanbul, s. 479 vdd
- Sümer, _____, (2007), “Peçenekler”, *DİA*, XXXIV, İstanbul, s. 213-214.
- Sümer, _____, (2009), “Salur”, *DİA*, XXXVI, ss. 57-59
- Sümer, _____, (2009), “Selçuklular”, *DİA*, XXXVI, İstanbul, s. 369.

- Sümer, _____, (2012), “Üçoklar”, *DİA*, XXXXII, İstanbul, s. 280-281
- Sümer, _____, (1999), *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, 5. Baskı, İstanbul.
- Şalbayev Aydos, (2005), *Oğuz Göçleri ve Yayılmaları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Şebânkâre-i, *Mecmâ'u'l-Ensâb*, (2018), Terc. Fahri Unan, Kızıgzistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek.
- Şebânkâreî, *Mecmau'l Ensâb*, (1363 hş), Neşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Müessesese-i İntişârât-i Emîr-i Kebîr, Tahran.
- Şeker, Mehmet, (1996), *Ahmet-i Yesevi Hayatı, Eserleri, Tesirleri*, İstanbul.
- Şemseddin ed-Dîmaşkî, (1357), *Nuhbetü't-Dehr fi Acâib-il-Berr vel-Bahr*, Terc. Hemid-i Tabibiyan, Tahran.
- Şemseddin Günaltay, (1987), *İran Tarihi En eski Çağlardan İskender'in Seferine Kadar*, I, TTK Yay., Ankara, s. 98-99.
- Şemseddin Muhammed el-Musevî, *Esahhü't-Tevârîh*, Turhan Valide Sultan 224.
- Şen Mehmet Emin, (2019), “Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Devleti: Sâcoğulları (IX-X. Asır)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6/5, ss. 134-163
- Şengeliya N. N., (2007), “XI-XIII. Yüzyıl Gürcü Tarihçilerine Göre Selçuklular”, Terc. Mehmet Mürselov, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/2, İzmir.
- Şeref Han, (1971), *Şerefname*, Terc. Mehmet Emin Bozarslan, Ant Yay., İstanbul.
- Şerifli M. X., (2013), *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, Bakü.
- Şeşen, Ramazan, (1993), “Cezîre”, *DİA*, VII, İstanbul, s. 509-511.
- Şeşen, _____, (1995), “Eyyübîler”, *DİA*, XII, ss. 20-31
- Şeşen, _____, (2003), “İbn Hassûl'un Tafdil el-Etrak Ala Sair el-Ecnad” adlı Risalesinin Tercümesi”, *Tarih Dergisi*, S. 38.
- Şeşen, _____, (1999), “İbn Havkal”, *DİA*, XX, s. 34 vd.
- Şeşen, _____, (2001), *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara .

- Taberî, (1991), *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, III, Terc. Zakir Kadiri Ugan-Ahmet Temir, MEB Yay., İstanbul.
- Taberî, (1375), *Târih-i Taberî*, Farsça Terc. Ebu'l-Kasım Pâyende, Tahran.
- Taberî, (1987), *The History of Al-Tabarî*, Trans. C. E. Bosworth, XXXII, State University of New York Press, New York.
- Taberî, (1991), *The History of Al-Tabarî*, Trans. C. E. Bosworth, XXXIII, State University of New York Press, New York.
- Taberî, (1990), *The History of Al-Tabarî*, Trans. Hugh Kennedy, XXIX, State University of New York Press, New York.
- Taberî, (1987), *The History of al-Tabarî*, XXXVII, Trans. Philip M. Fields, State University of New York Press, New York.
- Taceddîn b. Muhammed b. Hamza el-Hüseynî, (1963), *Gâyetul-İhtisâr fi'l-Buyûtâti'l-Alevîyye el-Mahfûze min'el Gubâr*, Neşr. Muhammed Sâdık Bahru'l-Ulûm, el-Matbaatü'l-Haydarîyye, Necef.
- Taneri Aydın, (1996), "Hâcib", *DİA*, XIV, Ankara, s. 508 vdd.
- Taşağıl, Ahmet, (2001), "Karahıtaylar", *DİA*, XXIV, ss. 415-416.
- Taşağıl, _____, "Soğd", *DİA*, XXXVII, ss. 348-349.
- Taşağıl, _____, (2015), *Kök Tenri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul.
- Teetley G. E., (2009), *The Ghaznavid And Saeljuk Turks*, Taylor&Francis Group, New York.
- Tellioğlu, İbrahim, (2009), *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Trabzon.
- Tezcan, Mehmet, (2007), "Kionit / Kidarit, Hüna / Akhun ve Eftalitler", *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları The Journal of Indo-Turcica* 1303-1074, s. 1-5
- Tezcan, _____, (2014), "Türkmenia'da Hüküm Süren Önemli Bir Kabile Olarak Sakaların (A)parni Boyu ve Bunun, İran'ın Kuzey-doğu Bölgesi Horâsân'daki Apar Bölgesi İle Alakası", *Cedrus The Journal of Mcri*, S. 2, ss. 55-73
- Tezcan, Semih, (2006), *Dede Korkut Oğuznameleri*, Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- Togan, Zeki Velidi, (1933), "Azerbaycan Etnografisine Dair I", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, XIV, İstanbul.

- Togan, _____, (1966-1967), “Karahanlılar Tarihine Ait Bazı Kaynaklar”, *Türk Yurdu*, V/11, Ankara
- Togan, _____, (1985), “Karahanlılar”, *AÜFEF Araştırma Dergisi*, 13/1, Erzurum.
- Togan, _____, (2003), *Başkurtların Tarihi*, Türksoy Yayınları, Ankara.
- Togan, _____, (1982), *Oğuz Destanı Reşideddîn Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Togan, _____, (1985), *Tarihte Usûl*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Togan, _____, (1981), *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Tokuş, Ömer, (2020), “Selçuklu Damadı Ebû Kalicâr Tacülmülük Hezâresb ve Faaliyetleri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XXII/1, İzmir.
- Tokuş, _____, (2018), “Taberistan Dağlarının Melikleri “Bâvendîler”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 20, ss. 429-461
- Tokuş, _____, (2020), *Ukaylîler*, Araştırma Yayınları, Ankara.
- Tolmecheva Marina, (2001), “İstahrî”, *DİA*, XXIII, İstanbul, s. 203 vdd.
- Tomar, Cengiz, “İbn Vâsıl”, *DİA*, XX, s. 438 vd
- Tomar, _____, (2000), “İbnü'l-Fakîh”, *DİA*, XXI, s. 38 vd.
- Tomar, _____, (2008), “Ravvâdîler”, *DİA*, XXXV, ss. 36 vd;
- Topaloğlu B., “Zındık”, *İA*, XIII, s. 558-561.
- Toyserkânî Kasım, (1338 hş), *Nâmehâ-yı Reşideddîn Vatvât*, Tahran.
- Tskhovreba Kartlis, (2014), *A History of Georgia*, Ed. Roin Metreveli-Stephen Jones, Tbilisi.
- Tudelalı Benjamin-Ratisbonlu Petachia, (2001), *Ortaçağ'da iki Yahudi Seyyah'ın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, Nuh Arslantaş, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Tufantoz, Abdurrahim, (2004), “Mervânîler”, *DİA*, XXIX, ss. 230 vdd
- Tufantoz, _____, (2005), *Ortaçağ'da Diyarbekir, Mervanoğulları / 990-1085*, Aça Yayınları, Ankara.
- Turan Ahmet Nezihi, (2010), “Şanlıurfa”, *DİA*, XXXVIII, ss. 336-341.

- Turan, Osman, (1993), *Selçukluklar Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Turan, _____, (1978), *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, I, Ankara.
- Tümer, Günay, “Bîrunî”, *DİA*, VI, ss. 206-209
- Türk, Sümeyra, (2018), “İslâm Ordularının Mâverâünnehir’de Karluk-Türgeş Sahasında Askerî İlerleyişi ve Dâilerin Faaliyetleri, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, Çankırı.
- Türkoğlu, İsmail, “Tacik”, *DİA*, XI, s. 616-617.
- Türkoğlu, _____, (2010), “Tacikler”, *DİA*, XXXIX, Ankara, s. 351-353
- Udvân Ahmed, (1981), *ed-Devletü'l Hamdâniyye*, Libya.
- Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, (2000), Türkçe'ye Terc. Hrant Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer, Halil Yinanç, TTK, Ankara.
- Uslu Recep, (1998), “Herât”, *DİA*, XVII, İstanbul, s. 215-218.
- Uslu, _____, (1997), *Hicri I. II. Yüzyıllarda Horâsân Tarihi*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- Usta, Aydın, (2009), “Sâmânîler”, *DİA*, XXXVI, Ankara, s. 64-68.
- Usta, _____, (2020), *Türkler ve İslâmîyet İlk Müslüman Türk Devleti: Sâmânîler*, Yeditepe Yayınevi.
- Usta, _____, (2007), *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslâmlaşma Serüveni (Sâmânîler Devleti 874-1005)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Uygur, Türker, (2021), “Şebânkâreler ve Selçuklular Zamanında Fars Bölgesindeki Faaliyetleri”, *USAD*, S. 14, Bahar, ss. 194-230
- Üren, Umut, (2010), “Kimeklerin Orta Asya'da Ortaya Çıkışı ve Kayboluşu Üzerine Bir İnceleme”, *Tarih Okulu*, Ocak- Nisan, S.6, ss. 63-71
- Üzüm, İlyas, (2008), “Ebû İshak Saffâr”, *DİA*, XXXV, s. 462-463.
- Vaissiere, (2005), *Sogdian Traders A History*, Trans. James Ward, Boston: Brill, Leiden.
- Vambery A., (1864), *Travels in Central Asia*, Cornell University Library, London.
- Vardan, (1862), *Vseobşaya istoriya*, Per. S Ddrevnearmyansk, N. Emina.

- Vassâf, (1269), *Târîh-i Vassâf*, II, Bombay.
- Vryonis Jr. Speros, (1971), *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Londra.
- Wellhausen J., (1960), *Arap Devleti ve Sukûtu*, Terc. Fikret Işıltan, İstanbul.
- Wellhausen, _____, (1960), *İslâmın En Eski Tarihine Giriş*, Terc. Fikret Işıltan, İstanbul.
- Willermus Tyrensis, (2016), *Haçlı Kroniği*, I, Terc. Ergin Ayan, Ötüken Yayınevi, İstanbul.
- Ya'kubî, (1965), *Tarihü'l-Yakubî*, I, Dâ Sâdr, Beyrut.
- Yahya b. Abdullatif Kazvînî, (1363 hş.), *Lubb etTevârih*, İntişârât-i Bunyâd ve Gûyâ, Tahran.
- Yahya el-Antakî, (1990), *Târîh-i Antakya*, Trablus.
- Yakubî, (1431), *Tarihi Yakubi*, II, Tahkik Abdül Emîr Mühenna, Beyrut Lübnan.
- Yakubî, (2002), *Ülkeler Kitabı*, Terc. Murat Ağarı, Ayıışığı Kitapları, İstanbul.
- Yarar Çakıroğlu, Hülya, (2007), "Müferricü'l-Kurûb'a Göre Eyyübî Sultanlarının Örnek Davranışları", *38. ICANAS Bildiriler Kitabı*, VII, Ankara.
- Yaşaroğlu, Hasan, (1998), *Taberistan Zeydileri*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul.
- Yavuz Yusuf Şevki, "Beyzâvi", *DİA*, VI, s. 100 vdd
- Yazar, Nurullah, (2013), *Büyük Selçuklular Döneminde İsfâhân*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.
- Yazıcı Nesimi, (2002), *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara.
- Yazıcı, Tahsin, "Cevâmiu'l-Hikayât", *DİA*, VII, s. 439 vd.
- Yazıcı, _____, "Mar'aşi, Zahirüddin", *DİA*, XXVIII, s. 28 vd
- Yazıcı, _____, (1992), "Belh", *DİA.*, V, İstanbul, s. 410.
- Yazıcı, _____, (1994), "Deylem", *İA*, IX, İstanbul, s. 263-265
- Yazıcı, _____, (1994), "Dînever", *İA*, IX, s. 356.

- Yazıcı, _____, (1995), “Erdeşîr”, *DİA*, XI, Ankara, 285.
- Yazıcı, _____, (1995), “Esterâbâd”, *DİA*, XI, İstanbul, s. 437-438.
- Yazıcı, _____, “Tarih-i Beyhaki”, *DİA*, XL, s. 74 vd
- Yazılıtaş, Nihat, (2005), “Fatımi Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 18, ss. 189-210.
- Yerasimos, Stefanos, (1994), “Bünyamin (Tudelalı)”, *Dünden Bugüne İslâm Ansiklopedisi*, Tarih Vakfı Yayınları, II, İstanbul.
- Yıldırım, Nimet, (2012), *Fars Edebiyatında Kaynakbilim*, Fenomen Yayınları, Erzurum.
- Yıldız, Hakkı Dursun, (1974), “Abbâsîler Devrinde Türk Kumandanları el-Afşin Haydar b. Kâvus”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, S. 4-5, ss. 1-22
- Yıldız, _____, (1998), “Afşin, Haydar b. Kâvûs”, *DİA*, I, ss. 441-442.
- Yıldız, _____, “Azerbaycan’da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedanı: Sâcoğulları”, *Tarih Dergisi*, S. XXX, ss. 109-118
- Yıldız, _____, (1991), “Bâbek”, *DİA*, IV, İstanbul, s. 376 vd.
- Yıldız, _____, (1994), “Ebû Müslîm-i Horâsânî”, *DİA*, X, ss. 197-199.
- Yıldız, _____, (1995), “Eşnâs et-Türkî”, *DİA*, XI, İstanbul, s. 472.
- Yıldız, _____, (2000), “İnâk et-Türkî”, *DİA*, XXII, İstanbul.
- Yıldız, _____, (1992), “Sâmânîler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yayınları, VII, İstanbul.
- Yılmaz, Özlem Deniz, (2014), “Profesör Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny Vefat Etti (04 Şubat 1928-21 Eylül 2014)”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sonbahar, I/2., ss. 309-314
- Yiğit, İsmail, (2002), “Kuteybe b. Müslîm”, *DİA*, XXVI, s. 490-491.
- Yiğit, _____, (2008), “Ribât”, *İA*, XXXV, ss. 76-79
- Zadok Ran, (2005), “Lulubi”, *Elr*.
- Zahirüddin Nişâburî, *Selçuknâme*, Çâphâne-i Hâver, Tahran 1332

- Zaman M. Qasim, “al-Ya‘ kûbî”, *EP* (İng.), XI, 257 vd.
- Zambaur, (1400), *El-Ensâb ve'l-Esrâti'l-hâkime*, Arapça Terc. Zeki Muhammed Hasan Beg-Hasan Ahmed Mahmûd, Ekber Behçet, Dâri'l-Raidi'l-Arabî, Beyrut.
- Zambaure E. De, (1927), *Manuel de Genealogie et de Chronologie Pour L'histoire de L'İslâm*, Librairie Heinz Lafaire Hanovre, Germany.
- Zambour, (1980), *Mu'cemu'l-Ensâb ve'l-Üsrâti'l-Hâkime fî't-Tarihi'l-İslâmî*, Neşr. Zeki Muhammed Hasan Bek Hasan Ahmed Mahmûd, Dâru'l Ra'idü'l Arabî, Beyrut.
- Zehebî, (1999), *Düvelü'l-İslâm*, Neşr. Hasan İsmail Merv-Mahmûd Arnavut, I, Dâr Sâdr, Beyrut.
- Zehebî, (1996), *Siyer-ü Alâmi'n-nübelâ*, XXI, Beşşâr Avvâd- Muhyî Helâl Serhân, Al-Resalah, Beyrut 1417 .
- Zehebî, (1994), *Târîhü'l-İslâm*, Tedkik Ömer Abdüsselâm Tedmurî, Darü'l Kitab el-Arabî, Beyrut.
- Zekeriyya Kazvînî, (1971), *Âsârü'l-Bilâd ve Âhbârü'l-İbâd*, Neşr. Hâmahullâh Veledü's-Salem, Darü'l-Kütüb el-İlmiyye, Beyrut-Lübnan.
- Zekkâr Süheyl, (1971), *The Emirate of Aleppo, 1004-1094*, İng. Terc. Bernard Lewis, Beyrut.
- Zerdüşt Spitama, (1998), *Avesta*, Terc. Eshat Ayata, Kayhan Matbaası, İstanbul.
- Zetterskteen K. V., (1986), “Büveyhîler ”, *İA* (MEB), II, İstanbul, s. 843.
- Zettersten, (1979), “Sultan-üd-Devle”, *İA* (MEB), XI, İstanbul, s. 36.
- Zeynüddin İbnü'l-Verdi, (1389/1970), *Tetimmetü'l-Muhtasar fî ahbâr'l-beşer*, Neşr. Ahmed Rıf'at el-Bedrâvî, I, Beyrut.
- Zonaras, (2008), *Tarihlerin Özeti*, Terc. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı	Seda Muratoğlu
Yabancı Dili	İngilizce, Farsça
Orcid Numarası	https://orcid.org/0000-0003-1070-0599
Ulusal Tez Merkezi Referans Numarası	10365142
Lise	Çayeli Vakıfbank Lisesi
Lisans	Ordu Üniversitesi
Yüksek Lisans	Ordu Üniversitesi
Mesleki Deneyim	
Akademik Çalışmalar	<ol style="list-style-type: none"> 1. “Kösedağ Savaşında Selçuklu Emirleri”, Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi 2. 1243 Kösedağ Savaşı Uluslararası Sempozyumu